

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XIV (2016), No. 3-4

PREISPITIVANJE PRAVA U PROŠLOSTI NEMAČKE I SRBIJE

Oliver Vosius • Ivan Jovanović

Istraživanja
Velizar Mirčov

Ogledi
Ratko Leković

Pogledi
Momo Pudar • Jorgos Karambeljas

Polemike
Radomir Đorđević

Dosije
Rehabilitacija Radivoja Berbakova

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XIV (2016), No. 3-4

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Dr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

Prof. dr Aleksandar Pavković

Dr Miodrag Radojević (sekretar)

Dr Damjan Tatić

Prof. dr dr h.c. Vladimir V. Vodinelić

Izdavači

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Dosije studio

E-mail: office@dosije.rs • www.dosije.rs

Adresa uredništva

Novi Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

Prof. dr dr h.c. Vladimir V. Vodinelić, direktor

Lektura i korektura

Doc. dr Aleksandar Gordić

Tiraž

300 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 1.200 din., za ustanove 2.000 din.

Ilustracija na naslovnoj strani

Radivoj Berbakov, *Suncokreti*, ulje na platnu

© 2016. Centar za unapređivanje pravnih studija

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XIV (2016), No. 3-4

SADRŽAJ

Uvodnik 5

TEMA BROJA:

PREISPITIVANJE PRAVA U PROŠLOSTI NEMAČKE I SRBIJE

Oliver Vosius
(Ni)kakav osvrt? Period 1933-1945. iz ugla jednog notara 11

Ivan Jovanović
Od istorije do sudnice i nazad: Šta historiografija može dobiti
od presuda za zločine u ratovima u bivšoj Jugoslaviji 30

Istraživanja

Velizar Mirčov
Kompatibilnost Lajphartove koncepcije konsocijalne
demokratije i deliberativne demokratije 69

Ogledi

Ratko Leković
Poručnik Miloš Panjević u beogradskoj organizaciji
Jugoslovenske vojske u Otadžbini 91

Tokovi

Karl Jaspers
Pitanje krivice 105

Zbivanja

Izveštaj Saveta za borbu protiv korupcije o mogućem
uticaju institucija javnog sektora na medije 107

Pogledi

Momo Pudar
Seoba sveta 111

<i>Jorgos Karambeljas</i> Helenizam na raskršću	130
--	-----

Polemike

<i>Radomir Đorđević</i> O braniocima jedne neuspešne knjige	137
--	-----

Besede

Besede sa Nušićijade 2016.	
<i>Slaviša Orlović</i> , (Ne)moć reči	151
<i>Olivera Ševo</i> , Kakva muzika, takva država – Platon	157
<i>Stefan Dragičević</i> , Karakter je sudbina čovekova	159
<i>Bojana Petrović</i> , Most	162
<i>Đorđe Sibinović</i> Govor javnim beležnicima Srbije	164

Sećanja

<i>Venceslav Glišić</i> Konstituisanje federalne Srbije 1945. godine	167
---	-----

Dosije

Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji	183
<i>Jovica Trkulja</i> Rehabilitacija Radivoja Berbakova	185

Osvrti, prikazi, recenzije

O pozivu filozofa – četiri izlaganja o zborniku „Iskustvo mere“ posvećenom profesoru Zdravku Kučinaru	209
<i>Ilija Marić</i> , Povodom spomenice	210
<i>Đorđe Vukadinović</i> , Filozof i učitelj	215
<i>Vladimir Đurđević</i> , Posveta filozofiji	220
<i>Zoran Kindić</i> , O težini filozofske reči i potrebi za merom	222
<i>Predrag Golubović</i> Moć i prevlast (Kosta Čavoški, <i>Moć i prevlast</i> , (<i>Tukididova politička misao</i>)	225
<i>Danka Čančarević</i> Iskušenja Evropske unije (Klaus Ofe, <i>Evropa u zamci</i>)	229
<i>Svetislav Lj. Marković</i> Lice i naličje velikana srpske kulture (Jelena Skerlić Čorović, <i>Život među ljudima</i>)	232
<i>Vladimir Marković</i> Ponovo o Jasenovcu (Slavko Goldstein, <i>Jasenovac – tragika, mitomanija, istina</i>)	238

Bio-bibliografije

<i>Dobriilo Aranitović</i> Bibliografija Milana M. Jovanovića	243
--	-----

In memoriam

Слободан Г. Марковић

Драгољуб Р. Живојиновић (1934–2016)

Живот посвећен историографији 253

Svetislav Lj. Marković

Сећање на Aleksandra Nikolića (1921–2016) 259

Put posle kiše, ulje na platnu, 80 x 120 cm

U V O D N I K

1. – Nemačka fondacija za međunarodnu pravnu saradnju (IRZ) od 2000. godine aktivno saraduje sa Srbijom u različitim oblastima, posebno na pitanjima uspostavljanja u srpskom društvu pravne države i vladavine prava. U tom cilju ona je poslednjih godina organizovala više konferencija, naučnih savetovanja, seminara, okruglih stolova i sl. Njihovi glavni partneri su bili Ustavni sud Srbije, Pravosudna akademija, Kancelarija za ljudska i manjinska prava, Društvo sudija Srbije i Društvo za istraživanje i recepciju nemačkog prava. Ove aktivnosti se ostvaruju kao vid podrške zemljama u tranziciji u reformi njihovog pravnog sistema i kao deo nemačkog doprinosa Paktu stabilnosti za Jugoistočnu Evropu.

Ove godine Nemačka fondacija za međunarodnu pravnu saradnju, zajedno sa Društvom za istraživanje i recepciju nemačkog prava, organizovala je konferenciju „Preispitivanje prava prošlosti“. Konferencija je održana 15. aprila 2016. u Beogradu. U njenom radu učestvovali su istaknuti pravnici teoretičari i praktičari koji se bave pitanjima pravnog suočavanja s autoritarnom prošlošću: akademik Tibor Varadi (Tibor Varady), prof. dr dr h.c. Vladimir Vodinelić, dr Oliver Vosius (Oliver Vossius), prof. dr Jovica Trkulja, prof. dr Slavko Đorđević, dr Stefan Pirner (Stefan Pürner) i dr. Konferencija je okupila mnoge predstavnike pravničke struke, univerziteta, medija i civilnog društva iz Srbije.

Cilj konferencije je bio da se uspostavi srpsko-nemački dijalog o kritičkom preispitivanju prava prošlosti u Nemačkoj i Srbiji. Na osnovu toga unapredila bi se praksa i saradnja ove dve zemlje u pitanjima koja su od zajedničkog interesa za ostvarivanje i zaštitu garantovanih ljudskih prava. Učesnici u raspravi su posebno pažnju posvetili iskustvima i otvorenim pitanjima sa kojima se sudovi regiona susreću kada je reč o pravnom savladavanju autoritarne prošlosti (otvaranje dosijea tajnih službi, lustracija, rehabilitacija političkih osuđenika, restitucija). Težište rasprave je bilo na problemu suočavanja sa vlastitom prošlošću u pravnoj oblasti, kao i na njenoj obradi, u ovom slučaju, na primeru Nemačke.

2. – Na početku rasprave, u veoma sadržajnom i inspirativnom izlaganju dr Oliver Vosius, predsednik Nemačkog udruženja notara, prezentovao je rezultate svojih višegodišnjih istraživanja zloupotrebe nemačkog prava za vreme nacizma. Jedna od njegovih glavnih tema je učešće notara u prisilnom otuđivanju imovine od pripadnika jevrejske veroispovesti. Svoje izlaganje on je zaključio na sledeći način: „To što je u Nemačkoj uopšte moguće bavljenje ovom temom, možemo da zahvalimo verovatno totalnom porazu 1945. godine i režimu zona prinudne uprave. To je nakon početnog oklevanja dovelo ipak do osveščivanja. Da li će na taj način svet postati bolji, ne znam. Fric Bauer (Fritz Bauer) je jednom rekao: 'Od zemlje ne možemo napraviti raj, ali svako od nas može da doprinese da ona ne postane pakao'. U tom smislu mi se pogled unazad čini boljim nego da se prećuti ili potiskuje.“

Prof. dr dr h.c. Vladimir Vodinelić je problematizovao ulogu pravne države u društvima u tranziciji. U optici njegove analize je bila uloga pravne države

u savladavanju autoritarne prošlosti. On je postavio složeno pitanje: da li se mehanizmima pravne države mogu otkloniti posledice nepravne (autoritarne, partijske) države? Na osnovu iskustava Nemačke posle Drugog svetskog rata i ujedinjenja 1989. godine, kao i Srbije posle sloma njenih autoritarnih poređaka, on je upozorio na nemoć pravne države i vladavine prava na planu savladavanja zla autoritarne prošlosti. „Bez okupacije nema lustracije!“ (Žarko Puhovski)

Akademik Tibor Varadi je predstavio svoju knjigu pod nazivom „Spisi i ljudi“, koja sadrži zbirku dokumenta različitih slučajeva obrađivanih od strane njegovog oca i dede koji su bili advokati po struci u Zrenjaninu (ranije Bečkerek, Petrogradu). Ova dokumentacija pokazuje generalne mehanizme zloupotrebe prava prema određenim grupama stanovništva. Istovremeno prikazuje da nikako ne možemo tvrditi da samo određene grupe stanovništva pripadaju isključivo počiniocima, a druge žrtvama, već da se uloge menjaju u skladu sa političkim previranjima.

Prof. dr Jovica Trkulja je govorio o pravno-političkoj destrukciji koju su za sobom ostavili prethodni autoritarni režimi u Srbiji. Njihove žrtve su bili i ostali građani Srbije, kao i pravo koje je pretvoreno u sluškinju politike. Uprkos demokratskim promenama nakon oktobra 2000. godine, Srbija se još uvek nije ozbiljno suočila sa zlom autoritarne prošlosti. U tom kontekstu on je naznačio ključne pravne aspekte i političke implikacije pravnog savladavanja autoritarne prošlosti. Posebno je osvetlio razmere otpora na koje koncept suočavanja sa prošlošću nailazi u pravnoj teoriji i praksi u društvima u tranziciji, poput onih na prostoru bivše Jugoslavije. Osvetljavajući uzroke otpora prema pravnom savladavanju autoritarne prošlosti, kao i averziju prema zahtevima i vrednostima tranzicione pravde, on je ukazao na tenziju između koncepcije prevladavanja prošlosti i principa pravne države i vladavine prava.

Dr Stefan Pirner je govorio o zloupotrebi građanskog prava u vreme nacizma na primeru diskriminacije pripadnika jevrejske veroispovesti, a prof. dr Slavko Đorđević o jednoj odluci bivšeg Vrhovnog suda (Reichsgericht) na polju civilnog prava, u kojoj je u jednom nemačko-engleskom slučaju, uprkos Prvom svetskom ratu, primenjen engleski zakon na račun nemačke stranke. Ovaj primer je svesno odabran, kako bi prikazao kako sudije i pravnici i u politički teškim vremenima mogu doneti nepristrasne odluke.

3. – Časopis Hereticus je od svog prvog broja u kontinuitetu nastojao da osvetli različite aspekte suočavanja s prošlošću, posebno probleme pravnog prevladavanja autoritarne prošlosti. Nastavljajući ovu praksu, u ovom broju objavljujemo temat „Preispitivanje prava prošlosti“. U okviru temata objavljujemo priloge dr Olivera Vossiusa „(Ni)kakav osvrt? Period 1933–1945. iz ugla jednog notara“ i Ivana Jovanovića „Od istorije do sudnice i nazad: Šta historiografija može dobiti od presuda za zločine u ratovima u bivšoj Jugoslaviji“. Nažalost, prilozi ostalih učesnika na pomenutoj konferenciji nisu nam dostavljeni u predviđenom roku.

U rubrici „Istraživanja“ Velizar Mirčov piše o kompatibilnosti Lajphartove koncepcije konsocijalne demokratije i deliberativne demokratije. U „Ogledima“ Ratko Leković podseća na poručnika Miloša Panjevića i njegovu ulogu u beogradskoj organizaciji Jugoslovenske vojske u Otadžbini. U rubrici „Tokovi“ podsećamo na čuveni tekst Karla Jaspersa o „Pitanju krivice“. Prateći rad Saveta za borbu protiv korupcije u Srbiji, u „Zbivanjima“ objavljujemo njegov izveštaj o uticaju institucija javnog sektora na medije putem plaćanja usluga

oglašavanja i marketinga. Rubrika „Pogledi“ sadrži dva priloga: Mome Pudara o seobama u savremenom svetu i Jorgasa Karambeljasa o raskršćima helenizma. Nakon toga u u rubrici „Polemike“ sledi osvrt prof. Radomira Đorđevića na knjigu Dragana Pavlovića i Slobodana Žunjića „Nasilje nad filozofijom“. U rubrici „Besede“ objavljujemo govore prof. dr Slaviše Orlovića i studenata Olivere Ševo, Stefana Dragičevića i Bojane Petrović, koji su održani 27. avgusta 2016. u Ivanjici. Tu je i beseda dr Đorđa Sibinovića o javnim beležnicima Srbije. U rubrici „Sećanja“ objavljen je prilog Venceslava Glišića o konstituisanju federalne Srbije 1945. godine. Serijal o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji nastavljamo u rubrici „Dosije“ prilogom Jovice Trkulje o rehabilitaciji Radivoja Berbakova.

Rubrika „Osvrti, prikazi, recenzije“ ovoga puta je veoma bogata. Ona započinje izlaganjima prof. dr Ilije Marića, mr Đorđa Vukadinovića, Vladimira Đurđevića i prof. dr Zorana Kindića o zborniku „Iskustvo mere“, posvećenom profesoru Zdravku Kučinaru. Nakon toga slede prikazi knjiga akademika Koste Čavoškog „Moć i prevlast, Tukididova politička misao“ (dr Predrag Golubović), Jelene Skerlić Čorović „Život među ljudima“ (prof. dr Svetislav Lj. Marković) i Slavka Goldštajna „Jasenovac – Tragika, mitomanija, istina“ (Vladimir Marković). Rubrika „Bio-bibliografije“ sadrži bibliografiju filozofa Milana M. Jovanovića koju je pripremio Dobrilo Aranitović. Na kraju u rubrici „In memoriam“ objavljujemo sećanja prof. dr Slobodana G. Markovića na akademika Dragoljuba R. Živojinovića i prof. dr Svetislava Markovića na doktora Aleksandra Nikolića.

Beograd, decembra 2016.

Urednik

.....
TEMA BROJA
.....

**Preispitivanje prava
u prošlosti Nemačke i Srbije**

Žitno polje, ulje na platnu, 90 x 70 cm

ILUSTRACIJE U OVOM BROJU:
SLIKE RADIVOJA BERBAKOVA

Radivoj Berbakov (Kikinda, 1925–2003) studirao je slikarstvo na Likovnoj akademiji u Beogradu, gde je i diplomirao 1955. u klasi profesora Đorđa Bošana i Đurđa Teodorovića. Godine 1957. je magistrirao u klasi profesora Zore Petrović i Mila Milunovića. Radio je kao umetnik i profesor likovnog u Kikindi do 1980. godine, kada je uhapšen i osuđen na dve godine robije zbog delikta mišljenja. Kaznu je izdržao u KPD Sremska Mitrovica, od 20.6.1980. do 30.3.1982. godine. Za vreme izdržavanja kazne u Kikindi mu je spaljeno 70 slika.

Posle zatvora izopšten iz javnog života potpuno se posvetio slikarstvu. Imao je 40 samostalnih izložbi u Beogradu i Novom Sadu, a njegova dela su prisutna u galerijama u Americi, Engleskoj, Nemačkoj, Italiji. Njegovo stvaralaštvo obuhvata oko 3.000 radova, razasutih po celom svetu.

Uprkos progonu, osudi i marginalizaciji, Berbakov je ostavio izuzetno bogat slikarski opus u kojem je ovekovečio svoj zavičaj – Kikindu i Banat. Kao planerista od nerva, zahvaljujući svom talentu on je u banatskim motivima Panonske ravnice – ostvario vrhunsku likovnu univerzalnost umetnika. On se afirmisao i dokazao kao istinski umetnik. A, kao što je poznato, „pravom umetniku i njegovom delu, ni vreme ni ljudi ne mogu ništa.“ (Ivo Andrić)

Radivoj Berbakov kao student Likovne akademije u Beogradu, 1951.
M.A. Miljković, tuš, 21 x 30 cm, februar 1951.

Oliver Vosius (Oliver Vossius)
notar, Minhen

(NI)KAKAV OSVRT? PERIOD OD 1933–1945. IZ VIZURE JEDNOG NOTARA¹

Rezime: Polazna teza autora u ovom članku je da je Treći rajh posle 1945. postao tema kojom se ne bave samo istoričari. Tokom 60-ih godina i pravnici počinju da se bave svojom sopstvenom prošlošću. Perjanica u tom smislu je profesorica Ilze Štaf (Ilse Staff) (rođena 1928). Njena knjiga „Pravosuđe u Trećem Rajhu. Jedna dokumentacija“ objavljena 1964. godine, bila je podsticaj brojnim nemačkim pravnicima za suočavanjem sa zlom svoje autoritarne prošlosti. Autor je u ovom članku prezentovao rezultate svojih višegodišnjih istraživanja zloupotrebe nemačkog prava za vreme nacizma. Jedna od njegovih glavnih tema je učešće notara u prisilnom otuđivanju imovine od pripadnika jevrejske veroispovesti. Svoje izlaganje on je zaključio na sledeći način: „To što je u Nemačkoj uopšte moguće bavljenje ovom temom, možemo da zahvalimo verovatno totalnom porazu 1945. i režimu zona prinudne uprave. To je nakon početnog oklevanja dovelo ipak do osveščivanja. Da li će na taj način svet postati bolji, ne znam. Fric Bauer (Fritz Bauer) je jednom rekao: 'Od zemlje ne možemo napraviti raj, ali svako od nas može da doprinese da ona ne postane pakao'. U tom smislu mi se pogled unazad čini boljim nego da se prećuti ili potiskuje.“

Ključne reči: pravna država, arizam, pravo u Trećem rajhu, notari, suočavanje s prošlošću, pravno prevladavanje autoritarne prošlosti u Nemačkoj, tranziciona pravda

*Na ovom mom putovanju
Da biram vreme ne mogu
Sam moram da krčim putanju
Kroz ovu mračnu teskobu
Samo odsjaja meseca senka
Me prati kao verni drug
I na belim prostirkama
Znakove divljači tražim u krug.²*

-
- 1 Predavanje, održano 15. aprila 2016. Na jednom skupu (srpskog) „Društva za izučavanje nemačkog prava i njegove recepcije“ i (nemačke) „Nemačke zadužbine za međunarodnu pravnu saradnju“ u Beogradu. Forma predavanja nije menjana.
  - 2 *Wilhelm Müller*, „Gute Nacht“, 1824, muzička kompozicija po ovom delu od: *Franz Schubert*, Die Winterreise, Lied No. 1, opus 89, Deutsch-Verzeichnis Nr. 911.

1. Uvod

Godinama me je istoričar prava iz Bona, *prof. dr Matijas Šmekel (Prof. Dr. Mahias Schmoeckel)*, nagovarao da održim predavanje na Rajnskom institutu za javnobeležničko pravo.³ Kao temu izabrao je ulogu notarijata u arizaciji. Nakon objavljivanja poziva za to predavanje, obratio mi se jedan kolega koji je u međuvremenu otišao u penziju, bivši notar dr Peter Anmiller (*Dr. Peter Aumüller*), 1934. godište, koji je 60-ih godina 20. veka bio sekretar javnobeležničke komore u Bavarskoj:

„Moram nešto da Vam ispričam: jednom sam hteo da premestim jednog javnobeležničkog pomoćnika, koji je bio dodeljen mom kolegi Rozenbaueru u Nirnbergu. I kada je predsednik tadašnje komore Bavarske, dr Georg Fejok (Dr. Georg Feyock) video dotično rešenje koje mu je doneseno na potpis, uzeo je telefon u ruke i izvikao se na mene, pitavši me šta to zamišljam. Dva sata kasnije, Fejok me je ponovo nazvao i rekao je: „Dužan sam Vam objašnjenje“. Onda mi je ispričao da se taj kolega tokom Drugog svetskog rata, kada se Fejok nalazio u jednom internističkom logoru čekajući deportaciju na prinudni rad, pojavio u svojoj SS-uniformi i Fejoka poveo sa sobom uz navode da je dužan da ga uhapsi po nalogu Gestapoa. Fejok: „Taj kolega će uvek ostati pomoćnik“.

2. Prećutno u kontekstu

Ova priča datira iz vremena u kome je od Drugog svetskog rata otprilike prošlo toliko vremena koliko i od kraja ratova ovde na Balkanu. Ona baca svetlo na paralelne egzistencije počinilaca i žrtava u Nemačkoj.

Primer u tom smislu su bavarski notari dr Georg Fejok i dr Karl Sajbold (*Dr. Karl Seybold*).

Georg Fejok (1902–1971) je pod ministrom pravde iz Bavarske (do 1932, a potom do svoje smrti – ministrom pravde Nemačkog rajha) *Francom Girtnerom (Franz Gürtner) (1881–1941)*⁴ iako je imao i neke jevrejske pretke najpre postao javnobeležnički pomoćnik a potom javni beležnik u Bavarskoj. 1944 je ipak deportovan na prinudni rad u Tiringiju.

Posle Drugog svetskog rata, američke okupacione snage su ga postavile za predsednika Odbora notara koji su one oformile. Kasnije je postao predsednik ponovo osnovanog Društva notara, predsednik Fonda notara i predsednik Zajednice nemačkog notarijata, labave asocijacije javnobeležničkih društava iz Nemačke. Posle izrade Saveznog zakona o javnom

3 Proširena verzija predavanja održanog na tom mestu u februaru 2012: *Oliver Vosius, Auf den Spuren des Bösen, Baden-Baden 2013.*

4 O njegovoj antisemitskoj kadrovskoj politici u Bavarskoj i pre 1933: *Reinhard Weber, Rechtsnacht. Jüdische Justizbedienstete in Bayern nach 1933, Landsberg am Lech 2012, 23–26.*

beležništvu 1961, on je postao prvi predsednik javnobeležničke komore Bavarske ali bio je i prvi predsednik Savezne komore javnih beležnika.⁵

Istu sudbinu prognanog lica od strane NS iz rasnih razloga sa Fej-
okom deli i prvi predsednik Hamburške javnobeležničke komore koju su
ponovo osnovale britanske okupacione vlasti dr Gustav Mule (*Dr. Gustav
Muhle*) (1898–1967).⁶ Njegov saborac u Zajednici nemačkog notarijata
(GDN), *Robert Gonela* (*Robert Gonnella*) (1894–1964), Predsednik javno-
beležničke komore Rajnske oblasti, još je bio član rukovodstva Nemačkog
društva notara, koje je 1933. prinudno raspušteno.⁷ Gonela se do 1933.
isticao na osnovu niza publikacija. Nakon Hitlerovog dolaska na vlast, nje-
gove dela su znatno ređe mogla da se zateknu. I to je u određenom smi-
slu govorilo samo za sebe.

Karl Zajbold (1902–1968) 1932. godine se kao javnobeležnički po-
moćnik u Bavarskoj ističe svojim sastavom koji i danas može da se citira
o obavezama notara na skupštinama akcionarskih društava.⁸ 1933. go-
dine, on takođe radi i u upravi Nemačkog društva notara, a kasnije pre-
lazi u Notarsku komoru Nemačkog Rajha koja se formira u Berlinu. Od
01.11.1934 on radi kao notar u Zulcbah Rozenbergu u Bavarskoj, a od
1951. radi kao notar u Minhenu.⁹

Zajbold je i danas poznat kao izdavač vodećeg komentara o Saveznom
zakonu o notarima („*Seybold/Hornig*“ odn. kasnije „*Seybold/Schippel*“).¹⁰
1943. od preminulog Vernerera Fogelsa (*Werner Vogels*), službenika u Mi-
nistarstvu pravde Rajha, preuzima zadatak da preradi 3. izdanje njegovog

---

5 Podrobno o Fejoku: *Helmut Schippel*, Feyock – Gonnella – Muhle – Erinnerungen an den Aufbau des Notariats in der Bundesrepublik Deutschland, iz: *Walter Schmitz-Valckenberg/Norbert Frenz/Hanns-Jakob Pützer* (Hg.), *Freundesgabe für Willi Weichler zum 70. Geburtstag*, Köln 1997, S. 213–222, 215–218; *Weber*, *Rechtsnacht* (Fn. 3), 146.

6 O *Muhle Schippel* u: *Freundesgabe* (Fn. 4), S. 221–222 und *Jutta Braden*, *Juden im Hamburgischen Notariat 182–1967*, in: *Bernt Ancker/Rainer Postel* (Hg.), 1811–2011. *Das Hamburgische Notariat in Geschichte und Gegenwart*, München 2011, S. 59–83, 73–76.

7 O *Gonnella Schippel* iz: *Freundesgabe* (Fn. 3), S. 218–221.

8 *Karl Seybold*, Die Pflichten des Notars bei der Beurkundung von Generalversammlungsbeschlüssen, iz: *Zeitschrift des Deutschen Notarvereins* 1933, 29–43. Od juna 1933, ovaj časopis izlazi pod nazivom „*Deutsche Notar-Zeitschrift*“.

9 Vidi pogrebni govor u *DNotZ* 1968, 581 kao i *Hermann Oberseider*, Überblick über die Vorsitzenden des Bayerischen Notarvereins seit seiner Gründung, *Jubiläumsausgabe MittbayNot* 2001, 17–20, 19.

10 Od: *Karl Seybold/Erich Hornig*, *Reichsnotarordnung* (Zakon o notarima Nemačkog rajha), 1. izdanje Berlin 1937 do *Karl Seybold/Helmut Schippel*, *Bundesnotarordnung*, 6. izdanje München 1995. Kao izdavač 7. izdanja 2000 ostaje samo još *Schippel*, od 8. izdanja (2006) i 9. izdanja (2011), kao izdavači se navode *Helmut Schippel* i *Ulrich Bracker*.

komentara o zakonu o testamentima iz 1937, kao tipičnom proizvodu nacional-socijalističkog zakonodavstva.¹¹

I sam Fogels kao predsednik odbora za pitanje naslednih dobara pri Akademiji nemačkog prava može politički jasno da se locira. Ipak u svom komentaru uglavnom ostaje veran stilu 20-ih godina. Ali kada Zajbold nakon Fogelsove smrti preuzima na sebe izradu komentara za 3. izdanje 1943. godine, njegov ton postaje oštriji. U tom smislu on ide dalje od Fogelsa i pledira za to, da se i sadržaji testamenata sačinjenih pre 1933. godine preispitaju na osnovu nacional-socijalističkog poimanja prava i da se po potrebi proglaše ništavim. Zajbold je prema tome bio neko, ko se još 1943. aktivno zalagao za nacionalsocijalizam.¹²

Zajbold od Fogelsa preuzima i komentar o naslednom pravu u Štaudingerovom komentaru Nemačkog građanskog zakonika. Štaudinger („Staudinger“) je najstariji i najobimniji komentar uz Nemački građanski zakonik BGB koji i danas postoji, dakle institucija. I na taj način je upravo Zajbold bio među prvima od brojnih notara iz Bavarske, koji će se kasnije istaći u tom komentaru. 1950. on će postati urednik Nemačkog časopisa notara. A ipak će ga predsednik Fonda notara u Bavarskoj Fejok, tokom jedne decenije držati u drugom planu. Tek će 1961. avanzovati, najpre u svojstvu predsednika Društva notara Bavarske a potom kao predsednik Fonda notara.

Zajbold je tipičan predstavnik svoje generacije. Pandani takvih predstavnika u državi i partiji su na primer Martin Borman (*Martin Bormann*) (1900), Ernst Kaltenbruner (*Ernst Kaltenbrunner*) (1903), Rajnhard Hajdrich (*Reinhard Heydrich*) (1904) i Adolf Ajhman (*Adolf Eichmann*) (1906). Obzirom da su bili isuviše mladi da bi učestvovali u Prvom svetskom ratu, ova *generacijska formacija* nadoknađuje nedostatak ratnog iskustva kroz radikalnost. Uz to, dolazak na vlast donosi i jedinstvene izgleda za karijeru.

Dozvolite da navedem još jedan primer o ambijentu, u kome se Zajbold na čelu Komore javnih beležnika u Rajhu socijalizuje. Uz pomoć te institucije dolazi do centralizacije i ujednačavanja notarijata, koji je prethodno bio pod zakonodavnim ingerencijama različitih federalnih jedinica u Nemačkoj. Dobra ilustracija o tome kako se postupalo je cirkularno pismo br. 1/39.¹³ Naredbom od 19. decembra 1938. zamenik Firera, Rudolf Hes

11 *Karl Seybold/Werner Vogels*, Gesetz über die Errichtung von Testamenten und Erbverträgen, 3. Aufl. München und Berlin, 1943.

12 U detalju kod: *Oliver Vossius*, Das Notariat in der Bundesrepublik und im wiedervereinigten Deutschland, iz: *Mathias Schmoeckel/Werner Schubert* (Hg.), Handbuch zur Geschichte des deutschen Notariats seit der Reichsnotariatsordnung von 1512, Baden-Baden 2012, S. 213–255, 221–222 Fn. 46.

13 Objavljeno u DNotZ 1939, 88–89. Podrobno o tom pitanju *Vossius*, Spuren (Fn. 2), 35–37.

(Rudolf Heß), „partijskim drugovima i pripadnicima udruženja i priključenih saveza“ zabranio je da „zastupaju i savetuju Jevreje u pravnim predmetima“. Zabrana se odnosila i na notare kao prinudne članove Saveza branitelja NS, jedne „podobne“ organizacije. Ali odmah potom navodi se i izuzetak:

„Ova zabrana se ne odnosi na rad činovnika, notara i revizora, u onoj meri u kojoj se ograničavaju na svoje zakonske obaveze.“

Komora notara Rajha sprovela je ovaj ukaz putem svog cirkularnog pisma br. 1/39 na sledeći način:

„Standardnom dužnošću svih notara proglašavam da se načelno uzdrže od rada za Jevreje i jevrejska preduzeća. Izuzeta od te zabrane je samo delatnost overavanja od strane notara (§§ 22 do 24 RNotO, tj. Zakona o notarima Nemačkog rajha) i za nju neodvojivo vezano davanje saveta kao pripremna radnja, na koje notara obavezuje zakon i u kada je reč o Jevrejima (§ 16 RNotO). U prvom redu je nedopustivo da notar – u skladu sa Uredbom o nameni jevrejske imovine od 3.12.1938. ili u skladu sa drugim propisima – pribavlja potrebne dozvole ili zastupa stranke pred zemljišno-knjižnim uredom... u Berlinu, 28. januara 1939. Predsednik komore notara Nemačkog rajha Volpers (Wolpers)“

Đavo se krije u detalju: u „zakonske obaveze“ notara u tom smislu s jedne strane spada i deponovanje novca, hartija od vrednosti i dragocečnosti (§ 25 RNotO). A osim toga u njih spadaju i „druga zastupanja učesnika u domenu tzv. preventivnog pravosuđa, u prvom redu izrada nacрта isprava i savetovanje učesnika“, ali isto tako i zastupanje učesnika pred sudovima i upravnim organima spadaju u njegove poslove (§ 26 RNotO). Niz citata u cirkularnom dopisu se prekida ispred ova dva propisa. Član 16 Zakona o notarima Nemačkog rajha koga je citirao predsednik Volpers odnosi se na odbijanje overe i pružanja saveta od strane notara, pa prema tome u izvornom smislu nema nikakve veze sa njegovim dužnostima. Citiranje ove norme može da znači samo, da se notarima preporučuje krajnje restriktivno tumačenje §§ 22–24 Zakona o notarima Nemačkog rajha (da ne primenjuju §§ 25, 26 Zakona o notarima Nemačkog rajha).

Radikalizacija sa višeg nivoa primljenih neodređenih zahteva prilikom njihovog prosleđivanja ka nižim nivoima je tipična za funkcionisanje Trećeg rajha. Pomenuti dopis Komore notara Rajha je dobar primer u tom smislu. Inače, pomenuta komora je smatrala da ima razloga da mesec dana kasnije ponovo ukaže na pomenuti cirkularni dopis. Da li je moguće da je bilo problema sa njegovim prihvatanjem? Valja se nadati da je bilo tako.

Posle 1945. Fejok se nalazio pred problemom da li može da pronađe dovoljan broj kolega koji su voljni da se volonterski angažuju za struku i koji su imali i političkog iskustva u tom radu. Kolege koje su bile za jednu generaciju starije i zato su imale distanciraniji stav prema nacionalsocijalizmu, kao na primer Herman Vizinger (*Hermann Wiesinger*)

(1877–1955)¹⁴ ili dr Rihard Dajmer (*Dr. Richard Daimer*) (1891–1955)¹⁵ neposredno posle sloma (režima) 1945. su i dalje bili u stanju da preuzmu odgovornost na rukovodećim položajima, Vizinger je bio predsednik Fonda notara, Dajmer je bio član Odbora notara i prvi predsednik ponovo osnovanog Društva notara Bavarske. Međutim ipak su nakon ustanovljavanja Savezne Republike Nemačke bili isuviše stari odnosno narušenog zdravlja. Još jedan primer za tu generaciju notara je dr Paul de Šapuraž (*Dr. Paul de Chapeaurouge*) (1876–1952)¹⁶, koji je kao član parlamentarnog saveta 1948. učestvovao u izradi nemačkog Osnovnog zakona.

Fejok nije želeo da preuzme rizik kompletne smene elite. Mada su neki notari u Bavarskoj u političkom smislu bili toliko diskreditovani da su putem premeštanja u provinciju po kazni sklanjani sa udarnih pozicija. Međutim, koliko sam ja utvrdio ipak niko nije izgubio posao.

I to je pojava koja je u skladu sa opštom slikom posleratne Nemačke. Denacifikacija, koju su sprovodili Saveznici, nije odmicala dalje od početka. I veoma brzo su se stare elite sa funkcija ponovo vratile na položaje u upravi, u sudovima i na univerzitetima. Prošlost se skrivala iza semantičkih šifri. I tako je prethodni član predstavništva 1933. „*upodobljenog*“ Nemačkog Društva notara, dr Leo Šternberg (*Dr. Leo Sternberg*) 1952. povodom prvog kongresa Notara posle rata ponovo posetio svoju staru domovinu. Nemački časopis o notarima je u okviru svog obeležavanja 75. godišnjice ovako izveštavao o tome:¹⁷

„*Godine 1933. je dr Šternberg istupio iz uprave, ali je kao dokazani savetnik još nekoliko godina posle toga ostao vezan za Nemački savez notara... Posle iseljavanja iz zemlje, uslovljenog političkim okolnostima tadašnjeg vremena, dr Šternberg je u Santijagu de Čile pronašao svoju novu domovinu. Po prvi put se vratio u Nemačku da bi posetio Nemački kongres notara 1952. godine u Minhenu.*“

Tvrdnja da je, navodno, Šternberg Nemačkom Društvu notara bio savetnik je naprosto netačna. Jer je ono 28.5.1933. pripojeno Savezu nacionalsocijalističkih pravnika Nemačke. Osim toga, Šternberg nije „emigrirao“, već je, obzirom da je bio Jevrejin, naprosto utekao ubistvu. Za razliku od njega, prethodni Predsednik komore notara Nemačke Karl Wolpers¹⁸ (1875–1962) – potpisnik cirkularnog dopisa 1/1939–1952. godine izabran

14 O *Wiesinger-u: Vossius*, Notariat (Fn. 11), 216 Fn. 7; *Ludwig Röhl*, Zum 125-jährigen Jubiläum der MittbayNot (= „Mitteilungen des Bayerischen Notarvereins“), Sonderheft MittBayNot 1989, 5–29, 21–22, 24.

15 O *Daimer Oberseider*, Vorsitzende (Fn. 8), 19.

16 Svečano obraćanje povodom 75. rođendana u DNotZ 1952, 53.

17 DNotZ 1955, 564.

18 Detalji u: *Wolpers Johannes Gsänger*, Carl Wolpers. Ein rheinischer Notar, notar 2011, 3–11.

je za počasnog predsednika Rajnske komore notara, a godinu dana kasnije i za počasnog predsednika Komore notara u Koblencu.

Od paradigmatičnog značaja za jezičke šifre koje služe potiskivanju pored uveličavanja i posthumnih hvalospeva u profesiji notara su i jubilarne zbornice, koji se samo usuđuju da daju „viziju 20. veka“¹⁹ ili govore o „teškim vremenima“²⁰. Ako je neko lice bilo izloženo progonu po političkim ili rasnim osnovama, pominjala su se „posebno teška vremena za tu osobu“.²¹

Retki su primeri o suprotnom. Treba pomenuti na primer vrhovnog tužioca pri Vrhovnom zemaljskom sudu u Frankfurtu na Majni, Frica Bauera (*Fritz Bauer*) (1903–1968), koji je, vrativši se iz emigracije, sa procesima o Aušvicu (1963–1965 i 1965–1966) u velikoj meri pružio doprinos, da zločini Nemaca u Drugom svetskom ratu dopru do svesti javnosti. I upravo je mlađoj generaciji Bauer otvorio oči²².

Razmere opstrukcije zbog kolaboracije „starih drugova“ u pravosuđu, upravi i ministarstvima, ne bi li se sprečilo razotkrivanje tih zločina, iz današnje perspektive deluju kao slučaj bez presedana²³. Tek tokom prethodnih godina promenio se stav nemačkih sudova u tom smislu, da puki rad u nekom logoru za istrebljenje već ispunjava sve elemente krivičnog dela pomaganja u izvršenju ubistva s predumišljajem.²⁴ Time se stiče mogućnost gonjenja lica a da ne mora da im se dokazuje konkretno učesće u zločinima, što posle proteka nekoliko decenija nije ni jednostavno.

Zanima me kakve dalekosežne efekte će imati ova nova definicija pomaganja u zločinima u drugim oblastima, kao na primer u kontekstu privrednih delikata iz oblasti finansija.

Uloga referenta za krivično pravo u Saveznom ministarstvu pravde Eduarda Dreera (*Eduard Dreher*), koji je bio duboko upleten u pitanja

---

19 *Hermann Schultze-v. Lasaulx*, Geschichte des hamburgischen Notariats seit dem Ende des 14. Jahrhunderts, Hamburg 1961, S. 124–128.

20 U tom smislu po *Hermann Frischen* godina osnivanja 1855. Neke napomene o istoriji Društva Rajnskog notarijata u: DNotV GmbH (Hg.), Geschichte der Notarvereine, Festgabe zum 150-jährigen Bestehen des Vereins für das Rheinische Notariat, Berlin, 2005, 25–55, 50–51.

21 Npr. svečano obraćanje predsednika Komore notara Berlin *Dr. Günther Adler* (1904–1970) povodom njegovog 65. rođendana u DNotZ 1969, 203.

22 O *Baueru* vidi https://de.wikipedia.org/wiki/Fritz_Bauer (poslednji upit 20.04.2016).

23 v. *Rudolf Wassermann*: Fritz Bauer (1903–1968) in: Peter Glotz und Wolfgang R. Langenbacher (Hg.): Vorbilder für Deutsche. Korrektur einer Heldengalerie. München, Zürich 1974, S. 296.

24 Epohalna je presuda Okružnog suda u Minhenu II u slučaju „*John Demjanjuk*“; presuda od 12.05.2011. – 1 Ks 115 Js 12496/08. Osnove u tom smislu je međutim postavio predavač krivičnog prava iz Minhena, *Claus Roxin* (geb. 1931) sa svojom habilitacijom objavljenom 1963: Täterschaft und Tatherrschaft, poslednji put 9. izdanje Berlin 2015.

zločina protiv pravde iz perioda NS, prilikom donošenja zakona o krivičnom zastarevanju zločina NS do danas nije u potpunosti rasvetljena. Usled jedne pravno-tehničke greške u zakonu, koja je verovatno svesno unesena, brojni zločini će ostati nekažnjeni.²⁵

U književnosti se još 50-ih godina čitaju i dalje pisci unutrašnje emigracije, kao što su Verner Bergengruen (*Werner Bergengruen*) (1892–1964) i Albrecht Haushofer (*Albrecht Haushofer*) (1903–1945). Ali već germanistika 60-ih godina više neće biti u stanju da ih dešifruje. Bertold Brecht (*Bertold Brecht*) (1898–1956) se iz SAD vraća u Sovjetsku okupacionu zonu, odnosno u NDR i šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka slovi kao krunski svedok „dobre Nemačke“. Sa Tomasom Manom (*Thomas Mann*) (1875–1955) ili Marlenom Ditrih (*Marlene Dietrich*) (1901–1992), njihovi rodni gradovi Lübeck/München odn. Berlin do danas nisu uspeli da se razračunaju. Hans Falada (*Hans Fallada*) (1893–1947) je kao društveno-kritički pisac žonglirao kroz period NS. Sa njegovim romanom „Svako umire sam za sebe“, koji je izdat po prvi put 1947. a doživeo obnovljeno izdanje 2009, njemu je kao jednom od malobrojnih pisaca pošlo za rukom da ne padne u zaborav. Ovaj roman, čije filmsko ostvarenje se sredinom 2016. očekuje u bioskopima, na osnovu jednog autentičnog slučaja obrađuje temu otpora „malih ljudi“.

Pred kraj 50-ih godina književnost posleratne generacije se usuđuje da baci oprezan pogled unazad, na primer putem romana „Limeni doboš“ (1959) ili novele „Mačka i miš“ (1961) Gintera Grasa (*Günter Grass*) (1927–2015). Usamljeni primer ostaje i ogorčena filmska satira o pravosuđu 50-ih godina kje je bilo protkano NS-om Volkfanga Štautea (*Wolfgang Staudte*) (1906–1984) „Ruže za advokata“ iz 1959. godine.

3. Lišavanje konteksta

Ova faza osvrtnja unazad, s jedne strane, je obeležena pobunom omladine od sredine 60-ih godina. Ona ne predstavlja samo protest protiv rata SAD u Vijetnamu. To je najmanje u podjednako meri bila i pobuna protiv ćutanja o prošlosti u okviru roditeljskih kuća. Značajna je karakterizacija „svedoka počinilaca“ u okviru procesa počinocima od strane novinarke i kasnije teroristkinje Frakcije Crvene armije Ulrike Majnhof (*Ulrike Meinhof*) (1934–1976).²⁶

25 Detaljno na tu temu: *Joachim Rückert*, *Mitläufer, Weiterläufer und andere Läufer im Bundesministerium der Justiz*, u: *Manfred Görtemaker/Christoph Safferling* (Hg.), *Die Rosenburg. Das Bundesministerium der Justiz und die NS-Vergangenheit – eine Bestandsaufnahme*, Göttingen 2013, 60–87, 79–82.

26 *Marcus Riverain*, *Das „einwandfreie“ Leben des Waffen-SS-Generals Karl Wolff*, iz: *Jörg Osterloh/Clemens Volnhals* (Hg.), *NS-Prozesse und deutsche Öffentlichkeit*, Göttingen, 2011, 323–348, 337.

U političku ikonografiju onih godina spada i šamar, kojim je tadašnja aktivistkinja Beate Klarsfeld (rođena 1939) 7. novembra 1968 ošamarila tadašnjeg Saveznog kancelara Kurta Georga Kiesingera (*Kiesinger*) (1904–1988) pred televizijskim kamerama.²⁷ Razlog za šamar je bilo prećutkivanje odnosno ulepšavanje njegove NS prošlosti kao člana NSDAP od 1933. i na kraju kao zamenika načelnika radiodifuznog odeljenja nemačkog Ministarstva inostranih poslova²⁸.

U kojoj meri se u tom smislu promenila politička kultura u Zapadnoj Nemačkoj pokazuje i primer deset godina kasnije – Predsednika vlade Baden Vürttenberga *Hansa Filbingera* (1913–2007), zbog njegove prošlosti kao sudije u (ratnoj) mornarici, koji je 1978. Pod pritiskom javnog mnjenja bio primoran da se povuče sa funkcije i iz političkog života²⁹.

Pokret iz 68. godine s jedne strane se za većinu učesnika završio osnivanjem stranke „Zelenih“. Međutim, njima je bilo potrebno još izvesno vreme dok se nisu otarasili „smeđih“ ostataka iz ekološkog pokreta, a koji su imali soje otelotvorenje – na primer – u ekološkom poljoprivredniku *Balduru Špringmanu* (*Baldur Springmann*) (1912–2003). Jednu neznatnu manjinu, put je odatle vodio u terorizam poznih 70-ih i 80-ih godina. Otmica i ubistvo predsednika udruženja poslodavaca, *Hansa Martina Šlajera* (*Hanns-Martin Schleyer*) (1915–1977) tokom „Nemačke jeseni“ 1977. duboko je potresla zemlju. Međutim gotovo da je pritom ostala zanemarena njegova nacionalsocijalistička prošlost. Šlajer je bio član SS (na kraju u rangu untersturmfirera, što je uporedivo sa rangom potporučnika) i kao član Centralnog udruženja industrije za Bohemiju i Moravsku bio je zadužen za arizaciju češke privrede i regrutovanje prinudnih radnika³⁰. U ovom slučaju nije slučajno što je počinilac izabran kao žrtva.

Kritika mladih upućena roditeljima – koliko god bila opravdana – ostaje jednostrana. Ona ostavlja samo alternativu između saučesništva i fundamentalne opozicije. Mlada generacija ne može da prihvati da se svakodnevni život u jednoj totalitarnoj državi sastoji od kontinuuuma kritike između redova, ćutanja, prilagođavanja i bezvoljnog učešća – pa sve do učešća iz uverenja.

Paradigmatski primer u tom smislu je već pomenuti odnos nemačke germanistike prema književnosti iz perioda 1933 do 1945: autori unutrašnje emigracije nisu više nailazili na razumevanje, uvažavala se samo književnost iz egzila.

---

27 Vidi pod https://de.wikipedia.org/wiki/Beate_Klarsfeld (pristupljeno 29.02.2015.).

28 Vidi https://de.wikipedia.org/wiki/Kurt_Georg_Kiesinger (pristupljeno am 20.04.2016).

29 vidi *Filbinger* https://de.wikipedia.org/wiki/Hans_Filbinger (pristupljeno 20.04.2016.).

30 vidi *Schleyer* https://de.wikipedia.org/wiki/Hanns_Martin_Schleyer (pristupljeno 20.04.2016.).

Sve veća vremenska distanca, odumiranje svedoka-savremenika a možda i suočavanje sa stvarnosti za 16 miliona građana NDR, druge nemačke diktature tokom 20. veka, izgleda da su u međuvremenu doveli do promene perspektive.

4. Rekontekstualizacija

Treći rajh posle 1945. postaje tema kojom se ne bave samo istoričari. Šezdesetih godina prošlog veka i pravnici počinju da se bave svojom sopstvenom prošlošću. Perjanica u tom smislu je profesorka visoke škole iz Frankfurta za državno i upravno pravo *Ilze Štaf (Ilse Staff)* (rođena 1928), a njen tom „Pravosuđe u Trećem rajhu. Jedna dokumentacija“ objavljuje se 1964. godine.³¹

Za mene ova priča počinje na leto 1979. godine tokom mog drugog semestra. U okviru jedne vežbe o istoriji prava, dr Joahim Rikert (*Dr. Joachim Rückert*) (rođen 1945.) nas približava ranim spisima akademskih velikana. Rikert je tada bio asistent prof. dr Hermana Nelzena (*Prof. Dr. Hermann Nehlsen*) (rođenog 1936). Danas je emeritus u Frankfurtu na Majni. Čitamo tekstove poznatih visokoškolskih predavača poput *Teodora Maunca (Theodor Maunz)* (1901–1993), *Ernsta Forsthofa (Ernst Forsthoff)* (1902–1974), *Ernsta Rudolfa Hubera* (1903–1990), *Gintera Kihenhofa (Günter Küchenhoff)* (1907–1983), ali pre svega *Karla Šmita (Carl Schmitt)* (1888–1985) i *Karla Larenca (Karl Larenz)* (1903–1993). Izuzev *Karla Šmita*, verovatno svi pomenuti posle 1945. godine stekli su ponovo pravo da se angažuju kao predavači u visokim školama i svi su pripadali već pomenutoj *generacijskoj formaciji*.

Rikert nam skreće pažnju na habilitacijski rad *Bernda Ritera (Bernd Rütters)*³² (rođenog 1930). Zanimljivo je da knjiga datira iz 1968. godine, koja označava kraj stare SRN. Rikert nas ujedno i upozorava: „*Morate da pročitate Ritera, ali ne dajte da Vas pri tome uhvate pravnici građanskog prava sa prvog sprata!*“ Jer tamo još uvek možete da sretnete bivšeg profesora prof. dr Karla Larenca. Pored toga, u zgradi pravika javnog prava, i dalje ulazi i izlazi emeritus prof. dr Teodor Maunc. Njega će nešto kasnije razotkriti kao saučesnika pod pseudonimom desničarsko-radikalnih Nacionalnih novina.

Nešto posle Riterovog epohalnog dela, na pravno-istorijskom institutu u Minhenu nastupa habilitacijski rad *Mihaela Štolajsa (Michael*

31 Sada *Ilse Staff* (Hg.), *Justiz im Dritten Reich. Eine Dokumentation*, nunmehr Frankfurt am Main, 2016 (Nachdruck). Staff je bila udata za tadašnjeg predsednika vrhovnog zemaljskog suda u Frankfurtu na Majni, *Prof. Dr. Curt Staff* (1901–1976), koji je kao socijaldemokrata i sam bio izložen progonu od strane NS.

32 *Bernd Rütters*, *Die unbegrenzte Auslegung, Zum Wandel der Privatrechtsordnung im Nationalsozialismus*, 1. Aufl., Tübingen 1968, nunmehr 7. Aufl., Tübingen 2012.

Stolleis)³³ (rođenog 1941) i svesno ogoljeno naslovljena disertacija *Monike Fromel (Monika Frommel)*³⁴ (rođene. 1946). U obe knjige reč je o metodološkim i pravno-filozofskim preduslovima za „neograničeno tumačenje“.

Nekoliko reči o Karlu Larencu (*Karl Larenz*).³⁵ Njegov put počinje akademskom socijalizacijom u ulozi učenika neohegelovca Julijusa Bindera (*Julius Binder*) (1870–1939). Njegov viljemovski neoidealizam stvara plodno tle za ideologije. 1933. *Larenc* hrli u zagrljaj novom režimu. Njegova akademska karijera se užurbano razvija, uspon je brz i pravolinijski. Posle rata decenijama će biti jedan od najuticajnijih nemačkih predavača građanskog prava.

Falanga njegovih učenika ga do danas brani, pre svega veoma ugledni profesor građanskog prava Klaus Wilhelm Kanaris (*prof. Dr. Claus-Wilhelm Canaris*) (rođ. 1937). On je ipak rođak-potomak admirala Vilhelma Kanarisa (*Wilhelm Canaris*) (1887–1945), načelnika Vojne obaveštajne službe koji je ubijen zbog saučesništva u zaveri 20. jula 1944. od strane nacističkog režima. Čemu onda ta lojalnost prema profesoru sumnjive političke prošlosti? To sam se pitao od 1979. Tek prilikom istraživanja za svoju knjigu naišao sam na objašnjenje. Preko proučavanja otpora u belgijskom pravosuđu naišao sam na šefa Gestapoa za severozapadnu Francusku u periodu od 1. februara do 15. septembra 1944. dr Konstantina Kanarisa (*Dr. Constantin Canaris*) (1906–1983). On je posle rata u Belgiji osuđen na 20 godina zatvora, ali je 1952. pušten. Potom je radio kao pravni stručnjak u fabrici „Henkel“. Godine 1975. protiv njega je podignuta optužnica zbog učešća u deportaciji Jevreja iz Belgije. Izbegao je presudu zbog nesposobnosti za suđenje. On je otac minhenskog profesora³⁶ Dr Konstantin Kanaris je pored brojnih drugih nedela odgovoran i za to što je briselski advokat Lusijan van Ber (*Lucien van Beirs*) (1900–1970) odveden u koncentracioni logor Buhensvald. Van Ber je pred očima nemačke okupacije zabranio belgijskim notarima da overavaju ugovore o arizaciji. Za kršenje su bile predviđene disciplinske kazne Van Ber je srećom preživeo. Posle rata postao je sudija u belgijskom Kasacionom sudu (*Cour de cassation*).³⁷

Ovaj ekskurs pokazuje ono što sam naučio kod svog mentora prof. dr Stena Ganjera (*Prof. Dr. Sten Gagnér*) (1921–2000). Biografija onog ko (nešto) čini od centralnog je značaja za istorijsko istraživanje. Presudan

---

33 *Michael Stolleis*, *Gemeinwohlformeln im nationalsozialistischen Recht*, Berlin 1974 (ujedno i habilitacija, München 1973).

34 *Monika Frommel*, *Die Rezeption der Hermeneutik bei Karl Larenz und Josef Esser*, Ebelsbach 1981 (ujedno i disertacija. München 1979).

35 O njemu sada i: *Rüthers*, *Geschichtsbilder* (Fn. 32), 1073.

36 Zu *Constantin Canaris* https://de.wikipedia.org/wiki/Constantin_Canaris (zuletzt abgerufen am 21.04.2016)

37 Zu *van Beirs* *Vossius*, *Spuren* (Fn. 3), 13–14.

značaj imaju i dalje – u primeni jezičke filozofije Ludviga Vitgenštajna (*Ludwig Wittgenstein*) (1889–1951) – reči u njihovom kontekstu.³⁸

Pomoću ove metode sledim „*Trag Zločastivog*“. Tako se tekstovi u kojima se po sadržaju opozicioni iskaz odeva u dikciju duha vremena mogu razlikovati od tekstova vernih glavnoj liniji. U svojoj knjizi tako na jednoj strani uspevam da raskrinkam Helmuta Šika (*Hellmut Schieck*) (1894–1963), predsednika Bavarskog notarskog fonda i potpredsednika Notarske komore u Trećem rajhu kao ubeđenog nacistu.³⁹ Suprotan pol čini na primer već pomenuti notar iz Garmiša dr Rihard Daimer (*Dr. Richard Daimer*). U Daimerovim rečima se krije suptilna opozicija.⁴⁰

Kad je u pitanju moj pristup ovoj temi, 1993. godine dogodilo se nešto značajno:

U nedelji usavršavanja za pomoćnike notara u Fišbahau moja koleginica iz Cosena dr Katrin Broze Projs (Dr. Katrin Brose-Preuß) držala je referat o ispravama arizacije u Berlinu. Istraživanjima se bavila u Zemljišnoknjižnoj službi centralnog Berlina i prekopavala je osnovne akte. Nekretnine Jevreja koji su transportovani na istok, odabrani notari prodavali su odabranim kupcima. Vlasnici su pritom takođe bili zastupljeni od strane odabranih zastupnika u slučaju odsutnosti. U svakom slučaju, u njenim istraživanjima stalno su se ponavljala ista imena. Da bi se zataškalo da su vlasnici nekretnina već bili ubijeni, nije naloženo upravljanje ostavinom, što bi bilo prijavljeno.

Retko kad sam slušao takvo predavanje, kog je pratila mukla tišina, kao tada u prostoriji za seminare u Fišbahau. Od tada sa sobom nosim utisak te mukle tišine u srcu. Kada su me 2007. godine izabrali za predsednika Nemačkog udruženja notara znao sam, da će deo moje agende biti istorijat javnobeležništva koja ne obuhvata samo priču o žrtvama, već i o počinocima.

Godine 2008. pružila se prilika da se plan sprovede u delo. Slučajno mi je u ruke dospela disertacija Kristijane Kuler (*Christiane Kuller*)⁴¹ Tadašnji bavarski ministar finansija prof dr Kurt Falthauzer (Prof. Dr.

38 v. *Ludwig Wittgenstein*, *Philosophische Untersuchungen*, erschienenen 1953 (Ausgabe Frankfurt a. Main 2001), § 43: „*Za veliki broj slučajeva upotrebe reči „značenje“ – premda i ne za sve slučajeve njene upotrebe – ova reč se može objasniti ovako: značenje neke reči je njena upotreba u jeziku.*“

39 *Vossius*, *Spuren* (Fn. 3), 37. Zurückhaltender *Oberseider*, Vorsitzende (Fn. 9), 18; *Röll*, *Jubiläum* (Fn. 14), 23–24, die die Kranzniederlegung durch *Feyock* an *Schiecks* Grab als Beleg für seine moderate politische Einstellung heranziehen, was angesichts des gegenseitigen Sichbeschweigens in dieser Generation jedoch zweifelhaft ist.

40 *Vossius*, *Spuren* (Fn. 3), 33–34.

41 *Christiane Kuller*, *Finanzverfassung und Judenverfolgung. Der Zugriff der Finanzverwaltung auf das Vermögen der Juden in Bayern*, München 2008.

Kurt Faltlhauser) otvorio je mladoj istoričarki arhivu bavarske Finansijske (poreske) uprave⁴²

Knjiga Kulerove me je šokirala. Na jednoj strani zaprepašćuje količina pohlepe kojom se narod obrušava na imovinu deportovanih i ubijenih Jevreja. Na drugoj strani, Kulerova usput pokazuje kako pored tzv. „fiducijara“ i pripadnici pravne struke profitiraju od prividno legalne pljačke. U pravnu savetodavnu struku ne ubraja samo advokate, već i notare. Među njima je izgleda bilo kolega koji su se naročito isticali u arizaciji, pri čemu kod Kulerove to nije u prvom planu.

U slučaju koji je Kuler predstavila iz ugla Službe za arizaciju iz Minhena koji sam onda i ja iskoristio za svoju knjigu, na moje zaprepašćenje pojavljuju se Zajedničke kancelarije Notarijat Minhen V i Minhen XVII. U Notarijatu Minhen V sam ja.⁴³

Kulerova, koja je u međuvremenu profesorka savremene istorije na Univerzitetu u Erfurtu, objavila je 2013. svoj habilitacijski rad. Radi se o širokom istraživanju postupaka finansijske uprave u Trećem Rajhu.⁴⁴ Ova knjiga je izdata po nalogu saveznog ministra finansija dr Volkfanga Šojblea (*Dr. Wolfgang Schäuble*). Čita se kao politički triler. Ali nije fikcija. Kako bi rekao Leopold fon Ranke (*Leopold von Ranke*): „Stvarno je tako bilo.“⁴⁵

Sažeto rečeno, arizacija funkcioniše kao pljačka odevena u prividno legalnu formu. Nacističko zakonodavstvo u ovoj oblasti može da se podeli na sledeće tri grupe:

- (1) norme koje otvoreno služe za eksproprijaciju protivnika režima i manjina koje treba marginalizovati;
- (2) norme eksproprijacije prerusene u apstraktno-uopštene norme koje u stvari ciljaju upravo na ovakve grupe;
- (3) pomeranje granice prava.

Nakon preuzimanja vlasti 30. januara 1933. režim je sebi stvorio zakonske osnove za posezanje za imovinom svojih protivnika. To se ostvarilo

---

42 Iz ugla poreskog prava istraživanje uloge poreskog prava tu Trećem rajhu tek je u povoju, vidi *Regine Bachmann/Denis Basta*, *Steuerrecht und Finanzverwaltung als Instrumente der Judenverfolgung und –enteignung im Nationalsozialismus*, *Deutsches Steuerrecht (DStR)* 2016, 705–711: „Dve decenije nova saznanja istorijskog istraživanja u vezi finansijske uprave Rajha nisu opažena u odgovarajućoj poreskoj i finansijskoj literaturi.“ (S. 705 leva kolona).

43 *Kuller*, *Finanzverfassung* (Fn. 41), 192.

44 *Christiane Kuller*, *Bürokratie und Verbrechen. Antisemitische Finanzpolitik und Verwaltungspraxis im nationalsozialistischen Deutschland*, München 2013.

45 *Franz Leopold* (später: *von*) *Ranke* (1795–1886), *Geschichten der romanischen und germanischen Völker 1494–1535*, Leipzig und Berlin 1824, Vorrede S. V–VI: „*Istoriji se pripisivao zadatak da ustroji prošlost da okruženju da pouku da dobrobit budućih godina: savremeni pokušaj se neće odgvažiti da preuzme takav zadatak: prosto želi da kaže kako je bilo.*“

već sa Uredbom predsednika Rajha o ukidanju nevolja naroda i države od 28. februara 1933⁴⁶, takozvane Uredbe o paljenju Rajhstaga. Usledili su Zakon o oduzimanju komunističke imovine od 26. maja 1933⁴⁷ i Zakon o oduzimanju imovine narodnih i državnih neprijatelja od 14. jula 1933.⁴⁸

Sledeći korak bio je Zakon o opozivu prijema u državljanstvo i oduzimanju nemačkog državljanstva takođe od 14. jula 1933.⁴⁹ On je stvorio osnove za konfiskovanje imovine i njeno otuđenje u korist Rajha. Jedna od žrtava bio je i čuveni nosilac nobelove nagrade Tomas Man (*Thomas Mann*). Zakonom o ograničenjima u nasleđivanju od 5. novembra 1937.⁵⁰ režim poseže i za ostavinom imigranata.

1938. režim odlazi i korak dalje. Uredbom o prijavljivanju od 26. aprila 1938.⁵¹ Jevreji koji žive u Nemačkoj se obavezuju da prijave svoju celokupnu imovinu. Sa uredbom donetom istog dana na osnovu Uredbe o prijavljivanju imovine Jevreja⁵² za prodaju ili davanje u zakup njihovih poslovnih ili poljoprivrednih imanja postavlja se uslov davanja odobrenja. Treća Uredba uz Zakon o građanima Rajha od 14. juna 1938.⁵³ obuhvata i birokratski detaljno pravno definisana „*jevrejska komercijalna preduzeća*“. U ovaj registar svako može da ima uvid – poziv za pripadnike sopstvenog naroda da osmotre plen.

Neposredno posle Pogromske noći 9. novembra 1938. dolazi do masovnog konfiskovanja na osnovu Uredbe od 12. novembra 1938. o kompenzaciji za Jevreje nemačkog državljanstva.⁵⁴ Za njeno sprovođenje služe Uredba od 24. novembra 1938⁵⁵ i Uredba od 3. decembra 1938. o korišćenju jevrejske imovine.⁵⁶ Ovim poslednjim se pre svega jevrejska preduzeća stavljaju pod „*fiducijarnu upravu*“. Jevreji mogu da raspoložu svojim nekretninama samo uz dozvolu. Uslov za izdavanje dozvole može da bude da od ostvarenog prihoda upisuju obveznice Rajha.

Najkasnije sad postaje jasno o čemu je reč. Istoričar Gec Ali (*Götz Aly*) je u svojim radovima pokazao da je Rajh u tom trenutku faktički već bankrotirao. Nacistička država se pak nikad nije usudila da izađe na tržište

46 Reichsgesetzblatt (im Folgenden „RGL.“) I, 83.

47 RGL. I, 293.

48 RGL. I, 479.

49 RGL. I, 480.

50 RGL. I, 1161.

51 RGL. I, 414.

52 RGL. I, 415.

53 RGL. I, 627.

54 RGL. I, 1579.

55 RGL. I, 1668.

56 RGL. I, 1709.

kapitala. Umesto toga prinudne investicije postaju sredstvo za finansiranje režima.⁵⁷ U prividno legalnoj odori pojavljuju se pre svega norme poreskog prava. Početak je označio Zakon o prilagođavanju poreza od 16. oktobra 1934.⁵⁸ On u § 6 sadrži preteču današnjeg § 42 Zakona o porezima (AO). Obratite pažnju na formulaciju:

„Zloupotrebom ili drugim vidovima i manevarskim prostorom građanskog prava ne može da se izbegne poreska obaveza. Ako postoji zloupotreba, naplatiće se porezi na način na koji bi morali da se naplate kod pravne situacije koja je primerena za ekonomske postupke, činjenice i odnose.“

Reč „vidovima“ je ovde ključni pojam. Ona je uperena protiv „formalistički“ denunciranog tzv. liberalno-građanskog pravnog viđenja. Umesto nje se javlja razmišljanje u konkretnim životnim situacijama nacističkog pravnog viđenja.⁵⁹ To se naziva „konkretnim razmišljanjem o uređenju i kreaciji“. Ova definicija pojma je interesantna zbog toga što na nju i danas nailazimo u retorici neoliberalizma, kao npr. u polemici regulatornim preprekama koje sputavaju tržište, tzv. formalities⁶⁰

Važan instrument prividno legalne eksproprijacije je pre svega Zakon o devizama. Kontrole prometa deviza poznate su još iz Vajmarskog doba. Od 1933. kontrole postaju češće. Pooštavanje deviznih odredbi egzaktno je usklađeno sa kadrovskim rastom kod nadležnih finansijskih organa.⁶¹ Indikativan je npr. § 37a Zakona o devizama uveden Zakonom od 1. decembra 1936.⁶² Njime je definisano da se kao uslov za raspolaganje može nametnuti dozvola, ako postoje činjenice, *„na osnovu kojih se može zaključiti da domaće lice namerava da uz povredu ili izbegavanje postojećih propisa ukloni imovinu iz upravljanja devizama“*. Radi se o ograničenju raspolaganje koja nije objavljeno u zemljišnoj knjizi. Takođe prema novom § 37b Zak. o devizama Služba Rajha za upravljanje devizama nadležna je i van obima § 37a Zak. o devizama za *„naloge koji su neophodni za obezbeđenje zaliha deviza“*.

---

57 Götz Aly, Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus, Frankfurt am Main 2006, 57–58, 60.

58 RGBl. I, 925.

59 Rütters, Auslegung (Fn. 32), 277–322 (zitiert nach der 7. Aufl.).

60 Vgl. etwa Christian von Bar/Eric Clive/Hans Schulte-Nölke (Hg.), Study Group on a European Civil Code, Munich 2009 sa antitezom između „traditional contract law“ sa njegovim „formalities“ odnosno „formal and procedural hurdles“ i „modern contract law“ kog karakteriše „efficiency“ (Principles 1,2, 6, 8, 9, 10, 20, 55). Gotovo identična formulacija nacrta Narodnog zakonika 3. Rajha citirano prema Werner Schubert et al. (Hg.), Akademie für Deutsches Recht 1933–1945, Protokolle der Ausschüsse, Band III/1 Volksgesetzbuch, 1988, S. 46 (verzija iz konsultacija u maju 1941.), naročito osnovne odredbe 11–14, 18.

61 Kuller, Finanzverfassung (Fn. 41), 32–57.

62 RGBl. I, 1000.

Zakon o devizama predstavlja ključ za razumevanje načina funkcionisanja arizacije. Preko njega nacistička država dobija pristup prihodima od prodaje onih koji žele da emigriraju. U narednoj fazi sledi konfiskaciono oporezivanje imovine. Pravnu osnovu čini Porez za beg iz Rajha (značajno izmenjen Zakonom od 18.05.1934.⁶³) ili već pomenuti Zakoni o oduzimanju imovine neprijateljima naroda i države.⁶⁴

Ogromne količine javnobeležničke literature o Zakonu o devizama dokazuju značaj ove stručne oblasti.⁶⁵ Zanimljivo je da se u objavljenom mišljenju ne pominje jasno ciljna grupa Zakona o devizama, naime Jevreji, bar ne tako jasno kao iza kulisa. U kategoriju prividno legalne represije ubraja se i Zakon o sačinjavanju testamenata i ugovora o nasledstvu od 31. jula 1938.⁶⁶ Ovde diktatura tek u završnim odredbama pušta mačku iz džaka. § 48 stav. 2 glasi naime:

„Testament za slučaj smrti je ništav, ako na način kojim se grubo krši zdrav narodni stav i obzir koji odgovorni ostavilac mora da ima prema porodici i narodu.“

Obespravljenje Jevreja u formi zakona počinje sa Zakonom o ponovnom uvođenju državnog činovništva od 7. aprila 1933.⁶⁷ Ovim zakonom jevrejski državni službenici, advokati i univerzitetski profesori gube svoje zvanje. U toj verziji još sadržan izuzetak za borce na frontu se nekoliko godina kasnije ukida, pri čemu ni ranije nije sprečavao horde braon boje da se liše neželjenih konkurenata iz svojih struka.

Pored ozloglašanih Nirnberških zakona o rasama treba navesti i Druugu uredbu o sprovođenju Zakona o promeni prezimena i imena od 17. avgusta 1938.⁶⁸, po kom su Jevreji radi obeležavanja dobijali prinudna imena „Sara“ i „Israel“. Posle Pogroma 9. novembra 1938, 12. novembra 1938. izdate su Uredbe za isključivanje Jevreja iz privrednog života⁶⁹ i za ponovno uspostavljanje starog izgleda ulice kod jevrejskih preduzeća.⁷⁰ Ekskomunikacija u vidu zakona kulminira u obavezi da se nosi jevrejska zvezda uvedenoj Policijskom uredbom o obeležavanju Jevreja od 1. septembra 1941.⁷¹

U ratu su nacistički pravници bili još kreativniji. Jedan od načina koji sam ja predstavio u svojoj knjizi bio je da se za deportovane i ubijene

63 RGL. I, 392.

64 vidi gore fusnote 47–50.

65 Vossius, Spuren (Fn. 3), 30–31 mit weiteren Nachweisen.

66 RGL. I, 973.

67 RGL. I, 175.

68 RGL. I, 1044.

69 RGL. I, 1580.

70 RGL. I, 1581.

71 RGL. I, 547.

Jevreje paušalno odredi upravljanje zaostavštinom. Tako se dogodilo npr. i u okrugu višeg suda Karlsruhea. Jedan državni službenik tamošnje više finansijske direkcije imenovan je za blanko-upravnika ostavinom i primao je rešenja o oduzimanju. Dotadašnji propisi o oduzimanju imovine imali su za uslov odlučivanje u pojedinačnom slučaju uz obaveštavanje onih na koje se odnosi.⁷² Time se angažuje isuviše kadrova. Naročito Gestapo to kritikuje kao neefikasno.

Rešenje se krije u prenošenju prava na Rajh silom zakona. Za ovaj način se opredeljuju 11. Uredbom uz Rajhovski građanski zakonik od 25. novembra 1941⁷³, jednim od najstravičnijih primera za nacističku bespravnu državu. Prema njoj Jevrejini koji napusti teritoriju Rajha bez namere povratka automatski gubi državljanstvo u Rajhu. Posledica gubitka državljanstva je automatski gubitak imovine u korist Rajha. Da li je dotičan prinudno deportovan u pravcu istoka u logore smrti, pritom nije od značaja. U slučaju nekretnina se onda prosto na osnovu zahteva za unos od strane tajne policije, u zemljišnu knjigu unosi Rajh u okviru ispravke. Kuler je do tančina razradila istorijat nastanka bespravnog zakona i pokazala da se pre svega radilo o što efikasnijoj pljački.⁷⁴ *Economical analysis of law* je takođe višestrani dokument.

Kako se notarijat ponašao u arizaciji. Odgovor je izdiferenciran:

Materijal sa činjenicama je nedovoljan, da bi se već danas doneo sud o ulozi notara u arizaciji. Voleo bih da mogu da ubedim Krisitane Kuller (*Christiane Kuller*) da odradi široko postavljenu studiju na terenu. Ja mogu da prepoznam sledeće tendencije:

Pošto je većina tadašnjih preduzeća vođena u formi pojedinačne firme ili trgovinskih društava lica, čini se da je arizacija preduzeća u suštini zaobišla notarijat. Za prenos udela GmbH- neophodno sačinjavanje javnobeležničkog zapisa tada je imalo puno manji značaj nego danas. To je dobra vest.

Za službene prevare kod arizacije zemljišta nisu nedostajali spremni notari.⁷⁵ Pored mog Minhenskog slučaja tadašnja predsednica Berlinskog sudskog veća Monika Nere (Monika Nöhre) otkrila je berlinskog „internog notara“ SS-ovaca.⁷⁶ Čini se da i on spada u ovu kategoriju. To je loša vest. Ipak, jevrejskim vlasnicima nekretnina, iste nisu oduzimate individualnim ugovorima već automatskom primenom 11. Uredbe uz Rajhovski građanski zakonik. Režimu više nisu bili potrebni notari za efikasnu pljačku.

---

72 Hierzu Vossius, Spuren (Fn. 3), 43–44.

73 RGBl. I, 722.

74 Kuller, Bürokratie (Fn. 44), 387–426.

75 O obimu korupcije u ovoj oblasti Vossius, Spuren (Fn. 3), 22 und 47.

76 Monika Nöhre, Das Kammergericht und seine Notare. Ein Blick auf die Nachkriegszeit, notar 2014, 312–318, 312 und 315–317.

Otpora je pak bilo i među našim kolegama. On se na jednoj strani prerusavao iz za to vreme tipične terminologije u vidu subverzivnih objava. Ja sam pak našao i jednog notara koji je pomogao da se od Gestapoa spasi zemljište koje je pripadalo delom zajednici jevrejskih naslednika.⁷⁷ To je vest koja teši.

5. Bilans

Istoriju gledamo iz konteksta našeg vremena. Ne možemo da vidimo, „kako je stvarno bilo“. Verovatno iz istorije ne možemo ništa ni da naučimo. Uvek će postojati oportunistički i karijerizam kao motiv za saučesništvo. Kod prelaza u totalitarnu bespravnu državu verovatno postoji nivo do kog građanska hrabrost nešto može da postigne. Zanimljivo pitanje je gde se nalazi taj nivo u pojedinim državama.

To što je u Nemačkoj uopšte moguće bavljenje ovom temom, možemo da zahvalimo verovatno totalnom porazu 1945. i režimu zone prinudne uprave. To je nakon početnog oklevanja dovelo ipak do osveščivanja. Da li će na taj način svet postati bolji, ne znam. Frick Bauer (*Fritz Bauer*) je jednom rekao: „*Od zemlje ne možemo napraviti raj, ali svako od nas može da doprinese da ona ne postane pakao*“.⁷⁸ U tom smislu mi se pogled unazad čini boljim nego da se prećuti ili potiskuje. Ipak, gledajući unazad i tragajući za prošlošću dospevamo u istu situaciju kao i strani putnici u pesmi Vilhelma Milera (*Wilhelm Müller*). Ako i Vi želite da krenete tim putem, želim Vam puno uspeha u traženju tragova divljači.

Oliver Vossius

(NO) REVIEW? PERIOD 1933-1945 SEEN FROM A NOTARY'S POINT OF VIEW

Summary

Author puts forth view that after 1945. the Third Reich became a topic to be reviewed not merely by historians. In the 1960's lawyers also begin to analyse their own past. Professor Ilse Staff (born in 1928) is at the forefront of this movement. Her book „*Judiciary in the Third Reich: A Documentation*“, published in 1964, encouraged numerous German lawyers to face the evils of country's authoritarian past. In his text, Vossius presents results of years of analysing the

⁷⁷ Vossius, *Spuren* (Fn. 3), 40–42.

⁷⁸ *Fritz Bauer*, *Die Humanität der Rechtsordnung: ausgewählte Schriften*, Frankfurt am Main 1998, S. 49.

abuse of German law during Nazi rule. One of the main topics of his research is the role of notaries in the forced appropriation of property from the Jews. He closes his presentation in the following way: „We probably owe gratitude to total defeat of 1945 and the subsequent regime of occupation zones for being at all able to discuss this topic in Germany today. After the initial hesitation, this still lead to the regaining of conscience. I don't know if world will necessary become a better place in this manner. Fritz Bauer once said „We cannot make Heaven on Earth, but each one of us is capable of contributing to making it Hell“. In this regard, casting a look backwards seems a better option than to overlook or repress such a problem“.

Key words: rule of law, Aryanism, law in the Third Reich, notaries, confrontation with one's past, legal overcoming of authoritarian past in Germany, transitional justice

Salaš u žitu, ulje na platnu, 90 x 70 cm

Ivan Jovanović

Konsultant za međunarodno krivično pravo
i tranzicionu pravdu, Beograd

OD ISTORIJE DO SUDNICE I NAZAD: ŠTA ISTORIOGRAFIJA MOŽE DOBITI OD PRESUDA ZA ZLOČINE U RATOVIMA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI¹

Rezime: U ovom članku autor nastoji da približi suđenja za međunarodna krivična dela istoričarima. Težište njegove analize je na konstruktivističkom aspektu sudskog postupka – dakle, kako dolazimo do sudske istine, a ne na tome da li takva istina objektivno odgovara stvarnosti, niti šta je do sada utvrđeno kao sudska istina o sukobima i zločinima u bivšoj Jugoslaviji. Ovo približavanje međunarodnog i krivičnog prava istoriografiji autor izvodi, kroz objašnjenje rada, postupka i presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju. Pored toga, on analizira i suđenja pred sudovima u postjugoslovenskim zemljama. Bez obzira što su domaća suđenja za međunarodna krivična dela po pravilu pod sumnjom za nacionalnu pristrasnost i instrumentalizovanost, po mišljenu autora, ova suđenja, ipak, ne samo da daju doprinos utvrđivanju činjenica i uvećavanju građe o zločinima u regionu, već su ona svojim brojem, kontinuitetom i samim tim što se bave svojim državljanima i događajima sa svojih teritorija, bez presedana u svetskoj istoriji. Osnovna premisa od koje ovaj članak polazi nije da sudovi treba da se bave istorijom i da je pišu, jer je to posao istoričara. Iako u nekim presudama Tribunala ima pomena o potrebi za stvaranjem tačnog istorijskog zapisa u okviru suđenja, tako nešto je daleko od prevladavajućeg razumevanja uloge suđenja za ratne i druge najteže zločine. Utvrđivanje istine o konfliktima ne spominje se nigde u rezolucijama Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija kojima su osnovani tribunali za bivšu Jugoslaviju i za Ruandu.

Ključne reči: ratni zločini, međunarodno krivično pravo, Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju, istina o konfliktima, istoriografija

Poznanstvo između istoriografije i suđenja za zločine koje nazivamo međunarodnim – za ratne zločine, zločine protiv čovečnosti i genocid – počelo je relativno skoro u istoriji, a i od tada su njihovi susreti bili retki.

1 Tekst je inicijalno objavljen u *Forum za tranzicionu pravdu (br. 5): Udžbenici istorije u post-konfliktnim društvima: obrazovanje za pomirenje?*, s. 64–87 (na engleskom – s. 156–181), Fond za humanitarno pravo, 2015 (dostupno na http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2016/03/Forum_5.pdf)

Izuzev nekolicine sporadičnih, više anegdotskih i mahom neuspešnih primera u poslednjih nekoliko stotina godina, suđenja za takve zločine nije bilo sve do međunarodnih tribunala u Nirnbergu i Tokiju i do nekoliko hiljada suđenja pred nacionalnim sudovima nakon Drugog svetskog rata. Nakon njih, takva suđenja su ponovo retkost u svetu, sve do devedesetih i prvih suđenja za zločine u ratovima na teritoriji bivše SFRJ. Iz tog razloga, historiografija nije imala prilike da stekne puno iskustva sa metodama i rezultatima suđenja za međunarodne zločine, osim onih vezanih za Drugi svetski rat, dok su u međuvremenu pravo i načini rada kako međunarodnih, tako i nacionalnih sudova, evoluirali.

Ovaj članak ima za cilj da, bez namere ulaženja u heurističke dubine istorije kao naučne discipline, približi suđenja za međunarodna krivična dela istoričarima, ukaže na to šta im može biti relevantno u presudama za takva dela i pomogne im da procene pouzdanost presude kao istorijskog izvora. Težište će biti na konstruktivističkom aspektu sudskog postupka – dakle, kako dolazimo do sudske istine, a ne na tome da li takva istina objektivno odgovara stvarnosti, niti šta je do sada utvrđeno kao sudska istina o sukobima i zločinima u bivšoj Jugoslaviji (osim u meri u kojoj ću na neke od tako utvrđenih činjenica ukazivati kao na primere radi objašnjenja sudskog postupka).

Ovo približavanje međunarodnog i krivičnog prava historiografiji biće izvedeno, pre svega, kroz objašnjenje rada, postupka i presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (u daljem tekstu Tribunal ili MKTJ). Razlog za fokus na ovaj tribunal i na zločine u bivšoj Jugoslaviji nije samo taj što se oni tiču, pre svega, nas koji ovo pišemo i onih koji će ovo čitati, niti što nam MKTJ ostavlja u nasleđe ogroman, verovatno najveći rezervoar činjenica i saznanja o zločinima i drugim događajima tokom sukoba u region. Razlog je i taj što drugi novonastali međunarodni, mešoviti ili nacionalni sudovi za ratne zločine svoju praksu, izvore prava, pa i svoje postojanje duguju upravo Tribunalu, sa svim njegovim vrlinama i manama. Biće pomena i o suđenjima pred sudovima u postjugoslovenskim zemljama, naročito ako je potrebno ilustrovati neke jedinstvene obrasce pravnog postupka ili, sa druge strane, potcrtati određene razlike između tih suđenja i onih pred Tribunalom. O ovim suđenjima će biti manje reči nego o Tribunalu, pre svega jer je njihovo nasleđe – utvrđene činjenice, arhiva dostupna istraživačima i drugo – ipak siromašnije u odnosu na ono iz Haga i time manje relevantno za istoričare. No, i pored toga, i bez obzira što su domaća suđenja za međunarodna krivična dela po pravilu pod sumnjom za nacionalnu pristrasnost i instrumentalizovanost², kao i što

---

2 O takvim rezervama prema nacionalnim suđenjima generalno videti, na primer, Richard Ashby Wilson, „Judging History: The Historical Record of the International

bi se o radu pravosuđa u regionu štošta kritički moglo reći, ova suđenja, ipak, ne samo da daju doprinos utvrđivanju činjenica i uvećavanju građe o zločinima u regionu, već su ona svojim brojem, kontinuitetom i samim tim što se bave svojim državljanima i događajima sa svojih teritorija, bez presedana u svetskoj istoriji.

Da bi se pravnik, sa jedne, i istoričari ili drugi koji čitaju presude o kojima će biti reč, sa druge strane, bolje razumeli, valja odmah naglasiti da premisa od koje ovaj članak polazi nije da sudovi treba da se bave istorijom i da je pišu.

Naprotiv, polazište je da je to posao istoričara. Iako u nekim presudama Tribunala ima pomena o potrebi za stvaranjem tačnog istorijskog zapisa u okviru suđenja³, tako nešto je daleko od preovladavajućeg razumevanja uloge suđenja za ratne i druge najteže zločine. Utvrđivanje istine o konfliktima ne spominje se nigde u rezolucijama Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (UN) kojima su osnovani tribunali za bivšu Jugoslaviju i za Ruandu. Tako nečeg, recimo, nema ni u Statutu, niti u Tužilačkoj strategiji (stalnog) Međunarodnog krivičnog suda.⁴ Hana Arent je, kao hroničar jednog od najvažnijih i najpoznatijih suđenja u istoriji – onog Adolfu Ajhmanu – verovala da uloga suda mora biti ograničena na deljenje pravde u konkretnom slučaju, dok svi viši ciljevi, uključujući i ostavljanje istorijskog zapisa, ometaju sud u svom poslu.⁵ Mnogi autori smatraju da sudovi ipak mogu da daju doprinos pisanju istorije, ali ne i da je sami ispisuju,⁶ niti da to sme biti svrha suđenja.⁷ Sudska veća Tribunala isticala su da sud može doprineti utvrđivanju istine o događajima, ali da ne može biti finalni arbitar o istorijskim činjenicama, jer to mogu biti samo istoričari⁸, niti se može baviti pisanjem istorije ili objašnjavanjem

Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia“ (2005) 27 *Human Rights Quarterly*, 919–922. Poznato je i uverenje Hane Arent da je Ajhmanu umesto pred sudom jevrejske države trebalo suditi pred međunarodnim sudom: Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Penguin Books, 1994, 270–272.

- 3 ICTY, *Momir Nikolić*, Sentencing Judgment, 2 December 2003, para. 52. (Presude MKTJ biće navođene na njihovom engleskom originalu, samo sa prezimenom optuženog ili prvooptuženog, osim tamo gde ima više optuženih sa istim prezimenima.)
- 4 ICC, Office of the Prosecutor, *Prosecutorial Strategy 2009–2012*, 1 February 2010, para. 20.
- 5 Hannah Arendt, nav. delo, 253.
- 6 Fergal Gaynor, „Uneasy Partners: Evidence, Truth and History in International Trials“, 10 *Journal of International Criminal Justice* (JICJ) 2012, 1275, Dov Jacobs, Catherine Harwood, „International Criminal Law Outside the Courtroom: The Impact of Focusing on International Crimes for the Quality of Fact-Finding“, u: Morten Bergsmo (ur.), *Quality Control in Fact Finding*, 2013, Torkel Opsahl, 2013, 135.
- 7 Ralph Zacklin, „The Failings of Ad Hoc International Criminal Tribunals“, 2 *JICJ* (2004), 544. Zaklin je 1998–2005. bio glavni pravni savetnik UN.
- 8 Između ostalih: *Dragan Nikolić*, Sentencing Judgment, 18 December 2003, para. 122.

uzroka konflikata⁹; neke sudije su to isticale i u svojim radovima¹⁰. Istorija i krivični sud, ipak, kada su se napokon ponovo spojili, ne mogu pobeći jedno od drugog. Činjenica je da, kada govorimo o ulozi suđenja u pisanju istorije, zapravo postoji dihotomija jer imamo, sa jedne strane, fokusiranost pojedinačnog sudskog postupka samo na konkretno delo, počinio i relevantne norme, ali, sa druge, imamo ukupnost svih postupaka koji se bave događajima iz jednog istorijskog perioda, kakav su ratovi na postjugoslovenskom prostoru, i ona neminovno proizvodi i historiografski efekat – bio on namera suda ili ne. Polazeći od te dihotomije, svrha ovog priloga je da objasni – iz pravničke perspektive – kako i u kolikoj meri se historiografija u vršenju svog posla može osloniti na ono što je pravo već obavilo kao svoj.

Na početku je neophodno i raščlaniti na šta tačno mislimo kada kažemo „suđenja“. Može se u vezi sa tim terminom posebno govoriti o neposrednom toku postupka, u okviru kog se prikupljaju i izvode razni dokazi koji čine *sudske spise*, a posebno o *presudi* koja je deo postupka, ali se donosi na njegovom kraju i zasniva se na izvedenim i prihvaćenim dokazima. Dalje, pak, kada govorimo o samoj presudi možemo imati na umu različite njene delove koji mogu biti od interesovanja za istoričare. Među njima bih izdvojio dva dela presude: jedan je onaj koji se najčešće u presudama Tribunala označava kao *pozadina* (eng. *background*) ili *istorijski osvrt* i koji predstavlja, ponekad, deo obrazloženja presude ističući ono što je, po mišljenju suda, kao istorijski relevantno prethodilo delima koja su predmet postupka; drugi deo je onaj koji se odnosi na *utvrđivanje nečije krivice*, i koji zapravo čini veći i ključni deo svake krivične presude. U nastavku će biti objašnjeno zbog čega i u kojoj meri je svaki od ova dva pomenuta rezultata sudskog postupka – sudski spisi sa dokazima, sa jedne strane (kojima će biti posvećeno Poglavlje 1 ovog članka) i, sa druge strane, presuda koja je raščlanjena, u svrhu ove teme, na istorijski osvrt (obrađen u Poglavlju 2) i na utvrđivanje krivice (Poglavlje 3) – mogu da doprinesu utvrđivanju istorijskih činjenica. Delu presude koji se odnosi na utvrđivanje krivice, obrađenom u Poglavlju 3, biće posvećeno najviše pažnje s obzirom da je on taj koji predstavlja – iz razloga koji će biti objašnjeni – najbitniji i ujedno najautoritativniji doprinos samog suda

9 Karadžić, Decision on the Accused's Holbrooke Agreement Motion, Trial Chamber, 8 July 2009, para. 46., *Delalić et al.*, Judgment, 16 November 1998, para. 88, *Kupreškić et al.*, Judgment, 14 January 2000, paras. 755- 756.

10 O-Gon Kwon, „The Challenge of an International Criminal Trial as Seen from the Bench“, 5 *JICJ* (2007), 362 Patricia Wald, „The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia Comes of Age: Some Observations on Day-to-Day Dilemmas of an International Court“ (2001) 5 *Washington University Journal of Law & Policy* 87, 116–117.

i krivičnog postupka istraživanju istoričara. Na kraju, u Poglavlju 4 ću se osvrnuti na tri posebna pitanja – klasifikaciju oružanog sukoba, identifikovanje ratnog zločina i određivanje zločina kao genocida – u kojima pravna kvalifikacija posebno može, ali i ne mora, imati značajan uticaj na interpretaciju istorijskih događaja.

1. Sudski spisi kao izvor za istoričare i istraživače

Sve ono što tužilaštvo i odbrana predlože kao dokaze, a sud prihvati, ili što sam sud zatraži i dobije, predstavlja sudske spise ili spise predmeta (eng. *court records* ili *trial records*). Postoje varijacije među nacionalnim pravosudnim sistemima, kao i neke razlike između Tribunala u Hagu i nacionalnih pravosuđa, u pogledu toga šta se tačno može smatrati sudskim spisima, ali one nisu toliko velike, te ih stoga ovom prilikom možemo ostaviti po strani.

U sudske spise, dakle, ulazi sve ono što bi bilo relevantno za dokazivanje postojanja nekog zločina i nečije krivice. Tako sudski spisi MKTJ, kao i sudova u regionu, sadrže između ostalog i dokumente različitih vrsta i porekla: od dokumentacije vojske i policije (poput naredbi, izveštaja, dnevnika, planova, mapa, dokumenata o komandnoj strukturi i drugog), preko dokumenata drugih državnih i javnih institucija (pravnih akata, zapisnika sa sastanaka, sistematizacija i organizacionih šema i dr.), do onih koji potiču od nedržavnih tela, poput političkih stranaka ili nevladinih organizacija (npr. izveštaji o kršenjima ljudskih prava), ili koji su lične beleške pojedinaca, najčešće političara.

Među spise spadaju kako dokumenti koji potiču iz država regiona, tako i dokumenti drugih država, pa i međunarodnih organizacija, s tim što je u praksi Tribunal manje tražio ili manje istrajavao na dobijanju dokumenata od država van regiona bivše SFRJ. Kao dokazi su često podnošeni i javno dostupni izvori, poput medijskih izveštaja ili izjava zvaničnika i političara. U sudske spise, zatim, ulaze i brojni drugi materijalni dokazi poput onih dobijenih ekshumacijom, obdukcijom, uviđajima na licu mesta, prateći forenzički izveštaji, kao i fotografije, video i audio snimci, uključujući i razgovore koje su presretale prislušne službe zaraćenih strana. Posebno bitno mesto, kao i u svakom sudskom postupku, zauzimaju svedočenja (zabeležena audio-vizuelno i u transkriptima) svedoka koji su bili žrtve i očevici, svedoka -insajdera, sve do veštaka (ili svedoka-eksperata, kako se nazivaju pred Tribunalom i u pravnoj terminologiji na engleskom jeziku). Spisi predmeta, naravno, uključuju i podneske strana u postupku (tužilaštva i odbrane) kao što su optužnice, zahtevi, predlozi, odgovori suprotnoj strani, dopisi, iskazi strana tokom suđenja i odluke samog suda tokom postupka.

Još širi pojam od sudskih spisa je arhiva Tribunala. Osim sudskih spisa ona obuhvata i, recimo, dokumente Tužilaštva iz istrage koji nikad nisu predloženi na suđenju kao dokazi ili sudska veća nisu prihvatila da ih uvrste među dokaze, dokumentaciju koja se tiče zaštite svedoka, izvršenja kazni, saradnje država sa Tribunalom i mnogu drugu, uključujući i onu koja predstavlja tragove svakodnevnog administrativnog funkcionisanja te institucije. Arhiva Tribunala za bivšu Jugoslaviju, kao i onog za Ruandu, a takođe i sudski spisi kao njen deo, ostaje vlasništvo UN, čiji je organ – Savet bezbednosti – osnovao oba tribunala. Čuvanje arhive i upravljanje njom, što uključuje i davanje pristupa istraživačima, jedna je od osnovnih funkcija Mehanizma UN za međunarodne tribunale (dalje – Mehanizam), kolokvijalno poznatijeg i kao „Rezidualni mehanizam“, kako je prvobitno bio nazvan. Ova novoosnovana međunarodna pravosudna institucija, do sad jedinstvena i pomalo komplikovana za razumevanje, u pogledu nekih funkcija već je nasledila tribunale za bivšu Jugoslaviju¹¹ i Ruandu i nastaviće da postoji umesto njih kada oni okončaju svoje postupke koji su u toku.

Nesumnjivo je da je arhiva Tribunala, pod upravom Mehanizma, sa onim što je dostupno već sada ili će postati u budućnosti, bogat rudnik za istoričare. S obzirom da je omogućavanje pristupa arhivi, uz neka ograničenja koja će biti pomenuta, jedna od osnovnih funkcija Mehanizma, biće lakše pristupiti sudskim spisima Tribunala nego spisima sudova u regionu kojima je pristup, što zbog nacionalnih propisa, što usled poslovične zatvorenosti i inertnosti domaćih sudova, nekad nemoguć a nekad veoma spor i mukotrpan. No, nije i neće sve u sudskim spisima i u arhivi biti dostupno istraživačima. Nemali je broj svedočenja koja su bila zatvorena za javnost ili dokumenata koja su države – iz regiona, ali i van njega – predale Tribunalu pod uslovom da ne budu dostupna javnosti, kao i drugih dokumenata koja nose oznaku tajnosti. Ona mogu postati dostupna istraživačima tek kad sudsko veće Mehanizma donese odluku o skidanju oznake tajnosti sa njih (deklasifikacija), bilo tako što će prethodno dobiti saglasnost svedoka čije su izjave pod zaštitom, ili zemalja porekla dokumenta, ili tako što će Mehanizam sâm uspostaviti kriterijume za deklasifikaciju dokumenata posle određenog vremena. Još je komplikovanija situacija sa materijalom koji je prikupilo Tužilaštvo, a koji nije uvršten kao dokaz u postupku, poput izjava svedoka kojima je Tužilaštvo davalo obećanje prilikom uzimanja iskaza da njihova izjava bez njihove saglasnosti neće biti ustupljena nikom osim sudskom veću Tribunala; nad tim materijalima sudska veća nemaju nadležnost za deklasifikaciju.

---

11 Ogranak Mehanizma koji nasleđuje MKTJ otpočeo je sa radom 1. jula 2013. u istoj zgradi u Hagu gde je i Tribunal. Više o Mehanizmu videti na <http://www.unmict.org>.

Sudski spisi, u meri u kojoj su dostupni, omogućavaju neposredan uvid istoričarima i drugim istraživačima u originalna dokumenta nekadašnjih strana u sukobu u bivšoj Jugoslaviji i u svedočenja učesnika i žrtava tih događaja sabrana na jednom mestu. Uloga suda je ovde bila u sakupljanju tih dokumenata ili dokaza u postupku, a ne – kao kada budemo govorili o presudi kao izvoru – u tumačenju i oceni tih dokaza. Na istoričarima je da ocene autentičnost, kredibilnost i relevantnost tih materijala, imajući pri tom u vidu i neka ograničenja krivičnog postupka, o kojima će biti više reči u Poglavlju 3.

2. Istorijski osvrt u presudi kao izvor

Prvostepene presude Tribunala sadrže deo, odnosno odeljak, koji se u prevodima tih presuda na jezike regiona naziva *Kontekst* (eng. *Background*). Taj deo predstavlja osvrt na događaje koji su prethodili zločinima koji su bili predmet suđenja i teži da objasni društveno-politički i istorijski kontekst u okviru koga su ti zločini počinjeni. Takav osvrt je u ranoj praksi Tribunala bio ili istorijska retrospektiva koja je obuhvatala duži vremenski period ili, što je mnogo češće bio slučaj, osvrt na početak sukoba iz ranih 1990-ih u određenom delu bivše SFRJ i na događaje neposredno pre i nakon tog početka. Ova prva vrsta konteksta ili istorijskog osvrta – zalaženje u viševekovnu ili višedecenijsku prošlost pre sukoba – posebno je iritirala i davala povoda kritičarima Tribunala, najviše među Srbima, a često i među onima koji njegov rad podržavaju, da mu kao jednu od velikih mana pripisuju njegovu u najmanju ruku bespotrebno i nekompetentno bavljenje istorijom. Uz to je, naravno, isticano i da Tribunal sudi celom srpskom narodu i njegovoj istoriji.

Na suđenju Dušku Tadiću, prvom pred Tribunalom, tužilaštvo je dovelo svedoke-veštake, odbrana takođe, koji su predstavljeni kao poznavoci istorije Balkana i koji su o njoj govorili. Presuda Tadiću, doneta 1997, sadrži istorijski osvrt na čak 14 strana, koji počinje otomanskim periodom, a od toga je četiri strane posvećeno odeljku pod naslovom „Velika Srbija“. Teza o suđenju srpskoj istoriji nije se, naravno, začela samo zbog ove presude, ali je ovaj upliv istorije i historiografa kao svedoka na prvom suđenju toj tezi dao dodatnog povoda i argumenata. Takvo uverenje se ne samo učvrstilo, već proširilo i došlo takoreći do svakog doma tokom medijskog spektakla od suđenja Slobodanu Miloševiću, na kome je tužilaštvo obilatno zahvatalo u istoriju i pozivalo istoričare za veštake.

Međutim, doživljaj uloge koju je istorija igrala pred Tribunalom pre-dimenzioniran je u odnosu na to koliko joj se zaista posvećivalo pažnje i kakvog je efekta imala u presudama. Široki istorijski osvrt načinjen je u presudi Dušku Tadiću, inače prvoj međunarodnoj nakon Nirnberga i Tokija

u kojoj se utvrđivala nečija krivica,¹² u kontekstu utvrđivanja progona na nacionalnoj ili verskoj osnovi kao zločina protiv čovečnosti.¹³ Zbog toga se delimično može razumeti potreba tužilaštva, pa onda i suda, da zalaženjem u istoriju objasne otkud to da neko iz jedne nacionalne grupe cilja i progoni pripadnike druge grupe, inače svoje komšije sa kojima je živeo u istoj državi. Nakon slučaja *Tadić*, zahvatanja u istoriju skoro da nema ili, ako ih negde i ima, kao u presudi Dariju Kordiću i Mariju Čerkezu, bosanskim Hrvatima, ona sežu najdalje do nastanka socijalističke Jugoslavije. U presudama gde bi neko i mogao očekivati da se istorija nađe – kao što je bila prva presuda za genocid u Srebrenici, u slučaju *Krstić* (i što bi nalikovalo praksi Tribunala za Ruandu kada je sudio za ovu vrstu zločina) – *Kontekst* kao deo te presude bavi se samo početkom i tokom rata u BiH; sudsko veće u predmetu *Krstić* je bilo eksplicitno u tome da „istoričarima i socijalnim psiholozima prepušta da izmere pravu dubinu te epizode balkanskog sukoba i da ispitaju duboko ukorenjene uzroke“.¹⁴ Čak i tokom suđenja Miloševiću, gde se činilo da se na početku suđenja vodi bitka između tužioca Najsa i veštaka-istoričara koje je dovelo tužilaštvo sa jedne i Miloševića sa druge strane, sudije su ipak ograničavale ovo bavljenje istorijom.¹⁵ Tužilaštvo nije prekinulo da poziva istoričare kao svedoke, posebno u predmetima u kojima su zločini za koje se sudilo obuhvatali šire područje, a optuženi bili na višim stepenicama hijerarhije. Ipak, vremenom je tužilaštvo smanjilo svoja očekivanja od toga šta može dobiti analizom bliže ili dalje prošlosti nekog dela bivše SFRJ, pre svega jer sudije takva svedočenja nisu smatrale dovoljno relevantnim za presude o nečijoj krivičnoj odgovornosti. Neki autori prelazak tužilaštva sa bavljenja „monumentalnom istorijom“ na „mikroistoriju“¹⁶ vezuju za prvostepenu presudu u slučaju *Brđanin* iz 2004. godine (mada je on mogao biti uočen i pre toga), kada su sudije, definišući jedan od standarda za zaključivanje o nečijoj kriminalnoj nameri posrednim putem, ukazale tužilaštvu da kontekstualni dokazi poput pozivanja na istoriju ne mogu biti od velike pomoći.¹⁷ Međutim, zanimljivo je da su, prema istraživanju

12 Prethodno je već bila doneta presuda Draženu Erdemoviću, 30. novembra 1996, ali kako je Erdemović priznao krivicu nije bilo potrebe da se dokazuje postojanje zločina i njegova odgovornost.

13 Videti *Duško Tadić*, Judgment, 7 May 1997, para. 53.

14 *Krstić*, Judgment, 2 August 2001, para. 2.

15 Sudija Mej: „Količina istorijskih dokaza koje bismo želeli da čujemo je veoma ograničena.“ (prevod autora). *Slobodan Milošević*, transcript, 9 January 2002, s. 243.

16 Ove termine dugujem Ričardu Vilsonu. Videti: Richard Ashby Wilson, *Writing History in International Criminal Trials*, Cambridge Books Online, 112–139 (dostupno na <http://ebooks.cambridge.org/>).

17 Wilson, nav. delo, 119–121. *Brđanin*, Judgment, 1 September 2004, para. 970.

koje je sproveo Ričard Vilson, i tužilaštvo i odbrana gotovo u podjednakoj meri smatrali da objašnjenja istorijskog konteksta na suđenjima imaju smisla.¹⁸ Svaka je strana očigledno smatrala da može da izvuče iz istorije, i pomoću svojih veštaka, nešto što potkrepljuje njenu verziju događaja. Istorija je korišćena radi postizanja pravnih ciljeva, a ne radi objektivne evaluacije prošlosti.

Nakon dubljeg zalaženja u istoriju, i to dalju, u početnom periodu rada Tribunala, praksa ipak postaje da se zločini za koje se pojedincu sudi kontekstualizuju samo u svetlu događaja koji tim zločinima, odnosno sukobu u kojem su počinjeni, neposredno prethode. Tako se na suđenjima govorilo i svedočilo o raspadu SFRJ, organizovanju etnički zasnovanih partija, vojski ili gerilskih formacija, ili o radu i odlukama tela i zvaničnika nastajućih samostalnih država odnosno nepriznatih entiteta. Istoričari su i dalje nastupali kao veštaci na mnogim suđenjima, ali ne predstavljajući istoriju zemlje ili epohe, već tako što su hronološki ređali ove događaje i predočavali sudu političke, administrativne ili vojne odluke koje su neposredno prethodile nekom događaju, ostavljajući sudu da izvuče zaključak o krivično-pravnoj relevantnosti te veze. Još bitnije, iskazi istoričara o događajima neposredno pre i tokom sukoba nisu bili jedina svedočenja na te teme, već su se kao svedoci pojavljivali i mnogi neposredni učesnici tih događaja.

Neizbežno je pitanje zašto su baš određeni istoričar ili istoričarka bili pozivani da pred sudom predstavje svoj nalaz o određenoj temi, odnosno pitanje je kolika je bila njihova kompetentnost. Ispostavljalo se da istoričari koje je tužilaštvo dovodilo kao veštake nisu bili naučnici koji su imali zapažene radove na temu balkanske istorije, što je odbrana često isticala osporavajući njihovu stručnost. Neki autori navode da je razlog tužilaštva za takav izbor svojih eksperata – i u Tribunalu za bivšu Jugoslaviju i u Tribunalu za Ruandu – bio taj što su takvi veštaci nosili manji rizik da budu „izbačeni iz takta“ kada odbrana krene da osporava njihov lični kredibilitet i njihovu stručnost, što je u krivičnom postupku očekivano koliko god da je svedok-veštak stručan, nego neka poznatija naučna imena koja bi, suočena sa takvim napadom – bila je bojazan tužilaštva – pre branila sebe i svoju naučnu reputaciju nego što bi iznosila kategorične zaključke koje strana u postupku uvek želi da čuje od svedoka koga je dovela.¹⁹

18 Wilson, nav. delo, 72.

19 Wilson, nav. delo, 126–127. Na temu istoričara kao veštaka pred Haškim tribunalom videti posebno Vladimir Petrović, „Weltgericht ohne Weltgeschichte: Historians as Expert Witnesses in the ICTY“, *Ab Imperio* 2/2007, 195–217 kao i, od istog autora, „Les historiens comme témoins experts au Tribunal Pénal International pour l'ex Yougoslavie“ in: Isabelle Delpla, Magali Bessone, *Peines de guerre*, Paris, 2010, 119–134.

Praksa drugih međunarodnih sudova u pogledu pozivanja istoričara kao veštaka i uključivanja njihovih svedočenja u presude nije jedinstvena. Sudska veća Tribunalala za Ruandu uključivala su u svoje presude svedočenja eksperata o prošlosti Ruande i istoriji odnosa Tutsija i Hutua. Sa druge strane, (stalni) Međunarodni krivični sud se u svoje jedine dve osuđujuće presude do sada, u predmetima *Lubanga* i *Katanga*, na istoriju DR Kongoa osvrtao najdalje do događaja krajem 1990-ih koji su neposredno prethodili konfliktima u ovoj državi.²⁰ Sudije su isticale da je jedina svrha takvog osvrta povezivanje događaja koji se pominju u izjavama svedoka, a ne presek i objašnjenje istorije.²¹ U presudama za ratne zločine domaćih sudova iz regiona ima mnogo manje istorijskih osvrta nego pred Tribunalom, a posebno nema zalaženja u dalju prošlost kao u predmetu *Tadić*. Svedočenja istoričara na domaćim suđenjima nije bilo, ili barem nisu bila u svrhu objašnjenja geneze nekih događaja.²² Jedino se u presudama hrvatskih sudova kratko i usputno konstatuje da su zločini srpskih snaga počinjeni u kontekstu „velikosrpske agresije na Hrvatsku u cilju stvaranja Velike Srbije“, čime ove presude – za razliku od ostalih nacionalnih i od haških – zapravo sadrže eksplicitno određivanje suda prema uzroku i karakteru sukoba. Ovakve konstatacije u presudama u Hrvatskoj, međutim, nisu bile bazirane na svedočenjima istoričara ili kakvom drugom izvođenju dokaza, već izražavaju preovlađujuće, pa i zvanično tumačenje države i društva u Hrvatskoj o nedavnoj prošlosti koje onda sudovi tretiraju kao opštepoznatu istorijsku činjenicu. No, za pretpostaviti je da bi većina hrvatskih istoričara, da su kojim slučajem i svedočili kao veštaci, verovatno na isti takav način objasnila kontekst događaja; kao što bi većina ili barem dobar deo srpskih istoričara, da su svedočili pred sudom u Beogradu, događaje u Hrvatskoj stavila u kontekst odbrane zemlje od secesije i borbe Srba u Hrvatskoj za samoopredeljenje ili opstanak. Ako svedočenja istoričara van regiona i pred međunarodnim sudom, ma koliko bila podložna kritici, i mogu biti nepristrasna, svedočenja domaćih istoričara u suđenjima pred nacionalnim sudovima, a posebno odabir takvih svedoka, teško da bi mogla biti lišena težnje za potvrđivanjem dominantnog nacionalnog narativa o prošlosti.

20 ICC, *Thomas Lubanga Dyilo*, Judgement, 14 March 2012, s. 41–49, ICC, *Germain Katanga*, Judgment, 7 March 2014, s. 155–182.

21 *Katanga*, Judgment, para. 430.

22 U ponekoj presudi, kao na primer u slučaju *Škorpioni* pred beogradskim Većem za ratne zločine, daje se hronološki pregled nastanka i nestanka SFRJ, ali ne na temelju svedočenja istoričara, već na osnovu – kako sud kaže – opšte poznatih činjenica preuzetih iz raznih istorijskih dokumenata. Veće za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu, *Slobodan Medić i dr. (Škorpioni)*, prvostepena presuda, 10.04.2007, s. 48–52.

Na kraju, kada se podvuče crta ispod nekad nepotrebnog, neizbežno površnog, ali vremenom opadajućeg korišćenja istorije u praksi Tribunala, najvažnije je istaći da ni u jednoj njegovoj presudi istorija nije figurirala kao objašnjenje zašto je utvrđena nečija krivica, već su to bila konkretna dela i učešće okrivljenog u njima. Čini se da je najviše što je do sada istorija u Tribunalu uticala na sudsku odluku bilo na suđenju Slobodanu Miloševiću, kada je sudsko veće na sredini postupka većinom glasova odbilo predlog odbrane da oslobodi Miloševića za, između ostalog, genocid, i uzelo da jedan od mogućih dokaza Miloševićeve namere da poćini ili podrži genocid u BiH može biti njegovo zalaganje za ideju Velike Srbije. Ova odluka, ipak – neophodno je naglasiti – nije predstavljala izjašnjavanje o Miloševićovoj krivici, jer ona u sudskom postupku može biti doneta samo nakon izvođenja svih dokaza, nego je značila samo to da je sud smatrao da dokazi koje je do tada iznela optužba imaju dovoljnu ubedljivost da postoji *mogućnost* da bi se nakon celog dokaznog postupka na njima mogla bazirati osuđujuća presuda Miloševiću.²³

Na samim istoričarima je, naravno, da li će se i koliko u svom istraživanju oslanjati na deo presude koji se odnosi na istorijsku pozadinu ili kontekst događaja, a koji je zasnovan na svedočenju istoričara, ali se čini da taj deo ne treba da bude izvor istraživaćima. Razlog je, pre svega, metodološki. Bez obzira što se nalaze u presudi, ti delovi ne predstavljaju sudski utvrđene činjenice, već predstavljaju prihvatanje jedne interpretacije događaja. Za razliku od delova presude koji se bave utvrđivanjem postojanja zločina i nečije krivićne odgovornosti i koji su zasnovani na metodama krivićnog prava – o ćemu će biti reći u narednom poglavlju – kontekst događaja u presudi je zasnovan na metodama onih istoričara koji su svedočili. Zašto bi onda jedan istoričar uzeo kao izvor za svoje istraživanje mišljenje nekog drugog istoričara ugrađeno u presudu, umesto da direktno konsultuje rad tog istoričara koji je iskaz dao, ako takav rad postoji?

3. Presuda o krivici i njeno obrazloženje kao izvor

Srž presude, i ujedno cilj krivićnog postupka, jeste onaj njen deo u kom se prvo utvrđuje postojanje krivićnog dela, a zatim i postojanje ili nepostojanje krivićne odgovornosti optuženog. On se obićno naziva operativni deo presude. Uz njega ide i obrazloženje presude, ćiji je najbitniji element objašnjenje izvedenih dokaza i utvrđenih činjenica na kojima se zasniva odluka suda o delu i krivici. Upravo su operativni deo presude

23 Ovaj tip odluke, na osnovu pravila 98bis Pravila o postupku i dokazima Tribunala, može biti donet nakon što tužilac završi sa izvođenjem dokaza, a pre izvođenja dokaza odbrane. Bilo je slučajeva, kao što je *Brđanin*, u kojima je sud u toj fazi, isto kao i u *Slobodanu Miloševiću*, odbijao da oslobodi okrivljenog, da bi ga na kraju postupka ipak oslobodio za neka dela, uključujući genocid.

i obrazloženje utvrđenih činjenica najvažniji i najvredniji za istoričara, ili bilo koga zainteresovanog da sazna o događajima iz bliske prošlosti.

Iz operativnog dela presude i obrazloženja utvrđenih činjenica može se saznati za postojanje zločina i za njihovu kvalifikaciju: da li se dogodilo ubistvo, mučenje, silovanje, proterivanje civila, protivpravno zatvaranje ili drugo delo i da li ono spada u ratni zločin, zločin protiv čovečnosti ili genocid (o kvalifikacijama dela biće nešto više reči u Poglavlju 4). Zatim saznajemo ko su žrtve – nekad tako što su one pojedinačno određene, a nekad je određeno samo kojoj strani pripadaju, kao i koja strana je počinila zločin (čak i u slučajevima kad neko individualno bude oslobođen krivice). Presuda daje i opis zločina, to jest način na koji je počinjen. Razmere zločina i broj žrtava nekad se mogu utvrditi u potpunosti, a nekad samo do određene mere. Osuđujuća presuda ustanovljava ko je konkretno učestvovao u zločinu (nekada se osim osuđenih pominju i druga lica) i kakva je bila uloga osuđenog: da li je bio planer, naredbodavac, izvršilac, odnosno učesnik zajedničkog zločinačkog poduhvata (u Tribunalu i pred sudom BiH), pomagač ili neko ko je komandno odgovoran za nesprečavanje i/ili nekažnjavanje počinitelaca. Posebno bitno za istoričare i druge istraživače je to što usled nekih zahteva koje sobom nose određene pravne kvalifikacije i oblici odgovornosti, presuda često mora da utvrdi da li su u pitanju jedan ili više izolovanih incidenata, ili su zločini bili masovni i deo sistematskih ili rasprostranjenih napada na civilno stanovništvo (što je, na primer, deo definicije zločina protiv čovečnosti), da li su zločini bili praćeni politikom progona na etničkoj osnovi, da li je bilo plana i naređenja od državnog, vojnog ili političkog vrha, i slično. Inače, što je šira tzv. baza zločina – dakle, što je više dela stavljeno na teret okrivljenom i što je on na višem hijerarhijskom položaju – to će, po pravilu, biti više utvrđenih činjenica koje se mogu dobiti presudom. Za potpuniju sliku o događajima i zločinima na nekom geografskom području treba uzeti u obzir ne samo jednu, već sve presude koje su u vezi sa zločinima na tom području donete.

Koje zločine i počiniocce su presude MKTJ identifikovale i koje činjenice o sukobima na teritoriji nekadašnje Jugoslavije utvrdile može se saznati samo pažljivim čitanjem njegovih presuda, tačnije nalaza o zločinima, krivicama i objašnjenja utvrđenih činjenica. One su inače dostupne na sajtu Tribunala, i u celini i u skraćenim verzijama, na engleskom, francuskom i na jezicima regiona. Presude se mogu pretraživati prema imenima okrivljenih i, pomoću interaktivne mape, prema lokacijama zločina. Presude Tribunala treba dopunjavati presudama sudova u regionu. Problem je što se od njih samo presude Suda BiH i EULEX sudova na Kosovu mogu naći na internetu (na veb-sajtu Suda BiH i veb-sajtu EULEX-a) dok se do ostalih presuda nacionalnih sudova može doći jedino konkretnim

upitom domaćem sudu. No, to što presude sa utvrđenim činjenicama postoje i što su – u slučaju Tribunala i Suda BiH – lako dostupne i pretražive, nikako ne znači da će biti čitane i korišćene za istraživanja. Moglo bi se reći da će čitaoci verovati onome što stoji u presudama onoliko koliko veruju sudu koji ih je doneo. A da li mogu verovati Tribunalu „za koji je jasno“ da je antisrpski, antihrvatski, antimakedonski, proalbanski, američki, zapadni, napravljen da „opere NATO“, nameran da Srbiju zaštiti od odgovornosti, bezosećajan za žrtve i tome slično, kako sve glase različita i, naravno, kontradiktorna ubeđenja o ovom sudu na potezu od Hrvatske do Makedonije? O tome kakva mišljenja mogu da postoje o nekom nacionalnom sudu, koji pripada nekada protivničkoj strani, da i ne govorimo! Iako istoričari imaju potrebu za izvorima i time mnogo više razloga da presude Tribunala ili drugih sudova ne škartiraju zbog svog stava o toj instituciji, može se pretpostaviti da ova uslovljenost poverenja ipak važi, u većoj ili manjoj meri, i za istoričare.

U delu koji sledi pokušaću da ponudim argumente koji bi trebalo da ubede istraživače, posebno istoričare, da mogu da se pouzdaju u takozvanu sudsku istinu, to jest da ono što se nalazi u presudi može da se smatra pouzdano utvrđenim činjenicama. To neće biti argumenti u odbranu Tribunala kao institucije, njegove legalnosti, legitimnosti, sudske prakse i značaja za međunarodno pravo i region. Iako su i takva razjašnjenja neophodna da bi se tom sudu, a time i njegovim presudama, verovalo, ona zahtevaju mnogo više prostora posvećenog posebno vrednostima i manama Tribunala, naročito imajući na umu količinu i rasprostranjenost dezinformacija i pogrešnih pravnih interpretacija o tom sudu i dugogodišnje sedimente predrasuda o njemu.²⁴ Argumenti koje ću izneti biće o vrednostima i prednostima *metoda* kojima svaki sud dolazi do krivične presude, a to su metodi krivičnog postupka, s tim što će naglasak biti na postupku pred Tribunalom. Sa druge strane, objasniću i neka od ključnih ograničenja krivičnog postupka, te zbog čega, usled njih, presuda uprkos svojoj pouzdanosti ne treba da bude smatrana za izvor koji daje kompletnu sliku o nekom događaju i svim njegovim akterima.

a) Šta presudu čini pouzdanom

Kompetentnost i ovlašćenje suda. Utvrditi da je neko ljudsko ponašanje – činjenje ili nečinjenje – krivično delo, odnosno zločin, znači utvrditi da li je prekršena neka norma krivičnog prava koja takvo ponašanje zabranjuje i za njega propisuje sankciju, kao i da li postoje pravom predviđeni

24 O nekim osnovama o mandatu i radu Tribunala, u domaćoj literaturi videti: Vojin Dimitrijević, Vidan Hadži-Vidanović, Ivan Jovanović, Žarko Marković, Marko Milanović, *Haške nedoumice: poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju*, Beogradski centar za ljudska prava, 2010.

uslovi da takvo ponašanje pripišemo konkretnom pojedincu i učinimo ga odgovornim za njega. Za to je neophodno poznavanje prava, a sudije su obrazovane i obučene upravo da poznaju i tumače pravne norme. Osim što poznaju pravne norme, pretpostavka je i da su sudije kroz svoje obrazovanje i praksu stekle i znanje i sposobnost da sklope slagalicu zločina – da na osnovu dokaza koje tužilaštvo i odbrana predoče u sudskom postupku mogu da sa visokom izvesnošću rekonstruišu da li se i na koji način takvo krivično delo dogodilo i ko ga je počinio. Krivični sud zbog svega toga i postoji. Povrh toga, jedini je i ovlašćen da utvrdi postojanje zločina i da osudi pojedinca tako da ta odluka ima obavezujuće dejstvo ne samo na osuđenog, već i na državu i druge pojedince.

Obaveznost postupka. Istoričarima i drugim istraživačima pristup arhivama može biti onemogućen ili sužen pre isteka određenog broja godina, a svedoci događaja mogu odbiti da razgovaraju sa njima. Sud ne poznaje takva ograničenja. Sa sudom su svi obavezni da sarađuju, to jest da izvršavaju njegove naloge: mora mu se omogućiti pristup dokumentaciji čim to zatraži, a svedoci pod pretnjom sankcije moraju da se odazovu pozivu da svedoče. Domet ovakvog pravila, međutim, nije isti za nacionalne i za međunarodne sudove. Sud ili tužilaštvo jedne države nemaju pravnih mogućnosti da nateraju svedoke iz neke druge države da se pojave pred njima i daju izjavu, niti imaju mogućnosti da nateraju stranu državu da im omogući pristup dokumentaciji na njenoj teritoriji. Sve zavisi od dobrovoljne saradnje države od koje se nešto traži i od volje svedoka koji su njihovi državljani. To je vidljivo i upravo je to jedan od najvećih izazova u suđenjima pred domaćim sudovima na teritoriji bivše SFRJ. Sa druge strane, kako je Savet bezbednosti UN osnovao Tribunal, i to na osnovu Glave VII Povelje UN, to je automatski značilo da svaka država i pojedinac na svetu imaju obavezu da sarađuju sa Tribunalom, to jest da mu dostavljaju dokumentaciju ili svedoče. Naravno, u realnosti, ni Tribunal nije bio svemoćan u sprovođenju saradnje sa državama. Ponekad su i zemlje regiona uspevale da ne dostave svu traženu dokumentaciju tako što su istrajavale u tvrdnji da su neki dokumenti uništeni ili zagubljeni,²⁵ a ponekad je i od drugih zemalja sveta bilo teško dobiti odgovarajuću saradnju. No, već sama mogućnost Tribunala da pokrene tešku artiljeriju političkog uslovljavanja zemalja regiona od strane EU i SAD bivala je dovoljna da obezbedi primenu pravila saradnje sa ovim sudom. To domaća pravosuđa nisu u mogućnosti sebi da priušte čak ni kada ih u njihovim sopstvenim zemljama i suprotno zakonu domaće institucije neretko opstruiraju u prikupljanju dokaza.

25 Tako je, na primer, poznato da Hrvatska u predmetu *Gotovina i drugi* nije dostavila Tribunalu artiljerijske dnevničke, ili da SRJ, odnosno Srbija, nije dostavila pojedine delove vojne dokumentacije koji se odnose na Ratka Mladića.

Sud ima i to ovlašćenje da privilegiju uvida u određene dokumente rezerviše samo za sebe, te otuda može naložiti da neki državni dokument koji je proglašen tajnim to i ostane za sve druge osim za sud i za strane u postupku. Takav je slučaj i sa domaćim sudovima. Otuda, kao što je već pomenuto, nemali broj dokumenata iz sudskih spisa na kojima su presude zasnovane neće biti dostupan – barem neko vreme – istraživačima, tako da njima ostaje da se oslone na presudu u koju je takav dokument utkan.

Obaveza svedočenja sa sobom povlači još jedan mehanizam koji se, u principu, primenjuje samo u krivičnim suđenjima – a to su mere zaštite svedoka, u koje, između ostalog, ulaze zaštita identiteta od javnosti na suđenju, izmena identiteta, relokacija, pa čak i izmena ličnog opisa svedoka. Ne treba, međutim, gubiti iz vida da ni obaveza odazivanja pozivu suda, niti sankcija za opstrukciju postupka ili za lažno svedočenje, pa ni mogućnost primene zaštite svedoka, ne mogu u krajnjem ishodu da nateraju na svedočenje osobu koja se plaši ili ne želi da svedoči protiv nekog, ili da garantuju da je ono što je rečeno pred sudom zaista i istinito.²⁶ Ipak, obaveznost postupka, odnosno svedočenja, znatno povećavaju mogućnost da će svedoci doći pred sud i govoriti iskreno.

Detaljnost postupka. Ova osobina krivičnog postupka koja ga često čini veoma komplikovanim i dosadnim za praćenje, ujedno je i jedna od najvažnijih zbog kojih je pouzdan za utvrđivanje činjenica. Da bi sud rekonstruisao neki događaj i utvrdio da li su optuženi u zločinu učestvovali i na koji način, saslušava se veliki broj svedoka (žrtava, očevidaca, „insajdera“) koji mogu kazivati ne samo o jednom ili više zločina koji su predmet suđenja, već i o hijerarhiji, atmosferi i odnosima unutar strane u sukobu kojoj pripada okrivljeni, izdatim ili prenetim naređenjima, izjavama okrivljenog i njegovom odnosu prema strani kojoj su pripadale žrtve, vojnim operacijama i drugim relevantnim pitanjima. Tokom postupka prezentuje se i analizira veliki broj različitih dokumenata. Što je više pojedinačnih radnji okrivljenih nabrojano u optužnici i što su okrivljeni bili na višem položaju, to je postupak obično komplikovaniji, a time i duži. Samo pisanje presude je takođe dugotrajno i temeljno – barem je tako u praksi i haškog i većine domaćih sudova – jer u presudi mora da bude razmotren svaki pojedinačni dokaz, a zatim dokazi u vezi jedni sa drugima, kao i kakav zaključak iz toga proizilazi.

Suprotstavljanje različitih verzija događaja (kontradiktornost postupka). Tužilaštvo i odbrana sudu predstavljaju i dokazuju svoju verziju događaja i učešća okrivljenog u njima i osporavaju navode suprotstavljene

26 Tako je, recimo, svedok na suđenju u slučaju *Haradinaj i drugi*, Šećet Kabaši (Shefqet Kabashi) u dva navrata kao svedok odbijao da odgovara na pitanja sudskog veća. Zbog toga je za nepoštovanje suda kažnjen sa dva meseca zatvora, koje je odslužio u Šveningenu i ostao i dalje pri svojoj nameri da ne svedoči.

strane. Na osnovu toga, sud na kraju postupka odlučuje šta je od predložene prihvatilo kao istinito i utvrđeno i sklapa svoju sliku događaja koju unosi u presudu. Ovo se naziva raspravnost ili kontradiktornost postupka i čini jedan od temeljnih principa svakog krivičnog postupka, ali i mnogih drugih vrsta pravnih postupaka.

U jednoj od dve velike familije nacionalnih pravnih sistema – adversarnom ili tzv. anglosaksonskom sistemu (*common law*), na tužilaštvu i odbrani je inicijativa i obaveza podnošenja dokaza i na njima je da sud ubede u svoju verziju događaja, dok je sud tokom postupka pasivan u pogledu predlaganja dokaza. Ovaj pravni sistem preteže, ali ne gospodari u potpunosti postupkom pred Tribunalom (posebno kad predmete vode sudije koje nisu iz tog sistema). U drugoj familiji pravnih sistema – inkvizitornom ili takozvanom evropsko-kontinentalnom sistemu (*civil law*), sud je taj koji pored dve strane u postupku takođe aktivno traga za dokazima, a često u tome vodi i glavnu reč. Inkvizitorni sistem preteže u krivičnom postupku u Hrvatskoj i Crnoj Gori, dok su BiH od 2003. i Srbija, u predmetima ratnih zločina, od 2012. godine prešle na adversarni sistem. Ukořenjena pravna kultura i navika, međutim, čine da su u praksi, posebno u Srbiji, sudije još uvek aktivne u traženju dokaza. Polemika oko toga koji je od dva sistema, posebno u pogledu uloge suda, pravičniji i ispravniji već dugo se vodi.²⁷ No, iz perspektive relevantnosti presude za historiografiju, suština je da se u oba sistema presuda donosi nakon prezentovanja različitih i međusobno osporavanih verzija događaja i dokaza za njih i da je presuda rezultat debate pred sudom, što daje na snazi njenoj kredibilitnosti i uverljivosti.

Treba imati u vidu i da činjenice koje utvrdi presuda nisu uvek i apsolutno rezultat borbe dokazima između dve suprotstavljene strane. Ponekad, na primer, odbrana ne smatra potrebnim da osporava pojedine navode tužilaštva jer se, recimo, ne tiču konkretno njenog klijenta ili je odbrana fokusirana na neke druge, po njih opasnije, delove optužnice. Takođe, odbrana nekad i ne osporava da su se zločini dogodili onako kako su opisani u optužnici i da je za njih odgovorna strana u sukobu kojoj pripada optuženi, nego samo spori da je njen branjenik imao veze sa tim zločinima. Saglasnost između dve strane o postojanju zločina u takvim slučajevima

27 O takvoj polemici u Srbiji videti: Miodrag Majić, „Napuštanje inkvizitorskog modela krivičnog postupka kao nužan korak u stvaranju nepristrasnog krivičnog suda u Srbiji“, u: *Savremene tendencije krivičnog procesnog prava u Srbiji i regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva*, Ivan Jovanović i Ana Petrović (ur), Misija OEBS-a u Srbiji, 2012, 192–20 i Milan Škulić, „Dokazi i dokazni postupak na glavnom pretresu“, u: *Glavni pretres i suđenje u razumnom roku: regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva i iskustva u primeni*, Stanko Bejatović i Ivan Jovanović (ur), Beograd, 2015, 193–217 (dostupno na www.osce.org/sr/serbia/167806?download=true).

sama je po sebi dodatni indikator pouzdanosti nalaza da se neki događaj zaista odigrao i da predstavlja zločin. Dalje, pretresna veća Tribunala su često preuzimala, to jest primala na znanje kao dokazane, one činjenice koje su prethodno pravosnažno utvrđene u drugim presudama Tribunala (*adjudicated facts*).²⁸ Ovu praksu sledi i Sud BiH.²⁹ Mada tako preuzete činjenice nisu rezultat dokazivanja u konkretnom predmetu, one ipak jesu proistekle iz dokaznog postupka u nekom prethodnom suđenju, a odbrana ili tužilaštvo ne gube pravo da ih osporavaju ako žele.

Prilikom priznanja krivice dolazi do saglasnosti između odbrane i tužilaštva o opisu zločina i o odgovornosti optuženog. Priznanje krivice trpi kritike da je takvo utvrđivanje činjenica koje je rezultat nagodbe nepouzdanog i ograničenog dometa.³⁰ Njega, međutim, ne treba diskvalifikovati kao izvor za istoričare, posebno u pogledu onog dela sadržaja priznanja koji potvrđuje postojanje zločina i da ga je izvršila određena strana u sukobu. Može se reći i da deo nečijeg priznanja o razmerama zločina i o sopstvenom učešću u njemu predstavlja barem minimum onoga što se stvarno dogodilo. Istoričari bi, pak, trebalo da uzmu sa rezervom, ali ne nužno i da odbace, one delove priznanja koji se tiču učešća i odgovornosti drugih ljudi pored okrivljenog, jer se može dogoditi da on prebacuje deo svoje krivice na druge kako bi svoju umanjio, te tako dobio nižu kaznu i manju moralnu stigmju. Takve delove priznanja uvek treba preispitivati uz, ako je moguće, poređenje sa činjenicama utvrđenim u drugim presudama koje su se bavile istim događajima.

Raspologanje značajnim resursima. Od istrage pa do donošenja pravosnažne presude veliki broj ljudi, plaćenih za taj posao, učestvuje u prikupljanju dokaza, njihovom prezentovanju i obradi: od istražitelja tužilaštva (plus policija u nacionalnim sistemima), administrativnog i pomoćnog sudskog osoblja koje vodi računa o čuvanju i tehničkom prezentovanju dokaza, do savetnika i stručnih saradnika koji sudijama pomažu u analizi dokaza, donošenju i pisanju presude. Taj broj ljudi je svakako mnogi veći u MKTJ nego u domaćem pravosuđu, kao što su veći i resursi na raspolaganju Tribunalu. Sud, ili strane u postupku, angažuju veliki broj stručnjaka raznih profila kao veštake, a Tribunal ima realne mogućnosti

28 Pravilo 94(B) Pravilnika o postupku i dokazima Tribunala.

29 Član 4 zakona u BiH koji se skraćeno zove Zakon o transferu postupaka iz Haškog tribunala predviđa mogućnost prihvatanja prethodno pravosnažno utvrđenih činjenica iz presuda Tribunala. Na taj način je Sud BiH uzimao kao utvrđene činjenice postojanja oružanog sukoba u BiH ili u nekom njenom delu, ili postojanja rasprostranjenog ili sistematskog napada na civilno stanovništvo na određenoj geografskom području.

30 Na primer, Mirjan Damaška, „Negotiated Justice in International Criminal Courts“, 2 *JICJ* (2004), 1031.

da za takve potrebe angažuje eksperte iz celog sveta. Zahvaljujući resursima suda mogu se vršiti iskopavanja tla, ekshumacije grobnica i koristiti najnovija tehnološka, a posebno forenzička dostignuća za dokazivanje (od satelitskih snimaka i analiza tla, preko balistike i DNK analize, do demografije). Tribunal je takođe u mogućnosti da obezbedi i značajan novac za finansiranje odbrane, znatno veći nego što odbrana može dobiti u nacionalnim sistemima u regionu, pa se time pomaže i aktivnije i bolje utemeljeno predstavljanje njenih argumenata i dokaza.

Strogi kriterijumi za prihvatanje dokaza. Da bi bio prihvaćen na suđenju, dokaz mora da ispuni stroge procesno-pravne kriterijume u pogledu svog porekla, načina prikupljanja i prezentovanja. Tako sud ne sme da prihvata dokaze koji su dobijeni na nedozvoljeni način (na primer, torturom), ili bez odgovarajuće procedure, ili, u nacionalnom sistemu, preokračanjem ovlašćenja državnog organa; ne sme prihvatiti iskaz okrivljenog uzet bez prisustva advokata (osim ako se okrivljeni sâm nije odrekao tog prava) ili bez upozorenja da ima pravo da ćuti; takođe su neprihvatljivi dokazi predloženi mimo procedure, ili suviše kasno, ili koji nisu na vreme obelodanjeni suprotnoj strani kako bi ona mogla da na njih pravovremeno reaguje, ili dokazi čija autentičnost ne može da se verifikuje. Ukoliko ne zadovoljava neki od ovih kriterijuma, dokaz ne može biti prihvaćen, bez obzira što bi mogao da bude vrlo ubedljiv i značajan u postupku,³¹ ili bi čak predstavljao krunski ili jedini dokaz protiv okrivljenog. Sudije takođe smatraju vrednijim one dokaze koji su izvedeni neposredno na suđenju, pred njima, dok informacijama sadržanim u izveštajima i zaključcima tela koja nisu sudovi, čak i kad su ocenjena kredibilnim, pridaju ograničeni značaj.³² Sva ova pravila nisu odraz pravnog larpurlartizma, nego se njima štite prava okrivljenog, a time i legitimnost postupka i presude, i ona čine izvesnijim da činjenice utvrđene u presudi nisu proizvod manipulacije.

31 Jedan od takvih primera je odluka pretresnog veća na suđenju generalu Krstiću da ne uvrsti među dokaze jedan presretnuti razgovor jer nije na vreme bio dostavljen odbrani. Radilo se o audio-snimku razgovora zabeleženom, prema tvrdnjama tužilaštva, 2. avgusta 1995, što je nakon glavine streljanja u Srebrenici za koja je Krstić optužen, ali je opet bilo dovoljno blisko tim događajima da može posvedočiti o Krstićevim namerama. Na snimku, jedan od njegovih podređenih obaveštava Krstića o dodatnom broju zarobljenih muslimanskih boraca. Krstić mu na to kaže: „Ubijajte to sve redom! Ni jednog živog nemojte da ostavite!” (*Krstić, Trial Chamber, Decision on the defence motions to exclude exhibits in rebuttal and motion for continuance, 4 May 2001, paras. 14–26*)

32 Primera radi, izveštaji komisija ili misija UN koje su utvrđivale činjenice o zločinima tokom sukoba u bivšoj SFRJ uživali su veliki kredibilitet, bili od ključnog značaja za uspostavljanje Tribunala i jedni od glavnih izvora tužiocima u vođenju istraga, ali su izuzetno retko sudska veća prihvatala činjenične navode iz izveštaja kao dokaze. David Re, „Fact-Finding in the Former Yugoslavia: What the Courts Did“, u: Morten Bergsmo (ur), nav. delo, 279.

Visok standard za dokazanost. Sud izvodi svoj zaključak o nekoj činjenici koja ide na štetu okrivljenog onda kada se van razumne sumnje uverio u njeno postojanje i to na osnovu dokaza koji su – kako je prethodno objašnjeno – prihvaćeni u postupku. Samo, dakle, ako je van razumne sumnje utvrdio da je zločin počinjen, kao i da je okrivljeni odgovoran za njega u okviru nekog od oblika odgovornosti, sud može doneti osuđujuću presudu. U suprotnom, donosi oslobađajuću.

Standard „van razumne sumnje“ znači da nijedno drugo logično ili razumno objašnjenje ne može biti izvučeno iz dokaza, odnosno utvrđenih činjenica, osim da je optuženi počinio krivično delo.³³ U pravu je ovo najviši standard dokaza, odnosno uverenosti u nešto, i postavljen je tako visoko jer krivični postupak rezultira teškom posledicom po okrivljenog – zatvorskom kaznom (ili čak smrtnom kaznom tamo gde je bilo ili je još uvek ima). Naziv „van razumne sumnje“, koji ujedno objašnjava standard, potiče iz terminologije anglosaksonskog prava (*beyond reasonable doubt*), ali predstavlja i standard međunarodnih sudova. To je standard koji, bez obzira kako je definisan, važi u najvećem broju pravnih sistema, uključujući i one u regionu.³⁴

Posebno je važno naglasiti da oslobađajuća presuda ne znači nužno da je sud smatrao da nije bilo zločina. Može se dogoditi da sud van razumne sumnje ustanovi i da je zločina bilo, na koji način su počinjeni i kojoj strani počinioci pripadaju, ali da sa istim stepenom uverenja, a na osnovu podnetih dokaza, ne može da zaključi i o krivici konkretne osobe. Zbog toga i oslobađajuća presuda može utvrditi postojanje zločina i niz drugih činjenica kao što je, recimo, oslobađajuća presuda Gotovini i drugima ipak potvrdila postojanje velikog broja zločina u „Oluji“ i nakon nje.

Višestепенost postupka. Nakon što sud donese presudu rukovodeći se pomenutim standardom isključenja razumne sumnje, nezadovoljna strana ima pravo da se žali višoj sudskoj instanci. Neposredno viši sud će analizirati presudu i sudske spise i ako nađe nepravilnosti u postupku i presudi, ili nedoslednosti, protivrečnosti ili nelogične i neutemeljene zaključke u njoj, vratiće slučaj na ponovno suđenje (što rade sudovi u Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, na Kosovu, kao i entitetski sudovi u BiH), ili će sam održati suđenje (što čini Apelaciono veće Suda BiH i, izuzetno,

33 *West's Encyclopedia of American Law, edition 2.* (2008), dostupno na <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Beyond+a+Reasonable+Doubt> (pristupljeno 25. jula 2015).

34 Zakonik o krivičnom postupku Srbije kaže da presudu „sud može zasnovati samo na činjenicama u čiju je izvesnost uveren“ (član 16(4)), što je zapravo standard utvrđivanja van razumne sumnje. Videti Goran P. Ilić, Miodrag Majić, Slobodan Beljanski, Aleksandar Trešnjev, *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, IV izdanje, Beograd 2013, 56–57 i 115–116.

drugostepeni sudovi zemalja u regionu), ili će preinačiti presudu po nekim ili svim tačkama optužnice (Žalbeno veće Tribunala). Neko ko je bio oslobođen pred prvostepenim sudom po svim ili nekim tačkama optužnice, a zatim osuđen pred žalbenim sudom, ima pravo na žalbu trećestepenoj sudskoj instanci (izuzetak je Tribunal).³⁵ Odlučujući o žalbi, viša sudska instanca ne menja presudu ukoliko ima nešto drugačiji pogled na dokaze od prvostepenog suda, već presudu ukida samo ukoliko je zaključak prvostepenog suda bio – prema standardu Tribunala – „takav da ga nijedan razuman sud ne bi mogao izvesti“ ili ukoliko je prvostepeni sud primenio pogrešan pravni standard.

Uslud višestepenosti krivičnog postupka, činjenice utvrđene u presudi su do trenutka kada ona postane pravosnažna prošle najmanje dva sudska filtera i time dobile na pouzdanosti. Višestepenost suđenja je ujedno i razlog da se tek kada je presuda prošla celokupan tok žalbenog postupka i time postala pravosnažna ima smatrati da je ono što se nalazi u njoj utvrđena činjenica. No, bez obzira na to, opis i analizu događaja i utvrđene činjenice tražićemo u prvostepenoj presudi, jer se ona bavi detaljima zločina i odgovornosti, dok je ono što stoji u drugostepenoj presudi, iako je ona konačna, zapravo, po pravilu, analiza prvostepene presude, a ne samog događaja. Ipak, kako nekad i potvrđujuća drugostepena presuda može ukinuti ili preinačiti delove prvostepene, treba uz prvostepenu presudu koja je potvrđena iščitati i žalbenu presudu za slučaj da i u njoj ima nešto od relevantnih činjenica.

b) Ograničenja sudskog postupka

U prethodnom delu izneti su neki od ključnih argumenata zbog čega činjenice u krivičnoj presudi treba smatrati pouzdano utvrđenim. *Pouzdanost*, međutim, ne treba izjednačavati sa *potpunošću* takvog načina utvrđivanja činjenica. Sudski postupak i presuda kao njegov rezultat ne tragaju za celokupnom slikom o nekom događaju. Norme i logika prava i pravne struke ograničavaju broj i širinu pitanja na koja se kroz sudski postupak traži odgovor i, posledično, to šta će se u presudi naći. U predstojećem delu skrenuću pažnju na neke od limita krivičnog postupka i krivičnog prava koje bi svako ko nastoji da rekonstruiše i razume prošlost uz pomoć sudskih presuda trebalo da ima na umu i time koriguje i usmeri kako svoja očekivanja od presude, tako i domete njenog uticaja na ispisivanje prošlosti.

35 Pred MKTJ nema mogućnosti trećestepene žalbe ukoliko je neko bio prvo oslobođen, a zatim osuđen u žalbenom postupku. Iako mogućnost žalbe na osuđujuću odluku drugostepenog suda nije obavezna po međunarodnim standardima ljudskih prava, bilo bi svakako bolje da ta mogućnost pred Tribunalom postoji.

Sudski postupak ima za cilj da ustanovi individualnu krivičnu odgovornost optuženog za dela koja su mu stavljena na teret optužnicom, a ne da utvrdi sve činjenice o nekom događaju u okviru kojeg je zločin izvršen. Zbog toga je sud fokusiran na konkretan događaj i počinioca, a najčešće i na konkretne žrtve. Tužilaštvo najpre pravi izbor o tome kojim događajima i zločinima će se baviti. Prvi ograničavajući faktor u tom izboru može biti mandat, odnosno nadležnost tužilaštva ili suda, zatim pravna definicija krivičnog dela iz njihove nadležnosti, kao i pravna shvatanja suda ili tužilaštva. Takvo ograničenje se dá videti na primeru zločina nad Srbima i drugim nealbancima na Kosovu nakon okončanja oružanog sukoba povlačenjem srpske vojske i policije krajem juna 1999. godine. Ni Tribunal ni domaći sud ne mogu za te zločine suditi kao za ratne zločine, jer definicija ratnih zločina zahteva da oružani sukob još uvek traje (barem kada su zločini protiv civila u pitanju). Mogli bi biti procesuirani kao zločini protiv čovečnosti, ali do sada nisu – ni pred Tribunalom, usled ograničenja u definiciji ovog dela u Statutu Tribunala, ni u Srbiji, zbog stava tužilaštva da domaće pravo onemogućava gonjenje za zločine protiv čovečnosti iz prošlosti.³⁶ Stoga se dešava, kao u ovom primeru, da samo oni zločini počinjeni nakon datuma početka sukoba i do datuma kad je sukob završen budu predmet sudskih postupaka pred Tribunalom ili Odeljenjem za ratne zločine u Beogradu.

Sledeći faktor je objektivna nemogućnost da, nakon sukoba u kojima je bilo čestih i masovnih zločina, ruka pravde – barem one krivične – dosegne svakog zločinca. Zbog toga su tužilaštva prinuđena da prave izbor za koja će konkretna dela voditi istragu, odnosno podići optužnicu, i protiv kojih pojedinaca. U tome se ona obično rukovode kriterijumima kao što su brojnost i težina dela (koju čini i broj žrtava) o kojima postoje informacije, dostupnost dokaza kao i njihova relevantnost, snaga i ubedljivost i, u krajnjem ishodu, izvesnost uspešnog dobijanja osuđujuće presude na kraju postupka. Na osnovu toga se prave prioriteti među predmetima. Na sve ovo se nadovezuje i potreba za efikasnim postupkom koji neće predugo trajati. Ona je utemeljena na ljudskom pravu na pravičan, pa time i razumno dug postupak, ali ta potreba može biti i političko-ekonomska (recimo, zbog novca koji se izdvaja za međunarodne tribunale). U tom cilju, tužilaštva ponekad izbacuju neke od tačaka optužnice za koje su takođe imala dokaze, te tako neki zločini ne mogu biti rasvetljeni pred sudom, niti njihove žrtve pomenute. To je posebno izraženo poslednjih

36 Moguće je da će nakon odluke Vrhovnog kasacionog suda (VKS) Srbije iz 2014, koja je proširila trajanje oružanog sukoba na Kosovu sve do jeseni 1999. godine, i zločini nakon juna 1999. biti gonjeni kao ratni zločini, iako je takvo tumačenje i objašnjenje VKS suprotno međunarodnom humanitarnom pravu.

godina rada Tribunala, kada je tužilaštvo u izmenjenim optužnicama protiv Karadžića, Mladića ili Momčila Perišića bilo primorano da odustane od gonjenja za neke zločine u nekim područjima BiH.³⁷

Broj žrtava zločina može biti utvrđen u krivičnom postupku, ili postupak tome može doprineti, ali njegov cilj nije da utvrdi tačan broj žrtava nekog zločina. To je dobrim delom zbog toga što kako se povećava broj žrtava – naročito ako se broji stotinama ili hiljadama – tako opada relevantnost njihovog tačnog broja za kvalifikaciju dela ili visinu kazne osuđenom. Često nije ni moguće utvrditi tačan broj žrtava, barem ne tokom trajanja postupka, posebno kada su u pitanju masovni zločini. U takvim slučajevima, presuda najčešće govori o minimumu broja pouzdano utvrđenih žrtava.³⁸

Kada postupak počne, dokazi koji se izvode odnose se samo na zločine navedene u optužnici i na osobe koje su optužene, a pravni efekat presuđene stvari može se odnositi samo na one kojima je suđeno. Dokazi, uključujući svedoke, međutim, takođe mogu ukazivati na neke druge pojedince i/ili institucije kao one koji su zločine naredili, planirali ili izvršavali. Tako se u presudama Tribunala, recimo, kao učesnici zajedničkog zločinačkog poduhvata u BiH pored osuđenih tim presudama pominju i drugi pripadnici vojnog i političkog vrha Srbije, to jest SRJ, ili Hrvatske. Kako njihova krivica nije bila predmet tog sudskog postupka, oni su i dalje pravno gledano neвинi i presuda, iako ih pominje, ne može da ih oglasi krivima. To, naravno, ne znači da historiografija ne može da uzme u obzir to što su u presudi pomenuti.

Što se tiče limita postupka koji proističu iz pravila dokazivanja, već je bilo reći da dokaze koji bi mogli da budu direktno relevantni za konkretan događaj sa stanovišta i prava i istorije sudovi neretko odbijaju kao neprihvatljive iz niza procesnih razloga, što je ujedno i kvalitet, ali i ograničenje krivičnog postupka. Takođe je pomenuto da se ne može uvek doći do svih dokaza, a neki mogu biti i neistiniti, uključujući i izjave svedoka. Osim toga, svedoci često ne mogu dovoljno pouzdano i tačno da reprodukuju događaj usled protoka vremena i(li) traume koju su preživeli. Uz to, izjave žrtava ili drugih neposrednih svedoka mogu biti nedovoljno detaljne u opisu događaja. Odgovori svedoka u velikoj meri zavise i od toga

37 Pravilo o postupku i dokazima Tribunala 73bis(D) dozvoljava i sudskim većima da traže od tužilaštva da smanji broj tačaka optužnice, kao i da sama redukuju broj zločina o kojima će se raspravljati.

38 U presudi Momčilu Krajišniku, recimo, pretresno veće je istaklo da je broj od 3.000 bošnjačkih i hrvatskih žrtava u opštinama gde su izvršeni zločini za koje je Krajišnik osuđen ustanovljen na osnovu podnetih dokaza i da nije konačan, te da taj broj „nije istorijski, već pravni nalaz“. *Krajišnik*, Judgment, 27 September 2006, para. 71.

kako im je postavljeno pitanje i koliko je ono konkretno, odnosno od toga šta tužilaštvo ili odbrana žele da dokažu. To je naročito izraženo u adversarnom sistemu, pa tako svedoci, posebno pred Tribunalom, retko dobijaju priliku da kažu sve što znaju i što žele o nekom događaju. Takođe, valja ponovo napomenuti, i priznanja krivice, pored svoje vrednosti, nose neizbežnu subjektivnost i selektivnost o sopstvenoj krivici onoga koji priznaje (kako je već prethodno ukazano), i neminovno su limitirana u pogledu rasvetljavanja događaja jer se svode na saglasnost o minimumu činjenica, manjem od onog koji bi se dobio izvođenjem dokaza.³⁹ Na kraju, konačan zaključak suda izveden prema standardu „van razumne sumnje“ ipak predstavlja istinu u subjektivističkom, a ne u realističkom smislu, te taj zaključak, iako teži da je dosegne, ne mora predstavljati objektivnu ili apsolutnu istinu.

Jedan od najzastupljenijih i najvažnijih vansudskih mehanizama tranzicione pravde u svetu – komisije za istinu (i pomirenje) – u većini slučajeva bile su formirane da bi se krivični postupci izbegli. Za razliku od toga, na prostoru bivše Jugoslavije inicijativa za osnivanje ovakve jedne komisije (REKOM)⁴⁰, koja bi bila regionalna, potekla je ne kao alternativa suđenjima, već kao mehanizam komplementaran njima, i to upravo zbog pomenutih ograničenja sudskog postupka. Ukoliko bi REKOM, koji je u fazi usaglašavanja između predstavnika država i na pragu svoje institucionalizacije kao međudržavna komisija, prešao taj prag, njegov doprinos utvrđivanju istorijskih činjenica o sukobima iz 1990-ih mogao bi biti izuzetan, a u mnogim aspektima, posebno u pogledu utvrđivanja broja žrtava, mogao bi i nadići važnost suđenja.

4. Vezanost za neke pravne kvalifikacije

Nekoliko pitanja koja se tiču pravnih kvalifikacija treba posebno izdvojiti. Jedno je kvalifikacija sukoba u Bosni i Hercegovini ili Hrvatskoj kao međunarodnog sukoba ili građanskog rata, drugo je pitanje kako kvalifikujemo, odnosno identifikujemo, šta je ratni zločin, i treće je kvalifikacija nekog zločina kao genocida. Ova pitanja izazivaju kontroverze, nedoumice, osporavanja, a često i srljanja u neutemeljene zaključke, i sve to mahom pod uticajem naših emocija, verovanja, etničkih ili drugih vrsta opredeljenja. Pogrešno se percipiraju i shvataju ne samo u javnosti koja

39 I sudska veća Tribunala koja su potvrđivala sporazume o priznanju krivice isticala su da su svesna takvih ograničenja. *Momir Nikolić*, para. 61, *Dragan Nikolić*, para. 122.

40 REKOM bi bila *Regionalna komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ* od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine, čije osnivanje je inicirala mreža organizacija civilnog društva iz postjugoslovenskih zemalja. Videti na www.rekom.link

nije pravnička, već veoma često i među pravnicima koji ne poznaju dobro međunarodno humanitarno i međunarodno krivično pravo. Biće ponuđeno razjašnjenje kakav je pravni značaj i domet kada neki sud dá jednu od pomenute tri kvalifikacije i koliko nas ona i u kom smislu vezuje.

a) Kvalifikacija sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije

Tribunal u presudama Dušku Tadiću i drugim nije utvrđivao karakter nekog od sukoba u bivšoj Jugoslaviji kao međunarodnog da bi neku od strana označio kao agresora, definisao rat kao odbrambeni ili osvajački, ili opisao suštinu tog sukoba, odnosno to sasvim sigurno nisu bili prevashodni razlozi. Nisu bili jer jedan od temeljnih principa međunarodnog humanitarnog prava (MHP) ili, kako se još naziva, prava oružanih sukoba, jeste da se ono bavi isključivo regulisanjem ponašanja strana u sukobu i pojedinaca jednom kada sukob počne, a ne time ko je prvi i zašto počeo, niti ko je žrtva, a ko agresor. Najvažnije, pravila ove grane prava podjednako važe i za žrtvu i za agresora (pod uslovom da u nekom sukobu takva podela i može da postoji). Razlog zbog kog se Tribunal upuštao u utvrđivanje da li je sukob, prve svega u BiH, bio međunarodni ili unutrašnji, jeste taj što je MHP tradicionalno sadržalo obiman i detaljan korpus pravnih normi koje se primenjuju u međunarodnim sukobima: sve četiri Ženevske konvencije iz 1949. i njihov Prvi dodatni protokol iz 1977. godine, kao i veliki broj normi međunarodnog običajnog prava. Za unutrašnje sukobe, ili građanske ratove (koji se inače rečnikom MHP nazivaju nemeđunarodni sukobi) bio je određen mnogo uži i manje detaljan korpus normi: član 3 u svakoj od četiri Ženevske konvencije (poznat kao „zajednički član 3“) i Drugi dodatni protokol uz Ženevske konvencije iz 1977, plus nešto međunarodnog običajnog prava. Štaviše, ranije je pojam ratnog zločina bio vezan samo za međunarodni sukob. Tako je bilo tokom većeg dela postojanja MHP i to je bilo preovladavajuće shvatanje sredinom 1990-ih kada Tribunal donosi presude u predmetu *Tadić* i još nekim od prvih svojih slučajeva.

U skladu sa pomenutim, taj veći i izdašniji korpus pravila međunarodnog humanitarnog prava, koji je žrtvama pružao više zaštite i postavljao strože zabrane nego pravila primenjiva u nemeđunarodnom sukobu, primenjivao bi se onda kada se utvrdi da neki sukob koji se odvija unutar jedne države može biti smatran međunarodnim bilo zbog intervencije trupa druge zemlje na teritoriji te države bez njene saglasnosti, bilo zato što je jedna strana u sukobu pod opštom kontrolom neke strane države (koja se može svoditi na koordinaciju, planiranje, finansiranje, obuku i opremanje snaga te strane, a ne nužno i na komandovanje njima).⁴¹ Moguća su

41 *Duško Tadić*, Appeals Judgment, 15 July 1999, paras. 84, 120, 131 i 137.

i oba razloga istovremeno. Ovi kriterijumi se danas u međunarodnom pravu nazivaju „*Tadić* test“. Dešava se i da sukob ima mešoviti karakter, ali ako se zločini za koje se sudi mogu dovesti u vezu sa onim delom sukoba koji bi se prema *Tadić* testu mogao okarakterisati kao međunarodni, onda se pravila koja važe za taj tip sukoba primenjuju. Ovakvo, tada dominirajuće, shvatanje o razlici u normiranosti između dve vrste sukoba bilo je jedan od razloga koji su isprva opredelili tužilaštvo Tribunala da dokazuje međunarodni karakter sukoba u BiH i time omogućiti veću zaštitu žrtvama, odnosno veću mogućnost gonjenja ratnih zločinaca.⁴²

Tribunal je, primenjujući pomenute kriterijume u nekoliko svojih predmeta, našao da je sukob između bosanskih Srba i bosanskih Muslimana (ovaj naziv koristi Tribunal), to jest Bošnjaka, bio međunarodni jer je Savezna Republika Jugoslavija (SRJ), posebno tokom 1992. godine – periodu relevantnom za slučaj *Tadić* – imala opštu kontrolu nad vojnim snagama bosanskih Srba, koja je nadilazila koordinaciju i saradnju između saveznika. Tribunal je to utvrdio na osnovu niza indirektnih dokaza kao što su: formulisanje političkih i vojnih ciljeva bosanskih Srba u Beogradu i podrška SRJ njihovom sprovođenju, a tokom 1992. i direktna borbena podrška u nekim situacijama; skoro potpuna zavisnost ofanzivnih kapaciteta Vojske Republike Srpske (VRS) od snabdevanja iz Vojske Jugoslavije; transfer bivših oficira JNA u VRS; isplata plata oficirima VRS; vojna komunikacija VRS koja se odvijala preko veza u Beogradu; redovna komunikacija i veze između Glavnog Štaba VRS i Beograda; činjenica da je SRJ pregovarala i potpisala Dejtonski sporazum u ime Republike Srpske.⁴³ Takođe je u nizu predmeta Tribunal utvrdio da je i sukob između Hrvata i Muslimana (Bošnjaka) u BiH bio međunarodni zbog toga što su se trupe iz Hrvatske direktno borile u tom sukobu zajedno sa snagama lokalnog Hrvatskog vijeća obrane (HVO),⁴⁴ kao i zbog toga što su snage bosanskih Hrvata delovale pod opštom kontrolom Hrvatske,⁴⁵ a na osnovu dokaza koji su pokazivali da je Hrvatska, između ostalog: snabdevala HVO oružjem, uniformama i drugom opremom i obučavala ih; imenovala njihove oficire i plaćala im plate, dok su oficiri HVO prelazili u vojsku

42 Videti i komentar Žalbenog veća u tom pogledu u *Aleksovski*, Appeals Judgment, 24 March 2000. para. 146.

43 *Tadić*, Appeals Judgment; paras. 150–159. Sud je slično zaključio i u presudi *Delalić i dr.* iz 1998. godine.

44 *Rajić*, Review of the Indictment pursuant to Rule 61, Trial Chamber, 13 September 1996, para. 21, *Blaškić*, Judgment, 3 March 2000, para. 94, *Naletilić and Martinović*, Judgment, 31 March 2003, paras. 191–196, *Prlić et al.*, Vol 3, 29 May 2013, paras. 528–544.

45 *Rajić*, paras. 26–32, *Blaškić*, paras. 108–120, *Kordić and Čerkez*, Appeals Judgment, 17 December 2004, paras. 361–366, *Naletilić et al.*, paras. 199–200, *Prlić et al.*, paras. 545–567.

Hrvatske i obrnuto; vršila politički uticaj na HVO; izdavala naređenja za akcije HVO i primala od njih izveštaje. Što se tiče sukoba u Hrvatskoj, jedino je u predmetu *Gotovina i dr.* sud, iako konstatujući da kvalifikacija konflikta nema pravnog značaja u tom slučaju, našao da je sukob u Hrvatskoj od 1991. (bez određivanja bližeg datuma) postao međunarodni zbog kontrole SRJ, odnosno Srbije, nad Srpskom Vojskom Krajine.⁴⁶ Treba pri tom napomenuti da je sud u *Tadiću* naglasio da su sukobi u bivšoj Jugoslaviji imali karakteristike i unutrašnjih i međunarodnih sukoba,⁴⁷ imajući takođe u vidu i da su same zaraćene strane u nekim međusobnim sporazumima o primeni pravila MHP implicirale da smatraju da se radi o unutrašnjim sukobima.

Vremenom, međutim, intenzivnom primenom međunarodnog humanitarnog prava, koje, prethodno, od Nirnberga i Tokija pa sve do slučaja *Tadić*, tada nije znalo za sudsku praksu na međunarodnom nivou, veća MKTJ dolaze do zaključka da je međunarodno običajno pravo (kojeg formira praksa država praćena njihovom svešću o obaveznosti takve prakse) dostiglo takav nivo razvoja da najveći deo normi MHP – posebno onih koje se tiču toga šta je ratni zločin – identičan i gotovo jednako primenjiv u obe vrste sukoba.⁴⁸ Usled tog trenda, prestaje potreba da se sukobi u bivšoj Jugoslaviji odrede kao međunarodni ili unutrašnji: oni se nadalje samo nazivaju „oružanim sukobom“, s obzirom da su zločini za koje su optuženi odgovarali bili podjednako kažnjivi i u jednom i u drugom. Ovakvom prelazu u praksi Tribunala pogodovalo je i to što je sama SFRJ, u svom nekadašnjem (saveznom) Krivičnom zakonu (KZ), još davno pre 1990-ih, potpuno izjednačila ratne zločine u međunarodnom i unutrašnjem sukobu i time tada bila među samo deset zemalja sveta koje su to učinile čak i pre nego što je Tribunal napravio pomenuti iskorak. Novom praksom je tužilaštvo MKTJ takođe štedelo vreme i resurse – svoje, ali i sudskih veća – jer nije moralo dokazivati opštu kontrolu ili učešće vojske susednih država u svakom od predmeta. Iz ovog se jasno vidi da je utvrđivanje karaktera sukoba pred Tribunalom predstavljalo prvenstveno pravni instrument u svrhu selekcije primenjivih normi, sa kojim se prestalo kad je nestalo pravne potrebe za njim.

Kod domaćih sudova u regionu, barem kod većine njih, stvari stoje nešto drugačije. Oni su na karakterizaciju sukoba gledali više sa one

46 *Gotovina et al*, Judgment, 15 April 2011, paras. 1680, 1687–1693.

47 *Duško Tadić*, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 2 October 1995, para. 77.

48 Sveobuhvatna studija Međunarodnog komiteta Crvenog krsta pokazuje da su danas zaista skoro sve običajno-pravne norme MHP skoro u potpunosti primenljive u obe vrste sukoba. ICRC, *Customary International Humanitarian Law Study*, dostupna na www.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v1_rul.

strane sa koje gleda i javnost u njihovim zemljama – kao na nacionalni narativ, a ne na pravnu kategoriju. U Srbiji, tužilaštvo i sud sve sukobe u bivšoj Jugoslaviji, osim sukoba SRJ sa NATO, karakterišu kao unutrašnje sukobe naroda koji su živeli u bivšim republikama⁴⁹ ili, u slučaju sukoba 1991. u Hrvatskoj, kao unutrašnji sukob između vladinih snaga (JNA) i jedinica još nepriznate države Hrvatske. Nasuprot tome, presude u Hrvatskoj uvek govore o agresiji, čak i tamo gde je u njima sukob određen kao unutrašnji. Vremenom se u hrvatskoj sudskoj praksi uspostavila vododelnica da je sukob postao međunarodni nakon 8. oktobra 1991. godine (kada je hrvatska deklaracija o nezavisnosti stupila na snagu). Za razliku od Tribunala, međutim, hrvatski sudovi uopšte ne izvode dokaze o kontroli SRJ nad snagama Republike Srpske Krajine. Zanimljivo je da tamo gde se hrvatski sud bavio ratom između trećih – između Srba i Bošnjaka u BiH, kao što je suđenje jednom pripadniku poznate srpske formacije *Škorpioni*⁵⁰ – taj je sukob okvalifikovan kao unutrašnji. Ni u Srbiji, ni, još više, u Hrvatskoj, izjašnjavanje suda o vrsti sukoba često ne prati odgovarajući izbor pravnih normi primenjivih na takvu kvalifikaciju, pa su tako sudovi na sukobe koje su označili kao unutrašnje (to jest, prihvatili takvu kvalifikaciju tužilaštava) primenjivali pravila Ženevskih konvencija koja važe u međunarodnim, a negde obrnuto – za sukobe koje bi prethodno kvalifikovali kao međunarodne pozivali bi se na norme konvencija predviđene za unutrašnje sukobe.⁵¹ U Crnoj Gori je na jednom od suđenja, u slučaju znanom kao *Deportacija*, Viši sud u Podgorici sukob u BiH prvo proglasio unutrašnjim⁵² a zatim, malo dalje u istoj presudi, pozivajući se na slučaj *Tadić*, međunarodnim,⁵³ da bi se nakon ukidanja presude, u ponovljenom suđenju, Viši sud ipak odlučio za unutrašnji sukob. Konačno, Sud BiH primenjuje pravilan pristup – kao i Tribunal u kasnijoj svojoj fazi – a to je da ne određuje sukob ni kao međunarodni, ni kao unutrašnji već

49 Izuzetak je slučaj tzv. Tuzlanske kolone – napada na kolonu JNA u povlačenju iz Tuzle, 15. maja 1992. godine. Tužilaštvo za ratne zločine pravilno je kvalifikovalo, a sud prihvatio, sukob kao međunarodni jer je jedna od strana, JNA, bila u povlačenju sa teritorije tada već zvanično priznate druge države – Bosne i Hercegovine.

50 Jednom od pripadnika *Škorpiona* koji je na zloglasnom snimku streljanja Bošnjaka u okolini Trnova, Slobodanu Davidoviću, Srbinu iz Hrvatske, suđeno je 2005. pred Županijskim sudom u Zagrebu.

51 Jedino bi međunarodno običajno pravo bilo primenjivo u obe vrste sukoba, ali se na njega sudovi ne pozivaju. Možda će, barem u Hrvatskoj, zbrka primene normi prestati nakon toliko napadane odluke Ustavnog suda Hrvatske u slučaju Branimira Glavaša. U onom delu u kom je osporila pravosnažnu presudu Glavašu zbog pogrešnog odabira normi MHP koje je krivični sud primenio, ta odluka Ustavnog suda je potpuno pravilna.

52 Viši sud u Podgorici, *Bojović Boško i drugi*, Ks. br. 3/09 („Deportacija“), 29. mart 2011, s. 161–162.

53 Isto, s. 204.

samo, i sasvim dovoljno, kao oružani sukob. Teško je, međutim, oteti se utisku da takav pristup Suda BiH nije jedino odraz pravilnog pravnog rasuđivanja već i činjenice da među sudijama i tužiocima ima pripadnika sva tri naroda iz BiH koji teško da bi se složili o karakteru sukoba.

Koliko je iz prakse Tribunala jasno da je kvalifikacija sukoba kao međunarodnih ili unutrašnjih imala svoje prevashodno pravne razloge u cilju odabira sistema normi, a ne radi objašnjavanja njihovog istorijskog ili političkog uzroka i karaktera, toliko primer sa kakofonijom u regionu pokazuje da može biti onoliko kvalifikacija sukoba u bivšoj SFRJ koliko ima nacionalnih pogleda na karaktere tih ratova. Jasno je, dakle, da neka kvalifikacija sukoba koja se može naći bilo u presudama MKTJ, bilo domaćih sudova, nije i jedina moguća. Ako se Tribunal u nekim svojim presudama odredio prema sukobu u BiH kao međunarodnom, zbog uloge Srbije odnosno Hrvatske, to ne znači da taj sukob nije istovremeno imao i karakter unutrašnjeg, to jest klasičnog građanskog rata, u kome se građani različite etničke pripadnosti unutar jedne raspadajuće, a zatim unutar novonastalih država, međusobno bore i pri čemu su – ne metaforično, već doslovno – komšije često išle jedne protiv drugih. Isto važi i za rat u Hrvatskoj. Ispravno je, na osnovu do sada utvrđenih činjenica, govoriti o agresiji Hrvatske i Srbije/SRJ na BiH, odnosno Srbije/SRJ na Hrvatsku, ali se time ne isključuje, niti se može poništiti, istovremeni karakter tih sukoba kao građanskih ratova. Naravno, legitimno je i suprotno mišljenje, tj. da sukob u BiH ili Hrvatskoj nije bio građanski rat, već isključivo agresija, odnosno međunarodni sukob, ali se takav stav onda mora braniti nekim istorijskim, političkim, etničkim ili kakvim drugim argumentima, a ne – iz gore objašnjenih razloga – pravnim argumentom presuđene stvari. Iz tog razloga, ono što se čini za istoričare najbitnijim nije sama kvalifikacija sukoba u presudama, već su to dokazi (o opštoj kontroli i učesću stranih trupa) na osnovu kojih je Tribunal negde zaključio i objasnio da se radi o međunarodnom sukobu. Oni čine izvor za istraživača da sam sagleda prirode tih sukoba.

b) Kvalifikacija događaja kao ratnog zločina

Šta je od obilja smrti, patnje i razaranja u nekom sukobu ratni zločin, a šta ne, nije lako odredivo, iako nam se tako može činiti na prvi pogled. U odgovoru na pitanje šta je i pod kojim uslovima zabranjeno tokom oružanog sukoba, moramo razlikovati dve vrste situacija, na svaku od kojih se primenjuje različiti skup pravila međunarodnog humanitarnog prava.

Prva situacija je ona u kojoj se osobe koje potpadaju pod neku od grupa koje MHP definiše kao zaštićena lica – dakle civili, ranjenici, bolesnici i brodolomnici, i ratni zarobljenici, ili uopšte osobe koje ne učestvuju

ili su prestale da učestvuju u neprijateljstvima – nađu *u vlasti protivničke strane* (predajom, zarobljavanjem ili lišavanjem slobode na drugi način, ili okupacijom teritorije). Ženevske konvencije sa svojim dodatnim protokolima, kao i međunarodno običajno pravo zabranjuju, između ostalog, ubijanje ovih osoba, njihovo mučenje, nanošenje teških povreda i psihičkih i fizičkih patnji, kao i nečovečno postupanje prema njima. Ukoliko se nekom od zaštićenih lica koje se našlo u rukama protivnika nešto od ovoga dogodi, vrlo lako i sa sigurnošću bismo mogli da izvedemo zaključak da se radi o ratnom zločinu, čak i ako o tome ne postoji sudska presuda, jer su takvi akti prema njima zabranjeni bez izuzetka. Sa nešto manje izvesnosti bi se bez sudske presude moglo zaključiti da su neki drugi akti prema zaštićenim licima – kao što su zatvaranje civila, njihovo proterivanje, oduzimanje ili uništavanje imovine i još neki – zaista ratni zločini. Ovo otud što MHP dozvoljava da u nekim situacijama civili budu privremeno zatvoreni ili pomereni iz zone ratnih dejstava, bilo radi njihove sopstvene bezbednosti, bilo zbog vojne potrebe ratujuće strane, dok bi oduzimanje imovine bilo kažnjivo jedino ako je prekomerno, protivpravno, neopravdano vojnom potrebom i bezobzirno izvedeno.

Ipak je i u takvim situacijama moguće i bez postojanja sudske presude doneti utemeljen i tačan zaključak da se radi o ratnom zločinu ukoliko se istraživanjem utvrdi nešto od onoga što inače postoji kao veliki broj zabeleženih, a još uvek neprocesuiranih slučajeva iz sukoba u bivšoj SFRJ: da su zatvoreni civili držani u neljudskim uslovima i mučeni; ili da su svoje kuće bili prinuđeni da napuste samo pripadnici određene nacionalnosti, i to masovno, uz pretnju oružjem, praćeno nasiljem, uz izričitu ili implicitnu zabranu povratka; ili da je veliki broj kuća u nekom mestu ili području uništen tako što ih je pojedinačno palila vojska koja je ta mesta kontrolisala.

Druga vrsta situacije je ona koja obuhvata samu borbu, odnosno izvođenje borbenih dejstava, to jest neprijateljstava (eng. *conduct of hostilities*). To su situacije u kojima ljudi ili imovina stradaju ne tako što su, kao u prethodno opisanim situacijama, potpali pod vlast jedne od strana u sukobu, već stradaju „na daljinu“ – od ispaljenog metka strane koja napada ili se brani, od eksplozije i njenih posledica, ili kakvog drugog razaranja. Međunarodno humanitarno pravo načelno i strogo zabranjuje usmeravanje napada na civile ili civilne objekte, kao i korišćenje oružja ili metoda borbe koji ne prave razliku između civila i boraca.

Međutim, civil koji direktno učestvuje u neprijateljstvima (na primer, civil koji izviđa za vojsku ili koji vozi vojnike do linije fronta) legitimni je vojni cilj. Legitiman je cilj i pripadnik oružanih snaga koji je trenutno u civilnoj odeći, čak i kada je kod svoje kuće, jer on time nije postao

civil već je ostao u statusu borca.⁵⁴ Takav cilj postaju i objekti koji su inače civilni po svojoj nameni, ali se koriste u vojne svrhe, bilo u celini (npr. most u nekom gradu, škola u kojoj je stacionirana vojska, električna centrala koja pored civila snabdeva i vojsku), bilo jednim svojim delom (npr. krilo bolnice iz koga se dejstvuje po neprijatelju može postati legitimni vojni cilj, ali ne i cela bolnica). Štaviše, dozvoljeno je da prilikom napada na vojni cilj stradaju i civili i civilni objekti ukoliko je zadovoljen princip proporcionalnosti kako ga predviđa MHP – dakle ukoliko njihovo stradanje odnosno razaranje nije prekomerno u odnosu na direktnu i konkretnu vojnu prednost za koju se očekuje da će biti ostvarena tim napadom.⁵⁵ Ukoliko nije prekomerno, ti civili i civilni objekti onda spadaju u ozloglašenu kolateralnu štetu ili kolateralne žrtve. Povrh svega, čak i ukoliko bi žrtve ili šteta bili prekomerni, i tada bi napadač ostao u zoni van ratnog zločina ukoliko je pre napada preduzeo tzv. mere predostrožnosti, u koje bi spadali prethodno prikupljanje informacija i procena moguće kolateralne štete, upozorenje protivniku da skloni civile, izbor manje razornog oružja ili oruđa, obustava ili modifikacija napada i slično.

Naposletku, kakav god da je ishod nekog napada – makar se ispostavilo da je on izveden na isključivo civilni objekat ili civile, ili uz prekomerne kolateralne žrtve – da bi se utvrdilo postojanje ratnog zločina ne gleda se samo na ishod i posledicu nego, pre svega, na umišljaj napadača, odnosno šta je bilo „u glavi“ napadača u trenutku izvođenja napada: da li je on takve posledice želeo ili ih je mogao razumno očekivati pa je na njih pristao, ili su u pitanju pogrešni obaveštajni podaci o cilju, nenamerna greška u izvođenju napada i rukovanju oruđem (npr. nenamerno neprecizna vatra), ili se možda radilo o namernom žrtvovanju civila koje je preduzela ona strana koja je bila napadnuta.

Usled ovolikog broja mogućih izuzetaka i njihove složenosti u realnim ratnim situacijama, ne treba olako donositi sud da li je neki napad koji je rezultirao pogibijom civila uvek i ratni zločin. Za takvu ocenu potrebno je, prvo, precizno i pouzdano utvrditi niz činjenica o samom napadu i njegovim posledicama, kao i o svesti napadača, a zatim na to primeniti splet normi MHP o pomenutim zabranama i izuzecima od njih. U prethodnom poglavlju je bilo objašnjeno zašto sud, odnosno sudski postupak,

54 Iz ovog razloga, deo poginulih u srpskim selima u okolini Srebrenice koja su napadale snage pod komandom Nasera Orića nije moguće smatrati žrtvama ratnog zločina jer se, kako je Tribunal utvrdio u istrazi ili na suđenju, radilo o pripadnicima Vojske Republike Srpske. Oni su samim svojim pripadanjem VRS, sve do demobilizacije, bili borci i mogli su da budu objekat napada i dok su boravili u svojim selima bez uniforme. Videti *Orić*, Judgment, 30 June 2006, paras. 625, 631, 664–665. Sa druge strane, oni među njima koji su bili zarobljeni, pa ubijeni ili mučeni, jesu žrtve ratnog zločina.

55 Član 51(5(b)) Prvog dodatnog protokola uz Ženevske konvencije.

ima najbolje predispozicije da pruži najkompetentniji odgovor na takvo pitanje. Pri tom, moguće je da bi i za sud to bio teško savladiv izazov, bilo ako se ne daju utvrditi sve relevantne činjenice, bilo, recimo, zato što na neka pravna pitanja – poput onoga kako odrediti koliko to žrtava je proporcionalno – različite sudije, i pravnici uopšte, mogu dati različite odgovore. Zbog toga se i pred međunarodnim i domaćim sudovima optužnice daleko češće podižu za ratne zločine iz prve gore opisane vrste situacija – kada su počinjeni protiv lica u vlasti neprijatelja – nego za stradanja civilnog stanovništva tokom borbi ili bombardovanja.

Treba, dakle, uvek imati na umu da kada postoje podaci da su tokom oružanog sukoba i u vezi sa njim civili ili ratni zarobljenici bili streljani,⁵⁶ silovani ili na drugi način seksualno zlostavljani, mučeni ili se ozbiljno nasrtalo na njihovo dostojanstvo, odnosno da su zatvarani u nehumanim uslovima, pljačkani, ili uz pretnju i paljevinu kuća primoravani da ih napuste – to je uvek ratni zločin i skoro uvek lako prepoznatljiv i bez suda. Međutim, ako civil strada tokom borbe, to u velikom broju slučajeva ne mora biti ratni zločin. Tako nije nužno žrtva ratnog zločina svaki civil stradao tokom borbi u Vukovaru, opsade Sarajeva, granatiranja gradova početkom „Oluje“ ili u NATO bombardovanju. Da bismo sa velikom dozom pouzdanosti, mada ne i apsolutnom, rekli da takvo stradanje civila jeste ratni zločin, tako nešto bi trebalo da utvrdi sud, u pravičnom krivičnom postupku, ili barem neka komisija ili kakvo drugo telo za prikupljanje činjenica u kome su i stručnjaci za međunarodno humanitarno pravo. Kada je Tribunal, ili domaći sud, utvrdio da nešto jeste ili nije ratni zločin – bez obzira da li je optuženi osuđen ili oslobođen – to treba uzeti kao pouzdan nalaz. Postoji, naravno, i mogućnost greške suda, bilo zbog pogrešno utvrđenih činjenica, bilo zato što ni sam sud, posebno domaći, nije pravilno primenio kompleksne norme međunarodnog humanitarnog prava.

c) Kvalifikacija zločina kao genocida

Teško da ijedna druga reč vezana za sukobe u bivšoj Jugoslaviji izaziva toliko političkih i emotivnih reakcija kao reč „genocid“. Srbija bi, tako, prihvatila sve osim da je Srebrenica baš genocid, jer je vršenje genocida, tobože, osobeno drugim narodima, dok Srbi mogu biti samo žrtve, a ne „genocidan narod“ – kako glasi samonametnut, a besmislen epitet, retko gde toliko rabljen kao na ovim prostorima. Sličnog raspoloženja, Hrvatska je sa Srbijom do skora vodila poznati međunarodni spor oko genocida koji su, barem što se tiče genocida, obe izgubile. Kosovski Albanci smatraju da su žrtve srpskog genocida, ali nipošto nisu dozvolili da u nadležnosti

56 Osim ako bi se radilo o izvršenju smrtne kazne izrečene u zakonitom i pravičnom postupku, što MHP takođe reguliše.

novoosnovanog specijalnog suda na Kosovu bude i genocid, kako bi se u začetku eliminisala svaka pomisao da bi OVK mogla da počini tako nešto. Za Bošnjake, ne reći da je Srebrenica genocid predstavlja poricanje zločina, nipodaštavanje žrtava i uvredu. Insistiranje na tome da se sopstveno stradanje jedino adekvatno može opisati kao genocid, ili poricanje svojih zločina kao genocida, ipak nije rezervisano samo za bivšu Jugoslaviju.⁵⁷ To je, između ostalog, rezultat ljudske reakcije da svoje stradanje vidimo većim nego što jeste, a svoje nedelo umanjimo, posebno ako ime tog nedela prati posebna stigma, kao kad je reč o genocidu.

Genocid je, pre svega, pravni pojam jer iz prava i potiče. Do 1944. godine, dok je nije iskovao poljski pravnik Rafael Lemkin, reč „genocid“ nije ni bila u upotrebi. Pojam genocida je definisan tek 1948. godine Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, i to veoma usko, i ta definicija u međunarodnom pravu nije do danas promenjena (dok je pojam ratnog zločina i zločina protiv čovečnosti vremenom proširivan). Prema toj definiciji, genocid postoji samo ako se utvrdi da su žrtve pripadale određenoj rasnoj, verskoj, nacionalnoj ili etničkoj grupi, i da su prema njima vršeni neki od pet mogućih akata – ubistva, ili nanošenja teških telesnih povreda ili psihičkih patnji, ili stavljanje grupe u uslove sračunate da dovedu do njenog fizičkog uništenja, ili sprečavanje rađanja unutar grupe, ili nasilno prevođenje dece iz jedne u drugu grupu, kao i da je to činjeno u nameri da se ta grupa, kao takva, u celini ili delimično uništi.⁵⁸ Ako zločinu nedostaje neki od ovih elemenata – primera radi, ako žrtve nisu identifikovane na osnovu pripadništva nekoj od ovih grupa, ili su razlozi napada na grupu bili uništenje političkih protivnika među njima, a ne grupe kao takve, ili se radilo o nekom drugom aktu nasilja, a ne jednom od pet pobrojanih, to onda nije genocid, ma kako zločin bio težak. Ukoliko je, recimo, u odsustvu drugih dokaza o nameri počinitelaca broj žrtava nedovoljno veliki da bi se o toj nameri posredno izveo zaključak, u većini slučajeva opet ne bismo mogli da govorimo o genocidu.

U pravnoj teoriji se smatra da genocidom možemo nazvati i ubistvo nekolicine pripadnika jednog naroda, pa čak i samo jednog čoveka, ukoliko su ta ubistva praćena dokazima o nameri uništenja grupe kao takve, dok ubistva miliona ljudi koji nisu bili meta zbog svoje rasne, etničke, verske

57 Na primer, iako tortura, zatvaranja i ubistva političkih oponenta tokom vojne diktature u Argentini 1976–1982. godine nisu genocid već tipičan primer zločina protiv čovečnosti, za šta su mnogi i osuđeni, žrtve su negodovala jer su smatrale da je za ta dela trebalo suditi kao za genocid. William Schabas, *Unimaginable Atrocities: Justice, Politics, and Rights at the War Crimes Tribunals*, Oxford University Press, 2014, 122–123. Sa druge strane, već je čuveno uporno protivljenje Turske da se njeni zločini nad Jermenima nazovu genocidom.

58 Član 2 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

ili nacionalne pripadnosti nego zbog političkog opredeljenja, ideologije, klasnog porekla ili drugih razloga – nisu genocid. Da li su onda zločini Crvenih Kmera nad skoro 2 miliona, a možda i više, drugih Kambodžanaca istog etničkog porekla, ili masovna stradanja u Staljinovim čistkama, ili pod desničarskim diktaturama širom sveta, manje strašni samo zato što su zločini protiv čovečnosti i ne ispunjavaju definiciju genocida?

Tribunal u Hagu je u nizu pravosnažnih presuda, počevši od presude generalu Radisavu Krstiću 2004. godine, utvrdio da su u Srebrenici, jula 1995. godine, vojska i policija Republike Srpske počinile genocid nad bošnjačkim stanovništvom Istočne Bosne.⁵⁹ O optužbama da je i u drugim delovima BiH osim Srebrenice počinjen genocid nad Bošnjacima i Hrvatima pretresna veća Tribunala će se izjašnjavati u presudama Karadžiću i Mladiću (koje se u trenutku završetka ovog teksta očekuju krajem marta 2015. za Karadžića, odnosno novembra 2017. godine za Mladića).

Sud BiH je takođe osudio niz srednje i niže rangiranih počinitelja za genocid u Srebrenici.⁶⁰ I Tribunal i Sud BiH su neke od učesnika proterivanja i masakra Bošnjaka u Srebrenici osudili za zločin protiv čovečnosti i ratni zločin, a ne za genocid, jer nisu mogli da utvrde da li su konkretni optuženici postupali sa genocidnom namerom, ali je i u tim presudama potvrđivano da su događaji u Srebrenici predstavljali genocid.⁶¹ Međunarodni sud pravde (MSP) je takođe ustanovio da je u Srebrenici počinjen genocid. Ovaj sud je zapravo prihvatio prethodni nalaz Tribunala o postojanju genocida, i time ga dodatno validirao, jer sâm nije imao kapacitete da se upušta u kompleksno utvrđivanje svih elemenata genocida kakve ima Tribunal kao krivični sud.

Iz tog razloga, pravilno bi bilo, kada se govori o sudski utvrđenom postojanju genocida u Srebrenici, pozivati se na presude Tribunala kao na primaran međunarodni izvor i autoritet, a tek iza njih na Međunarodni sud pravde. Čuveni britanski predlog rezolucije Saveta bezbednosti UN povodom dvadesetogodišnjice genocida u Srebrenici,⁶² inače prilično

59 Osim Krstića, za genocid su do sada još osuđeni i drugi, uglavnom visokorangirani, oficiri Vojske Republike Srpske – Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić i Zdravko Tolimir.

60 Takve presude su donete, između ostalih, u predmetima protiv Duška Jevića, Mendeljeva Đurića, Željka Ivanovića, Miloša Stupara i drugih, Petra Mitrovića, Milorada Trbića (predmet koji je Tribunal ustupio).

61 Tribunal je za zločine protiv čovečnosti i ratne zločine u Srebrenici osudio Dražena Erdemovića, Vidoja Blagojevića i Dragana Jokića, Dragana Obrenovića, Momira Nikolića i, u predmetu *Popović i drugi*, Radivoja Miletića, Ljubomira Borovčanina, Vinka Pandurevića i Milana Gvera.

62 Koliko su neutemeljeni bili napadi na predlog rezolucije koja je u Srbiji predstavljena kao ozbiljan primer antisrpsstva i pokušaj proglašavanja Srba „genocidnim narodom“ vidi se iz samog teksta predloga rezolucije (čije usvajanje je na kraju

neutralno formulisan, sve i da je bio usvojen, ne bi ustanovio ništa novo u odnosu na presude Tribunala i MSP.

Da li možemo okarakterisati neki zločin kao genocid bez suda i suđenja? Odgovor na ovo pitanje je pozitivan. Nespornim se danas smatra da je Turska nad Jermenima izvršila genocid (i pored njenog upornog i institucionalizovanog poricanja), a nacistička Nemačka nad Jevrejima, iako tada ni reč, ni definicija genocida, nisu postojali, niti je pred krivičnim sudom neko ikad oglašen krivim za genocid u ovim slučajevima. Slično bi se moglo reći i za genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ukoliko, dakle, istorijska nauka ili druga istraživanja otkriju nameru počinilaca (kroz njihove izjave, programe i slično) i ukoliko su razmere i drugi elementi zločina takvi da bi odgovarali definiciji genocida – zaključak o postojanju genocida može se izvesti i bez suda.

Da li je onda jednom kada neki sud, a posebno međunarodni, utvrdi da se radi o genocidu, legitimno ne slagati se sa presudom suda, uključujući i one o srebreničkom genocidu? Da li je takvo neslaganje poricanje zločina? Odgovor na prvo pitanje bio bi – uslovno da. Oспорavanje kvalifikacije genocida, kao i bilo koje druge pravne kvalifikacije suda, bilo bi prihvatljivo i legitimno ukoliko je zasnovano na novim izvorima ili činjenicama, ili na razumno mogućem drugačijem tumačenju prethodno poznatih činjenica, a ne na njihovom selektivnom i manipulativnom odabiru, ili ignorisanju i prilagođavanju unapred zadatom cilju da se postojanje konkretnog genocida po svaku cenu opovrgne, prikaže kao manipulacija „neprijateljski nastrojenih sila“, ili dokaže „ne-genocidnost“ neke nacije. Takođe, legitimno je i ukoliko je rezultat svestranog razmatranja suprotstavljenih argumenata i, posebno, ukoliko je bazirano na neophodnom poznavanju međunarodnog prava, istorijata Konvencije o genocidu, njenog tumačenja i sudske prakse. Oспорavanje u ovom smislu onda znači kritičko, znalačko i dokumentovano preispitivanje zaključaka suda i njegovih tumačenja krivičnog dela genocida, a ne njihovo puko negiranje. Uz pomenute uslove, dakle, legitimno je tvrditi da u Srebrenici nije počinjen genocid, već zločin protiv čovečnosti, ili ratni zločin (bez onog čestog „samo“, umetnutog ispred, kao da su takvi zločini mali). Kao što je na istim osnovama legitimno utvrditi broj ubijenih drugačiji od onih

---

sprečila Rusija). Od 27 puta koliko se reč „genocid“ u njoj javljala ravno dve trećine njenih upotreba nije se uopšte odnosilo na Srebrenicu; srebreničke žrtve se pominju svega dva puta u tekstu predloga (koliko puta se pominju i žrtve zločina u okolini Srebrenice) dok se sve žrtve u BiH (dakle – i srpske) pominju sedam puta; Srbija i Republika Srpska ne pominju se ni jednom, ali se zato u tekstu Savet bezbednosti UN osam puta obraća *svim* stranama u BiH. Videti *UN Security Council, S/2015/508*, 8 July 2015 (*Draft Resolution*), dostupno na www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/2015/508 (pristupljeno 14. avgusta 2015.).

koje su i sama veća Tribunalala različito ustanovljavala u svojim presudama i koji je objektivno teško utvrditi, velikim delom i zbog naknadnog sakrivanja tela i prikrivanja zločina. Valja napomenuti da, za razliku od Tribunalala za Ruandu, koji je genocid nad Tutsima iz 1994. vremenom počeo da uzima kao opštepoznatu istorijsku činjenicu koja se ne mora više dokazivati,⁶³ genocid u Srebrenici se i dalje iznova dokazuje u postupcima pred Tribunalom za bivšu Jugoslaviju.

Prethodno rečeno vodi i odgovoru na drugo pitanje – da li je osporavanje kvalifikacije nekog zločina isto što i njegovo poricanje? Ukoliko se bazira na prethodno opisanim temeljima, neslaganje sa kvalifikacijom zločina kao genocida ne treba shvatiti kao da je isto što i poricanje zločinačkog karaktera samog događaja, niti njegovih razmera. I među vodećim pravnim stručnjacima za genocid ima onih, poput profesora Vilijama Šabasa (William Schabas), koji masakru u Srebrenici odriču karakter genocida, smatrajući da su broj ubijenih i/ili izdvajanje isključivo muškaraca za ubijanje ispod praga potrebnog za definiciju genocida, ali koji ne poriču zločinački karakter, niti razmere ubijanja.⁶⁴ Indikativno je da se na takve pravne stručnjake veoma retko pozivaju mnogi domaći i međunarodni poricatelji genocida u Srebrenici, možda zbog toga što eksperti poput Šabasa osporavaju kvalifikaciju, ali ne i zločin, što njima ne odgovara jer bi oni ne samo da menjaju kvalifikaciju, već i da umanje i relativizuju zločin.

Sušтина Srebrenice nije u pravnoj kvalifikaciji. Nije ni u broju žrtava, koji i za Tribunal ostaje otvoreno pitanje. Suština je da su ubijeni svi koje su snage bosanskih Srba zarobile, da su ubijeni zato što su Bošnjaci, da su žene i deca proterani sa namerom da se nikad ne vrate, i da taj zločin po obimu, intenzitetu, rešenosti i istrajnosti počinitelaca nema pandana u ratovima u bivšoj SFRJ, niti u Evropi nakon sloma nacizma.

Govoriti o Srebrenici ne znači samo birati između toga da taj zločin nazovete genocidom ili da ga negirate. O Srebrenici se može misliti i govoriti imajući na umu da taj zločin, i pojam genocida uopšte, imaju svoju pravnu dimenziju, ali i simboličku, moralnu, političku. Zato je moguće – i, prema ubeđenju ovog autora, na istoj je strani i moralne i naučne ravni – kritički preispitivati samu kvalifikaciju zločina u Srebrenici kao genocida u pravnim ili historiografskim raspravama, a istovremeno taj zločin, naročito u javnosti, i dalje nazivati genocidom. Dok nam je ovo prvo dug nauci i njenoj otvorenosti, drugo je dug vladavini prava, to jest poštovanju

63 ICTR, *Edouard Karemera et al*, Decision on Prosecutor's Interlocutory Appeal of Decision on Judicial Notice, 16 June 2006.

64 Šabas, koji važi možda i za vodećeg pravnog stručnjaka za genocid i koji je autor niza knjiga i članaka na tu temu, smatra da se genocidom do sada jedino mogu nazvati masovni zločini nad Jermenima u otomanskoj Turskoj 1915, nad Jevrejima i Romima tokom Drugog svetskog rata i nad Tutsima u Ruandi 1994. godine.

međunarodnih pravnih institucija i presuda kao jednom od njenih temelja (o čemu bi posebno država morala da vodi računa kad izbegava da reč genocid izusti). Takođe je i dug – i to najveći – pijeteta prema stradalim srebreničkim žrtvama, kao i poštovanja i saosećanja sa onima koji su izgubili bližnje i sa njihovom zajednicom, a kojima reč „genocid“ znači priznanje njihovih patnji.

Zaključak

Onda kada ih ima i kada su vođeni u skladu sa međunarodnim standardima, sudski postupci i presude za ratne i druge najteže zločine moraju biti neizbežan i visoko vredan izvor za istoričare i druge istraživače. To važi generalno za sva takva suđenja, posebno za ona za zločine u bivšoj Jugoslaviji, i to naročito za ona koja su bila vođena pred tribunalom u Hagu. Ta suđenja ne samo što su najrelevantnija za proučavanje bliske prošlosti postjugoslovenskog prostora, već su bila i najdetaljnija i pravno najkompleksnija u istoriji bavljenja ovom vrstom zločina; kroz njih su međunarodno pravo i pravda doživeli skokovit razvoj (mada, svakako, još nedovoljan za ono koliko je svetu potrebno). Nakon početka rada Tribunala, pokrenut je talas suđenja na raznim meridijanima koji i dalje obilazi svet. Na tom talasu će se istoriografija i krivično pravo, međunarodno i nacionalno, ubuduće susretati mnogo više nego ranije.

Pisanje i objašnjavanje bliske ili dalje prošlosti nije i ne treba da bude posao suda u pojedinačnom suđenju, bez obzira što je istorija ponekad bila uvođena u sudnicu MKTJ stvarajući preuveličan utisak o njenom uticaju na presude. Prikupljanja dokaza i pisanja presuda o događajima iz jednog perioda uzeta zajedno, međutim, jesu neizbežno i doprinos utvrđivanju istorijskih činjenica. Od toga sud ne samo da ne može pobeći, već mu zbog toga dugujemo i zahvalnost.

Prva velika vrednost i doprinos sudskih postupaka jeste njihova moć da na jednom mestu prikupe enorman broj dokumenata, svedočanstava i druge građe o događajima iz ratova 1990-ih koja mogu biti dostupna i istoričarima. Druga velika vrednost i ono što sudski postupak izdvaja jesu presude koje zbog osobenih metoda i pravila krivičnog prava i postupka, i zahvaljujući autoritetu prava kojim je postupak zaogrnut, treba uzeti kao verodostojnu rekonstrukciju jednog dela događaja iz neposredne prošlosti. Rekonstrukciju koja daje odgovore na to da li je neko, kada i kako počinio zločin, ko su žrtve, a ko počinio, da li je postojao i kakav je bio plan zločina, kao i na druga pitanja. Istovremeno, neke od vrednosti i principa sudskog postupka mogu ujedno biti i njegova ograničenja jer dovode do toga da nisu svi dokazi koji bi bili vredni za historiografiju ujedno prihvatljivi i za sud, ili čine da je slika događaja data u presudi,

iako pouzdana, ipak vrlo ograničena. Na istoričarima i drugim istraživačima je da ocene relevantnost onoga što je u presudi, i da upotpune sliku koju je presuda samo delom formirala. Presuda će, kao i svaki drugi izvor, biti podložna istoričarskom kritičkom preispitivanju i nema razloga da tako ne bude, ali ono mora uvek uzeti u obzir osobine postupka i suda koji je presudu doneo.

Krivični sud je glavni arbitar o tome šta se može smatrati ratnim zločinom, zločinom protiv čovečnosti i genocidom. To ne isključuje mogućnost istoričara ili drugih da o postojanju takvog zločina zakluče i kad nema sudske presude, ili da nalaze suda, kad ih ima, izlože ponovnom preispitivanju. Prilikom takvog zaključivanja ili preispitivanja mora se, osim brojnih činjenica koje je neophodno utvrditi, voditi računa i o tome da se radi o pravnim kategorijama i da se činjenice moraju podvesti pod kompleksan splet pravnih normi.

Upotrebna vrednost presude i sudske istine, jednom kad je utvrđena, napušta svet prava i u velikoj meri ostaje u rukama istoričara. Suđenja imaju i, kako to neki nazivaju, didaktičku funkciju prema građanima.⁶⁵ Ostvarenje te funkcije zavisi od toga koliko saznamo o presudi i iz presuda. Ispisati deo mozaika istorije uz pomoć presuda je jedno, a drugo je šta ćemo sa tom istorijom raditi i kakvog će ona efekta imati u društvu. Neka iskustva pokazuju da je utvrđivanje od strane Tribunala za Ruandu relativno jednostavnih istorijskih činjenica o genocidu u Ruandi ostavilo mali uticaj na dvoetničko društvo u ovoj državi.⁶⁶ Mogućnosti ljudi na postjugoslovenskom prostoru da dođu do informacija o suđenjima su velike, ali je velika i kompleksnost slike koju su presude Tribunala i drugih sudova stvorile. Razumevanje suđenja za ratne zločine na ovom etnički raznolikom prostoru sporo je, veoma selektivno i često zavaravajuće.⁶⁷ Percepcija istine, pa i sudske, nikad nije jedna i nedeljiva, a to je naročito slučaj u svetu tranzicione pravde⁶⁸ u kome veoma često biramo

65 Mark Osiel, *Mass Atrocity, Collective Memory and the Law*, Transaction Publishers, 1997, 36–56.

66 Nicola Palmer, *Courts in Conflict: Interpreting the Layers of Justice in Post-Genocide Rwanda*, OUP, 2015, 67.

67 Istraživanja javnog mnjenja ukazuju na veliku diskrepanciju između onog šta građani Srbije znaju o Tribunalu ili domaćim suđenjima i onoga šta misle da znaju. *Attitudes towards war crimes issues, ICTY and the national judiciary*, OSCE Mission to Serbia, Belgrade Center for Human Rights, Ipsos Strategic Marketing, October 2011 (dostupno samo na engleskom na <http://www.osce.org/serbia/90422>).

68 Južnoafrička Komisija za istinu i pomirenje govori o četiri kategorije istine: objektivnoj ili činjeničnoj, odnosno forenzičkoj istini, ličnoj ili narativnoj, društvenoj ili dijaloškoj (*dialogical*) i, na kraju, onoj koju bismo mogli nazvati ozdravljjujućom (*healing*) ili restorativnom istinom. (Southafrican) Truth and Reconciliation Commission, Final Report, Vol I, s. 111–114.

da verujemo u ono u šta želimo da verujemo. Kada će, kako i koliko činjenice utvrđene u presudama dopreti do ljudi u regionu zavisi i od istoričara, i to u dobroj meri.

Istoričari mogu pomoći krivičnom pravu da ostvari jednu od svojih osnovnih svrha, a to je ono što se zove „generalna prevencija“: počiniočina zločina se sudi, između ostalog, kako bi se poslala poruka da će takva nedela biti sankcionisana i time se pokušavaju preduprediti budući slični zločini. Da bi ta svrha bila ispunjena, ono što je utvrđeno na suđenju, činjenica da je neko kažnjen i, još važnije, zbog čega je kažnjen, ne sme da ostane samo među četiri zida sudnice i na papiru (ili veb-sajtu) presude. Neko to mora da „razglasi narodu“, a istoričari ne samo da to mogu, već imaju i autoritet onih kojima se u velikoj meri veruje kad govore o prošlosti. Osim, ako, ignorišući suđenja i presude ili čekajući na „istorijsku distancu“, ne želimo da uverenje kako su „oni“ uvek ubijali „nas“, kao i kako je nekažnjivost večno pravilo, ponovo bude gorivo za neke nove sukobe i zločine.

Ivan Jovanović

FROM HISTORY TO COURTROOM AND BACK: WHAT
CAN HISTORIC SCIENCE CAN OBTAIN FROM JUDGEMENTS
FOR CRIMES IN WARS IN FORMER YUGOSLAVIA

Summary

The author attempts to bring trials for international criminal offences closer to historians. The focus of his analysis is on constructivist aspect of court's proceedings- how one reaches judicial „truth“ rather than whether such a truth objectively corresponds to reality, or what has so far been established as court's truth about conflicts and crimes in former Yugoslavia. The author carries out this bringing of international and criminal law closer to historic science through explanations of the work, proceedings and judgements of International criminal tribunal for former Yugoslavia. He also analyses proceedings in courts of former Yugoslav republics. Author maintains that, in spite of common view that proceedings for international criminal offences in national courts are ethnically biased and abused, such proceedings contribute to establishment of documentation and fact finding on crimes in the region. He furthermore claims that above-mentioned proceedings remain unprecedented in world history because they deal with a country's own citizens and events that took place in it's own territory on a massive and continuous basis. The basic premise of author's work is the idea that courts should not deal with history or write it, since that is historians' task. Even though some judgements of the Hague Tribunal mention the necessity of

creating accurate historic records in the course of proceedings, such aspirations are far from overwhelming understanding of purpose of a trial for war and other most serious crimes. Resolutions of United Nations' Security Council that set up tribunals for former Yugoslavia and Rwanda don't mention determining the truth about conflicts as part of tribunals' mandates.

Key words: war crimes, international criminal law, International tribunal for crimes in former Yugoslavia, truth about conflicts, historic science

Zimski pejzaž, ulje na platnu, 90 x 70 cm

ISTRAŽIVANJA

UDK 321.7:141.7
321.01:17.021.1

Velizar Mirčov
sociolog, Beograd

KOMPATIBILNOST LAJPHARTOVE KONCEPCIJE KONSOCIJALNE DEMOKRATIJE I DELIBERATIVNE DEMOKRATIJE

Rezime: U ovom radu autor obrađuje temu kompatibilnosti Lajphartove koncepcije konsocijalne demokratije i ideje deliberativne demokratije. U prvom delu rada prikazana su viđenja deliberativne demokratije kod različitih političkih filozofa. Iako različiti autori daju drugačiju operacionalizaciju deliberativne demokratije, ono oko čega se slažu je da ovakvo viđenje demokratije zahteva da se političke odluke donose putem informisane i argumentovane debate, u koju će biti uključene sve zainteresovane strane, i u kojoj će i mišljenje i argumenti manjine imati istu težinu kao i mišljenje i argumenti većine. U radu su prikazana viđenja deliberativne demokratije sledećih autora: Jirgena Habermasa, Džona Rolsa, Džoše Koena, Ejmi Gutman i Denisa Tompsona, kao i Džejmsa Fiškina. U drugom delu rada prikazana su dva suprotstavljena modela demokratije, konsocijalni i većinski tipa, onako kako ih je definisao politikolog Arend Lajphart. Lajphart analizira razlike između ova dva modela demokratije na primeru 36 konkretnih država a putem deset različitih varijabli. Na kraju rada pokazujemo da je deliberativna demokratija kompatibilnija sa konsocijalnim nego sa većinskim tipom demokratije.

Cljučne reči: demokratija, deliberativna demokratija, konsocijalna demokratija, Lajphart

Uvod

Cilj ovog rada je da istraži kompatibilnost Lajphartove koncepcije konsocijalne demokratije i deliberativnog modela demokratije. Model deliberativne demokratije predstavlja teorijsko-vrednosni pristup demokratiji koji prevazilazi usko viđenje demokratije kao izborne demokratije i vladavine prava. Zagovornici deliberativne demokratije se zalažu za mnogo širu viziju demokratije, kao procesa u kojem se većina političkih odluka donosi javno, kroz otvorenu, uključivu i informisanu debatu. Sa druge

strane, model konsocijalne demokratije se više fokusira na operativno-tehnički nivo funkcionisanja političkih i političko-ekonomskih institucija: oblik i funkcionisanje stranačkih i izbornih sistema, odnosa izvršne i zakonodavne vlasti, kao i nezavisnosti centralne banke od vlade (Lajphart, 2003: 76–77). Osnovna hipoteza ovog rada je da se teorijsko-vrednosni principi deliberativne demokratije mogu bolje i uspješnije sprovesti unutar institucionalnog okvira konsensualne demokratije. Da bi se dokazala ova hipoteza, prvo će biti prikazane osnovne postavke deliberativne demokratije, potom će biti izložen Lajphartov model konsensualne demokratije, da bi se na kraju pristupilo iznošenju argumenata koji ukazuju na validnost osnovne hipoteze ovog rada.

Deliberativna demokratija kao teorijsko-vrednosni model

Deliberativna demokratija je relativno nov pojam¹, iako su mnogi aspekti ovakvog viđenja demokratije bili istraživani i primenjivani još od nastanka demokratije. Suština deliberativne demokratije je slobodno učestvovanje zainteresovanih građana u informisanoj debati u procesu donošenja političkih odluka. Teoretičari deliberativne demokratije imaju različita viđenja i poglede na njenu suštinu i forme u kojima bi trebalo da se sprovodi, ali ono u čemu se svi slažu jeste da deliberativna demokratija prevazilazi viđenje demokratije kao puke vladavine većine. Bez obzira da li se vladavina većine izražava kroz direktnu ili predstavničku demokratiju ona uvek znači da nadglasana manjina može ostati bez ikakvog uticaja na donošenje političkih odluka. Deliberativna demokratija, sa druge strane, nalaže da se političke odluke donose putem informisane i argumentovane debate, u koju će biti uključene sve zainteresovane strane, i u kojoj će i mišljenje i argumenti manjine imati istu težinu kao i mišljenje i argumenti većine.

Pošto ne postoji jedinstven pogled na deliberativnu demokratiju, smatram da je korisno prikazati pojedinačno shvatanja deliberativne demokratije od strane njenih najvećih zastupnika. U daljem tekstu biće skicirana viđenja deliberativne demokratije od strane Jirgena Habermasa, Džona Rolsa, Džošue Koena, Ejmi Gutman i Denisa Tompsona, kao i Džejmisa Fiškina.

Jirgena Habermasa većina zastupnika deliberativne demokratija smatra jednim od prvih zagovornika ovakvog modela demokratije, a njegovo viđenje deliberativne demokratije se teorijski i vrednosno uklapa u njegovu

---

1 Sam termin deliberativna demokratija skovao je Joseph Bessete u svojoj istoimenoj knjizi „Deliberative Democracy: The Majority Principle in Republican Government“, koja je izdata 1980. godine.

širu teorijsku paradigmu. Habermas smatra da je društvo podeljeno na dve odvojene sfere unutar kojih deluju različita pravila i oblici racionalnosti. Država i njene institucije i ekonomija predstavljaju sferu u kojoj dominira funkcionalna racionalnost usmerena na ostvarivanje interesa, pre svega u vidu sticanja bogatstva i moći kroz instrumentalnu i stratešku akciju. Sa druge strane, javna sfera građanskog društva i polje privatnih odnosa pojedinaca, potpadaju pod domen sveta života koji je strukturiran komunikativnom akcijom. Svet života se nalazi u opasnosti jer je konstantno ugrožen zbog upliva komercijalizacije i birokratizacije koja degeneriše ljudsku komunikaciju. Javna sfera nastaje sa razvojem civilnog društva početkom kapitalizma, ali vremenom dolazi do promena koje smanjuju njen autonomni uticaj. Umesto pojedinaca koji raspravljaju o političkim pitanjima nastaju velike političke partije sa oligarhijsko-birokratskim tendencijama, dok je razvoj masovnih komunikacija doveo do toga da građani postanu samo pasivni korisnici kulturne industrije. „Političke partije i organizacije, državne ustanove i medije treba da se organizuju na način da budu otvorene za racionalno-kritičku raspravu, da neutrališu koncentraciju moći i novca i da realizuju transformativni potencijal reformisane demokratske javne sfere“ (Neš, 2006: 258). U svojim kasnijim radovima Habermas zauzima stanovište da javna sfera i društveni pokreti ipak imaju veliki nezavisni uticaj i da se u okviru javne sfere može ostvariti slobodna komunikacija putem koje se dolazi do najboljih rešenja za društvene probleme.

Habermas se nikada nije bavio institucionalnim okvirom za ostvarenje deliberativne demokratije, već se fokusirao na razvijanje normativnih ideala komunikativne akcije. Ti normativni ideali se zasnivaju na „zahtevima validnosti“ jezika. Svaka komunikacija (ona u kojoj se saopštava neko mišljenje ili stav) mora da ispuni četiri zahteva validnosti: 1) razumljivost (na šta mislite?); 2) objektivnu istinu (da li je to što kažete tačno?); 3) moralnu ispravnost (da li imate pravo da to kažete?) i 4) iskrenost (da li to stvarno mislite?). Cilj komunikativne akcije je dolaženje do racionalnog dogovora o političkim pitanjima na osnovu testiranja validnosti argumenta iznetih u razgovoru. „U stvari, tvrdi Habermas, komunikacija polazi od pretpostavke mogućeg istinskog konsenzusa u pogledu zahteva validnosti i, prema tome, mogućnosti za nesputanu raspravu u „situaciji idealnog govora“ koja je ravnopravno dostupna svim sagovornicima i u kojoj pobeđuje isključivo snaga jačeg argumenta“ (Neš, 2006: 260). Za Habermasa, suština demokratije treba da bude objedinjavanje raznih fragmentisanih grupa u modernim društvima oko zajedničkih normi i shvatanja, što bi građanima omogućilo sjedinjavanje snaga u borbi protiv kolonizacije sveta života, i u uticaju na državu i njen administrativni aparat. U institucionalnom smislu, za ostvarenje ovakve demokratije, najznačajnije je da se ustavi i zakoni, to jest, proces njihovog donošenja, otvore za racionalnu kritiku

i demokratsko odlučivanje, što bi omogućilo da fluidna moć komunikativne akcije poveže volju građana sa administrativnom moći državnog aparata. Habermas, za razliku od Džona Rolsa, smatra da sami građani u procesu deliberacije treba da odluče o najvažnijim etičkim i političkim pitanjima, to jest, da ni jedan filozof ne može unapred da odredi osnovne moralno-etičke postulate, koji bi se nalazili izvan polja deliberativnog preispitivanja.

Američki politički teoretičar Džon Rols je poznat po svom viđenju pravde kao društvene pravde ili pravičnosti. On polazi od pretpostavke da pluralističko viđenje demokratije kao polja unutar kojeg se odvija pregovaranje između grupa koje teže ostvarivanju sopstvenih partikularnih interesa, nije odgovarajuće za pravedno društvo. Javno zagovaranje i opravdavanje zakona i konkretnih politika u pravednom društvu mora polaziti od koncepta opšteg dobra, a to opšte dobro uvek mora da bude konzistentno sa dva osnovna principa pravde. U takvom viđenju demokratije svrha javne deliberacije ograničenija je nego kod Habermasa. Javna debata treba uvek da počne od dva principa pravde, koji se potom primenjuju na konkretno područje kako bi se ustanovilo opšte dobro, da bi se onda došlo do konkretnog rešenja, zakona ili javne politike u toj oblasti. Da bi se ostvarila ovakva deliberacija neophodno je da postoji mogućnost da svaka osoba utiče na političke odluke bez obzira na njen društveni ili ekonomski položaj. Da bi se to ostvarilo potrebno je da „postoji javno finansiranje političkih partija, ograničenja na privatno trošenje novca u političke svrhe, kao i progresivno oporezivanje koje će ograničiti ekonomske nejednakosti i osigurati da politika nije kontrolisana od strane interesa ekonomski i društveno dominantnih grupa“ (Cohen, 1997: 69). Rols takođe smatra da bitna osobina demokratskog procesa znači da sam taj proces pruža osnovu za samopoštovanje i razvijanje političkih kompetencija kod građana i da doprinesu formiranju osećaja građanskog prijateljstva i etosa političke kulture. „Kada se sprovede valjano, onda demokratska politika uključuje javnu deliberaciju fokusiranu na opšte dobro, zahteva neke oblike ispoljene jednakosti među građanima, i oblikuje identitete i interese građana na takav način da doprinosi oblikovanju javnog poimanja koncepta opšteg dobra.“ (Cohen, 1997: 69). Institucionalno oblikovanje Rolsove teorije demokratije podrazumeva da su svi pojedinci podjednako predstavljeni, pa ustavno uređenje treba da odražava ovaj princip participacije tako što će svi pojedinci i njihovi stavovi biti podjednako reprezentovani u političkom sistemu do onog nivoa koji je praktično moguć.

Džoša Koen, student Džona Rolsa, preuzima osnovne postulate svoga učitelja, ali ih detaljnije operacionalizuje. Koen smatra „predstava deliberativne demokratije je ukorenjena u intuitivnom idealu demokratske asocijacije unutar koje se opravdavanje pravila i uslova udruživanja sprovodi kroz javno iznošenje argumenata i debatovanje između jednakih

građana. Građani u takvom uređenju dele predanost ka rešavanju problema kolektivnih odluka kroz javno iznošenje argumenata, i posmatraju njihove osnovne institucije kao legitimne sve dok su uspostavljene kroz slobodnu i javnu deliberaciju“ (Koen, 1997: 72).

Da bi konkretizovao sopstveno viđenje deliberativne demokratije Koen iznosi pet osnovnih odlika koje, po njemu, deliberativna demokratija mora da poseduje:

1. Deliberativna demokratija predstavlja stalnu, trajnu i nezavisnu asocijaciju građana.
2. Sam oblik asocijacije je, takođe, proizvod procesa deliberacije, a kada dođe do dogovora oko bazičnog oblika asocijacije građani postaju predane u poštovanju institucija i pravila putem kojih se sprovodi deliberacija. Slobodna deliberacija između jednakih građana je osnova legitimneta poretka.
3. Iako građani koji čine osnovu asocijacije deliberativne demokratije dele privrženost samom procesu deliberacije i njenim vrednostima, oni, sa druge strane, imaju različite preferencije, ubeđenja i ideale koji se tiču njihovih života, pa stoga, ni jedan skup preferencija, ubeđenja i ideala nije obavezujući za celokupnu populaciju. Deliberativna demokratija tako funkcioniše kao vrednosno pluralistička asocijacija.
4. Članovi deliberativne demokratske asocijacije preferiraju institucije unutar kojih je veza između procesa deliberacije i samih ishoda odluka koje su donesene, jasnija i očiglednija.
5. Članovi ove asocijacija prihvataju da svi ostali članovi imaju deliberativni kapacitet, dakle, prava i mogućnosti da se uključe u argumentovanu diskusiju.

Koen dalje daje predlog idealne deliberativne procedure. „Postoji potreba da se donese odluka oko agende, da se predlože alternativna rešenja problema koji su na agendi, da se ovi predlozi opravdaju sa argumentima, i da se donese oko izbora između alternativnih rešenja... Ishodi odluka su demokratski legitimni ako i samo ako mogu biti predmet slobodnog i racionalnog dogovora između jednakih pojedinaca“. (Cohen, 1997: 73). Idealna deliberativna procedura se zasniva na četiri principa:

1. Idealna deliberacija je slobodna u dva smisla: učesnici deliberativnog procesa se osećaju obavezani samo procesom i rezultatom deliberacije, i ne moraju da poštuju nikakve prethodno donete norme i okvire; samim tim što je odluka donesena u deliberativnom procesu, dovoljan je razlog da se ljudi povinuju takvoj odluci.
2. Svaki konkretan predlog mora biti argumentovan valjanim objašnjenjima, i samo snaga tih argumenata odlučuje o sudbini predloga.

3. Sve strane u deliberativnom procesu su jednake u formalnom ali i u suštinskom pogledu. One su formalno jednake jer svako može da predloži temu, da predloži rešenje, da učestvuje u debati i iznese argumente, i svaki glas je jednak. Strane su suštinski jednake jer „postojeća distribucija moći i resursa ne oblikuje njihove šanse da doprinose deliberaciji, niti ta distribucija ima autoritativnu ulogu u njihovoj deliberaciji“ (Cohen, 1997: 74).
4. Idealni proces deliberacije teži postizanju racionalnog konsenzusa, a kada to nije moguće onda se pristupa većinskom modelu odlučivanja.

Ono što je vrlo važno napomenuti jeste da Koen smatra da čak i kada nije moguće postići konsenzus i kada, posle deliberativnog procesa, dođe do većinskog modela odlučivanja sama deliberacija ne gubi poentu. Razlika postoji ne samo u institucionalnim posledicama, jer je odluku uvek moguće promeniti, već je i sam izbor između alternativnih rešenja sproveden posle informisane i argumentovane debate, što daje veće šanse da će taj izbor biti bolji. Iako učesnici u deliberaciji imaju pluralističke vrednosti i interese, ono što je ključno za ovakvo viđenje idealne deliberativne procedure jeste da svi učesnici teže donošenju odluka koje će odgovarati svima ili barem najvećem broju učesnika. Koen, dakle, teži da integriše Rolsovu koncepciju opšteg dobra i deliberativnog procesa sa institucionalnim okvirom za njihovo postizanje. „U traženju uspostavljenja idealne deliberativne procedure u institucije, mi želimo, inter alia, da osmislimo institucije koje fokusiraju političku debatu na opšte dobro, koje oblikuje identitete i interese građana na takav način da doprinosi povezivanju građana sa idejom opšteg dobra, i pružaju povoljne uslove za izražavanje deliberativne moći koja je neophodna za autonomiju“. (Koen, 1997: 79)

Ejmi Gatman i Denis Tompson iznose svoje viđenje deliberativne demokratije i principa na kojima ona treba da funkcioniše u dve knjige čiji su koautori.² Ovi autori smatraju da deliberativna demokratija mora imati četiri suštinske osobine:

1. Recipročnost – Argumenti treba da budu prihvatljivi slobodnim i jednakim osobama koje pravično saraduju u donošenju odluka. Građani se posmatraju ne samo kao pasivni birači koji se potčinjavaju vlasti, već kao autonomni članovi društva koji učestvuju u vladanju tim društvom direktno ili putem svojih predstavnika. Argumenti treba da dovedu do donošenja odluke koja se može opravdati, ali i da izražavaju obostrano poštovanje strana koje donose odluku.

---

2 Njihovo viđenje biće prikazano u ovom radu na osnovu druge zajedničke knjige *Why Deliberative Democracy?*

2. Dostupnost – Argumenti koji se daju treba da budu javni – dostupni svim građanima kojima su namenjeni. Javnost argumentata ima dva značenja: 1. Samo odlučivanje se mora sprovesti u javnosti 2. argumenti koji se daju moraju biti razumljivi svim zainteresovanim građanima. To znači da stručni izveštaji koji se prezentuju javnosti moraju imati sažetak koji je svima razumljiv.
3. Obaveznost- Proces pružanja argumenta koji vodi donošenju odluke ili zakona koji se sprovodi određeno vreme. Razgovori koji se vode nisu svrha sami sebi, niti je cilj samo dolazak do kompromisa ili istine. Krajnji proizvod deliberacije mora biti obavezujuća odluka.
4. Privremenost (promenljivost) – Iako je cilj rasprave donošenje odluke koja se može opravdati, moguće je donošenje odluke koja se ne može opravdati sada ili u budućnosti. Dijalog o odluci i njenoj eventualnoj promeni se uvek može nastaviti u budućnosti. Ljudsko razumevanje i znanje je često nesavršeno pa je zato dobro prihvatiti promenljivost odluka. Pošto se ne donose sve odluke konsenzusom, postoji mogućnost da se mišljenje većine promeni u budućnosti. Princip ekonomičnosti moralnog neslaganja – argumenti koji se daju u dijalogu treba da budu takvi da dovode do minimizacije razlika između suparnika.

Kombinovanjem ove četiri suštinske osobine deliberativne demokratije autori daju njenu definiciju: „Oblik vladavine u kojoj slobodni i jednaki građani (i njihovi predstavnici) opravdaju odluke u procesu u kojem jedni drugima daju objašnjenja koja su obostrano prihvatljiva i opšte dostupna, sa ciljem postizanja zaključka koji je obavezujući u sadašnjosti za sve građane, ali otvoren za promenu u budućnosti.“ (Gutmann i Thompson, 2004: 7)

Američki naučnik Džejms Fiškin je još jedan od velikih zagovornika deliberativne demokratije. Za razliku od ostalih autora analiziranih u ovom radu, on se fokusirao, osim na teorijsku razradu deliberativne demokratije, i na empirijsko proučavanje praktičnih pokušaja sprovođenja deliberativne demokratije. Fiškin smatra da se u korenu procesa deliberacije nalazi „vaganje“ između alternativnih rešenja u procesu diskusije. Ovo vaganje može biti individualno ili kolektivno, ili neka kombinacija oba pristupa. Fiškin smatra da deliberativna diskusija koja kao proizvod ima „vaganje“ mora biti imati sledeće osobine:

1. Informisana – svi argumenti kojima se podržava neko stanovište moraju biti tačni i istiniti.
2. Balansirana – na svaki argument se mora odgovoriti kontra argumentum.

3. Osveščena – učesnici se ponašaju civilno i sa uvažavanjem sago-vornika, i imaju volju da iznose svoje i slušaju tuđe argumente.
4. Suštastvena – fokus treba da bude na poenti (suštini) argumenta, a ne na tome ko i na kakav način iznosi neki argument.
5. Iscrpna – mora se obratiti pažnja na svako mišljenje koje prihvata značajan deo populacije.

Fiškin na drugom mestu³ iznosi slične preduslove koje treba ispuniti kako bi se osigurala jednakost učesnika u deliberaciji:

1. Informacije – svi učesnici imaju pristup tačnim i relevantnim informacijama o problemu.
2. Suštinska ravnoteža – svaki argument koji je iznela druga strana u diskusiji se ozbiljno razmatra.
3. Različitost – sva značajnije pozicije koje postoje u populaciji su reprezentovane u diskusiji.
4. Osveštenost – učesnici iskreno vagaju valjanost tuđih argumenata.
5. Jednako razmatranje – argumenti svih učesnika se razmatraju po svojim kvalitetima, bez obzira ko ih je izneo.

Njegovo viđenje deliberativne demokratije je više proceduralno i ne zahteva postojanje zajedničkih filozofsko-moralnih principa kod svih učesnika u procesu. On smatra da ovakvo posmatranje deliberativne demokratije više predstavlja kontinuum koji se može više ili manje ostvariti u realnoj situaciji, nego idealnu filozofsku zamisao, pa omogućava prelazak sa misaonog eksperimenta na proučavanje stvarnih situacija u kojima se proces deliberacije ostvaruje.

Osim istraživanja konkretnih slučajeva deliberacije Fiškin stavlja i akcenat na istraživanja javnog mnjenja, kao empirijski metod dolaska do relevantnih podataka o stvarnoj distribuciji različitih stavova o nekom konkretnom pitanju, što može služiti kao odlična polazna tačka za dalji proces deliberacije.

Iako različiti teoretičari deliberativne demokratije nemaju identično viđenje kako ona treba da izgleda i koje osobine treba da ima, ili kako treba da bude sprovedena, ipak se može metodom najmanjeg zajedničkog sadržaoca doći do neke radne definicije deliberativne demokratije koja bi nam omogućila da istražimo njenu kompatibilnost sa konsenzualnim tipom demokratije Lajpharta.

U svrhu daljeg istraživanja u ovom radu koristićemo jednu takvu radnu definiciju: *deliberativna demokratija predstavlja proces donošenja političkih odluka u argumentovanoj, informisanoj, javnoj i uključivoj diskusiji, a krajnja odluka treba da zavisi najviše od snage i kvaliteta argumenata iznetih*

3 Fishkin 2009: 34.

u *diskusiji*. Smatramo da ova minimalna definicija ipak sadrži sve najznačajnije elemente i da daje valjanu mogućnost da se istraži kompatibilnost deliberativne demokratije sa konkretnim institucionalnim modelima demokratskih uređenja.

Lajphartovo viđenje dva osnovna modela demokratije

Arend Lajphart (Arend d'Angremond Lijphart, 1936 –) je jedan od najpoznatijih proučavalaca institucionalnih modela demokratije. Njegov metod proučavanja se pre svega zasniva na kvantitativnoj i kvalitativnoj analizi empirijskim podataka i komparativno-shematskim modelima.

U knjizi *Modeli demokratije* on proučava 36 zemalja sa demokratskom tradicijom dužom od devetnaest godina i poredi njihove institucionalne karakteristike u deset različitih polja. Cilj njegovog istraživanja je da poreda ove zemlje na dihotomnoj skali većinska demokratija – konsenzualna demokratija. Većinska demokratija je idealno tipska kategorija u kojoj se odluke donose od strane proste većine (građana ili poslanika), dok je konsenzualna demokratija dosta drugačija. Osnova ovakvog idealno-tipskog viđenja demokratije je ideja konsenzusa – težnja da se stvori takav institucionalni okvir, ali i da se on stvarno sprovodi u stvarnosti, koji će omogućiti da odluke budu posledica konsenzusa što većeg dela populacije ili što šireg skupa različitih stranaka, religioznih ili etničkih zajednica, profesionalnih udruženja i drugih, unutar jedne države.

Treba napomenuti da je pre termina konsenzualna demokratija Lajphart koristio dva termina sa sličnim značenjem, u radovima sa početka 60-tih godina dvadesetog veka koristio je termin „politika prilagođavanja“ (the politics of accomodation), da bi kasnije počeo da koristi termin konsocijalna demokratija.

Lajphart u svom članku „Konsocijalna demokratija“ daje definiciju tog pojma: „Konsocijalna demokratija znači vlast sačinjenu od skupa elita napravljenu da pretvori demokratiju sa fragmentisanom političkom kulturom u stabilnu demokratiju... Uspešna konsocijalna demokratija zahteva: (1) da elite imaju sposobnost da se prilagode različitim interesima i potrebama subkultura. (2) Ovo zahteva da imaju sposobnost da prevaziđu podele i da se udruže i rade zajedno sa rivalnim elitama. (3) Ovo zauzvrat zavisi od njihove predanosti da održavaju sistem i da unapređuju njegovu koheziju i stabilnost. (4) Na kraju, svi prethodni zahtevi su zasnovani na pretpostavci da elite razumeju opasnosti političke fragmentacije“ (Lijphart, 1969: 216).

U istom tekstu Lajphart iznosi zaključak da iako su većinski kabineti tipični za konsocijalnu demokratiju, ono što je mnogo važnije od bilo kog institucionalnog uređenja je zajednički trud „kartela elita“ na stabilizaciji sistema (Lijphart, 1969: 2013). Saradnja među njima je više suparnička,

nego prijateljska. U knjizi *Modeli demokratije* Lajphart uopšte ne koristi pojam konsocijalne demokratije, već isključivo pojam konsenzualne demokratije. U konsenzualnom modelu demokratije pravila i institucije ciljaju na široko učešće u vladi i široki sporazum u pogledu politike vlade; sa time je povezana težnja da se ograniči i raspodeli moć na različite načine. Ovaj model karakteriše i angažovanost, pregovaranje i kompromis (Lajphart, 2003: 76).

Analizom ovih definicija možemo zaključiti da konsocijalna i konsenzualna demokratija nisu samo dva termina za isti pojam, već su to ipak dve, mada ne mnogo različite koncepcije demokratije.

Konsocijalna demokratija insistira na kulturnoj i političkoj autonomiji različitih grupa, i na saradnji njihovoj elita, radi stvaranja stabilnog sistema. Konsenzualna demokratija, sa druge strane, više insistira na širokom konsenzusu i angažmanu svih ka stvaranju suštinskog kompromisa sa kojim bi se svi slagali; više se insistira na osećaju zajedništva u ostvarenju zajedničkog cilja. Druga razlika je u tome što konsenzualna demokratija predstavlja više teorijsku idealizaciju najboljeg ustavnog uređenja, dok se konsocijalna demokratija više bavi ostvarivanjem u praksi stabilne saradnje elita suprotstavljenih i/ili podeljenih etničkih grupa. Treća razlika je u tome što se konsenzualna demokratija shvata šire od konsocijalne, jer se ova prva primenjuje i na one države koje nisu multietničke ili multikonfesionalne.

U analizi 36 demokratskih uređenja Lajphart prvo polazi od razlikovanja demokratskih sistema od nedemokratskih. On usvaja viđenje Roberta Dala da je osnova raspoznavanja demokratskog uređenja postojanje „poliarhije“, osam uslova koje neko uređenje mora da ispuni kako bi se smatralo demokratijom.

To su: „1) aktivno biračko pravo, 2) pasivno biračko pravo, 3) pravo političkih vođa da se nadmeću za podršku i glasove, 4) slobodni i poštenu izbori, 5) sloboda udruživanja, 6) sloboda izražavanja, 7) različiti izvori informisanja, 8) postojanje institucija koje omogućavaju da javna politika zavisi od datih glasova i drugih načina izražavanja (političkih) preferenci“ (Lajphart, 2003: 106).

Lajphart dalje istražuje 36 država koje ispunjavaju ove uslove tako što u svakoj od njih istražuje sistemsko-institucionalno uređenje u deset različitih ali povezanih polja. Svako od deset polja proučavanja čini po jednu varijablu, koje se grupišu u dve jasno različite dimenzije. Prva dimenzija je *dimenzija izvršna vlast-stranke*, dok je druga *federalno-unitarna dimenzija*. U tabeli 1. prikazano je kako se ove dve dimenzije, svaka sa po pet varijabli, uklapaju u dihotomnu podelu većinska demokratija – konsenzualna demokratija.

Tabela 1. (prema Lajphart 76–77)

	Većinska demokratija	Konsenzualna demokratija
Dimenzija izvršna vlast stranke	Koncentracija izvršne vlasti u jednostranačkom kabinetu	Podela izvršne vlasti u širokim višestranačkim koalicijama
	Izvršna vlast dominira nad zakonodavnom	Ravnoteža snaga između izvršne i zakonodavne vlasti
	Dvostranački sistem	Višestranački sistem
	Većinski i disproporcionalni izborni sistem	Proporcionalni izborni sistem
	Pluralistički sistem interesnih grupa sa slobodnom konkurencijom	Koordinisani i korporativistički sistem interesnih grupa
Federalno-unitarna dimenzija	Unitarna i centralizovana vlast	Federalna i centralizovana vlast
	Jednodomni parlament	Dvodomni parlament od kojih su oba doma podjednako jaka i različito konstituisana
	Fleksibilni ustavi koji se menjaju prostom većinom	Rigidni ustavi koji se mogu menjati samo kvalifikovanom većinom
	Zakonodavna tela koja sama procenjuju ustavnost zakona	Zakoni podležu sudskoj reviziji vrhovnih ili ustavnih sudova
	Centralne banke koje zavise od izvršne vlasti	Nezavisne centralne banke

Stranački sistemi predstavljaju prvu varijablu dimenzije izvršna vlast–stranke. U dvostranačkim sistemima građani imaju jednostavan izbor između dve stranke koje imaju različite programe i javne politike, a razlika se najčešće ogleda u ekonomskim pitanjima. Druga osobina je da su takvi sistemi lakši za formiranje jednostranačkih kabineta koji će biti stabilni i efikasni. Sa druge strane, u ovakvim sistemima obe stranke često imaju samo neznatno različite političke stavove koji se nalaze sa leve ili desne strane centra, pa se u parlamentu ili u vladi ne mogu čuti stavovi onih koji imaju ideološke pozicije udaljene od centra.

Osim toga u periodu kada je jedna stranka na vlasti druga stranka nema nikakav uticaj na formiranje politike, što u slučajevima kada je vladajuća stranka osvojila manje od polovine glasova onih koji su izašli na izbore znači da vlada ima manji legitimitet da donosi odluke koje utiču na sve. U analizi empirijskih slučajeva Lajphart efektivan broj stranaka ocenjuje uzimajući u obzir broj osvojenih mesta u parlamentu, blisku koalicionu povezanost stranaka i postojanje jakih frakcija unutar stranaka. Osim toga, on analizira i broj dimenzija po kojima postoje podele između stranaka, a to su: društveno-ekonomska, verska, kulturno-etnička, urbano-ruralna i dimenzija podrške režimu. Što veći efektivni broj stranaka

u parlamentu neke zemlje, i što više dimenzija podele između njih, faktori su koji utiču da ta zemlja bude više konsenzualna.

Druga varijabla bavi se kabinetima, to jest, organizacijom izvršne vlasti. Lajphart izdvaja tri različite vrste kabineta: kabinet minimalne podele, gde stranka ili stranke koje čine većinu, u skupštini formiraju vlast, ali ne uključuju nijednu stranku koja nije neophodna za postizanje većine; prevelike vlade, u kojima se nalazi više stranaka nego što je neophodno za obezbeđivanje većine u parlamentu; i manjinski kabineti koji nemaju podršku većine u parlamentu. Minimalni kabinet koji formira samo jedna stranka predstavlja najbolji primer većinske demokratije, dok višestranački preveliki kabinet predstavlja maksimalno konsenzualni tip kabineta. Višestranački manjinski kabineti se, takođe, nalaze na konsenzualnom delu spektra. U premijerskim sistemima, gde formiranje kabineta zavisi od postojanja podrške u parlamentu, vladu stvara ona stranka ili one stranke koje dobiju podršku većine članova parlamenata (mada u slučaju manjinskog kabineta, postoje stranke ili poslanici koji su dali podršku formiranju vlade, mada u njoj ne učestvuju). U premijerskim sistemima vlada nije izabrana direktno od strane građana, već preko njihovih predstavnika u parlamentu. Samim tim, u slučajevima kada nijedna stranka nema većinu u parlamentu, formiranje vlade zavisi od podrške većeg broja partija, pa su premijerski sistemi sa velikim brojem značajnih stranaka u parlamentu najbliži konsenzualnom tipu demokratije. U tim zemljama formiranje vlade zavisi od dogovora većeg broja političkih činilaca, pogotovo ako poslanici imaju veliku autonomiju u odnosu na stranku. Sa druge strane, čisti predsednički sistemi, u kojima predsednik izabran direktno od strane građana postavlja vladu, čini čisti većinski sistem. Predsednički kabineti predstavljaju suštinu većinskog principa jer daju vrlo očigledan odgovor ko treba da kontroliše izvršnu vlast, i daju veliku stabilnost toj vladi. Polupredsednički sistemi, u kojima se predsednik bira direktno od strane građana, ali postoji premijer koji vodi vladu, nalaze se između ova dva prethodna čista slučaja. Polupredsednički sistemi su ranije bili vrlo retki među demokratijama, pa čak i u onim zemljama koje su imale takva ustavna rešenja (Austrija i Republika Irska), predsednik je najčešće bio samo formalni šef države bez ikakvog stvarnog uticaja na dnevnu politiku. Uvođenjem polupredsedničkog sistema u Francuskoj i formiranjem takozvane pete republike, ova zemlja je postala prva u kojoj su predsednik izabran direktno i premijer izabran u parlamentu imali sličnu količinu vlasti i političkog uticaja. Danas je polupredsednički sistem najzastupljeniji kod postsocijalističkih država Istočne Evrope i u nekima od njih predsednici imaju značajan uticaj. Kada premijer i predsednik pripadaju istoj stranci, a predsednik ima veći politički uticaj onda se ovakav sistem približava predsedničkom sistemu, pa samim tim i većinskom modelu,

a kada predsednik i premijer pripadaju različitim strankama, tada se ovaj model približava konsenzualnom modelu, jer premijer i predsednik često moraju da postignu kompromise oko najvažnijih pitanja. Još jedna dimenzija koju istražuje Lajphart u okviru ove varijable je i odnos moći šefa kabineta i ostalih ministara. U predsedničkim sistemima ministri čine samo „privatni kabinet“ predsednika, dok je u Švajcarskoj Federalni savet veoma egalitarno telo sa predsednikom koji rotira godišnje između svih sedam njegovih članova.

U trećoj varijabli se istražuje odnos izvršne i zakonodavne vlasti. „U većinskom tipu preovlađuje izvršna vlast, dok konsenzualni model karakteriše veća ravnoteža u tom odnosu“ (Lajphart, 2003: 152). U predsedničkim sistemima postoji jasna podela između izvršne i zakonodavne vlasti, pa uticaj predsednika i njegovog kabineta može biti umanjen ako nema većinsku podršku u parlamentu, što je čest slučaj u Sjedinjenim Američkim Državama. U premijerskim sistemima ta podela je često nejasna. Ukoliko premijer i članovi vlade moraju da budu u isto vreme članovi parlamenta, kao što je slučaj u Velikoj Britaniji, u kojoj premijer ne samo što vodi vladu, već predstavlja i vođu najjače stranke u parlamentu, i direktno u parlamentu brani vladine predloge i zakone, a ima i ovlašćenja da raspusti parlament, onda je podela vlasti između izvršne i zakonodavne vlasti narušena i veću vlast ima izvršna vlast. Osim toga, postoji jaka povezanost između jednostranačkog kabineta minimalne pobede i dominacije izvršne vlasti. Podaci koje iznosi Lajphart to i dokazuju; najveći stepen dominacije izvršne vlasti je u Velikoj Britaniji i nekim njenim bivšim kolonijama, dok je najveća ravnoteža u snazi ove dve grane vlasti u Švajcarskoj i Sjedinjenim Američkim Državama.

Četvrta varijabla tiče se tipa izbornog sistema. U praksi postoje velike razlike između izbornih sistema, ali dva osnovna tipa se nalaze na suprotnim stranama većinsko-konsenzualnog spektra. Prosti većinski sistem u kome je pobednik onaj koji osvoji najveći broj glasova, a unutar svake izborne jedinice se bira samo jedan predstavnik u parlamentu, predstavlja najčistiji oblik većinskog sistema. Proporcionalni sistem u kojem je cela država jedna izborna jedinica je odličan primer konsenzualnog modela. Dve od četiri države (Holandija i Danska) koje prema Lajphartovim podacima imaju najmanji stepen disproporcionalnosti između dobijenih glasova i dobijenih mesta u parlamentu koriste izborni sistem sa listama proporcionalnog predstavljanja. Druge dve su Nemačka, koja ima proporcionalnu formu mešovitog članstva, i Švajcarska u kojoj svaki kanton čini jednu izbornu jedinicu. Proporcionalno predstavljanje može ići u prilog većinskoj logici, kada postoje značajne etničke ili regionalne razlike u nekoj državi, pa neki regioni ili etničke zajednice mogu biti isključene iz parlamenta. Čini se da je za takve države najbolje rešenje proporcionalna

formula mešovitog članstva ili postojanje prirodnog praga za ulazak u parlament za nacionalne manjine. I sama veličina parlamenta, dakle, broj njegovih članova utiče na proporcionalnost predstavljanja, ali Lajphart smatra da kada taj broj pređe cifru od 100 članova parlamenta, razlika u predstavljenosti postaju manje značajne.

Poslednja varijabla u dimenziji izvršna vlast-stranke predstavlja model rešavanja problema interesnih grupa. Kompetitivni i nekoordinisani pluralizam samostalnih grupa je tipičan za većinsku demokratiju, dok je koordinisani sistem korporativizma u kojem se uvažava načelo kompromisa tipičan za konsenzualnu demokratiju.

Po Lajphartu: „korporativizam ima dva konceptualno različita značenja. Prvo se odnosi na sistem interesnih grupa u kojima su grupe organizovane u nacionalne, specijalizovane i hijerarhijske i monopolističke organizacije, drugo se odnosi na uključivanje interesnih grupa u proces formiranja politike“ (Lajphart, 2003: 191). U korporativizmu interesne grupe su relativno velike po brojnosti, ali ih je mali broj, organizovane su u nacionalne organizacije i njihovi lideri se redovno sastaju kako između sebe, tako i sa predstavnicima vlade, kako bi se postigli adekvatni tripartitni sporazumi. Pluralizam interesnih grupa odlikuju suprotne karakteristike: pluralitet malih interesnih grupa, nepostojanje ili slabost vodećih organizacija, slabo ili nikakvo tripartitno konsultovanje i nepostojanje tripartitnih sporazuma.

Prva varijabla federalno-unitarne dimenzije tiče se odnosa između federalizma-unitarizma i centralizma-decentralizma. Konsenzualnu demokratiju karakteriše nepostojanje koncentracije vlasti, što se može sprovesti kroz federalno uređenje države ili kroz decentralizaciju odlučivanja ili prikupljanja poreza. Federalne i decentralizovane države se nalaze na konsenzualnom polu, one države koje su federalne ali centralizovane, kao i one koje su unitarne i decentralizovane su u sredini, dok se unitarne i centralizovane države nalaze na većinskom polu.

Druga varijabla proučava tipove parlamenata. Jednodomni parlamenti su odlika većinske demokratije, dok konsenzualni model odlikuje dvodomno zakonodavno telo, kada oba doma imaju podjednaku zakonodavnu vlast, ali su konstituisana na različitim principima. Australija, Nemačka, Švajcarska i Sjedinjene Američke Države su države u kojima postoje ovakva dva ravnopravna doma

Treća i četvrta varijabla proučavaju fleksibilnost promene ustava i donošenja ustavnih amandmana sa jedne strane, i postojanja sudske revizije ustavnosti zakona, sa druge strane. Fleksibilni ustavi se menjaju prostom većinom, dok je za promenu rigidnih ustava potrebno ispuniti veće uslove: referendum, dvotrećinska ili veća većina poslanika, većina federalnih

jedinica i slično. Fleksibilni uslovi za promenu ustava pogoduju većinskoj demokratiji, dok rigidni uslovi odgovaraju konsenzualnoj demokratiji. U zemljama u kojima ne postoji sudska revizija ustavnosti zakona, jedino je parlament ovlašćen da donosi odluku o ustavnosti zakona, a pošto on i donosi zakone, parlament ima potpunu zakonodavnu vlast. Ovakvi sistemi odgovaraju većinskoj demokratiji. Sudsku reviziju ustavnosti zakona mogu vršiti vrhovni ili ustavni sudovi, ili je mogu vršiti obični sudovi. Kada ustavnu reviziju vrši posebno najviše sudsko telo onda takav sistem najviše odgovara konsenzualnoj demokratiji. Iako neke evropske zemlje koje je Lajphart analizirao nisu imale sudsku reviziju ustavnosti zakona, sve one od njih, koje su tada bile (1999. godine) članice Evropske unije, prihvatile su nadnacionalnu sudsku reviziju Evropskog suda pravde i/ili Evropskog suda za ljudska prava.

Lajphart posmatra i instituciju referenduma i dolazi do zaključka da je „referendum najekstremniji većinski metod odlučivanja – tj. čak i više većinski nego predstavnička većinska demokratija, s obzirom na to da izabrani članovi zakonodavnog tela nude bar neku mogućnost manjinama da njihov slučaj bude predstavljen u raspravi i da se uključe u pregovore i glasanje“ (Lajphart, 2003: 232). Osim toga, on se slaže sa zaključkom da su referendumima mnogo opasniji za manjinska prava jer ne mogu da mere intenzitet uverenje i ne pružaju uslove da se stvari izgode kroz diskusiju i ubeđivanje.

Peta varijabla se tiče nezavisnosti centralne banke, pa su nezavisne centralne banke odlika konsenzualnih, dok su centralne banke koje zavise od vlade odlika većinskog principa demokratije.

Lajphart kao najbolje empirijske primere većinske demokratije ističe takozvani vestministerski model demokratije koji se primenjuje u Velikoj Britaniji i nekim njenim bivšim kolonijama, a osim Britanije najbolji su primeri Novi Zeland i Barbados. Kao najbolji primeri konsenzualne demokratije uzimaju se Švajcarska, Belgija i Evropska unija.

Lajphart na kraju svoje knjige iznosi podatke i analize koje ukazuju da osim proceduralnih konsenzualna demokratija ima i supstantivne prednosti. Konsenzualne demokratije su efikasnije u smanjenju nezaposlenosti i održavanju niže stope inflacije; nivo nasilja im je niži; bolje su ocenjene po nivou demokratizacije; imaju veću zastupljenost žena u parlamentima i kabinetima; poseduju veću političku i ekonomsku jednakost; imaju veću stopu izlaznosti na izborima; imaju građane koji su zadovoljniji učinkom demokratije; imaju manju stopu udaljenosti glasača i vlada; imaju nešto manje nivoe korupcije; imaju bolju socijalnu zaštitu; efikasnije su u potrošnji energije i zaštiti životne sredine; kaznena politika im je blaža; i imaju veću stopu pomoći drugim zemljama.

Kompatibilnost konsenzualnog i deliberativnog modela demokratije

U prethodna dva dela ovog rada prezentovana su tri idealno-tipska modela demokratije, deliberativni, većinski i konsenzualni. Deliberativni model demokratije nalazi se na višem nivou apstrakcije od druga dva modela. Da bi ispitali osnovnu hipotezu ovog rada potrebno je da se spustimo sa tog višeg nivoa apstrakcije i ispitamo kompatibilnost deliberativne demokratije sa konkretnim rešenjima većinskog i konsenzualnog modela. Teoretičari deliberativne demokratije veoma malo su se bavili institucionalno-sistemskim rešenjima operacionalizacije ovog modela demokratije. Pošto je deliberativnu demokratiju nemoguće sprovesti na nivou države, pa čak ni na nivou većeg grada u direktnom obliku, u kojem bi baš svi građani (ili čak i stranci) direktno učestvovali u debati, neka forma predstavničke demokratije je neophodna. Polazna tačka u određenju predstavničke demokratije za Lajpharta je koncept poliarhije koji je uveo Robert Dal. Samim tim koncept poliarhije treba da bude i naša polazna osnova, jer on uključuje oba modela demokratije koje Lajphart izučava. Čini se da se ovakva definicija demokratije daje odličnu osnovu za konkretnu primenu principa deliberativne demokratije. Poliarhija zahteva potpunu slobodu uključivanja u demokratski proces, slobodu udruživanja i izražavanja, kao i različite izvore informisanja. Sve ovo daje odličnu osnovu za predstavničku deliberativnu demokratiju. Međutim, u poslednjem, osmom zahtevu za postojanje poliarhije krije se najvažniji kriterijum za ostvarenje deliberacije. To je zahtev da javna politika zavisi od datih glasova i drugih načina izražavanja (političkih) preferenci. Upravo taj zahtev da glasanje nije jedini način izražavanja preferenci je ključno za deliberativni proces, jer daje mogućnost da se u sam sistem i institucije uvede obaveza deliberacije kod donošenja političkih odluka.

Kada se od razmatranja minimalnih zahteva demokratije, pređe na analizu konkretnih političkih sistema, moglo bi se zaključiti, samim tim što je u definicijama deliberativne demokratije ona suprotstavljena većinskom principu, a zalaže se za postizanje konsenzusa, da je konsenzualna demokratija kompatibilna sa deliberativnom demokratijom, ili suprotno, da većinska demokratija nije kompatibilna sa deliberativnom demokratijom. Takav prenatgljeni zaključak bi zanemario sve teorijske, praktične i empirijske složenosti kako samog dvopolnog modela, tako i konkretnih primera iz različitih zemalja. Zato je potrebno istražiti obe dimenzije i njihovih pet varijabli, kako bi se došlo do valjanog zaključka.

Broj relevantnih političkih partija u nekoj zemlji, koji je veoma povezan sa izbornim sistemom, jeste veoma značajan. Postojanje dvopartijskog sistema, bez obzira na izborni sistem, veoma ograničava mogućnost

da se u politički proces uključe svi segmenti društva i da se čuju svi stavovi i argumenti koji ih podržavaju. Iako se Lajphart zalaže za većinski izborni sistem, čini se, da kada se on sprovodi u formi partijskih lista sa unapred datim rasporedom kandidata koji ulaze u parlament, a u uslovima dvopartijskog sistema, i kada poslanici nisu nezavisni od svojih stranaka (kada postoji jaka partijska disciplina) rezultati mogu biti još nepovoljniji za proces deliberacije. Tada bi se parlamentarna debata svela na samo dve suprotstavljena gledišta koja iznose lideri partija. Iako se u Sjedinjenim Američkim Državama sprovodi većinski izborni sistem, u izbornim jedinicama koje daju jednog predstavnika, poslanici u oba američka doma imaju veliku nezavisnost u iznošenju sopstvenih stavova i interesa (kao i stavova i interesa njihovih glasača). Zbog toga je veoma važno, za proces deliberacije, da se proporcionalni izborni sistem kombinuje sa velikim brojem relevantnih partija i da izborni prag bude što niži. Ukoliko je neko društvo podeljeno po klasnim, ideološkim, kulturnim, regionalnim i etničkim interesima, najbolji način prezentovanja tih interesa bi verovatno bio proporcionalna formula mešovitog članstava, kao što je slučaj u Nemačkoj.

Odnos izvršne i zakonodavne vlasti je veoma povezan sa načinom ustrojstva kabineta. Premijerski sistem, povezan sa višestranačkim prevelikim kabinetizmom, u kojem je premijer samo prvi među jednakima, najviše odgovara i konsenzualnom, ali i deliberativnom modelu demokratije. Ono što bi takvu situaciju učinilo još usklađenijom sa deliberativnim principom bilo bi postojanje obaveza da sve uredbe i odluke koje donosi vlada ili pojedinačni ministri prolaze kroz proces javne debate u parlamentu. Sa druge strane, predsednički tip kabineta, kada su ministri samo predsednikov nameštenici, u potpunosti ne odgovara deliberativnim idealima.

Poslednja varijabla u dimenziji izvršna vlast stranke odnosi se na model dogovaranja interesnih grupa. Lajphart smatra da konsenzualnoj demokratiji odgovara korporativni model koji predstavlja koordinisani sistem usmeren ka postizanju kompromisa. Korporativizam se najviše odnosi na tripartitno pregovaranje sindikata, poslodavaca i države. Lajphart smatra da dve prve strane u ovim predgovorima, sindikati i udruženja poslodavaca, treba da budu predstavljene malim brojem velikih nacionalnih organizacija čiji se lideri redovno sastaju, kako bi usaglasili stavove i postigli obavezujuće dogovore. Pitanje je da li takav model, koji svakako odgovara lakšem postizanju konsenzusa, odgovara deliberativnom modelu. Ukoliko su svi radnici u nekoj državi predstavljeni samo jednim ili dva nacionalna sindikata, koji su pri tome i hijerarhijski uređeni, postoje velike šanse da interesi i stavovi velikog broja radnika ne budu zastupljeni u pregovorima. Ukoliko pregovore vrši samo jedan ili vrlo mali broj vođa sindikata, sve razlike u poziciji, interesima i stavovima koje imaju radnici različitih kvalifikacija, zaposlenih u različitim granama, preduzećima

različitih veličina i načina organizacije poslovanja i različitih tipova vlasništva, postaće manje značajne. Deliberativna demokratija zahteva da se što veći broj zainteresovanih strana uključi u deliberativni proces, što ovakvo viđenje korporativizma onemogućava. Osim toga, u praksi, sindikati najčešće vode malo računa o radnicima koji nisu članovi sindikata, a još manje, a ponekad rade čak i protiv, interesa onih koji su nezaposleni. Danas, kada članstvo u sindikatima opada u većini industrijskih zemalja, a procenat nezaposlenih samo raste, isključivanje iz procesa pregovora nezaposlenih i radnika koji nisu sindikalno opredeljeni, predstavlja suštinu onoga protiv čega se deliberativna demokratija bori. Po našem mišljenju ovakav model korporativizma ne samo što više ne odgovara sadašnjoj situaciji, nego ne odgovara ni zahtevima deliberativnog procesa. Moglo bi se čak postaviti pitanje da li takav korporativizam odgovara konsenzualnoj demokratiji, jer insistira na što lakšem postizanju dogovora malog broja učesnika u pregovorima, a čini se da to više odgovara većinskom principu.

Federalizam i decentralizacija odlučivanja i skupljanja poreza svakako odgovara deliberativnom procesu, jer omogućava da se u raspravu oko najvažnijih pitanja uključi mnogo veći broj ljudi, i to mnogo direktnije nego kada bi se sve najvažnije odluke donosile na nacionalnom nivou. Federalizam i decentralizacija postaju proporcionalno važniji sa povećanjem stanovnika ili teritorije neke konkretne zemlje. Velika Britanija, Francuska i Italija, koje su i unitarne i centralizovane, po svojoj veličini i broju stanovnika svakako spadaju u onu kategoriju zemalja u kojima bi deliberativni proces bio značajno olakšan federalizacijom i decentralizacijom.

Postojanje suštinski dvodomnog parlamenta u kojem postoje dva podjednako jaka ali drugačije organizovana doma čine se da ide u prilog procesu deliberacije, jer se svaka najvažnija odluka donosi kroz dva odvojena nivoa deliberacije. Ukoliko su u gornji dom uključeni i delegirani predstavnici različitih interesnih grupa, kao što je slučaj u Sloveniji, onda to omogućava dodatni deliberativni potencijal zakonodavnom procesu.

Koncepcije deliberativne demokratije Habermasa i Ejmi Gatman i Denisa Tompsona podrazumevaju da su sve odluke koje se donose danas otvorene za promenu u budućnosti. Lajphartovo zalaganje za rigidne ustave i sudsku reviziju ustavnosti zakona je suprotno ovom načelu. Lajphart smatra da je potrebno postojanje velike većine za promenu ustava i da je neophodno da svi zakoni prolaze kroz proces sudske revizije. Ovo uveliko otežava sve promene ustava, kao i za donošenje zakona koji nisu u skladu sa ustavom. Zahtev da sve odluke budu donete u procesu deliberacije i da je odluka doneta u ovom procesu najvažnija, svakako ne može biti ostvarena kada postoji veoma rigidan ustav i sudska revizija zakona. Sa druge strane, rigidnost ustava i sudska revizija su najbolji instrumenti protiv većinske (a pogotovo referendumske) demokratije. Odluka Šarla de Gola da

u procesu promene ustava preskoči parlament i odmah raspiše referendum o novom ustavu, dovoljno ukazuje na mogućnosti zloupotrebe većinskog principa i referenduma. Ukoliko bi rigidnost ustava i sudska revizija zakona funkcionisali samo kao sigurnosna mera protiv većinskog principa, a ne kao otežavajući faktor za proces deliberacije, onda bi svakako ova dva instrumenta išla u prilog očuvanju deliberativne demokratije, zato što bi sam institucionalni okvir koji omogućava deliberaciju bio osiguran od većinske zloupotrebe. Ustav donet posle veoma temeljnog, informisanog i uključujućeg deliberativnog procesa, i koji bi u sebi sadržavao mehanizme koji omogućavaju deliberaciji i onemogućavaju njeno ukidanje, bio bi odlična osnova za konkretno ostvarenje deliberativne demokratije u nekoj konkretnoj zemlji. Ukoliko, pak, uvažimo neke Rolsove predušlove deliberativne demokratije, kada deliberacija ne sme da menja principe koji osiguravaju društveno-ekonomsku pravičnost sistema, postojanje rigidnog ustava i sudske revizije bi sasvim odgovaralo očuvanju ustava koji bi u sebi sadržao imperativne društvene pravde.

I poslednja Lajphartova varijabla u drugoj dimenziji sadrži elemente koji idu protiv deliberativne logike. Nezavisna centralna banka koja sama donosi najvažnije ekonomske odluke, i ne zavisi ni od vlade, niti od parlamenta, predstavlja suštu suprotnost deliberativnoj demokratiji. Umesto da sami građani, ili njihovi relevantni predstavnici, donose najvažnije makroekonomske odluke, kada postoji nezavisnost centralne banke, onda one i njihovi guverneri donose te odluke umesto građana. Ne postoji nijedan razlog zbog kojeg se najvažnije ekonomske odluke ne bi donosile deliberativnim procesom. Čak i sami podaci koje iznosi Lajphart idu u prilog zaključku da postojanje nezavisne centralne banke nema značajniji uticaj na makro-ekonomsku stabilnost, manje stope inflacije i nezaposlenosti ili veći ekonomski rast. Nemačka i Norveška se nalaze na potpuno suprotnim polovima po indeksu nezavisnosti centralne banke, a obe su ekonomski razdvojene zemlje sa stabilnim prosperitetnim ekonomijama.

Zaključak

Na početku ovog rada izneta je hipoteza da se principi deliberativne demokratije mogu uspešnije sprovesti u institucionalnom okviru konsenzualne demokratije. Ako se model konsenzualne demokratije razmatra u svom idealnom slučaju, dakle, kada poseduje svih deset Lajphartovih konsenzualnih odlika, onda ovaj model demokratije ne odgovara u potpunosti principima deliberativne demokratije. Kada se zajedno posmatraju prve četiri varijable dimenzije izvršna vlast-stranke, njihove odlike koje su na konsenzualnoj strani čine vrlo povezan institucionalni okvir koji u potpunosti odgovara deliberativnoj demokratiji. Međutim, peta varijabla

– dogovaranje interesnih grupa – ne odgovara deliberativnom modelu. Prve četiri varijable federalno-unitarne dimenzije, kada se posmatraju konsenzualna rešenja, takođe daju dobar institucionalni okvir za ostvarenje deliberativne demokratije.

I u ovoj dimenziji peta varijabla u svojoj konsenzualnoj varijanti ne odgovara deliberativnoj demokratiji. Zaključak je da osim u dve varijable konsenzualna demokratija odgovara principima deliberativne demokratije, barem shvaćene na način koji je u ovom radu operacionalizovan minimalnom definicijom. Dve varijable čija se konsenzualna rešenja ne uklapaju u logiku deliberativne demokratije ne doprinose pobijanju osnovne hipoteze ovog rada iz dva razloga. Ni način pregovaranja i dogovaranja interesnih grupa, kao ni pitanje nezavisnosti centralne banke, nisu značajne odlike koje većina proučavalaca konkretnih institucionalnih rešenja u demokratskim zemljama pažljivije, ili uopšte proučava.

Sa druge strane, obe ove oblasti ne mogu deterministički da utiču na oblasti koje proučavaju ostalih osam varijabli, pa bi samim tim, mogli lako da zamislimo slučaj u kojem bi osam konsenzualnih odlika koje odgovaraju deliberativnom modelu bilo uklopljeno sa drugačijim rešenjima u petu i desetu varijablu. Postojanje zavisne centralne banke i drugačijeg institucionalnog okvira rešavanja problema interesnih grupa moglo bi lako da se uklopi sa konsocijalnim rešenjima u drugim oblastima, što bi činilo najbolji institucionalni okvir za ostvarenje predstavničke deliberativne demokratije.

Velizar Mirčov

COMPATIBILITY OF LIJPHART'S CONCEPT OF CONSOCIAL DEMOCRACY AND DELIBERATIVE DEMOCRACY

Summary

The subject of this paper is compatibility between Lijphart's model of consocial democracy and ideas of deliberative democracy. The first part of the paper presents the views of deliberative democracy by different political philosophers. Although different authors give different operationalization of deliberative democracy, that on which they agree is that this view of democracy requires that political decisions are made in informed and reasoned debate, which will include all stakeholders, and where the minority opinions and arguments will have the same weight as well as the opinions and arguments of the majority. The paper presents the vision of deliberative democracy of the following authors: Jürgen Habermas, John Rawls, Joshua Cohen, Amy Guttmann and Denis Thompson, and James Fishkin. The second part presents two rival models of democracy, consociational and

majority type, as they were defined by political scientist Arend Lijphart. Lijphart analyzes the differences between these two models of democracy in the specific case of 36 countries through ten different variables. At the end we show that deliberative democracy is more compatible with the consociational than with the majority type of democracy.

Key words: democracy, deliberative democracy, consocial democracy, Lijphart

Šumica, ulje na platnu 74 x 62 cm, 1968.

Seoski put, ulje na platnu 65 x 45 cm, 1965.

.....

OGLEDI

.....

UDK 355:929 Пањевић М.(093.2)

Ratko Leković
istoričar, Beograd

PORUČNIK MILOŠ PANJEVIĆ U BEOGRADSKOJ ORGANIZACIJI JUGOSLOVENSKE VOJSKE U OTADŽBINI

Rezime: Članak se bavi pitanjem uloge i mesta poručnika Miloša Panjevića i mreže ilegalaca koju je organizovao u pokretu otpora generala Mihailovića u okupiranom Beogradu 1943–1944. godine. Rad se primarno zasniva na dokumentima nemačke provenijencije, odnosno policije bezbednosti i službe bezbednosti (Bds) i na dokumentaciji ilegalaca Jugoslovenske vojske u Otadžbini (JVuO) koju je zaplenio Gestapo (četvrto odeljenje Bds-a).

U dosadašnjoj istoriografskoj obradi pokreta otpora u Beogradu u Drugom svetskom ratu, neopravdano i nepravedno je zapostavljena organizacija Jugoslovenske vojske u Otadžbini. Tako je i ravnogorska grupa automobilskog poručnika Panjevića čak i u naučnoj javnosti nepoznata, a u objavljenoj literaturi nikada pomenuta. Panjevićeva grupa jedna je od značajnih pojava u kontekstu sagledavanja organizacije otpora u od nacista okupiranoj prestonici Kraljevine Jugoslavije. Iako nije bila dužeg veka, jer su je okupatori razbili, njene pripadnike logorisali, a samog Panjevića streljali, njena organizacija, aktivnosti i dometi vredni su naučne obrade i istorijskog sećanja.

Cljučne reči: Miloš Panjević, Nikola Kalabić, pokret otpora, nacistička okupacija, hapšenja, logori

Kratka biografija Miloša Panjevića

Otpor rojalista u Beogradu najvećim delom se razvijao kroz ilegalni rad koji je organizovala i njime upravljala Komanda Beograda.

Međutim, znatan broj ilegalaca u Beograd su upućivali komandanti većih jedinica (uglavnom korpusa) iz unutrašnjosti Srbije.

Oni su se u Beogradu bavili raznim ilegalnim poslovima: od nabavke pisanih mašina i drugog kancelarijskog materijala, pa do organizacije obaveštajnih punktova koji su bili podrška akcijama matičnih jedinica. Panjevićeva grupa umnogome je prevazišla ove aktivnosti.

Miloš Panjević rođen je 19. februara 1912. godine u Kinjačkoj (Petrinja), kao sin zemljoradnika Stevana Panjevića¹ i Ljubice Panjević, rođene Grubić.² Otac Stevan je rođen u Kinjački 1. avgusta 1886. kao sin Jovana Panjevića i Ružice, rođene Kutlić. Iz saslušanja Stevana Panjevića u Gestapou vidimo da su Miloševi roditelji imali sedmoro dece, ali nema podataka o njihovim imenima, niti o tome koje je dete po redu bio budući beogradski ilegalac, Miloš Panjević. U zavičajnoj Kinjački Miloš je pohađao osnovnu školu. Nakon što je u Sisku završio gimnaziju, u Zagrebu je svršio pešadijsku podoficirsku školu, a o svom daljem profesionalnom napredovanju, na saslušanju u istražnom zatvoru Gestapoa u Beogradu, Panjević kaže: „Godine 1938. unapređen sam u потпоручника. Kasnije sam u Beogradu završio oficirski autokurs u trajanju od šest meseci. Odavde sam pošao u Novi Sad gde sam ostao sve do izbijanja rata, kao komandir čete. U samom ratu nisam učestvovao jer sam bio u autokomandi koja nije bila u sastavu jedinice. Pošto sam ostao u Hrvatskoj to nisam bio zarobljenik na odsustvu.“³ Panjević je u rat ušao sa činom poručnika.

Uslud pogroma srpskog naroda u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), Panjevićima je bio ugrožen život, pa su otac i sin prebegli u Banat, gde su živeli do decembra 1942. godine. Miloševa majka Ljubica bila je zatočenica nekog od ustaških logora, o čemu je Stevan svedočio u svom iskazu islednicima nemačke tajne policije 19. februara 1944: „Posle rata morao sam pobeći jer su tamo bili proganjani svi Srbi. Moja supruga se još i danas nalazi u jednom logoru“.⁴

Miloš Panjević u Beograd je decembra 1942. godine došao kao oženjen čovek. Sa Jelenom Graf, rođenom Nemicom, ćerkom zemljoradnika Stevana Grafa i Margarete, rođene Untermajer, venčao se 1941. godine. Nisu imali dece. Jelenini roditelji živeli su u Sremskoj Kamenici, gde je i ona rođena 19. septembra 1919. godine.⁵ Decembra 1942. godine Panjevići (Stevan, Miloš i Jelena) se prebacuju u Beograd, gde su živeli u Mutapovoj ulici, broj 23.⁶

U jednom izveštaju Gestapoa zabeleženo je da je za „političku pouzdanost“ poručnika Panjevića, nakon njegovog dolaska u Beograd, „jemčio njegov poznanik Milorad Tokmanović, advokat iz Beograda, Kosovska ulica br. 17“.⁷ Iz dokumenata koje je Gestapo zaplenio prilikom hapšenja

1 Istorijski arhiv Beograda (dalje IAB), fond Befehlshaber und des SD – Bds (dalje – Bds), dosije P-1539, saslušanje Miloša Panjevića.

2 Isto, saslušanje Stevana Panjevića.

3 IAB, Bds, dosije P-1539, saslušanje Miloša Panjevića.

4 Isto, saslušanje Stevana Panjevića.

5 Isto, saslušanje Jelene Panjević.

6 Isto, saslušanje Miloša, Stevana i Jelene Panjević.

7 Isto, beleška Gestapoa od 11. februara 1944. godine.

poručnika Panjevića saznajemo da se Miloš kratko vreme nakon preseljenja u Beograd zaposlio u građevinskom preduzeću „Otmar Moric“, gde je radio kao nadzornik.“⁸

Miloš kao „Kaplar Mića“

Na osnovu za sada poznatih dokumenata ne može se pouzdano zaključiti kada je poručnik Miloš Panjević postao pripadnik ravnogorske organizacije. Na saslušanju je govorio uglavnom o činjenicama koje su bile dokazane, tj. o onome što su Nemci saznali iz arhive organizacije, zaplenjene u stanu Panjevićeovog najbližeg saradnika, agenta Specijalne policije Petra Bobića, ili iz saslušanja drugih lica. Nažalost, takvih činjenica bilo je mnogo.

Jedna od njih je i ta da se Panjević povezao sa Nikolom Kalabićem jula 1943, a njih dvojica sastali su se u selu Brezovica kod Valjeva avgusta 1943.⁹ Popis svih vozila Srpske državne straže, a po mogućnosti i ostalih, bio je prvi zadatak koji je Panjević dobio od Kalabića.¹⁰ Uzeo je ilegalno ime – „Kaplar Mića“, kako ga je oslovljavao i Kalabić u pismima i naredbama koja su kuriri Komandanta Gorske garde Njegovog veličanstva Kralja Petra II donosili Panjeviću u Beograd. U istrazi koju je vršio Gestapo nepobitno je ustanovljeno da je kod „Kaplara Miće“ dolazilo najmanje osam Kalabićevih kurira, tj. kako se navodi u završnom izveštaju Gestapoa – „kod njega su dolazili svi od reda kuriri koje su Kalabić i njegovi komandanti slali.“¹¹

Evidentne su Panjevićeve veoma dobre veze sa oficirima Srpske državne straže u Beogradu. Jedan od njih bio je i poručnik Negovan Arsenijević, koji je Panjeviću izdao bar jednu blanko putnu objavu.¹² Arsenijević je uskoro postao komandant Oplenačke brigade Gorske kraljeve garde. Dozvolu za putovanja u Banat, koju je Panjeviću izdala felkomandantura 599¹³, koja je obuhvatala teritoriju Beograda, omogućio mu je Otmar Moric, u čijoj je firmi bio zaposlen. Poručnik Panjević na saslušanju nije otkrio prirodu svojih odlazaka u Banat. Imajući u vidu da je vreme izdavanja ove dozvole (23. oktobar 1943) i vreme velike aktivnosti Panjeviće ilegalne mreže, moguće je da je putovanje u Banat bilo u vezi sa ostvarivanjem kontakata ili nabavkom materijala, tj. da je zaposlenje u firmi „Otmar Moric“ bio samo paravan za efikasniji ilegalni rad.

---

8 Isto, potvrda o zaposlenju izdata od firme „Otmar Moric“.

9 Isto, saslušanje Miloša Panjevića.

10 Isto.

11 IAB, Bds, dosije P-1539, izveštaj Gestapoa 15. februara 1944. godine.

12 Isto, original objave u dosijeu Miloša Panjevića.

13 Isto, privremena putna dozvola za Banat, kojom se Milošu Panjeviću dozvoljava „višeputno putovanje za sva mesta u Banatu“, izdata 23. oktobra 1943, sa važenjem do 15. novembra 1943.

U skoro svim pismima „Čika Pere“¹⁴ „Kaplaru Mići“ traži se potpuna posvećenost nabavci oružja i municije.¹⁵ Najveća akcija koju je organizovao poručnik Miloš Panjević bila je zaplena „50 mašinskih pušaka i municije“ od Srpskog dobrovoljačkog korpusa krajem avgusta 1943.¹⁶ Zapravo, zaplenjeno je 50 puškomitraljeza. Ivan Avakumović o ovoj akciji piše: „Za razliku od Srpske državne straže, preko Srpskog dobrovoljačkog korpusa Dimitrija Ljotića samo jedared se mogla nabaviti veća količina lakog oružja. U saradnji sa nekim pripadnicima Srpske državne straže jedan oficir SDK udesio je da se 50 puškomitraljeza koji su bili namenjeni Ljotićevskim jedinicama dostave Nikoli Kalabiću. Čim je ta zavera otkrivena, pukovnik Kosta Mušicki, komandant Srpskog dobrovoljačkog korpusa, otrčao je da Nemcima prijavi taj za okupatora nemio događaj (I-IX 1943). U poteru za puškomitraljezima, koji su nestali u srcu Šumadije, nemačka vojna komanda Srbije najpre je poslala organe Zihrahajtsdinstaa a zatim bugarsku vojsku. I pored upornog traganja, Nemci i njihovi saradnici nisu mogli da dođu do tih puškomitraljeza.“¹⁷

Učesnik akcije, potporučnik Dragovan Radulović, izneo je drugačije podatke o broju i vrsti zaplenjenog oružja.¹⁸ Glavni organizator ove akcije bio je poručnik Miloš Panjević, o čemu je govorio na saslušanju izvršenom u sedištu Gestapoa (Ratnički dom) 15. februara 1944: „Magacioner Srpskog dobrovoljačkog korpusa, poručnik Krsta Pavlica, rekao mi je jednog dana da će Nemci izgubiti rat i da će on tada biti ubijen od šumskih ljudi zato što je bio u Srpskom dobrovoljačkom korpusu. Na osnovu toga nameravao je da četnicima dostavlja oružje i municiju. No on je to sve hteo učiniti za četnike u Sremu, od čega sam ga odvratio. Ja sam mu tada dao predlog da se oružje i municija odnese Kalabiću. Tada smo zajedno udesili stvar. Ja sam odmah o tome izvestio Kalabića da ih on primi. Da ne bi stvar pala u oči, već ranije imenovani Krsta Pavlica natovario je mašinske puške i municiju na jedan kamion Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Ja sam imao zadatak da sa jednim kamionom Srpske državne straže (ime šofera je nepoznato, ostao je u šumi) vozim nekih 60 metara iza Pavlice.

14 Kalabićev poznati pseudonim, kojim je potpisivao i pisma upućena Panjeviću.

15 Na primer, u pismu od 5. decembra 1943. Kalabić piše Panjeviću: „Dragi Mićo, Primio sam tvoje pismo kao i stvari. Produži rad. Glavno je: oružje, municija, oružje, municija, oružje, municija.“

16 Isto, završni izveštaj Gestapoa o Panjeviću 24. februara 1944. godine.

17 Ivan Avakumović, Mihailović prema nemačkim dokumentima, London, 1969, strane 80, 81.

18 Potporučnik Dragovan Radulović tvrdio je da je tada zaplenjeno 70 puškomitraljeza, a da je deo plena bio i veliki broj lakih i teških minobacača – „minobacače sam dobro upamtio, jer sam ih nosio cele noći, ubrzanim korakom i bez odmora“. Miloslav Samardžić, Razgovori sa ravnogorcima, prvi tom, strana 325, Kragujevac – Čačak, 2011.

Na Kalemegdanu je oružje i municija pretovareno u kamion Srpske državne straže, koji je trebao da to odveze u selo Belosavci. Kod jednog mlina Kalabić je trebao da preuzme tovar. Kako sam saznao Kalabić je oružje primio? Idući dan sam se vozom vratio natrag. U Junkovcu sam našao Kalabića, koji mi je odao najveće priznanje. Neku nagradu mi nije dao. Malo pre transporta ipak mi je predao 500.000 dinara da bih eventualno još neke ljude podmitio. Ja sam taj novac isplatio Pavlici... Duško Nikolić, kapetan Srpske državne straže, bio je takođe saradnik u krađi oružja. On je nabavio kamion od Srpske državne straže.¹⁹

Kapetan Dušan Duško Nikolić uhapšen je početkom oktobra 1943, 15. oktobra sproveden u Banjički logor, a 5. novembra 1943. poslat u ratno zarobljeništvo.²⁰ Posle ove impozantne akcije, poverenje Kalabića u Kaplara Miću bilo je neograničeno: „Od toga doba imao je Kalabić najveće poverenje i zatrpavao me je naređenjima svake vrste. Kod mene je morao svaki kurir doći i svoje račune opravdati. Josić je imao ratnu blagajnu i dao je ogromne iznose Ševiću koje je on meni predao.“²¹

Josić je poručnik Radovan Josić, rukovodilac blagajne Panjevićeve organizacije, uhapšen od pripadnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa i predat Gestapou februara 1944²², u okviru operacije „Hajka“, a potom zatočen u Banjičkom logoru (od 29. februara 1944), odakle je uspeo da pobegne 23. juna 1944.²³ Iz zaplenjenih Kalabićevih pisama vidimo da je komandant Gorske garde JVuO imao veliko nepoverenje prema poručniku Josiću, uveren da on prisvaja novac namenjen organizaciji ilegalaca u Beogradu.²⁴ U pismu od 27. decembra 1943. godine Kalabić piše Panjeviću

---

19 IAB, Bds, dosije P-1539, saslušanje Miloša Panjevića.

20 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 332 (broj 17694). Kapetan Dušan Nikolić, od oca Petra i majke Boginje (devojačko Vučković) rođen je 17. avgusta 1910. godine u Negotinu. Živeo je u Beogradu, u Dinarskoj ulici. Bio je oženjen i imao je dvoje dece. Imajući u vidu vreme njegovog hapšenja, verovatno je da nije uhapšen zbog učešća u akciji zaplene oružja, već po nekoj drugoj krivici, izvesno u vezi saradnje sa ravnogorcima.

21 Isto.

22 IAB, Bds, M-2064. Ljotićevci su Gestapou dostavili i spisak dokumenata i predmeta zaplenjenih kod poručnika Josića. Original dokumenta (spiska) nalazi se u ovom predmetu.

23 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 454 (broj 20 037).

24 Kako se vidi iz saslušanja poručnika Panjevića, ali pre svega iz zaplenjenih dokumenata, Kalabić je Panjeviću zaista predavao ogromne sume novca. Ovaj novac korišćen je za finansiranje akcija pokreta otpora, a naročito za kupovinu oružja, municije, radio stanica, anodnih baterija, akumulatora, dinamomašina za punjenje akumulatora. Samo u jednoj isporuci sa početka decembra 1943. Kalabić je Panjeviću dostavio 1.200.000 dinara, što vidimo iz Kalabićevog pisma „Kaplara Mići“.

da „Josić mora biti likvidiran, ali prethodno papir i zlato mora mu se oduzeti, ali to treba uskoriti, jer kad ja izgubim ono zlato onda je dockan“.²⁵ Nakon bekstva iz logora, Josić se vraća u rodni kraj, gde biva uhapšen od četnika Gorske garde, osuđen na smrt i streljan 30. avgusta 1944, zbog „pronevere državnog novca“.²⁶ Komandant Garde svog glavnog organizatora u Beogradu zaista je „zatrpevao narednjima svake vrste“. U dosijeu poručnika Panjevića nisu sačuvani dokazi o velikim akcijama zaplene oružja u nje-govoj organizaciji, nakon uspešne akcije krajem avgusta.

Iz zaplenjenog materijala vidimo da je Panjević u saradnji sa indu-strijalcem Jankom Badžakom iz Mladenovca krajem decembra 1943. plani-
rao organizaciju velikog napada na nemački voz sa oružjem i municijom²⁷, ali je opsežna akcija Gestapoa preduhitrla ostvarenje ovog plana. Ipak, iz Beograda su Kalabiću stizale manje isporuke oružja i ratnog materijala, što vidimo i iz priznanice koju je 6. januara 1944. godine „Kaplaru Mići“ izdao poručnik Negovan Arsenijević, u ovo vreme komandant Oplenačke brigade Gorske kraljeve garde²⁸. Radom jedne od radio stanica koju je po-slao Panjević, komandant Gorske garde nije bio zadovoljan.

U istrazi Gestapoa utvrđeno je da je „organizaciji DM predato više radiostanica, radioaparata i rezervnih delova“.²⁹ U zaplenjenom materijalu nalazi se i skica radio stanice dometa 2000 kilometara, koju je trebalo da izrade Đorđe Putnik, vlasnik radnje radioaparata i radio stručnjak Vjekoslav Fresel.³⁰ Akcija Gestapoa sprečila je ovaj poduhvat, kao što je sprečila i izradu već naručenih 2.000 malih i 250 većih kokardi za potrebe Gorske garde. Međutim, izrađeni su i isporučeni mesingani štambilji i gumeni pečati za Kalabićevu jedinicu, ali i štambilji za Crnogorsku brigadu Po-žeškog korpusa, kojom je komandovao poručnik Filip Ajdačić.³¹ Kalabić je, očigledno, bio u veoma dobrim odnosima sa Ajdačićem.

25 IAB, Bds, dosije P-1539.

26 Hram Uspenija Presvete Bogorodice u Vlaski, knjiga umrlih, upisnik za 1944. godinu, Radovan Josić .

27 IAB, Bds, dosije P-1539.

28 Isto. Na dokumentu koji ima okrugli pečat Gorske garde piše sledeće: „Revers – potvrda; Na niže navedene stvari koje sam primio od kaplara Miće: 1. Jednu kišnu pelerinu – havelok 2. Jedan šator – cerada 3. Jednu mašinku br 9566-4. Dva karabina br. 1937, 1314-5. Jedan akumulator – Navedena sprema i oružje jeste za Čika Peru. Po predaji Čika Peri ne važi više revers – potvrda. 6. januara 44 S.S.P. Primio Negovan Arsenijević“. Panjević je na saslušanju naveo da je za nabavku ove opreme i oružja, koje je „od Italijana“ kupio „kurir Boža ili Cora“ platio 45.000 dinara.

29 Isto, izveštaj Gestapoa od 24. februara 1944.

30 Isto, saslušanja Miloša Panjevića, Đorđa Putnika i Vjekoslava Fresela. Original skice u dosijeu Miloša Panjevića.

31 Isto, izveštaj Gestapoa od 24. februara 1944.

Poručnik Panjević finansirao je i organizaciju srednjoškolske omladine Gorske kraljeve garde u Beogradu, čiji organizator je bio rezervni vazduhoplovni kapetan Radomir Đorđević. Naređenje da finansira omladinsku organizaciju, Kalabić je Panjeviću uputio 7. decembra 1943: „Utrošene svote g. Đorđević će Vama lično pravdati, a Vi mi svakog meseca podnosite izveštaj.“³² Panjević je Đorđeviću za ovu svrhu isplatio 72.000 dinara.³³

Pored ostalog, Panjevićeva organizacija snabdevala je Gorsku kraljevu gardu i sa obucom. Istraga Gestapoa dokazala je konkretnu isporuku od 30 pari vojničkih cokula, koje je Panjević kupio od fabrikanta Arambašića u Beogradu.³⁴ Kalabić je svom glavnom saradniku u Beogradu dao i jedan nesvakidašnji zadatak – da pripremi novogodišnje poklone Kalabića generalu Mihailoviću i „Maši“, koja je kao Kalabićeva kurirka često dolazila u Beograd³⁵.

Ostaje nepoznato da li su pokloni stigli kod Draže i Maše. Treba imati u vidu mogućnost da su usluge Panjevićeve mreže Gorskoj kraljevoj gardi bile još veće, ali uhapšeni ilegalci na saslušanjima nisu priznavali više od onog čime je Gestapo raspolagao na osnovu zaplenjenih materijala (pisama i predmeta).

Istraga Gestapoa, hapšenja i logorisanja

Agenti Gestapoa već početkom septembra 1943. imali su podatke da je Panjević saradnik JVuO, pa su 8. septembra pokušali da ga uhapsu, „ali nije bio u svom stanu u 22:10 časova“³⁶, kada je akcija izvršena. Međutim, tada nisu imali podatke o njegovim saradnicima, vrstama aktivnosti i o zamahu organizacije kojoj je stajao na čelu u prestonici. Kontinuirano je nadgledana kuća u Mutapovoj ulici, gde je živela Panjevićeva porodica.

---

32 Isto, Kalabićevo naređenje „Kaplar Mići“ od 7. decembra 1943, zaplenjeno sa ostalim materijalom u stanu Panjevićevog saradnika Petra Bobića, agenta Specijalne policije, Za razliku od ostalih pisama Panjeviću, Kalabić se ovde potpisao punim imenom i prezimenom.

33 Isto, beleška o isplati 72.000 dinara kapetanu Đorđeviću ispisana na poleđini Kalabićevog naređenja.

34 IAB, Bds, dosije P-1539.

35 U pismu od 15. decembra 1943. Kalabić, pored ostalog, piše i ovo: „Tražio sam upaljač za Čiču. Mora biti veliki od čistog srebra sa zlatnom lipovom liskom na kojoj će pisati: 'Dragom Čika Draži od Čika Pere 1.1.1944.' Za ovaj upaljač molio sam te i preko jedne gospojice koja je 15. ov. m. morala biti u B-du kod tebe“. Tri dana kasnije, Kalabić piše Panjeviću: „Na onaj prsten mali gde sam ti rekao da se ureže N neka bude na crnom kamenu N a iznutra oko 'Maši od Čika Pere'. Upaljač za Čiču mora biti naročito.“ Iz zaplenjenog materijala ilegalaca vidi se da je Maša, učiteljica iz Šatornje, obavljala najpoverljivije i najdelikatnije zadatke, poput odlazaka u misije nabavke oružja.

36 IAB, Bds, dosije P-1539, izveštaj Gestapoa od 3. novembra 1943.

Akciju potrage za Panjevićem vodio je agent Taborski, zaposlen u referatu IV A 3 (anti DM odsek), o kome je ravnogorski ilegalac Borivoje Mesarović u opsežnom izveštaju Vrhovnoj komandi JVuO početkom oktobra 1943. godine pisao: „Taborski Rus, zlotvor prema našim nacionalnim ljudima. O njemu podneću poseban izveštaj šta je sve činio. Taj je jeo naš hleb preko 20 godina, a naš narod sada jede njegov čemer.“³⁷ Sa Taborskim je na ovom zadatku sarađivao „poverenik Nećakove grupe (D-31)“³⁸, odnosno pripadnik „Srpskog gestapoa“, agentske grupe Bds-a, na čijem čelu je, nakon slanja prvog šefa, Strahinje Janjića, na obaveštajni rad u Nemačku aprila 1943, bio dotadašnji Janjićev zamenik, Svetozar Nećak.³⁹ Taborski je bio u stalnoj vezi sa SS – zastavnikom Krampom, koji je prikupljene informacije u vidu izveštaja podnosio kapetanu Hajncu Hajnrihu Brantu, šefu referata IV A 3.

Pomenuti „poverenik Nećakove grupe“, prerušen u Kalabićevog kurira, a pod budnim okom Taborskog, koji mu je držao stražu skriven u blizini kuće, 15. januara 1944. ušao je u kuću porodice Panjević u Mutapovoj ulici broj 23. „Kalabićev kurir“ nosio je „važno pismo“ za Panjevića. Miloševa supruga Jelena poverovala je da zaista razgovara sa Kalabićevim kurirom i, potvrdivši da je ona „dobro sa svim stvarima upoznata“ agentu je rekla da joj on „pismo može slobodno uručiti, jer je njen muž još u utorak 11.1.1944. pobegao, pošto je saznao da je Gestapo uhapsio njegovog prisnog saradnika, tj. jednog kapetana“.⁴⁰

Uhapšeni kapetan je Radomir Đorđević, već pomenut kao organizator omladine Gorske kraljeve garde u Beogradu, sproveden u istražni zatvor Gestapoa, a 29. februara 1944. premešten je u Banjički logor, odakle je transportovan u koncentracioni logor Mauthausen.⁴¹ Pošto je agent insistirao da pismo mora predati Panjeviću, Jelena je na cedulji napisala poruku namenjenu Panjevićevom glavnom saradniku Petru Bobiću, koji je živeo u istoj ulici, u kući udaljenoj „nekih 300 metara“. Taborski je, skriven, posmatrao Panjevićevog oca Stevana dok odlazi u Bobićevu kuću, noseći cedulju.

37 Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1945*, Beograd, 1970, strana 270.

38 IAB, Bds, dosije P-1539, izveštaj zastavnika (sturmscharfuhrer) Krampa od 15. januara 1944.

39 „Srpski gestapo“, osnovan jula 1942, u ovo vreme bio je podređen referatu IV A 3 Gestapoa. Više o ovoj agentskoj grupi Bds-a može se pročitati u internoj publikaciji III referata Uprave državne bezbednosti – Nemačka obaveštajna služba, četvrti tom, Beograd, 1959, poglavlje o „Srpskom gestapou“.

40 IAB, Bds, dosije P-1539, izveštaj Gestapoa od 15. januara 1944. godine.

41 Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*, Beograd, 1992, strana 360.

U međuvremenu, Jelena je razgovarajući sa „Kalabićevim kurirom“ „psovala gestapovce što su mnogo nevinih Srba poubijali i naglasila je da bi trebalo baciti jednu bombu u Ratnički dom da ceo Gestapo odleti u vazduh“. ⁴² Ove reči, kao i „saradnju sa DM pokretom“, skupo će platiti. Kako beleži izveštaj Gestapoa „žena Panjevića je pre svega neprijateljski raspoložena prema Nemcima, uprkos tome što je i sama Nemica. U njenom govoru izražava se velika mržnja protiv Nemaca.“ ⁴³ Uhapšena je 15. februara 1944, zajedno sa svekrom Stevanom ⁴⁴, dan nakon hapšenja supruga, sprovedena u Banjički logor, a 23. juna 1944. transportovana je u Aušvic. ⁴⁵ Stevan je nakon saslušanja pušten, budući da je Gestapo procenio da mu se „ne može dokazati neposredna krivica“. ⁴⁶

Posle opsežne potrage i praćenja, poručnik Panjević uhapšen je 30 minuta iza ponoći 14. februara 1944. Uhapsio ga je lično tumač i agent Taborski i sproveo u istražni zatvor. ⁴⁷ Prilikom hapšenja kod Panjevića je pronađena izbeglička legitimacija sa imenom preminulog izbeglice Branka Lekića, za koga je Panjević na saslušanju rekao da mu je bio „prisan prijatelj“. Na legitimaciji sa imenom Lekića bila je Panjevićeva slika. ⁴⁸ Pored legitimacije, prilikom hapšenja zaplenjeno je i nekoliko Panjevićevih fotografija. ⁴⁹ Na saslušanju se odlično držao – nije otkrio ni jednu značajnu informaciju koju Gestapo nije već imao (najviše iz zaplenjenih dokumenata). Naprotiv, nastojao je da umanjí značaj uloge saradnika organizacije, kao u slučaju industrijalca Janka Badzaka iz Mladenovca ⁵⁰, koji je uhapšen od Gestapoa, isleđivan, a potom ipak oslobođen. Janko je, kao i njegov brat Milan, streljan od komunista 1945. godine ⁵¹. Slično se desilo

---

42 IAB, Bds, dosije P-1539, izveštaj zastavnika (sturmscharfuhrer) Krampa od 15. januara 1944.

43 Isto.

44 Isto.

45 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 454 (broj 20029). Jelena je, kao i svi pohapšeni pripadnici Panjevićeve grupe, u Banjički logor sprovedena 29. februara 1944.

46 IAB, Bds, dosije P-1539.

47 Isto, izveštaj Gestapoa o hapšenju poručnika Miloša Panjevića.

48 Isto, saslušanje poručnika Miloša Panjevića. Original legitimacije nalazi se u dosijeu Miloša Panjevića.

49 Isto, fotografije se nalaze u dosijeu Miloša Panjevića.

50 IAB, Bds, dosije P-1539, saslušanje Miloša Panjevića. Badžak je uhapšen nakon hapšenja Panjevića i isleđivan paralelno sa saslušanjem Panjevića. Poručnik Panjević nastojao je da Badzaka prikaže kao čoveka koji se nije slagao sa politikom „pokreta DM“, već se zalagao sa savez sa Nemcima protiv komunista.

51 Sajt komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944. godine: <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70173/14874.htm>; <http://www.otvorenaknjiga.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/okrug/00/70173/15012.htm> – sajt posećen 11. novembra 2015.

i u slučaju pečatoresca i zlatara Sava Ćabka. Ćabak je insistirao da nije znao da je upaljač koji pravi namenjen za „DM“, jer mu je Panjević rekao „da je upaljač namenjen jednom starijem gospodinu koji puši na lulu“⁵². Na suočenju pred islednicima zloglasne nemačke tajne policije, Panjević je ovo potvrdio⁵³, i tako omogućio Ćabaku da se spase.⁵⁴

Dan nakon hapšenja Panjevića, uhapšen je Petar Bobić, zadužen od Kalabića za Panjevićeve bezbednost i obaveštajnu podršku grupi.⁵⁵ U njegovom stanu pronađena su Kalabićeva pisma, drugi pisani materijal, dva štambilja i predmeti od vrednosti.⁵⁶ I pored neoborivih dokaza, i verovatne torture, Bobić je negirao saradnju sa „pokretom DM“, tvrdivši da nije znao da je Panjević pisma ostavio u njegovoj kući, „a predmete sam sakrio jer me je on za to molio, a nisam znao kome su namenjeni“.⁵⁷ Panjević je na saslušanju potvrdio ovu verziju, očigledno nastojeći da umanjí krivicu svog glavnog saradnika.⁵⁸ Bobić je sproveden u Banjički logor⁵⁹, a potom u Mauthausen.⁶⁰

Nakon Petra Bobića uhapšeni su: fotograf Uroš Vlahović, pečatorezac Živojin Dimitrijević, pečatorezac-zlatar Ilija Milenković, pečatorezac-zlatar Sava Ćabak, trgovac radio aparatima Đorđe Putnik i činovnik (kurir) Milutin Šević.⁶¹ Kao što smo već naveli, Ćabak je oslobođen. Poručnik Vjekoslav Farkaš i radiotehničar Vjekoslav Fresel uhapšeni su nešto pre ove akcije – u okviru operacije „Hajka“ („Treibjagd“)⁶²

Evidentno, hapšenja nisu usledila odmah posle dobijanja saznanja o krivici pojedinih Panjevićevih saradnika (15. januar), već mesec dana kasnije, nakon što je uhapšen sam Panjević, a konstantnim praćenjem i agentskim radom prikupljene informacije, tako da su za nekoliko dana uhapšeni svi ključni saradnici poručnika Panjevića.

52 IAB, Bds, dosije P-1539, saslušanje Sava Ćabka.

53 Isto.

54 IAB, Bds, dosije C-333 (Sava Ćabak). Ćabak je oslobođen 26. februara 1944. Rođen je 19. decembra 1911. godine u Rečici, od oca Mirka i majke Cvete (devojačko Martić).

55 IAB, Bds, dosije P-1539, izveštaj o hapšenju Petra Bobića.

56 Isto.

57 Isto, saslušanje Petra Bobića.

58 Isto, saslušanje Miloša Panjevića.

59 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 454 (broj 20030). Petar Bobić, od oca Đura i majke Marije, rođen u Dabru (kod Otočca) 7. aprila 1906. godine. Živeo je u Beogradu, u Mutapovoj ulici broj 45. Bio je oženjen i imao je jedno dete.

60 Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*, Beograd, 1992, strana 333.

61 IAB, Bds, dosije P-1539.

62 Isto, beleška zastavnika Krampa od 24. februara 1944.

Uroš Vlahović, posrednik između poručnika Panjevića i pečatoresca Živadina Dimitrijevića, u čijoj fotografskoj radnji su održavani sastanci, a sam Panjević dolazio radi fotografisanja, ovako je okarakterisan u izveštaju Gestapoa od 24. februara 1944: „Radi se o jednom fanatičnom saradniku DM koji bezobzirno sprovodi svoje podmukle ciljeve. Na saslušanju je bio tvrdoglav i lažljiv, tako da se isto mora pooštreno produžiti“. ⁶³ Vlahović je takođe sproveden u Banjički logor ⁶⁴, a potom u Mauthausen. ⁶⁵

Poručnik SDS-a Vjekoslav Farkaš, sa kojim je Vlahović blisko saradivao, sa Banjice je transportovan na prisilni rad u Francusku. ⁶⁶ Pečatorezac Živojin Dimitrijević već je bio zatočen na Banjici (od 25. oktobra do 4. januara) zbog „izrade pečata za pokret DM“. Nakon puštanja iz logora nastavio je sa radom za JVuO, aktivno saradujući sa Panjevićem (takođe izrađivao pečate), pa je opet sproveden u „Anhantelager Dedinje“ ⁶⁷, a potom na prisilni rad („prinudna radna jedinica“) ⁶⁸, iako je pisao molbu „komandantu logora Dedinje“, tražeći da ga pošalju u Nemačku kao slobodnog radnika. ⁶⁹ Ilija Milenković, graver, sinovac Živojina Dimitrijevića, „koji je kao pomoćnik radio kod Dimitrijevića, isto tako je uhapšen zbog izrade pečata za DM“, sproveden u Banjički logor, a potom na prisilni rad u Francusku. ⁷⁰

---

63 Isto, izveštaj Gestapoa od 24. februara 1944. „Pooštreno saslušanje“ značilo je primenu fizičke torture – batinanje i mučenje.

64 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 454 (broj 20031). Uroš Vlahović, od oca Sava i majke Jane, rođen je u Kolašinu 21. juna 1891. godine. Živeo je u Beogradu, u ulici Kraljice Natalije broj 19, gde je imao i fotografski radnju, koja je nakon njegovog hapšenja zatvorena, a celokupan materijal iz radnje zaplenio je Gestapo. Oženjen, bez dece.

65 Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*, Beograd, 1992, strana 549.

66 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 482 (broj 20597). Poručnik Vjekoslav Farkaš, od oca Slavka i majke Ivanke, rođen je u Ljutomeru (Slovenija) 28. maja 1917. godine. U Banjički logor sproveden je 21. marta 1944, a na rad u Francusku 12. aprila iste godine.

67 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 454 (broj 20032). Živojin Dimitrijević od oca Dimitrija i majke Ruže, rođen je u Kladovu 10. avgusta 1907. godine. Živeo je u Beogradu, u ulici Kneza Pavla broj 47. Neoženjen.

68 IAB, Bds, dosije P-1539, izveštaj Gestapoa od 24. februara 1944.

69 IAB, Bds, dosije P-1539, molba Živojina Dimitrijevića „Komandantu logora Dedinje“, pisana rukom 14. jula 1944.

70 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 454 (broj 20032). Ilija Milenković, od oca Petra i majke Savke, rođen 27. maja 1920. u Beogradu, živeo kod strica Živojina, Kneza Pavla 47. U Banjičkom logoru zatočen od 29. februara 1944, na rad u Francusku transportovan 12. aprila 1944. Neoženjen.

Muzičar Đorđe Putnik, koji je završio Muzičku akademiju u Pragu, a od 1938. godine radio u Radio Beogradu, zajedno sa Vjekoslavom Farkašom otvorio je novembra 1942. godine u svom stanu radionicu za izradu radio aparata. Istragom je ustanovljeno da je Panjeviću lično predao bar jednu, a Farkašu „tri do četiri“ radiostanice.⁷¹

Putnik je takođe logorisan na Banjici⁷², odakle je, transportom od 2. avgusta 1944. sproveden u Mauthausen.⁷³

Radiotehničar Vjekoslav Fresel, kako je ustanovljeno na saslušanju, od 1941. godine saradivao je sa Mihailovičevim pokretom otpora, izrađujući za njih „radio aparate, otpremnike i rezervne delove“. Na saslušanju u Gestapou Fresel je, pored ostalog, rekao: „...Tako sam otpremio za poručnika Farkaša dva radio-aparata u koferima, marke 'Braun', Frankfurt na Majni... Razume se, poslao sam i akumulatore. Mislim da sam u to vreme dobio za svaki aparat po 30.000 dinara. Posle toga poručio je Farkaš 4 ili 5 radiostanica...**Svaka od ovih radiostanica stajala je 150.000 dinara.** Radiostanice sam izradio ja lično u mojoj radionici. Za šta su mu potrebne radiostanice nije mi kazao. Dalje sam mu prodao i jednu pisaću mašinu i istodobno nekoliko akumulatora. Mirko Savić je takođe poručio 5 radiostanica od kojih sam 3 otpremio. Ostale dve nisam mogao napraviti. Za svaku poslatu radiostanicu dobio sam takođe 150.000 dinara.“⁷⁴

Ostaje nepoznanica ko je Mirko Savić i kakva mu je sudbina. Fresel je zatočen na Banjici⁷⁵, a potom transportovan u Mauthausen, gde je smrtno stradao 25. marta 1945. godine.⁷⁶

Milutin Šević, jedan od Kalabičevih kurira koji je često posećivao Panjevića, takođe je sproveden na Banjicu, a 12. aprila 1944. na prinudni rad u Francusku.⁷⁷

71 IAB, Bds, dosije P-1539, saslušanje Đorđa Putnika.

72 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 455 (broj 20039). Đorđe Putnik, od oca Svetislava i majke Marije, rođen je 27. jula 1910. Godine u Beogradu, Živeo je u Beogradu, Cara Nikole 18. Bio je oženjen i imao je jedno dete.

73 IAB, Bds, dosije P-1539; Miodrag Milić, Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen, Beograd, 1992, strana 487.

74 IAB, Bds, dosije P-1539, saslušanje Vjekoslava Fresela.

75 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 428 (broj 19570). Vjekoslav Fresel, od oca Alojza i majke Jelene, rođen je u Gomirju kod Ogulina 23. januara 1908. godine. Živeo je u Beogradu, Danila Čurčića 11. Bio je oženjen i imao jedno dete.

76 Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*, Beograd, 1992, strana 366.

77 Logor Banjica, logoraši – knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, II tom, Beograd, 2009, strana 455 (broj 20040). Milutin Šević, od oca Arsenija i majke Ljubice, rođen je u Blaznavi 6. juna 1905. godine., gde je i živeo. Bio je oženjen i imao je jedno dete.

Fotografska radnja Uroša Vlahovića, kao i radionica Putnika i Fresela, kao „imovina državnih neprijatelja“ konfiskovane su za potrebe Gestapoa, sa svim materijalom koji se tamo zatekao.⁷⁸

Završni izveštaj Gestapoa daje vernu sliku uloge poručnika Miloša Panjevića: „...Bio je najpoverljivija ličnost komandanta DM Nikole Kalabića u Beogradu. Kod njega su dolazili svi kuriri od Kalabića. On je nabavljao organizaciji oružje, municiju i ostalu vojničku spremu. Kod krađe oružja od Srpskog dobrovoljačkog korpusa prošle godine kada je palo u ruke Kalabiću 50 mašinskih pušaka i municija, bio je takođe glavni organizator. Kao što se vidi iz priloženog, imao je nedavno nameru da u zajednici sa industrijalcem Badžakom iz Mladenovca i sa odredom Kalabića, zarobi jedan železnički transport sa oružjem. Već iz toga proizilazi da je on od Kalabića bio zadužen samo za važnije zadatke. Pored toga on je isporučivao pokretu DM radiostanice i rezervni materijal. Njegova dosadašnja delatnost ne može se pojedinačno navesti jer bi to daleko odvelo... Veliki deo njegovih saradnika već je uhapšen, ostala hapšenja još predstoje...“⁷⁹

Pored predloga islednika da se izvrši egzekucija, kapetan Brant rukopisno je dopisao – „Da“.⁸⁰ Za razliku od Bobića, Putnika i Vlahovića, koji su prvobitno takođe predviđeni za streljanje⁸¹, za „Kaplara Miću“ vrh nemačke tajne policije potvrdio je Brantovu presudu. Automobilski poručnik Miloš Panjević streljan je 11. aprila 1944. godine u Beogradu, sa još četvoricom ravnogoraca.⁸²

Ratko Leković

LIEUTENANT MILOS PANJEVIC IN BELGRADE ORGANISATION OF YUGOSLAV ARMY IN FATHERLAND

Summary

Article analyses the role of lieutenant Miloš Panjević and the network of „illegals“ in General Mihailović's resistance movement he set up in occupied Belgrade 1943–1944. Author's research is primarily based on German documents

---

78 IAB, Bds, dosije P-1539, izveštaj Gestapoa od 15. aprila 1944.

79 IAB, Bds, P-1539, Završni izveštaj Gestapoa o grupi Miloša Panjevića od 24. februara 1944.

80 Isto.

81 Isto.

82 Arhiv Srbije, fond BIA, II/30. Streljani su: novinar „Politike“ Miodrag Indić, činovnik Vjekoslav Uglješić, narednik Krsta Kenjalović, pekar Dimitrije Milutinović i poručnik Miloš Panjević.

and documentation of security forces and police/ Gestapo, as well as documentation of agents of Yugoslav Army in Fatherland that had been confiscated by Gestapo (4th division). So far, historians analyzing resistance movement in Belgrade during WW 2 unjustifiably neglected and ignored resistance of Yugoslav Army in Fatherland. Thus Ravna gora group of lieutenant Panjević is unknown to scientific public and there were no published historic works on it. Panjević's group is one of important phenomena that should be analysed in the context of resistance to Nazism in occupied capital of Kingdom of Yugoslavia. Even though this group was short-lived as occupying forces broke it up, sent its members to concentration camps and executed lieutenant Panjević, its organisation, activities and results are worthy of scientific research and historic remembrance.

Key words: Miloš Panjević, Nikola Kalabić, resistance movement, Nazi occupation, arrests, concentration camps

Breze, ulje na platnu, 80 x 70 cm

TOKOVI

Karl Jaspers
Nemački filozof

PITANJE KRIVICE*

Gotovo ceo svet osuđuje Nemačku i Nemce. O našoj krivici raspravlja se sa gnevom, užasnutošću, mržnjom i prezrenjem, zahtevaju se kazna i odmazda. U tome ne učestvuju samo pobjednici, već i pojedini nemački emigranti, pa čak i građani neutralnih zemalja. Ima ljudi u Nemačkoj koji priznaju krivicu, uključujući i sopstvenu, ali i mnogih koji sebe smatraju nevinima i druge proglašavaju krivim.

Razumljivo je hteti prenebregnuti ovo pitanje; živimo u krajnjoj nuždi, a veliki delovi našeg stanovništva nalaze se u tako elementarnoj nevolji, da bi se reklo da su postali neosetljivi na ovakva razglabanja. Njih zanima ono što im može olakšati patnju, doneti posao i parče hleba, krov nad glavom i ogrev. Horizont im je sužen. Ljudi ne vole da slušaju o krivici, o prošlosti; njih ne zanima svetska istorija. Oni, jednostavno, ne žele više da pate; žele da izađu iz ove bede, da žive, ali ne i da naknadno promisle stvari. Vlada mišljenje da posle tako velike patnje čoveku, takoreći, mora biti pružena nagrada, u svakom slučaju uteha, umesto što se na njega dodatno svaljuje krivica.

Uprkos tome, iako zna da je napušten i u krajnjoj bedi, čovek na trenutke oseća poriv za smirujućom istinom. Ne možemo biti ravnodušni niti

---

* Karl Jaspers, *Pitanje krivice*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd 2009, str. 24–25. U *Pitanju krivice*, objavljenom neposredno nakon Drugog svetskog rata, Jaspers se suočava sa sopstvenom odgovornošću i odgovornošću drugih koji su počinili. Karl Jaspers je rođen u Oldenburgu 1883. godine. Rano je pokazao interesovanje za filozofiju. Međutim, studirao je pravo i medicinu. Posle završenih studija medicine 1909. Radio je u psihijatrijskoj bolnici u Hajdelbergu. Od 1916. godine radio je kao vanredni profesor na Katedri za psihologiju u Hajdelbergu, a od 1921. kao redovni profesor na Katedri za filozofiju. Tokom vlasti nacional-socijalista, Jaspers je bio primoran da napusti svoju nastavničku funkciju zbog toga što mu je žena bila Jevrejka. Jedan je od najistaknutiji intelektualac koji je progovorio protiv nacista i preživeo rat u Nemačkoj. Posle Drugog svetskog rata učestvovao je obnovi Univerziteta u Hajdelbergu. Od 1948. godine predavao je na Katedri za filozofiju u Bazelu. Godine 1958. dobio je Nagradu za mir. Umro je 1969. godine.

samo gnevni što uz nevolju pridolaze još i optužbe. Treba jasno da sagledamo da li je ovo okrivljivanje pravedno ili nepravedno, i u kom smislu. Jer, upravo u nevolji postaje utoliko opipljivije ono najneminovnije: potreba za čistom dušom i ispravnom mišlju i postupkom, kako bismo, suočeni sa ništavilom, mogli da zahvatimo život sa samog izvora.

Bez izuzetka, svi mi Nemci imamo obavezu da jasno sagledavamo pitanje svoje krivice, i da izvučemo zaključke. Naše ljudsko dostojanstvo nas na to obavezuje. Pre svega, ne možemo biti ravnodušni prema mišljenju koje svet ima o nama kada znamo da smo deo čovečanstva – da smo prvo ljudi, pa tek onda Nemci. Još je važnije to da naš vlastiti život, čak i u nedaćama i nesamostalnosti, može zadržati dostojanstvo samo ako se držimo istinoljublja prema samima sebi. Pitanje krivice nije tek pitanje koje nam postavljaju drugi, to je pitanje koje postavljamo sami sebi. Odgovor koji sebi damo, predstavljace temelj naše svesti o bivstvu i naše samosvesti. Za nemačku dušu to je sudbinsko pitanje. Samo preko pitanja krivice može nastupiti onaj preokret koji nas dovodi do ponovnog rođenja sa samog izvora našeg bića. To što nas pobednici proglašavaju krivim jeste činjenica političkog karaktera sa najvećim mogućim posledicama po naš život, ali nam ona ne pomaže u ključnoj stvari, u unutrašnjem preokretu. Tu smo potpuno sami. Filozofija i teologija pozvane su da osvetle pitanje krivice u svojoj njegovoj dubini.

Rasprave o pitanju krivice često pate od brkanja pojmova i tački gledišta. Da bi se stiglo do istine, potrebno je razlikovati. Najpre bih skicom tih razlika pokušao da pojasnim naš sadašnji položaj. Distinkcije, daka-ko, nemaju bezuslovno važenje. Konačno, uzrok onoga što nazivamo krivicom leži u onom Jednom obuhvatnom. No, nju možemo objasniti samo pomoću distinkcija.

Naša mračna osećanja ne zaslužuju bezuslovno poverenje. Neposrednost je svakako vlastita stvarnost, ona je sadašnjost naše duše. Međutim, osećanja nisu poput životnih datosti, jednostavno tu, nego su posredovane našim unutrašnjim delanjem, našim mišljenjem, našim znanjem. Na osećanje kao takvo ne možemo se osloniti. Pozivanje na osećanja jeste naivnost koja prenebregava objektivnost sazajnog i mislivog. Tek nakon neprekidnog svestranog promišljanja i usvajanja stvari, praćenog, vođenog i remećenog osećanjima, dolazimo do istinskog osećanja na koje se uvek u životu možemo osloniti.

ZBIVANJA

IZVEŠTAJ O MOGUĆEM UTICAJU INSTITUCIJA JAVNOG SEKTORA NA MEDIJE*

Savet za borbu protiv korupcije Vlade Republike Srbije analizirao je mogući uticaj institucija javnog sektora na medije putem plaćanja usluga oglašavanja i marketinga za period od 2011. do 2014. godine i sastavio o tome izveštaj sa 24 preporuke koji je dostavljen na postupanje Vladi Republike Srbije. Savet je od 124 državne institucije tražio dostavu informacija o uslugama marketinga, oglašavanja, PR uslugama, uslugama promotivnih i medijskih kampanja, usluga izrade i održavanja veb sajtova, sponzorstava/donatorstava ili poslovno-tehničke saradnje koje su ugovorene i realizovane počev od 2011. do kraja 2014. godine.

Za četiri godine na reprezentativnom uzorku od 124 državna organa, organizacija, fondova, javnih preduzeća, privrednih društava sa većinskim kapitalom, organa lokalne samouprave potrošeno je više od 60,9 miliona evra. Od tih sredstava najviše je, 29,87%, potrošeno 2012. godine, a najmanje sredstava, 18,75%, potrošeno je 2014. godine.

Nesumnjiv je trend smanjenja troškova tokom 2014. godine osim kod kategorija najviših državnih organa, kod fondova AP Vojvodine kao i kod pokrajinskih sekretarijata AP Vojvodine.

Najviše sredstava, preko 57% potrošile su zajedno dve posmatrane kategorije i to – privredna društva sa većinskim državnim kapitalom 42,15% i javna preduzeća 15,46%. Ovako veliki rashodi preduzeća, po oceni Saveta, pokazuju na neadekvatno sprovedenu kontrolu osnivača nad njihovim poslovanjem kao i na njihovo iscrpljivanje od strane političkih partija koje postavljaju neadekvatne kadrove koji njima rukovode.

Savet napominje da rashodi značajnih državnih subjekata nisu bili predmet analize. Na dan izrade izveštaja Savet je delimično ostao uskraćen za informacije od Vlade Republike Srbije, dok je u potpunosti ostao uskraćen za informacije od Ministarstva spoljnih poslova, JP Srbijagas

* Izvod iz Izveštaja Saveta za borbu protiv korupcije Vlade Republike Srbije, 72 – Broj: 0211-2852/2016, 1. mart 2016.

i Telekom Srbija ad. Javna preduzeća „Srbijagas“ i „Telekom Srbija nisu dostavili odgovor ni nakon kažnjavanja od strane Poverenika.

Kada se govori o cifri od 60,9 miliona evra Savet napominje da se ne radi o ukupnim rashodima na nivou države za troškove oglašavanja i marketinga već o rashodima posmatranog uzorka od 120 državnih institucija. Ali vrednost do koje je Savet ovakvim načinom došao može biti indikativna za dalja istraživanja veličine tržišta oglašavanja i marketinga javnog sektora i iznosi više od 840 miliona evra za posmatrani period (2011–2014).

Kada je reč o vrsti troškova analiza Saveta pokazuje da se više od 57% ukupno plaćenih troškova odnosi na troškove dve kategorije – troškove oglašavanja u sredstvima javnog informisanja (28.83%) i troškove sponzorstava i donacija (28.24%). Evidentan je trend smanjenja rashoda po godinama u svim kategorijama osim u kategoriji snimanja događaja, gde su troškovi 2014. godine veći nego 2011. i 2012. godine kao i u kategoriji organizacija konferencija, sajmova i događaja gde je evidentan rast u 2014. godini.

Savet za borbu protiv korupcije je poseban akcenat u izveštaju stavio na vrstu i modele ugovaranja usluga oglašavanja i marketinga. Savet je na taj način identifikovao koruptivne fenomene, slabosti i rizike sistema oglašavanja i marketinga institucija javnog sektora.

Savet je analizom brojnih ugovora utvrdio da se sistem javni nabavki, koji su dužne da primenjuju institucije javnog sektora, u praksi nije pokazao kao pouzdan model ugovaranja usluga oglašavanja i marketinga. Nabavka marketinških usluga u otvorenom postupku, nabavka male vrednosti ili nabavke u pregovaračkom postupku nisu uvek garant transparentnosti, konkurentnosti i ekonomičnosti. Odgovornost je na neefikasnim zakonskim rešenjima i političkoj eliti koja ima potrebu i interes da te poslove kontroliše.

Savet je utvrdio da je izbor ponuda u postupcima javnih nabavki usluga oglašavanja i marketinga često praćen subjektivni ili diskrecioni kriterijumi naručioca. Na taj način se favorizuju marketinške agencije koje su povezane sa političkim strankama. Među marketinškim agencijama koje učestvuju u javnim nabavkama postoji neformalni dogovor o simulaciji konkurencije. Političari i vlasnici marketinških agencija međusobno pomažu jedni drugima kroz štelovane cene u datim ponudama ili dostavljanjem neuredne i neispravne tenderske aplikacije.

Potpuno odsustvo načela konkurentnosti prisutno je kod ugovaranja usluga video produkcije za potrebe institucija javnog sektora, a koje se plaćaju budžetskim ili javnim novcem. Ugovori se zaključuju direktnom pogodbom, najčešće u periodu izbornih kampanja, a često ne postoje dokazi da su ugovorene i plaćene usluge zaista pružene. Ovakav fenomen

potencijalno ukazuje na plaćanje fiktivnih usluga i izvlačenje novca iz budžete. Takve aktivnosti po svojoj prirodi, kao i zbog ograničenog pristupa dokumentaciji, prevazilaze mandat i resurse Saveta za borbu protiv korupcije Vlade Republike Srbije.

Savet za borbu protiv korupcije identifikovao je slučajeve da institucije javnog sektora konzumiraju marketinške usluge i usluge video produkcije od pravnih lica čija osnovna registrovana delatnost nema veze sa poslom za koji su konkretna pravna lica angažovana. „Železnice Srbije“ su flagrantan primer za to, jer na krajnje čudan način nabavljaju marketinške usluge od pravnih lica registrovanih za proizvodnju nakita, postavljanje podnih i zidnih obloga, knjigovodstvene i revizorske poslove.

Savet za borbu protiv korupcije uočio je da se javna preduzeća, lokalne samouprave, državne institucije i društva sa većinskim državnim kapitalom pojavljuju kao konzumenti usluga različitih formi istraživanja javnog mnjenja. Iako nije reč o standardnim medijskim uslugama, ova kva istraživanja najčešće doprinose medijskoj afirmaciji političara o trošku državne institucije koja se pojavljuje kao naručilac i korisnik konkretnog istraživanja.

Savet ocenjuje da su promotivne kampanje **javnih preduzeća i državnih institucija** najčešće usmerene na promociju funkcionera, odnosno političara koji su na čelu tih institucija i preduzeća. Javnost najčešće nema predstavu o obimu i vrsti posebnih emisija i uobičajenog informativnog programa koji se kroz različite modele ugovaranja finansira javnim novcem. Savet je posebno u izveštaju apostrofirao primere spornih ugovora koje sa medijima zaključuju političari iz menadžmenta javnih preduzeća i lokalnih komunalnih javnih preduzeća. Takvim ugovorima se prilikom kreiranja konkretnih medijskih sadržaja, u zamenu za kontinuirano mesečno finansiranje medija javnim novce, sužavaju novinarske slobode, cenzurišu informacije i potiskuje **slobodno i kritičko mišljenje** novinara. Zbog kršenja ugovorne obaveze afirmativnog izveštavanja o radu javnog preduzeća, odnosno dogovorene forme i sadržine izveštavanja, ugovorima je predviđen jednostrani raskid, a što dovodi do ekonomskog gušenja lokalnog medija.

Savet je utvrdio da državne institucije i javna preduzeća sa medijima zaključuju ugovore o medijskom praćenju koje podrazumeva obavezu medija da pozivaju njihove predstavnike, kao goste, u svoje informativne emisije. Vlast otvoreno kontroliše medije i to na način da pojedini ugovori o uslugama medijskog praćenja za rezultat imaju objavljivanja intervjua i kolumna ministara i državnih sekretara u Vladi Srbije i funkcionera u Vladi AP. Javnost najčešće nije upoznata sa činjenicom koji su konkretni medijski sadržaji, u kojima se promovišu najviši državni funkcioneri i političke stranke, plaćeni budžetskim novcem.

Savet je utvrdio da je sponzorisanje ili doniranje novčanih sredstava direktno medijima, za sportske aktivnosti ili aktivnosti organizacije manifestacija, jedan od vidova prikrivenog ugovaranja promocije političara. Astronomski troškovi sponzorstava i donacija prisutni su kod javnih preduzeća i zavisnih privrednih društava koja su u državnom vlasništvu. Među korisnicima sredstava sponzorstva i donacija su pravna lica čiji se vlasnici i zastupnici dovode u vezi sa političkim strankama.

Po oceni Saveta ne postoje jasni i transparentni kriterijumi, kao ni opravdani ekonomski interes za dodelu sredstava sponzorstava i donacija. Odluke o tome se donose u krugovima političke elite. Dodelom sredstava donacije ili sponzorstva umanjuje se ili u potpunosti eliminiše mogućnost kritičkog izveštavanja, odnosno istraživanja poslovanja preduzeća i poslovnih odluka koje donosi menadžment. Mediji koji konzumiraju sponzorska novčana sredstva izveštavaju afirmativno o sponzoru. Flagrantan primer kontrole medija kroz novčana sponzorstva je Elektroprivreda Srbije sa svojim zavisnim privrednim društvima.

Savet za borbu protiv korupcije zaključio je da pojedine državne institucije i preduzeća ugovaraju promotivne usluge koji nisu svrsishodne i ekonomski opravdane. Radi se uglavnom o kupljenoj robi i plaćenim uslugama koje nisu u logičkoj vezi sa poslovima iz delokruga organa koji je te usluge platio na teret sredstava iz javnih izvora finansiranja. Savet je analizirao troškove promotivnih aktivnosti koji nastaju na teret državnih organa i javnih preduzeća po osnovu usluge izrade, nadogradnje i održavanja internet prezentacija. Organi republičke i pokrajinske vlasti se radije opredeljuju za ugovaranje informatičkih poslova angažovanjem privatnih preduzeća, uprkos tome što za tu vrstu poslova postoji mogućnost angažovanja besplatnih državnih resursa i infrastrukture.

Savet generalno ocenjuje da se putem oglašavanja i marketinga institucija javnog sektora stvara veoma jak odnos između medija i predstavnika svih nivoa vlasti. Uglavnom je taj odnos direktan ili posredan preko marketinških agencija koje su bliske političkim strankama. Mediji imaju finansijsku korist u tom odnosu, a predstavnici vlasti imaju „fleksibilnije“ i servilnije medije, koji su ucenjeni mogućnošću da izgube sredstva koja im stižu od oglašavanja i marketinga.

Savet predlaže Vladi Republike Srbije da implementira 24 preporuke date iz izveštaja, kako bi se efikasnije i delotvornije redefinisalo polje oglašavanja i marketinga, odnosno smanjio uticaj institucija javnog sektora na medije.

Savet za borbu protiv korupcije
Vlade Republike Srbije

.....

POGLEDI

.....

Momo Pudar
publicista, Pariz

SEOBA SVETA

Svet je krenuo na globalno planetarno putovanje, sve je u pokretu: ljudi, znanje, kapital, tehnologija, fabrike, umetnost... Neodoljivo se menja smer istorije u nadi da se šire horizonti za dobro čoveka. Nestaju iscrpljene civilizacije, demokratije, ekonomije, u toku je promena strukture društva u zanosu graditelja „novih katedrala“. Nadahnjuje nas verovanje da život zalazi dalje u neosvojene istine u trijumfu revolucije znanja i razigrane *esprit* istorije. Marš je beskonačan. Nemir, nasilje i strah nastoje u grču prošlosti da stežu обруč. Zacelo, naše doba je suočeno sa neizvesnim i sudbonosnim izazovima. Onda je razumljivo da je budućnost maglovita, njoj u susret mora se ići pipajući.

Svet se seli i istovremeno korenito menja. U pohodu je energija više milijardi ljudi, većinom još bez životne radosti, drsko nazvani „Treći svet“, oni izlaze na svetlosti društvenog razvoja, znanja i radnog elana. Vreme je revolucionarno, ali bez tragičnih ideoloških revolucija i pretnji svetskog rata, pošto je u minulom „veku katastrofa“ okončan grozni period oružanih sukoba moćnih imperija za svetsku vlast, čiji bilans je oko 90 miliona uništenih života, moglo bi se reći, pokolj naroda. Iskonske su nade da 21. vek napušta militaristički nacionalizam i zakon jačih, koji su uvek bili i još su temelj evropsko-američkog vladanja planetom. Eto zašto se istorija našla između dva sveta – istočnog i zapadnog.

Vododelnicu dve epohe čini međa između 20. i 21. veka, uistinu smena dva milenijuma! Niz istorijskih činilaca označava novi smer istorije: raspad SSSR; poraz ideološkog sistema boljševizma; nestanak dva tragična režima, staljinizma i maoizma; nacionalni preporod Kine i slabljenje Amerike i Evrope, koje gube monopol petovekovnog vladanja; pobuna islama; prvi put „Treći svet“ u globalnom usponu postaje motorna snaga društvenog razvoja; pobedonosni pohod ekonomske mondijalizacije i „kapitala bez otadžbine“; revolucionarni domet nauke i znanja, što menja životnu svakodnevicu ljudi i naroda. Tako vododelnica sve jasnije odvaja dva sveta, zapadnog koji posrće i azijsko-trećesvetskog, koji ostvaruje istorijski preokret.

Ukrštanje dva sveta će potrajati, živeće zajedno dva suparnička politička sistema, državna uređenja, socijalna modela, ideološka ubeđenja, dok istorija poslednjih decenija ubrzava korak u strateškom prestrojavanju. To su dva sveta u uzajamnom nepoverenju, nužnost je da budu istovremeno protivnici i partneri, prijatelji i neprijatelji, njihove putanje u budućnost se udaljavaju, jer oni nemaju isti cilj. Eto trajnosti Hladnog rata koji uistinu obezbeđuje stalnost hladnog mira.

Svet više nema gospodara, oružje ne odlučuje o putu istorije, u toku je gradnja višecentrične međunarodne strukture koja odražava novi odnos snaga i vrednosti. Geostratezi govore o najavi alternative američko-evropskom svetskom redu.

Istorija je zapisala da je „vek katastrofa“ suočio dva osvajačka nacionalizma – SSSR i SAD – uverena da su obdareni svetskom misijom dobra. Boljševičko izdanje je pretrpelo samouništenje, precizno rečeno, SSSR je samovoljno izašao iz istorije, dok se Amerika našla na vijetnamskoj stranputici, u dolini ratnih poraza. Ako zađemo u dubine stvarnosti da bi se približili tananim istinama o bilansu 20. veka, onda smo u nedoumici da li su potpuno iskorenjeni tragovi dva velika tragična rata i jednog Hladnog rata, da li je nestala granica podele svetske zajednice na neprijateljske blokove. Usuđujem se da kažem ne, iako tone u nepovratnu prošlost poglavlje zlih ideologija i režima smrti: fašizma, nacizma i boljševizma.

Ljudi su poverovali da je razaranje Berlinskog zida i poraz evropskog boljševizma izvelo svet na svetlost humanizma i žubor mirne reke na putanjama blagostanja, da je odlazak SSSR bez boja sa bojišta kraj nemirne istorije. Olujno vreme koje sada pritiska svetsku zajednicu naroda sadrži oporu poruku: veliki ideološki i sistemski rat između Istoka i Zapada grubo je odlučivao samo o gospodaru svetske vlasti, nije rešavao, čak ni pokušao, da proširi dobro čoveka. Ideološke propovedi i propagandne podele naroda na dobro i zlo uvek su lažne podele, jer se dobro i zlo ne vide isto i istim očima na svim stranama planete: sreća za moćne obično je nesreća za nemoćne.

Planetarni mozaik je u dubokom sadržajnom prestrojavanju: geostrateški epicentar sveta se seli na istok; motorna snaga globalnog međunarodnog razvoja se smešta u Aziji; više nema sumnje da „azijski vek“ zamenjuje minuli „američki vek“; Kina se približava ekonomskom Olimpu; SAD krcate ambicijama odlaze na Pacifik; zapadne sile gube vrednosti njihovog modela kapitalizma; Amerika i Evropa trpe epohalnu krizu, žive na kredit, gomilaju dug i ne uspevaju sopstvenim radom da obezbede društveni razvoj nacije; alarmantno se tvrdi da stiže „postzapadni svet“, u šta treba sumnjati. Svet je, odista, zašao daleko u neizvesnu budućnost, naša epoha u zamašnoj gradnji modernog sveta svrstava se u izuzetak istorije.

Seoba sveta sadrži četiri istine: prvo, Hladni rat sovjetizam-amerikanizam srećno je okončan bez ispaljenog metka, pošto je SSSR izvršio „samoubistvo“; drugo, konačan poraz socijalističke alternative američko-evropskog modela kapitalizma; treće, buđenje giganata Kine, Indije i njihovih saputnika, uspavanih vekovima na mračnoj strani sveta; četvrto, mondijalizacija kapitala je stvorila više varijanti kapitalizma, to je novo izdanje bića kapitala, kada je renta porazila profit, a bankarsko-berzanski kapital proizvodni „fabrički kapital“. Zato će se na ekonomsko-finansijskom bojištu voditi odlučujući boj kapitala protiv kapitala, u senci izazova kako spokojno živeti zajedno.

Krupni koraci epohe potvrđuju dva istorijska promašaja planetarnih dimenzija: prvo, SSSR i boljševizam su zloupotrebili globalnu pobjedu nad fašonacizmom i krenuli u imperijalno ideološko osvajanje sveta, umesto da su pružili šansu trajnosti svetskog mira; drugo, Amerika je bezvredno profučkala pobjedu u Hladnom ratu, uverena da će joj oružana sila i globalni hegemonizam omogućiti da zasnuje istoriji nepoznat unitarni svet, podvrgnut interesima i volji nepobjedive hipersile – SAD. Tako su vojskovođe pobjedničko okončanje dva tragična svetska rata zagnjurili u Hladni rat i zapečatili sudbinu umornog „veka katastrofa“.

Nestanak SSSR nije istinski uništio strateški neprijateljsku bipolarnu podjelu sveta, niti zatrpao sva vrela planetarnog nespokojstva. Doduše, raspad sovjetskog carstva je oslobodio ogromnu energiju narodnih masa dugo zarobljenu u sistemu zarđalog, birokratskog i nasilnog režima „partijske države“. Ali kraj boljševizma je neočekivano najavio početak slabljenja Amerike. Američka nacija nije uspjela u hladnoratovskom pobjedničkom pijanstvu da ispuni prazninu nastalu na strateškom mozaiku sveta bez SSSR, ona je verovala u božije proročanstvo da će *american dream* biti java, čovečanstvo pod njenom komandom, dakle, konačna pobjeda humanizma „božije nacije“.

Poraz zlih i tragičnih ideologija bila je zrela šansa za bolji svet, ali je tada Amerika izneverila nade istorije, ostala nepokolebljivo verna sili oružja, a sebe osudila na epohalnu krizu, slabljenje i strahovanje. Amerika, ceo minuli vek čvrsto na svetskom Olimpu, iznenadila je svet kada je na startu 21. veka počela neočekivano da zalazi u ekonomsko zaostajanje, demokratsko posrtanje i moralno nazadovanje. To su ubedljivi znaci da su iscrpljene ambicije američkog revolucionarnog kapitala, koji je zajednicu naroda uveo u moderno poglavlje istorije, globalan progres nauke, tehnike, efikasnosti i kulture. Eto opasnosti, jer kriza Amerike je obavezno uvod u krizu sveta.

Istina u očima istorije kaže da su SAD glavni problem svetske zajednice. Čudna istina kada je Amerika vrhunac sile i volje moći u maršu

istorije, čelnik u oblikovanju modernog izdanja sveta. Amerika se opravdano proglasila nepobedivom i nedostižnom, ali je pogrešila u zanosu triumfa da je „božija nacija“ i još „neophodna nacija“, obavezna da vlada planetom. U toj „božijoj misiji“ Amerika je militarizovala svet i stalnost kulture rata. Eto sudbonosnog greha, pošto je ratnička Amerika sama sebe označila uzročnikom niza nesreća, čak tragedija. Danas bi narodi živeli spokojnije da se američke vojskovođe kova Buša nisu latile „ludog ratovanja“, proizveli zlo, na primer, džihadizam, kažu novi nacizam, a svet gurnuli u rizičnu krizu.

Obaveza je da priznamo, naš svet nije istinski voljen, pošto sve civilizacije u kaskadi vekova nisu bile sposobne da razreše osnovna zla istorije: siromaštvo većine čovečanstva, bratoubilačke ratove, rasizam, socijalnu nepravdu, versku netrpeljivost, svakodnevno nasilje, niti je iskorenjeno ropstvo. Uporno traje brutalna podela na vladajuće i potčinjene, pismene i nepismene, site i gladne. Čitavi narodi tave na periferiji života, nemoćni i poniženi. Doduše, sovjetski „gulag sistem“ je mrtav, ali mnogi narodi trpe „socijalni gulag“. Istina ohrabruje jer kaže da istorija uvek strpljivo ide napred, ponekad koračajući stranputicom.

Dva sveta žive na istoj planeti, razjedinjeni, nepoverljivi i međusobno nevoljeni. Treba se radovati da buđenje „Trećeg sveta“, postepeno rasterećuje mnoge narode mukotrpnog života, krči put modernom društvenom razvoju, po svemu sudeći, bez globalnog rata i tragedija, svedoka naše prošlosti. Sigurno smo izašli iz ideološkog rata kapitalizam-komunizam, ali smo zapali u sistemski sukob koji geostratezi ideološki ocenjuju kao suočavanje zapadne demokratije i istočnog totalitarizma. To je grubo unakažena istina. Tačno je, dakle, da svetska zajednica nikada nije živela u realnoj demokratiji, koja je vekovna zabluda ljudi, pošto svuda vlada duboka društvena i socijalna nepravda.

Globalni politički sistem je u dubokoj krizi. Nigde nije osigurana nacionalna politička stabilnost. Politički red zasnovan na strankama je zastareo, bez autoriteta, životari od krize do krize. Stalna je smena rivalskih režima, to je razorilo nacionalnu koheziju, vladajuće snage nisu nikada volja veličine izbornog tela, a najveću „stranku“ čine birači koji protestno ne glasaju, uvereni da je izborno pravo lažno jer narodu daje „suverenitet samo jednog dana“. Istopila se politička i ideološka suprotnost levice i desnice, svi se bore za vlast u istom sistemu. U Americi vladaju naizmenično dve stranke uvek u istom sistemu, u Evropi je sistem višestranački, da ne bi bilo sistema, na „istočnoj strani“ sve je nedorečeno. Neophodan je moderan svetski politički red.

Mnoge istine su ušančile, da ponovim, istorijsko razdvajanje ljudi, naroda, vera, civilizacija. Život čoveka na Zapadu i te kako se razlikuje

od života nezapadnog čoveka, njih dele dva različita vremena. Razlike se ne ograničavaju na državni sistem, ideologiju, kulturu, veru, običaje, koji su vremenski prolazni saputnici istorije, ostaje problem poniznog života većine čovečanstva. Evo tri podataka: prvo, 1% hiperbogatih moćnika drži 39% bogatstva sveta; drugo, dve milijarde ljudi živi sa manje od dva dolara dnevno, nemaju ni vodu, ni svetlo, ni krov nad glavom; tri, UNICEF saopštava da 30.000 dece umre svaki dan u mukama gladi, siromaštva i izlečivih bolesti!

To je vekovima nepromenjena istina. Svet pod kontrolom i voljom snažno ekonomski razvijenih, industrijalizovanih i tehnološki obdarenih država svakako da je grešan, jer nije učinio ništa sudbonosno da siromašne mase dostojno kroče u život. Kako bolno zvuči ispovest darežljivog milijardera Bila Gejtsa, na skupu Svetske zdravstvene organizacije: „Obavezno sam došao do brutalnog zaključka: danas u svetu postoji život koga treba spasiti, a drugi život – ne“! Ništa ne iznenađuje, pošto je u porama svih naroda, bogatih i siromašnih, ozakonjena društvena nepravda i stvoren socijalni jaz srama. Stoga sociolozi govore o nadiranju socijalne pobune masa i da preti „revolucija ulice“.

Svi znamo da je Fransis Fukujama lakomisleno objavio „kraj istorije i poslednjeg čoveka“, što je ideološka teza koja je izazvala svetsku polemiku. Globalna je istina: ustavne poluge države su znatno iscrpljene, vlast je često van zakona, narodni interes je zgrčen, ideološke stranke su razdrobile nacionalnu koheziju, demokratija je razoružana, socijalni jaz izaziva bunt masa, moć je u službi materijalno raskošne klase koja svojevoljno vlada, država je nemoćna, otaljava posao u stalnim političkim krizama, drži se zakona jačih i želi da nas ubedi da je sila osnovno sredstvo demokratije. Eto zašto nije moguć „sporazum poverenja“ među narodima.

Sve nalaže neophodnu korenitu reformu države, to je veliki posao modernog vremena. Država mora obavezno da izađe iz prošlosti, uspostavi demokratski dijalog kako bi se čuo glas naroda. Epohalna kriza koja tutnji planetom, predstavlja jasan poziv za temeljnu reformu, ali celog sveta. Rizična stvarnost kaže da malaksava snaga američko-evropskog modela kapitalizma, koji nije više sposoban da ponudi bolji i pravedniji društveni red. Azijski model, sada prevashodno kineski, strpljivo izlazi na površinu, nije oličenje demokratije, nudi autoritarnu autokratiju. Preuranjeno je tvrditi danas šta će biti ishod preobražaja Kine, Indije i njihovih saboraca. Zato je velika nepoznanica kuda se usmerava sazrevanje istorije.

Svet je ušao u nuklearno doba, što je bezuslovno razdvojilo dva poglavlja istorije, razigralo revolucionarne ambicije znanja i duboko izmenilo misao i strategiju o ratu i miru. Posle državnog zločina Amerike u Hirošimi i Nagasakiju, najtragičnijeg u istoriji, čovečanstvo je kročilo

u nuklearno spokojstvo, pošto je postalo jasno da svetu pretil kolektivno „samoubistvo“. Sartr je mudro rekao, „čovečanstvo je došlo u posed sopstvene smrti“. Ipak, ne treba očekivati božiji sudnji dan, niti apokalipsu koja je oduvek plod beskonačne mašte ljudi. Sudbonosna istina nepoznate budućnosti poručuje: nuklearna bomba je budno, danonoćno na straži svetskog mira.

Međutim, čovek neće ukrotiti tragično ratovanje, već volja vremena, snaga svesti i zapovest progresa. Mir će prerasti u stanje ovozemaljske nužnosti, pošto smer istorije vodi u potpunu apsurdnost oružja. Globalni rat će se obavezno povući u beskonačnost vremena. Danas ideja o „većitom miru“ predstavlja utopiju, ali kao svaka utopija predstavlja predvorje nadićuće stvarnosti. Tako je istorija već gurnula u prošlost dilemu rat ili mir, svakako, oružje nije potpuno učutkano, ali globalni rat ne treba očekivati, svetski mir traje duže nego ikada u istoriji, posebno zahvaljujući nuklearnoj „ravnoteži straha“. Naš vek, uprkos svemu, neće biti bez ratnih avantura, ali ne treba strahovati da će se ponoviti tragična sudbina minulog veka.

Kako razumeti da se baš sada širi mit o neizbežnom stizanju apokalipse. Milioni američkih porodica su sve pripremili za „smak sveta“: podzemna utvrđenja, bunkere i zalihe hrane, vode... Međutim, budimo sigurni da će nas apokalipsa zaobići, pošto pretil nuklearna samoubilačka moć. Stručnjaci su izračunali da je u nuklearnom arsenalu sveta nagomilano mnogo dinamita za ubistvo svakog ljudskog bića. Eto zašto rat miruje, dok je ratna hrabrost sada vrlina prošlosti. Istina je jednostavna: čovek može izvršiti samoubistvo, čovečanstvo ne može! Svi smo danas u planetarnom kolu zajedničke nuklearne sudbine, a na raskrsnici dva rivalska sveta, istočnog i zapadnog. Postavlja se pitanje kojem svetu se pridružiti.

Naš vek je, bez sumnje, ekonomski, prvi put u smeni vekova, dok je politički sistem u krizi i povlačenju. Trijumf ekonomije najubedljivije menja svet, odlučuje o dinamizmu i energiji istorije, gurajući u pozadinu sudbonosnu moć oružja. Snagu dobija međuzavisnost država, novi fenomen u nemirno vreme naše epohe. Ekonomija je marljiv graditelj više-centrične arhitekture sveta, koja počinje da nadvladava strateško-vojnu protivrečnu bipolarnost. Progres stiče širok prostor za modernizaciju života, a iznad svega je istina da je ekonomija miroljubiva energija, nije u službi ratnih avantura. U moderno vreme će se slaviti „ekonomske pobeđe“ i ekonomske vojskovođe.

Dakle, o sudbini 21. veka odlučivaće vrednosti ekonomije, tehnologije, informatike, „kapitala bez otadžbine“ i razigrano znanje. Pobeda ekonomije nad istrošenim silama politike širi podudarnost i međuzavisnost nacionalnih interesa i iziskuje dijalog naroda. Model svetskog razvoja koji sada nestaje stvoren je teritorijalno-osvajачkim ambicijama vojnih

imperija, dok je naš vek u znaku nadmetanja ekonomskih sila, vojne blokove su zamenili ekonomski tabori, ali svet je u strateškim dubinama još blokovski u trajanju neiskorenjenih posledica sukoba SAD–SSSR. Nade su velike da je globalno oružje poraženo, pošto su sve ratne imperije sahranjene na groblju istorije.

Naša epoha je na krilima naučne globalizacije i ekonomske mondijalizacije. One su korenito sadržinski različite, ali teku uporedno u istom pravcu. Globalizacija je neprekidan prodor znanja u carstvo neznanja, gigantski napor čoveka da pomera napred granice progressa, dok ekonomska mondijalizacija u dinamičnom ritmu menja organizaciju države i vlasti, pa su nacije manje nacionalne, suverenitet države je manje državni, snaga ekonomije se pretače u glomazne kompanije, goropadne i imperijalne, čiji je sebični interes iznad interesa države. Vrhunski uvodničar *Njujork tajmsa* Tomas Fridman piše u knjizi *Ravničarski svet* da izranja „planetarna otadžbina“.

Mi živimo u trajnosti Hladnog rata, bez izgleda da u zajedničkom maršu napredujemo u zagonetnu budućnost. Hladni rat je možda okončan među Evropljanima, ali nije na tlu Evrope, gde je počeo. Zato celo čovečanstvo živi u mišolovci Hladnog rata. Traje opaka militarizacija, godišnje se uloži oko 1.500 milijardi dolara za naoružanje, od čega samo Amerika onoliko koliko sve druge države. Militarizacija je otvorila vrata totalitarizmu, duhovnom i kulturnom osiromašenju naroda, pothranjuje strah i nepoverenje. Međutim, snaga oružja danas više ne predstavlja ono što je nekada predstavljala. Niko više ne može biti svetski pobednik, nema nepobeđenih, niti vladajuće sile.

Amerika je učinila četiri strateške greške u sudbonosno vreme menjanja geopolitičke strukture svetske zajednice: prvo, bila je sigurna da oružje odlučuje i da je strategija sile garancija da svet ostane američki u 21. veku; drugo, bila je uverena da je Rusija definitivno poražena i da ostaje zauvek sila drugog reda, čija je budućnost je na zapadnoj strani; treće, pogrešno je ocenila nacionalni preporod Kine i rast njene glomazne snage u modernoj epohi; četvrto, po slovu „doktrine Obame“ obavlja rizično strateško povlačenje iz Evrope i premeštanje bojišta Hladnog rata na Daleki istok i Pacifik. To znači da Amerika nije našla željeno mesto u višepolarnom svetu koji je, kao što znamo, bez gospodara.

Amerika je izgubila čvrstinu ustavnih institucija i političkog sistema, napustila mnoge vrline demokratije, zašla u osobenu apsolutnu vlast, nasilje postavila kao autoritet, a rasizam ponovo pomalja glavu. Svaka ozbiljna analiza istorijskog puta Amerike ukazuje na to da je progres uvek bio zasnovan na slobodi duha, kulturi, inatu i hrabrosti američke nacije, sazdane na neprekidnoj reci došljaka, u potrazi za životnom šansom

i novom otadžbinom. Vrhunski domet Amerike je širenje granica znanja, demokratije i modernosti, zato je Amerika danas grešna, pošto je srasla sa strastima sile i tutorstva. Verujući u snagu oružja, Amerika je izgubila veru u sopstvene vrednosti.

Amerika je protivrečna nacija. Kada je sazrela njena nezavisnost i učvršćeno ujedinjenje posle tragičnog secesionističkog rata, ona se opredelila za snagu demokratije, uživala planetarni ugled i poštovanje. Njen imperijalni skok u delić istorije, iz surovog engleskog kolonijalizma u energiju revolucionarnog kapitala u završnici 19. veka, najavio je „američki vek“. Čovečanstvo je u senci „američkog čuda“ ušlo u modernu epohu. SAD su potom nesrećno odvučle istoriju u stalno ratovanje i postale nepobedivi džin-hegemon. Sada se Amerika sapliće u mutnim vodama vojnog imperijalizma i ekonomskog hegemonizma. SAD su najveće razočaranje, jer se od njih najviše očekivalo.

Međutim, američka supervojna moć nije nikada branila granice otadžbine, nije nikada ratovala na svom ognjištu, ali su njene ratne avanture militarizovale svet, i to ne da bi branile demokratske vrednosti, već da bi vladale. One su nacionalne interese uzdigle iznad međunarodnih interesa. Nasilna „nezavisnost“ Kosova, istorijski deo Srbije, svedoči o arogantnom rasipanju samovolje američkog ratnog imperijalizma. Danas Amerika zbog svih samogrehova nije više vodeća ni vladajuća sila. „Nijedna nacija, bez obzira na to koliko je moćna“, priznaje Obama, „ne može sama da se suočava sa izazovima modernog sveta“. Ostanimo u vrlinama realnosti: Amerika bez militarizma i imperijalizma, kakva utopija! Ne može se očekivati da Amerika samovoljno kaže „Adieu aux armes“!

Slabljenje i uzmicanje moći i vlasti Amerike biće sigurno istina o svetu koji stiže ubrzanim koracima. Neophodno je biti precizan: priželjkuje se zamiranje američkog imperijalizma, a ne slabljenje vrednosti američke nacije. Amerika je danas bez jasnog strateškog projekta, ona želi u grču istine da očuva monopol vlasti, pa nastavlja da vitla mačem. Ali „kultura rata“ je Ahilova peta Amerike, njeno veliko zlo, jer je svaki američki rat suvišan rat, serija poraza od Vijetnama do Avganistana. Tako je američka „volja moći“ u 20. veku postala „volja nemoći“ u 21. veku. Obama je rekao: „Mi ne možemo da se povučemo iz sveta, niti da ga potčinimo“. Dakle, danas se realnost pojavljuje u nemoći Amerike, dok se ranije gubila u njenoj moći.

Evropu muči niz problema: demografsko osipanje, strašan dug, krah „države blagostanja“, socioekonomsko tapkanje u mestu. Ona je pretrpela strateški poraz u Hladnom ratu, a trijumf Amerike je smanjio njen suverenitet i političku autonomiju, ostala je praktično bez sopstvenog „Ja“, iako su Francuska i Britanija nuklearne sile i stalne članice Saveta bezbednosti,

sa pravom veta. Evropa nije danas ravnopravan partner u društvu svet-skih kolosa, iako je ekonomski nadomak vrha. Ona je učinila dva pogreš-na koraka kada je osnivana Unija: nametan je evropski narod i evropski suverenitet na račun patriotizma nacije i suvereniteta naroda. Zato bledo zvuči krik Štefana Cvajga „Naša sveta otadžbina je – Evropa“!

Velika ideja o udruživanju evropskih naroda sada ne oduševljava većinu Evropljana. Zašto? Lomeći strpljenje istorije, brzopleto je stvarana ekonomska Unija, a zaboravljena politička Unija, zato je Evropa bez sop-stvenog sistema bezbednosti i autonomne spoljne politike, traje hladno-ratovsko tutorstvo SAD. Osim toga, osnovan je evro, „moneta bez otadž-bine“, a nisu izgrađeni neophodni ekonomsko-finansijski temelji, pa su česte monetarne krize praćene dramom naroda. Politički interesi, dosta hladnoratovski, preuranjeno su otvorili vrata Unije bivšim sovjetskim sa-telitima, gurajući Evropu u nered i svađe, pa se fundamentalističke i po-pulističke snage smeštaju u čelni odred nacije.

Da bi bila što je bila, Evropa treba da dostigne tri istine: biti hrišćan-ska, biti bela i biti od Atlantika do Urala (De Gol). Nažalost, njen identitet se urušava, traje dehrišćanizacija i islamizacija, postaje višekulturalna, vi-šekonfesionalna, višerasna, njena civilizacija gubi izvorne vrednosti. Zato je Evropa na strateškom bespuću, ugroženi su njeni temelji, ostala je bez projekta, u političkom košmaru ide, ali ne zna tačno kuda ide. Sigurno je jedino da su osnovni interesi Evrope sve više na istočnoj strani, sve do Kine, zato je budućnost Evrope u savezu sa Rusijom, nikako sa amerika-nizovanim Zapadom. Obilje istina kaže da se Evropa nije snašla u raspadu kolonijalnog carstva, niti bujanju mondijalizacije i modernizacije.

U olujama naše epohe sve je očiglednije udaljavanje globalnih inte-resa i strateških vizija dva atlantska kolosa. Temeljnu razliku čini ambicija SAD da stvore unilateralni svet pod njihovom komandom, dok se Evro-pa opredelila, mudro i realno, za gradnju višecentrične strukture svetske zajednice bez vladajućeg gospodara. Zato Evropa živi bez rata, Amerika bez mira, što njih udaljava u svetskim zbivanjima i duha naroda. SAD ne vole ni Uniju, ni evro jer ocenjuju da Evropa želi da bude samo svoj go-spodar. To nikako ne znači razvod braka, jer podela sveta na Istok i Zapad uvek svrstava Ameriku i Evropu na istu stranu, a Kinu i Rusiju gura na suprotnu, pošto se sumnja da su sigurno iščupale svo korenje boljševizma.

Eto, zašto ne treba očekivati okončanje Hladnog rata, niti postideo-loško uređenje svetske zajednice. Doduše, boljševizam nema nikakvu šansu da se povampiri u novom izdanju Rusije i Kine, iako arogantna ideologi-ja amerikanizma udara u ratne bubnjeve. Svuda se oseća ideološki barut u senci diplomatskih osmeha neiskrenih državnika, sigurno je da hlad-noratovsko nevreme nije „sahranjeno“, traje neizvesnost veka. Amerika

pokazuje zamašnu ambiciju da pod njenim vođstvom, ako ne tutorskim vladanjem, nastavi da usmerava sudbinu zajednice naroda. SAD bi morale konačno da napuste utopije i da usklade korak sa ubrzanim ritmom dobrobitnog menjanje sveta.

Sveopšti preobražaj Kine menja svet i tokove istorije. Kina je svet-ski izuzetak u trijumfu „ekonomskog čuda“, dok socijalna snaga kineskih masa ima sudbonosan značaj na pragu moderne budućnosti. Vratoloman pohod Kine nije plod diktature niti zle ideologije, kao što se čuje, nego radnog poleta i energije stotina miliona, većinom još siromašnih masa. Seoba iz sela u grad već preko 700 miliona Kineza, koliko i stanovništvo cele Evrope, podvig je koji istorija nije zabeležila. Borba protiv siromaštva je pitanje opstanka Kine, a to je teško breme u naše varničavo vreme i za najmnogoljudniju naciju.

Kina je tek zakoračila u nacionalni pohod koji nije ni početak ni kraj istorije, nego carstvo misterije. Kineska priča je priča milenijuma, njen cilj nije samo ekonomski nego prevashodno socijalni i znanstveni preobražaj. Tajna je da li će se ambicije Kine zaustaviti kada bude prva ekonomska sila, a to će biti stvarnost u dalekoj budućnosti, ili će želeti da stekne vojnu silu i da se vrati u vreme imperijalnih nemira. Srećom, zbivanja u 21. veku ne najavljuju vojni imperijalizam Kine, ona zvanično tvrdi da gradi „harmoničan svet“ koji neće ni u kom slučaju biti kopija vladanja Amerike, pošto istorija nikada ne ide stazama kojim je već prošla. Zapadne sile greše kada u preporodu Kine vide vulkansku pretnju.

Neočekivana pojava Kine u preporodu predstavlja čvor mondijalizacije i modernizacije naše ere. „Kapital bez otadžbine“, većinom američki, Kini je otvorio vrata budućnosti, pomogao da krene u istorijski preobražaj i energičan prodor van Zida. S tim u vezi, Kina je prihvatila izvesne elemente zapadnog kapitalizma, na primer, privatni kapital i neke zakone tržišne privrede, pa se govori o kineskom „državnom kapitalizmu“. Shodno računicama Svetske banke, Kina je već prva ekonomska sila sveta.

Treba pak obratiti pažnju na to da je reč o vrednosti nacionalnog bruto proizvoda po kupovnoj snazi, a ne monetarnoj vrednosti, gde su SAD još nedostižne. Dolar je apsolutni adut na monetarnom tržištu, obezbeđuje Americi izuzetno značajne privilegije.

Kina je zašla u društvenu revoluciju posle oslobodilačke revolucije Mao Cedunga, nastavlja hrabro dostignuća „kineskog čuda“ ostvarenog u poslednje tri decenije. Novi elan naroda je neophodan, ne da proizvodi više, nego da živi bolje. Očigledno je da zemlja ne može ići dalje u preporod, ako ne izvrši „revolucionarne reforme“, uključujući oblikovanje modernog socijalnog i političkog sistema, koji su još van sfere demokratije. Kina je sada, bez sumnje, u periodu ekonomskih rizika. Nisu brojni ali su

glasni oni koji najavljuju krah preporoda Kine. Ali katastrofa Kine bila bi crni dan u istoriji. Danas se ne postavlja pitanje da li Kina predstavlja rešenje ili problem. Sigurno je da Kina menja sebe i svet.

Zagonetke istorije su sažimale radoznalost ljudi, zato je potrebno strpljenje vremena da se otkrije šta donosi svetski uspon Kine. Sada je nepoznat „duel veka“ SAD – Kina. Dve zemlje su se diplomatski opredelile za strateško partnerstvo, a vešto prikrivaju realno stanje međusobnih odnosa, krcato nepoverenjem i neizvesnošću. Kina zazire od američkog vojnog prisustva na njenim granicama, dok se SAD plaše „osvetničkog“ preporoda Kine. Deng Sjaoping, arhitekta Nove Kine, govorio je da Amerika nije razumela Kinu bez boljševizma, zato se nije rasteretila ambicija Hladnog rata. Svet bi se radovao da dva kolosa razigraju svrsishodne odnose, a „duel veka“ završe bez pobednika i poraženog. Njihovi odnosi su zapovedno „večito primirje“.

Ipak, stratezi se razilaze kada prognoziraju kuda se usmeravaju odnosi dve prve sile: pesimisti najavljuju oružani sukob, optimisti tvrde da će svetom vladati kinesko-američki direktorijum. Kakva zabluda, sukob SAD – Kina je maštovita suludost, jer bi obavezno bio sudar dva nuklearna džina, dakle, „samoubistvo“ sveta. Svako greši ko danas plaši ljude i vitla Damaklovim mačem nad nestabilnom planetom. Ništa ne može negirati istoriju, koja je večiti zarobljenik realnosti, a ona nije nikada najavljivala američko-kinesku zajedničku svetsku vlast. Rekao bih snagom istine da će dva kolosa ostati trajno ušančeni na strateškoj putanji od Hladnog rata do hladnog mira.

Neophodno je realno sagledavanje odnosa i interesa Kine i Amerike na pacifičkoj strani sveta. Na strateškim širinama se pojavljuju dva sveta koja se nedovoljno razumeju i žive na uzajamnom odstojanju. Ali osnovu američko-kineskih odnosa već dve decenije čini zamašna trgovinska, industrijska i finansijska saradnja, neizbežna u epohi ekonomske međuzavisnosti država, što smiruje strasti i preterane ambicije. Ipak, ostaju neizvesne smernice dva džina na istočnoj i zapadnoj obali Pacifika, pošto nije očekivan preobražaj Kine, ni pomračenje moći Amerike. To su dva procesa međusobno uslovljena. Amerika bez monopola vlasti nije izašla iz istorije, kao što se tvrdi, već je ostala bez revolucionarnih ideja i projekta.

Seoba vojne moći SAD na Pacifik ubeđuje nas da se dešava geostrateški obrt veka. Amerika nije željena sila na tlu Azije posle nuklearnog zločina u Japanu, rata u Vijetnamu, kao i ratnih avantura na ognjištu Alaha. Više nego ikada su lažni i neiskreni njeni diplomatski osmesi u nesređenim odnosima sa muslimanskim zemljama u istorijskom buđenju. Stoga SAD uzmiču na Srednjem Istoku. Osim toga, Indija ne prihvata ulogu „američkog piona“ u susedstvu Kine, dok je Kina neophodan ekonomski partner

Japana, na štetu američkih interesa na Dalekom istoku. Savez Amerike i Evrope, utemeljen u dva oružana i jednom Hladnom ratu, postepeno gubi strateški značaj. Zbir svega je strateško slabljenje SAD.

Geopolitičari smatraju da je baš zato Obama pokrenuo Drugi hladni rat i preti da dramu ukrajinskog naroda pretvori u baklju rata na granici Rusije. Ovoga puta reč je o globalnom Hladnom ratu čiju okosnicu čini prvi put direktni „ekonomski rat“, koji ugrožava stabilnost Rusije. Obama bi želeo da Putina baci na kolena i zato ushićeno uzvikuje: „Kolaps rublje, finansijska kriza i pad privrede Rusije znače da Putin nije nadmudrio ni mene, ni SAD“. Trebalo bi obratiti pažnju na to da je vrlo nerazumno i rizično izlaziti iz granica Hladnog rata, a zalaziti u bespuće nuklearne moći. Obama nije čitao Kenedijevu „Besedu o miru“: „Svetski mir je moguć, ne samo mir za Amerikance nego za sve ljude sveta, ne mir za naše vreme, nego mir zauvek“!

Onda je lažna ideološka kovanica da je zapadna civilizacija u opasnosti, jer su „varvari“ pred vratima, njih treba kazniti. Sve je jasno kada se kaže da „varvari“ stižu sa Istoka. Još je talentovani američki istoričar Semjuel Hantington u delu „Sukob civilizacija“ tvrdio da će poslednji rat u istoriji biti između Zapada i udruženog kampućijansko-islamskog sveta. Naš svet mudro ide u drugom smeru, ali ne poriče da je normalno da Amerika brani ono što jeste i što ima, vlast i moć; Evropa ono što nema i što nije, imperijalna kolonijalna sila; Kina oblači sjajno milenijumsko ruho, ali nije svetska imperija; Rusija se vratila u „klub velikih“, ali je senka SSSR. Svet je sve manje zapadni, a sve više istočni.

U hod istorije neočekivano je uskočio svet Alaha. U burnom pohodu, islam je iznenađenje 21. veka, čiji sadržaj ima tri glavna obeležja: prvo, pokušaj muslimanskih naroda da napuste vekovno pokoravanje volji tuđina, juče kolonijalnoj Evropi, danas neokolonijalnoj Americi; drugo, agresivna islamizacija islama i naroda Alaha u nadiranju džihada; treće, politizacija Kurana i ambicije šarije razara nade dobrodošlog „arapskog proleća“. Zato je muslimanski svet u tegobnom stanju, zapao u najtežu krizu, ratuje protiv samog sebe, nesposoban da učestvuje u pohodu progressa i modernizma, dok džihad nameće povratak u mitološku prošlost. No džihad i islamizam osvajaju islam, postaju vodeći odred vernika Alaha. Eto zla za islam i svet.

Zapadne sile ne uspevaju da utvrde strategiju koja bi obuzdala olujne ambicije islamizma i eksplozivnog džihadizma. To je rizično bojište gde se Amerika, vojno udružena u šarolikoj koaliciji sa sultanima i šaicima, ne usuđuje da prihvati novi rat na ognjištu Alaha. Nije realno govoriti, a to čine zapadne sile, da traje borba protiv terorizma. „Islamska država“, masovan naoružani organizam, strukturalno okoštao na zamašnoj

teritoriji, sa ambicijama da bude kalifat, povratak Alahovog proroka, ne može se svesti na varvarstvo. To je sudar dva sveta, koji pretili da tragično obeleži naš vek. Danas se ne zna gde je islam u svetskim tokovima, na čijoj su strani mase nepismenih, poniženih i siromašnih.

U džihadizmu videti samo strašno zlo, a ne gibanje milijardu i po vernika Alaha, opasna je zabluda. Zato su oružane avanture Zapada na tlu islama žarište rizičnih svetskih kriza, izgleda da se ne radi o ratu protiv terorizma, nego se neželjeno ratuje protiv Alaha. Ratuje se u Jemenu, Siriji, Iraku, Avganistanu, Somaliji... Amerika ne uspeva da se izvuče iz „džihadske mišolovke“, nema strategiju, iako ima snagu da nađe političko rešenje „revolucije siromaštva“, što je pravi uzrok pobune muslimanskih naroda. Sada tutnje dva rata: rat islama protiv islama i rat Amerike protiv džihada. Šta se onda dešava? „Sveti rat“ prerasta u antiamerikanizam, koji se pridružuje ratu islama protiv judeohrišćanstva.

Kakav može biti mozaik sveta u nadiranju istorije? Kina će svakako biti planetarni gigant; Amerika pokazuje zamašne ambicije da moderan svet bude pod njenim vođstvom; budućnost Evrope je u njenim rukama, dilema je očigledna: ostati verna Atlantskom savezu ili sticati koristi u jačanju „azijskog veka“; Evropa ne može računati na ravnopravne odnose sa Amerikom i Kinom ako ne osigura strateško partnerstvo Rusije, eto šanse koja može oživeti ideju De Gola o jednoj Evropi od Atlantika do Urala; kojim carstvu se okreće Rusija u evroazijskom izdanju, stratezi kažu: ni Americi, ni Kini, odnosno i Kini i Americi. Eto lakonske ideje koja ne računa da je Rusija jedinstven geostrateški kolos, krcat nostalgijom imperijalne carevine.

Opređenju Rusije za Evroazijsku uniju je geografski prirodno i strateški neizbežno. Putin je okončao istorijsku polemiku o Rusiji azijskog ili evropskog izdanja. Rusija smatra od carskih vremena da je azijski prostor garancija njene budućnosti. Sibir je pitanje opstanka Rusije, on čini dve trećine njene teritorije, gde živi četvrtina nacije i ogromno prirodno blago. Putin želi isto što žele svi Rusi, trajnost dvokontinentalnog carstva, da bi tako očuvao istorijske interese Rusije. Carica Katarina je osvajala azijske stepe, uverena da je marš na Istok spas Rusije, danas oličen u Vladivostoku. Stoga se kaže da je Rusija evropska zemlja u Aziji. Moćnici u Kremlju su upozoreni da je golemi Sibir na granici Kine, sada hoće u ambiciozni prodor u svet.

Ako Putinov projekt dobije konkretne obrise, može biti šansa za udruživanje podudarnih interesa Evropske unije i Evroazijske unije. Kinški Put svile opet vodi na zapad, a put savremenih vrednosti Evrope na istok. Eto ideje o evroazijskoj geostrateškoj svetskoj osovini od Atlantika do Pacifika, umesto još uvek aktuelne američko-evropske osovine.

Etos proširio se u budućnost, kada svet Evrope i Amerike predaje „štafetu istorije“ modernom svetu, sada u nastupu „azijskog veka“. Sreća je da će Evropa obavljati prestrukturiranje istorije u misiji koja je uvek bila njena: svetskog centra progressa i stvaralaštva. Evropa je oduvek bila centar sveta na istorijskoj raskrsnici i smeni istočnog i zapadnog sveta.

Sigurno je da Evropa gleda na Istok, gde ima značajne interese u višecentričnoj arhitekturi sveta. Rusija i Kina, dva azijska kolosa, predstavlja šansu Evropljana da se rasterete pesimizma sopstvene slabosti i da traže izlaz iz hladnoratovskog zatočeništva u svetu koji nije više američki. Evropa je svakako snaga mira, a Rusija postaje „treći kontinent“ na dve strane Urala, „most“ između Evrope i Azije. Svetska zajednica u stegama američke militarizacije već gubi snagu, a tako se dubinski menja značaj dominacije SAD u svetskim tokovima. Čelnici sveta se uveliko menjaju, ali još je dalek i rizičan put u budućnost, pošto stari svet nije položio oružje, a sve rečeno još je možda u strastima iluzije.

Stvarnost je opora, nepoverenje je svetskog obima, nije jednostavno tvrditi ko je prijatelj, a ko nije, što drobi planetarno zajedništvo; zato je svetski politički sistem u krizi, a ekonomsko-finansijski tabori čine istorijski preokret. Osim toga, vlast se uporno odvajava od naroda, njihovi interesi se udaljavaju, a produbljivanje socijalnog jaza zalazi u socijalno eksplozivno stanje. Stiže se utisak da Hladni rat izbija na ognjištu unutar nacija, između onih koji vladaju i naroda koji trpi svu vlast manjine. Ni OUN nema autoritet ni sredstva da usklađuje i uravnotežuje interese država. Uzrok je kriza zapadne varijante kapitalizma, a nema opipljive alternative, jer su Kina i Indija i dalje zagonetka, a svet čeka istinskog vođu.

Dalje nadiranje u 21. vek otkriva da u postsovjetskoj i postboljševičkoj strukturi sveta neočekivano počinje postamerički i postevropski svet. Čak je avanturistička primena sile SAD hladnoratovsku pobjedničku ideologiju amerikanizma pretočilo u planetarni antiamerikanizam, fenomen naše epohe. Izgleda da je Amerika prihvatila da globalno oružje čuti, iako ratno nasilje nije iskorenjeno. Jačanje Kine i slabljenje Amerike zahteva obavezno preispitivanje geostrateške stvarnosti svetske zajednice naroda. Onda u burama i rizičnom preporodu istorije opravdano je postaviti pitanje: da li mi gazimo stazama željenog dobra ili stazama magičnih utopijskih ambicija?

Sigurno je da se planetarni mozaik pojavljuje u izdanju „azijskog veka“. Azija je ušla na velika vrata u modernu istoriju, stiže na „azijskom talasu budućnosti“. Istorija takođe „okreće list“ i gleda na Istok. Svetska zajednica je u prelaznoj mešavini iscrpljenih i modernih vrednosti čoveka, znamo šta nestaje, nismo sigurni šta nastaje, neizvesno je ko će biti pobjednik u rvanju bogova i azijskih zmajeva. Kada su pitali Amerikance čiji je 21. vek, oni su odgovorili – kineski, a kada pitate Kineze, njihov je

odgovor – afrički. Ali geostrateški epicentar sveta se smešta u Aziji, gde živi 60% stanovništva sveta, a samo u dvema najmnogoljudnijim državama – Kini i Indiji, 37%. U budućnosti će Japan, Indija i Kina biti svrstani među pet vodećih ekonomskih sila u svetu.

„Globalna revolucija“ o kojoj se prvi put govorilo u snovima nadirućeg „azijskog veka“ još sigurno ništa ne obećava. Niko razuman ne priželjkuje suton Amerike i Evrope, koje su vekovima revolucionarno pomerale granice znanja u ambicijama industrijskog kapitala. Danas su iscrpljeni i umorni Golijati, njihove vrednosti samogrešno zalaze u maglu. Oni su uvek želeli udobnost moćnog i bogatog, da moć i volju jačeg pretoče u poslušnost naroda. Tu su izvori slabljenja dva kolosa. Stoga uzmicanje Amerike i Evrope nije posledica napredovanja Kine, nego odsustvo ideja, programa i vizije na raskrsnici istorije. Zapad je izneverio tradicionalne vrednosti i zapostavio bogatu kulturnu baštinu u trijumfu sebičnog individualizma.

Sada znamo da menjanje svetskog reda svedoči da istorija ne tapka u mestu, nego napreduje mudrošću čoveka i strpljenjem vremena. Ne verovati u istoriju znači živeti u neizvesnosti, ona je u stalnom ritmu plima i oseka, u cikcak kretanju, ali uvek u dobrom smeru. Doduše, smena dva modela društvenog razvoja, predstavlja veliku zagonetku, danas se ne zna gde će biti Amerika u budućnosti, kao i njen model kapitalizma, niti gde će stići Kina i Indija, niti šta očekuje naša Evropa u nemilosti vremena. Odgovor se možda nazire u kapitalu bez državnih granica, „kapitalu bez otadžbine“, koji je razorio monostrukturu kapitalizma.

Dakle, istorijski prelom je obavljen. „Američki vek“ je posustao pred dinamizmom, energijom i radnim elanom nadiranja „azijskog veka“, čiji ekonomski rast je 2–3 puta obimniji i brži. Ipak, treba voditi računa da je večita istina tajanstvenost istorijskih tokova. Danas niko sa sigurnošću ne može da kaže šta krije naša epoha. Dalekovidni mudraci su podeljeni na raskrsnici: jedni tvrde da zalazimo u *secular stagnation*, što ne obećava dobro, a drugi kažu da stiže „novo doba tehnike“, koje će preporoditi progres celog sveta, što je učinila Industrijska revolucija pre dva veka, pronalaskom parne mašine i električne energije. Uostalom, mudri ljudi su rekli da jedino što proroci ne znaju, to je kuda ide budućnost.

Očevici smo izgradnje novog svetskog sistema čiju okosnicu čini geostrateški savez Kine, Indije, Rusije, Brazila i Južnoafričke Republike (BRIKJ), zajednice različitih civilizacija, političkih sistema, ideologija i ekonomskih modela, a istovetnih ili podudarnih nacionalnih interesa, udruženih u gradnji bolje budućnosti. BRIKJ čini 60% planete i skoro polovinu čovečanstva. Još tri podatka: BRIKJ nosi teret 36% razvoja sveta, biće 49% do 2020. godine, obezbeđuje 96% rasta srednje klase u svetu i čini 43% svetske potrošnje. BRIKJ na planetarnim širinama vodi istorijsku

bitku protiv siromaštva, vodeća je trgovinska sila, najmasovnije robno tržište... Odlučujući doprinos BRIKJ je socijalni preobražaj i pravedniji razvoj svetske zajednice.

BRIKJ nije samo skup ideja i težnja lidera najvećih nacija nego proizvod sveobuhvatne promene međunarodne situacije, izražene, pre svega, u napuštanju ekonomsko-finansijskog sistema Breton-Vudsa, izgrađenog posle okončanja rata u Evropi i rata na Pacifiku, koji je obezbedio Americi i Evropi vladanje Svetskom bankom i MMF, dakle, odlučujućim ekonomskim i finansijskim tokovima sveta. Strateško udruživanje pet velikih nacija ima osnovni cilj: prvo, da svetski poredak bude zasnovan na novom odnosu snaga vodećih nacija; drugo, međunarodni tokovi bez upotrebe oružja; tri, poštovanje suvereniteta i granica nezavisnih država, što je garancija stabilnosti svetskog mira. To, svakako nije, američki New World Order.

Sveobuhvatnija promena svetskog poretka nije, razumljivo, alternativa, nego negacija evropsko-američkog modela, stoga BRIKJ označava kraj monopola političke volje, ekonomskih interesa i društvenog sistema zapadnih sila, a učvršćuje višekulturalnost sveta bez vladara. BRIKJ izgrađuje odvojenu stratešku, političku, ekonomsku, finansijsku, bankarsku i trgovinsku strukturu, jezgro već rađajućeg modernog međunarodnog sistema. Zajedništvo BRIKJ i Organizacije Šangaj, sa vodećim muslimanskim zemljama Azije, novi je motor društvenog razvoja. Snažna propagandna industrija na zapadnoj strani nudi tezu da je BRIKJ „skup rogova u vreći“, suprotan interesima naroda i pretnja miru.

Nema nikakve sumnje, BRIKJ nije konkurencija OUN, nego podrška njenim osnivačkim vrednostima, u kojima je bio konkretizovan povratak sveta u stanje mira. Ujedinjene nacije nisu postigle očekivano, zarobljene u trajnosti Hladnog rata, bez neophodnog svetskog autoriteta, potčinjene su nedodirljivim strateškim interesima i političkoj volji pet stalnih članica Saveta, a svaka ima pravo veta na rešavanje međunarodnih problema i kriza, što praktično znači kontrolu osnovnih zbivanja. Stoga ne postoji saglasnost o neophodnom temeljnom reformisanju strukture OUN, sve dobrodošle ideje i projekti su neutralisani vetom, dok Indija, Nemačka, Brazil ili Japan čekaju na pragu Saveta bezbednosti. Zato je Organizacija ujedinjenih nacija u nemoći.

Obično se kaže da je svet globalno selo, da su svi ljudi susedi i životni saputnici, govori se o „svetskoj otadžbini“ i „svetskom patriotizmu“. To je velika varka za slabe i naivne. „Sve dok je svet podeljen suverenim granicama, biće zrnevlje peska u tokovima istorije“, upozorenje je Džemsa Tobina, dobitnika Nobelove nagrade za mir.

Uistinu, utopijska je najava „planetarne vlade“ i zajedničkog upravljanja svetom. Doduše, svet je sve više međuzavisan, postao je mali, sve je

nadohvat ruke, ljudi i narodi se poznaju i druže, zahvaljujući plodovima „revolucije znanja“: internetu, tehnologiji, informatici, veštačkoj inteligencije, ali iznad svega vlada „suverenitet“ pojedinca, a ne vrednost kolektiva.

Danas se sa sigurnošću može reći da socijalna energija masa ulazi u istoriju; ona je u nemirima, pobunama i krizama prodrila u svetsku arenu. Još se ne zna u kom pravcu se kreće socijalni bunt razočaranih masa. Revolucija je, svakako, prenaplašena ideološka ocena, ali je tačno da je sadašnjica socijalno revolucionarna. Očigledna je oseka mnogih vrednosti čoveka, dekadencija morala, etike, kulture, politike... Olujna pobuna masa zahteva socijalnu demokratiju, suprotnost političkoj demokratiji zapadnog kova. Tačnije rečeno, socijalna demokratija nije ideološki termin, nije proizvod političkih stranaka, niti je sistem političke vlasti, već „društvo građana“ i „društveni sporazum“, predstavljaju temelj zajedničkog življenja naroda.

Većinski siromašne zemlje „Trećeg sveta“ danas čine pokretačku energiju međunarodnog razvoja i stižu tamo gde nisu očekivane, na vrh planetarne piramide. Tvrdnja je smela, čak prkosna, ako znamo da Amerika i Evropa još ostvaruju više od trećine bruto proizvoda sveta, imaju naučno-tehnološku prednost i vojnu moć bez premca. Dovoljne su 2-3 činjenice da se dočara duboka razlika između „prvog“ i „Trećeg sveta“. Vrednost bruto proizvoda SAD i EU iznosi oko 32.000 milijardi dolara godišnje, Kine 9.000 milijardi, a Indije još manje. Američki bruto proizvod po stanovniku je iznad 40.000 dolara godišnje, u Evropi 37.000, u Kini 5.000. Život Kineza će tek sredinom veka dostići sadašnji nivo Španaca.

Zato je zadatak 21. veka izgradnja socijalno pravednijeg i ambicioznijeg društva u pogledu nauke. Svetska banka je objavila dobru vest: 43% stanovništva sveta je živelo u bedi i neznanju 1981. godine, a 21% u 2011. Milijarde ljudi su izašle iz vremena gladi, dok će 2,7 milijardi, shodno OUN, kročiti u blagodeti srednje klase do 2030. godine. Većina njih stiže iz „Trećeg sveta“, sada u dinamičnom istorijskom ritmu razvoja Indije, Meksika, Indonezije... Trebalo bi da se kaže da najveću stopu ekonomskog razvoja ostvaruje Afrika. To su nove snage u širenju ekonomskog, naučnog i socijalnog progressa. Pouzdano se može tvrditi da svet neće više nikada biti toliko nepravedan kao što je danas.

Oko 500 miliona beskućnika luta na životnom bespuću, u potrazi za ognjištem i novom otadžbinom. Ovu istinu nije moguće prećutati, pošto pohod siromaha širom planete traži ljudski život po cenu smrti. Više nema sumnje, to je najveći istorijski izazov, a na horizontu se ne vidi šansa humanog rešenja. Bogati se zatvaraju u strahu, a sve što oni čine kap je u nemirnom okeanu. Evo primera: Ameriku su stvorili došljaci, oni čine američku naciju, a danas su milioni njih u nemilosti. Na američko-meksičkoj

granici je podignut zid da zaustavi neželjene. Govori se o „evropskoj tvrđavi“ i da se pišu „zakoni bez morala“, pred najездом stranaca na ivici života. Evropa verna tradiciji nije zatvorila vrata reci stranaca, ali je ostalo Darwinovo pitanje: „Kako naći spokojstvo i uspostaviti red u svetu bez srca i Boga“?

Nobelovac, ekonomista Jozef Štiglic upozorava, da je „neophodno graditi novi društveni poredak“. Naš nepravedan svet, socijalno, prosvetno i razvojno „treba hitno menjati, što pre, to bolje. Mi smo stvorili društvo gde materijalizam dominira nad moralnim vrednostima. Razuzdani individualizam i fanatizam tržišta minira svaki osećaj zajedništva. Mi smo dozvolili da tržište slepački oblikuje našu ekonomiju, tržište je izmenilo naš način mišljenja i unakazilo naše vrednosti. Promena društva je moguća, ne samo moguća nego neophodna“, glasi Štiglicova moralna poruka. Znači, Amerika i Evropa su na optuženičkoj klupi, jer su društveni red zasnavali na slobodi kapitala, a ne na slobodi čoveka.

Civilizacije su se susrele i ponudile narodima da žive zajedno. Ipak, sada je u toku „rat Boga i Alaha“, to nije „rat civilizacija“, nego međusobno udaljavanje naroda u sukob interesa. Civilizacije nisu nikada preteći izlazile iz istorije, uvek su umirale na svom ognjištu, nisu deljene na voljene i nevoljene. Zato su se civilizacije razumele, ljudi još nisu. Stoga su odnosi među ljudima i narodima zašli u duboko nepoverenje. Mitske su priče o cvetnoj bašti u kojoj spokojno odmiču tokovi istorije. Solidarnost je hladna pomodna reč, a ljude sve razdvaja, ili skoro sve. Čovek je svoj suveren koji grčevito brani stečene privilegije.

Sve rečeno zahteva da se ponovi, da istorija ide u susret zagonetnim iskušenjima. Lanac epoha je doveo istoriju na milenijumsku raskrnicu na startu 21. veka. Kuda krenuti dalje kada se u neizvesnom vremenu korenito menja struktura čovečanstva i smenjuju dva modela razvoja zajednice naroda. Nadvladava uverenje da vodeće nacije nisu sposobne, a, izgleda, nemaju ni volju da zajednički garantuju političku stabilnost, obezbeđe ekonomski dinamizam i socijalnu sigurnost. Sada je progres u teškoćama, moral u nazadovanju, jača razorni nacionalizam koji drobi svetsku zajednicu, dok plima zaraznog individualizma opčinjava čoveka. Veliki je vapaj za idejama koje menjaju smer istorije.

Dakle, naš svet nije u zanosu spokojstva. Vrsni francuski pisac, istoričar i ministar Maks Galo piše: „Svetski rat čeka iza ćoška. Svakako, teško je predvideti oblik, ali se dobro oseća da se sprema sukob moćnih. Postoji preteća senka sukobljavanja Kine i SAD. Krize, recesije, dekadencija lepog, masovna mizerija, nezaposlenost stvaraju pogodno stanje za proizvodnju rata. Monetarni i ekonomski rat nije mogućnost, već stvarnost. Zato je rizična budućnost generacija mladih ljudi koji čine 60% čovečanstva. Nasilje

je svuda, granice su sporne, nastaju sukobi zbog vode, a vekovna verska netrpeljivost i dalje traje. Orijent je epicentar te rizične svetske situacije“. Njegove reči su očigledno ispunjene gorčinom, ali sadrže mnoge istine.

Sigurno je da čovečanstvo ne može krenuti u susret univerzalnom dobru ako ne prihvati odlučno sudbonosan boj protiv višeglave aždaje zla. Srž tog boja je pobeda ili poraz svetskog mira, sve ostalo je utopija ljudskog roda. Evo šta kaže nobelovac Alber Kami: „Naslednici korumpirane istorije, gde se mešaju propale revolucije, nama kažu da smo postali luda tehnika, mrtvi bogovi i iznurene ideologije“. Tako je on škrto opisao naš svet, kada je primio Nobelovu nagradu. Njegove reči su danas dobile snagu istine, svedoče da nisu sazrele snage koje mogu da obezbede spokojstvo naroda. U nezvesnosti, sumnjama i nepoverenju, sve nade pripadaju onim koji veruju u mir i saradnju naroda.

Jesenji motiv, ulje na platnu, 80 x 70 cm

Jorgos Karambeljas

Helenski pisac i politički analitičar, Atina

HELENIZAM NA RASKRŠĆU

Poslednjih godina, kada god napominjem, a to činim često, svoje najdublje uverenje da se helenizam nalazi u krizi koja je egzistencijalnog karaktera, većina mojih sagovornika i slušalaca smatraju da to činim radi pravljenja metafore, kako bih podvukao dubinu krize. Međutim, nažalost – mislim upravo to što zastupam. Grci se nalaze na istorijskom raskršću, na jednoj je strani opadajuća spirala, moguće i bez povratka, a na drugoj ponovno podizanje.

U mojoj knjizi „Grčka, zemlja granica“, koju sam napisao pre dvadeset godina i ponovo objavio, te doradio, pod naslovom „Hiljadu devetsto dvadeset druga: esej o grčkoj ideologiji“, podvukao sam da se te sudbinske godine, 1922, dogodilo nešto nepopravljivo, što predstavlja granični kamen grčke istorije. Pre 1922, sa ili bez države, samostalni ili podvlašćeni, svoj identitet gradili smo sa Egejskim morem kao njegovim središtem, dvema krilima, zapadnim u vidu grčkog poluostrva i istočnim sa Malom Azijom, Crnim morem i istočnom Trakijom. Tako je bilo barem tri hiljade godina, od Trojanskog rata pa nadalje. Nakon 1922, helenizam je izgubio svoje istočno „plućno krilo“ i ostao zatvoren u heladskom poluostrvu i našim ostrvima, dok se Egej od epicentra preobrazio u granično područje. Tvrdili smo tada – predstavljajući dugi razvoj dvadesetogodišnjeg „uranjanja“ u grčku svest i istoriju o tome da je 1922. definitivno i nepovratno zapečaćen kraj ekumenskog, šireg helenizma. Događaji koji su usledili posle 1922, nadovezali su se da zapečate i okončaju ovaj gubitak. Grci iz Male Azije, Konstantinopolja, Crnog mora, Egipta, severnog Epira, postepeno su se tiskali, uzastopnim talasima bekstava, u našu prapostojbinu, grčko poluostrvo.

Godine 1922. dramatično je okončan napor za integraciju helenizma, sažimanjem u jednu nacionalno – državnu celinu osnovnih činilaca, i iz tog poduhvata izašli smo slomljenih vesala kao u romanima Seferisa.¹ Pre dvadeset godina, već smo naglasili da je na „talonu“ helenizma ili njegovo ujedinjavanje, sa zaokretom ka srži svoje istorije, ili nestanak kao posebnog istorijskog subjekta. Tragičnom ironijom istorije, prinuđeni smo da se ili objedinimo, utajući na kraju „romejsku patnju“ ili da nestanemo sa istorijske pozornice.

---

1 Jorgos Seferis, diplomata i jedan od najznačajnijih grčkih pesnika XX veka i dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1963.

Naš jedini spas bio bi „zaokret ka sebi“, kako bismo našli snagu da iznova izgradimo, iz našeg istorijskog DNK, autentični organizam. Zato što su nas tri ili četiri hiljade našeg ekumenskog helenizma uvukli u opijenost ekstrovertnošću, putešestvija u strane svetove i civilizacije, rasejavanje svim dužinama i širinama zemljanog šara. Sada, istorija je od nas zahtevala da napravimo potez u suprotnom smeru, u vidu raskida sa višemilenijumskim predačkim navikama. Zaista, i dalje našom krvi teku sećanja na vojske Aleksandra Velikog, helenistički ekumenski svet, Istočno rimsko carstvo, vizantijski svetski sistem, nadnacionalno pravoslavlje. Čak i nakon osvajanja Carigrada, pod Turcima, naučili smo da putujemo na zapad i sever, sejući neštedimice svoju moć i duh. Ova sećanja su uvek prisutna u našim mislima i ponašanju. Pred svakom krizom, svakom burrom, mislili smo ponovo na Odisejeva putovanja, na izlaze u druge svetove. Čak i naši protivnici, čak i naši osvajači, hranili su se našim odlikama (svojsva, krv). Milioni grčkih stanovnika, u Siriji, Maloj Aziji i Balkanu, postali su kompaktna celina na muslimanskim turskim i arapskim područjima, italijanski Rim, Rumuniju, Bugarsku, južnu Rusiju. Grci behu naučili da je njihovo istorijsko seme neiscrpno i da mogu da ga velikodušno rasipaju, do poslednjeg miliona, u SAD, Australiju i drugde. Ova sklonost ka bekstvu, ekstrovertnosti, izražavala se, paradoksalno, i unutar zemlje, kroz prihvatanje gazda, stvaranje zavisnih partija, oponašanje stranih modela, odbacivanje naše tradicije, ili makar njeno zatočenje u samo određene aspekte naših života.

Opadajući ciklus

Evo nas danas pred dovršetkom celog devedesetogodišnjeg ciklusa. Dok smo, nakon 1922, započeli, kroz bolne nesuglasice, gradnju relativno samostalne ekonomije, naročito posle krize iz 1929, te integraciju izbegličke efektive u heladski – jednostavno grčki – etnos, pored antiizbegličke nefleksibilnosti Metaksasa, usledila je nemačko-italijanska invazija, da dovrši ono što su započele Kemalove čete, uz neizračunljive katastrofe i pokolje. Tokom okupacije pružili smo herojski otpor, ali smo, u posleratnom periodu, dovršili sopstveno otuđenje. Građanski sukob, određen od strane stranih sila, iscrpeo nas je i podredio Zapadu ekonomski, vojno, politički te, kroz sintagmu „istok na zapadu“, i duhovno. Posle toga pojavljivaće se, posle šezdesetih godina, po našu sudbinu preteće, „istok na zapadu“ u vidu kiparskog pitanja, otvarajući razdoblje nesuglasica, sa porazom na Kipru 1974, i postupnih ustupaka nakon 1990. (ostrvce Imia,²

---

2 Misli se na pomorski incident iz 1996. i kasnijim sporovima u kojima učestvuju vlasti Grčke i Turske, a koji se tiče suvereniteta nad tamošnjim teritorijalnim vodama. Datira iz vremena razgraničenja ovih dveju zemalja nakon okončanja Prvog svetskog i grčko – turskog rata u Maloj Aziji.

Odžalan,³ Ananov plan itd). Nakon pada diktature, podređenost zapadu značiće promenu i u pogledu potpunog unutrašnje-političkog otuđenja, rasprodaju ekonomije, društva, kulture. Tako se, ono što je bilo spoljno-politička zavisnost, kroz svoju internalizaciju preobrazilo u unutrašnju kolonizaciju. Stoga, po prvi put u našoj istoriji u tolikoj meri, nisu samo Falmerajer⁴ i strana kraljevstva bili ti koji su odražavali kolonijalno ropstvo, već i sami pripadnici grčke elite, grčki političari, grčki intelektualci. Seferis, Elitis,⁵ Kacaras,⁶ predstavljali su tek prošlost za jedan narod koji se u gomilama tiskao u Mekdonaldu i na Evroviziji.

I dok se klatno istorije kreće od Zapada ka Istoku, lebdeći nad pukotinom između dva sveta, našli smo se u krizi koja nije prosto ekonomska. To je sveopšta kriza: demografska, geopolitička, politička, kriza iseljavanja, duhovna: jadnici pred Merkelovom, plašljivi pred Erdoganom i Davutogluom, vredani od Skopljanaca. Zapad, u koji smo pobjegli nakon građanskog rata i kasnije, iskorišćava nas i odbija na sve načine, dok nam muslimanski istok pretil podređivanjem i prisajedinjenjem. Iznenađeni suočeni sami sa sobom, više bez prostora za laži i polovična rešenja. Ili ćemo prihvatiti svoj istorijski kraj, preobrazbu Grčke u višerasnu i višenacionalnu tampon-zonu između istoka i zapada, u balkanski Liban, istovremeno kontrolisan od franačkog zapada i turskog istoka (štaviše, osovina Berlin – Turska funkcioniše već preko sto godina), ili, da bismo nastavili da postojimo kao kolektivni subjekt, moraćemo da povratimo svoju samostalnost, da u današnjici ostvarimo nedovršenu revoluciju Rigasa Velestinlisa, da prevaziđemo „romejsku patnju“.

Pritisnuti i sa zapada i sa istoka, nemamo preostalog istorijskog prostora za povlačenje. Problem kontinuiteta našeg naroda odigrava se na istim našim ostrvima, u istim gradovima, u istoj našoj prestonici. Bekstvo, ili nametljivo ispoljavanje ka spoljašnjosti, onda kada si desetkovan, u prvoj fazi pretvara se u podređenost, a na kraju u istorijsku smrt. Više nemamo prostora da nastavimo putem bekstva i potčinjavanja te da istovremeno nastavimo sa preživljavanjem. Nalazimo se pred „majkom svih bitaka“. Ili ovde, danas i u narednim decenijama da osvojimo pravo na

3 Abdulah Odžalan (1948), jedan od osnivača Kurdske radničke partije. Na ovom mestu autor se osvrće na njegovo hapšenje od strane turskih i operativaca CIA u Keniji, prilikom transporta iz tamošnje grčke ambasade na međunarodni aerodrom u Najrobiju. U međuvremenu pred turskim vlastima osuđen na smrt, ali je ova kazna 2002. preinačena u doživotnu robiju.

4 Jakob Filip Falmerajer (1790–1861), nemački putopisac, novinar, političar i istoričar, u grčkoj javnosti najpoznatiji po svojim teorijama o rasnom poreklu današnjih Grka, koje, prema njegovim argumentima, nije u korelaciji sa stanovništvom antičke Grčke.

5 Odiseas Elitis (1911–1996), jedan od najvećih grčkih pesnika XX veka.

6 Jorgos Kacaras (1934), čuveni grčki muzičar i tekstopisac.

opstanak i paradoksalno, dovršimo nedovršeno, ili da se izmeni istorijsko sećanje na nas kao nezavisnog naroda i posebnog istorijskog subjekta.

U jednom takvom trenutku, kada je završeno sa svim lažima – da bismo bili dostojni takvog nečega – usudimo se na sveobuhvatno podizanje, zato što gotovo da više ništa nemamo da izgubimo, jer smo potpuno pritisnuti uza zid i dužni da pođemo u bitku za opstanak. Odbijajući bekstvo vani, i pribegavanje raznim vrstama zavisnosti, za šta su Grci sa takvom lakoćom posezali poslednjih godina, stanimo oči u oči sa svojom sudbinom. U narednih pedeset ili sto godina, ili da prestanemo da postojimo ili da prevaziđemo patnje, napokon slobodni i da sami o sebi odlučujemo.

Na jedan ili drugi način, ove 2012. godine, devedeset godina posle hiljadu devetsto dvadeset druge, otvorilo se novo istorijsko razdoblje: ako se nastavi ekstrovertnost ili potčinjavanje i pseudo-ekumenska logika ili bekstvo, dovodimo se u nultu tačku, u istorijski nestanak. Otuda i naša kolektivna depresija. Izenada smo uvideli da je pitanje na koje ćemo morati da odgovorimo doslovno nije nijedno drugo do ono života ili smrti.

Izenadno buđenje

Nalazimo se pred ovim zahtevom istorije, doslovno u borbi titana, ogoljeni, sa nesposobnim liderima, intelektualcima kojima je dosta korupcije i dotrajalosti evropskih projekata, masama iskvaženim i omlitavljenim potrošačkom samozadovoljnošću, robovlasništvom nad migrantima, dečjom razmaženošću. Zbog toga će svih ovih poslednjih godina, naspram izdaje intelektualaca i političara, pobeći u opijenost nihilističkim odbijanjem svake vlasti, negiranjem nacije i bekstvom iz zemlje. Ovaj narod, ova nacija moraće nadljudskim naporom, „opipavajući naslepo“, bez duhovnih predvodnika, bez lidera, polazeći od ogorčenja, prizivajući sećanja na neponovljivu istoriju, da se suprotstavi nečemu nalik sudbini. No, započeo je zaokret u suprotnom pravcu koji se svakodnevno, kroz greške, kolapse, pretrage „naslepo“, vodi ka uviđanja prirode tog nadmetanja i zaloga koji su u njemu. Prelazeći od besa do depresije, te od nje ponovo u revolt, dužan je da odbaci, jedne za drugim, svoje opijenosti i iluzije i da uvidi veličinu i višeslojnost sukoba. Uvek je tako u istoriji. Samo onda kada goli opstanak postane istovetan sa pobunom, samo tada ova druga postaje realistična mogućnost. I upravo se ovo zbiva poslednje dve godine. Grci je trebalo da otkriju podvalu pozapadnjačenja – **smešni Stelios Ramfos⁷ poziva nas da napustimo put ka zapadu**, onog časa u kom nas iscrpljeni zapad odbija – da otkriju svoju balkansku suštinu, svoj posebni identitet naspram zapada i istoka, i to iznenada, načinom koji briše sve pred sobom

---

7 Stelios Ramfos (1939), grčki pisac i filozof marksizma koji se u kasnijim fazama bavi pitanjem modernizacije i njenog odnosa sa grčkim tradicionalnim vrednostima.

i tragično. U nekoj drugoj zemlji članici Evropske Unije i Evrozona, nije bila moguća primena tako nasilnih i ponižavajućih mera. Za neku drugu zemlju zapada, Nemci ne bi mogli da ožive uspomene na autoritarni, „nacistički“ gen i da Grke pretvore u nove Jevreje ili Srbe u svojim totalitarnim vlažnim snovima. Nijedna druga zemlja ne bi mogla da se pretvori u sabirni centar za ilegalne imigrante, bespomoćna pred turskim izazovima.

Grci, koji su 1981. poverovali da će, ulazeći u Evropsku Uniju, izbeći opasnost sa istoka, i napustili, slabljenjem, etos borbenog otpora, uspostavljajući društvo umanjenih refleksa, iznenada se nalaze pred stvarnošću: bilo koji savez ima značenje i svrhu samo onda kada si i sâm čvrst, sa svešću o svom identitetu i interesima. A svih ovih godina nakon pada diktature preovladavala je upravo suprotna ideologija, ideologija minimalnog napora, napuštanja borbenog etosa helenizma – Grci su se pretvorili u najdeblji narod Evrope, sa raširenim alkoholizmom, upotrebom narkotika i lekova za smirenje. Od zemlje u koju se doseljavalo, pretvorili smo se u zemlju koja prima imigrante. Od poljoprivredne zemlje postali smo uvoznici poljoprivrednih proizvoda. A rušenje tog našeg modela išlo je naglije, iznenada, bez uvoda i napomene, preko noći.

„Veliki razvoj“

Dakle, započeli smo veliko putovanje protiv parazitizma i dekadencije. U početku anarhično, pesmama naših starih narodnih pevača, jaucima dalekih evanđelista za drahmom ili drskim momcima. Zato treba da naučimo, kroz sopstveno iskustvo, sve ono što smo „odučili“ za trideset pet godina posle pada diktature. I da se naučimo što brže. U dve tri godine prevazišli smo stare političare i „partijske opijate“, bili smo na tragu za novim oblicima, ličnostima, pravcima. Verovatno nijedan drugi narod sa takvom brzinom nije odbacio decenijske apriorne stavove i utemeljene interese, i to nam može dati optimizam, da smo uistinu započeli „veliki razvoj“. Možda još uvek ne postoji svest o njegovim ulozima u punom obimu. Međutim, naši „geni“ imaju u sebi ugrađeno duboko istorijsko iskustvo, čak i ako se ovaj „marš“ manifestuje samo kao instinkt, a ne kao dovršen predlog. U narednim godinama sve će se odigrati i ova nova svest, koja je započela na trgovima sa grčkom zastavom kao svojim simbolom, moraće da se uhvati u koštac sa silama raspadanja i rušenja. Moraće da se bori protiv razočarenja i bekstva naše omladine bilo ka inostranstvu, bilo u bolesti zavisnosti i depresiju. Moraće da ojača društvenu koheziju i solidarnost, promovišući sve oblike kolektivnih napora i iznad svega gradeći viziju budućnosti. Onu viziju koja nedostaje u svim beznačajnim nadmetanjima ovog dugog i produženog predizbornog perioda.

Prvo, oslonac na sopstvene snage, sa razvojem novog modela proizvodnje. Modela koji polazi od diverzifikovane poljoprivredne proizvodnje,

nastavlja se decentralizacijom proizvodnje, koja bi se zasnivala na kooperativnim osnovama i mikrovlasničkoj strukturi, izvan nezasite i parazitske prestonice; koji se odlučno oslanja na kooperativne partnerske inicijative solidarnosti i dovršava se učinkovitim i intervencijama iz javnog sektora podložnim javnim i društvenim sektorom na području velikih preduzeća. Ekološka i društvena ravnoteža moraju sačinjavati suštinske komponente ovog novog programa.

Drugo, zemlja će morati da potraži savezništva na višestrukim nivoima. Naše učešće u EU i Evrozoni predstavlja taktički, a ne izbor koji je strateškog karaktera: odbijamo podjednako i „evro fanatike“ koji su nas doveli u ovo stanje, kao i one koji, u nekom zaokretu, katkad čak i sa časnim namerama, potcenjuju opasnost da se Grčka nađe, sama i prepuštena sebi, pred Turskom, bez prethodnog izgrađivanja alternativnih saveza. Na taj način, moraćemo da, pre svega, „proguramo“ strateško jedinstvo sa drugom grčkom državom, kiparskom, te paralelno i sa balkanskim državama. Vizija Rigasa Velestinlisa o balkanskom savezništvu, moraće jednom da postane stvarnost. Nadalje, računajući na Evropu od Atlantika do Urala, moraćemo ne samo da ojačamo naše odnose sa Rusijom i istočnom Evropom, već i da se borimo za stvaranje nove ujedinjenje Evrope, sa uravnoteženim prisustvom i u zapadnom i u istočnom njenom krilu, jer će samo ovo obezbeđivati podjednako učešće i Grčke i Balkana u njoj.

Treće, što se tiče turskog ekspanzionizma, borba protiv njega umnogome iziskuje gorepomenuta savezništva, koliko i, naročito, podsticanje autonomije proizvodnje i naše odbrambene sposobnosti. Savezništvo sa kurdskim narodom pod oružjem, sa svim oblicima verskih i nacionalnih manjina, koje god i koliko god snaga odbijaju njen ekspanzionistički i vojni karakter, predstavljaju odlučan faktor ravnoteže i mira u regionu. Stabilni mir sa Turskom mogao bi da se učvrsti samo ako postoji ravnoteža snaga između Balkana i maloazijskog prostora i ako Turska postane demokratska zemlja, koja priznaje pravo na samoopredeljenje svim narodima i manjinama koje u njoj žive.

Četvrto, najvažniji faktor i uslov svega što smo gore izneli, jeste duhovno i političko dovršenje našeg identiteta. Stigavši do potpunog ćorsokaka otuđene modernizacije i kontinuiranog bekstva van, dužni smo da se osvestimo da, posle nekoliko hiljada godina, kada smo imali luksuza da trošimo, danas nije suvišna nijedna kap krvi, nijedan čovek, nijedan napor. Moraćemo da mobilishemo sve svoje snage, ne „da bismo prečicom krenuli ka Zapadu na izdisaju, niti da se pretvorimo u nove fanariote i neo-otomanske vazale, već da napokon sačinimo model naše nasušno potrebne modernizacije u skladu sa svojom tradicijom i identitetom, ono što su uradile sve nacije i narodi koji su želeli da budu slobodni.

Sa grčkog preveli Atanasios Lupas i Milan Korićanac

Kosovski boj, ulje na platnu, 110 x 90 cm

.....

POLEMIKE

.....

Radomir Đorđević

Matematički fakultet Univerziteta u Beogradu

O BRANIOCIMA JEDNE NEUSPEŠNE KNJIGE

Dragan Pavlović i Slobodan Žunjić, *Nasilje nad filozofijom*. O uzurpiranju „Odeljenja za filozofiju“, inkvizicionoj hajci na *Istoriju srpske filozofije* Slobodana Žunjića, otmici časopisa *Theoria*, i moralnom padu, Dialogue, Paris, Čigoja štampa, Beograd, 2016

Naslov ove knjige i posebno podnaslovi su bez sumnje pokazatelj neobične situacije u našem filozofskom životu, iznenađujući su i za one koji već više od pola veka prate rad u našoj filozofiji ili učestvuju aktivno u njemu. Šta se to zapravo dogodilo te su autori ove knjige ovako panično reagovali? Drugi autor ove knjige objavio je drugo izdanje svoje obimne knjige *Istorija srpske filozofije*. Kao i svaki autor bilo koje knjige, pogotovo ovakve koja je i priručnog karaktera, morao je da računa da će se o njoj pisati, raspravljati, ukazivati na njene domete pa i greške. I sam on je imao pravo i dužnost da iznese svoje stavove, razjašnjenja i da bi to bilo štaviše poželjno, jer bi se tako unapređivao rad u jednoj oblasti koja je kod nas bila doskora prenebregavana, kojom su se bavili pojedinci „za svoj groš“. Međutim sve je išlo drugim putem te zajedničkih rasprava sa autorom *pro et contra* nije ni bilo i tako je višedecenijska netrpeljivost među kolegama još više produbljena i nema izgleda da će uskoro doći do ozbiljne stručne, argumentovane rasprave. Ono što najviše začuđuje jeste činjenica da ni autor, osim ozlojeđenosti, ne pokazuje spremnost za argumentovano raspravljanje o knjizi, o problemima metodologije istorije srpske filozofije itd. On je zainteresovan jedino da izvrgne ruglu kritičare ne odgovorivši ni na jednu primedbu koja se odnosi na materijalne, faktičke greške u njegovoj knjizi. Predviđajući da će ono što će reći biti nedovoljno uverljivo za čitaoca on je prihvatio kao neku vrstu branioca Dragana Pavlovića. Pavlović lekar po struci je poznat našoj javnosti po nizu tekstova i reagovanja u dnevnom listu „Politika“, u rubrici *Među nama* itd. u kojima polemíše sa pojedinim univerzitetskim profesorima koji su javno izneli sumnje u originalnost doktorskih disertacija pojedinih visokih državnih službenika, dr Danicom Popović, akademikom Dušanom Teodorovićem jer je plagiranje

odavno poprimilo razmere koje prete potpunom razaranju univerziteta i svih drugih prosvetnih i naučnih institucija. On je sabrao te svoje tekstove i reagovanja i objavio u knjizi *Etika naučnog teksta*, izd. Čigoja štampa, Beograd 2015, Dialogue, Pariz.

Kada je reč o *Istoriji srpske filozofije* Slobodana Žunjića želim da podsetim na okolnosti koje mogu da pomognu u razumevanju naše nezaavidne situacije u filozofskom životu. Prvo izdanje Žunjićeve knjige izašlo je 2009. godine u izdanju *Plato*, u Beogradu. Koliko mi je poznato na to izdanje nije izuzev mene niko reagovao iako je ono u osnovi sadržavalo veoma oštre napade na brojne kolege sa Odeljenja za filozofiju u Beogradu i poimenično. Pročitavši pažljivo knjigu ukazao sam na desetine grešaka, propusta, proizvoljnosti, označivši ih taksativno. U tom izdanju primetne su bile izrazito pozitivne ocene pojedinih filozofa iz proteklih decenija koji su birani više po bliskosti pojedinim državnim i partijskim organima a koji su faktički iz ideoloških razloga ometali rad nekih drugih; takođe je bilo primetno izuzetno pozitivno prikazivanje doprinosa jedne male grupe naših savremenih kolega; založio sam se da se uvede pismeno recenziranje kao obaveza, čijem ukidanju je inače na određen način doprineo Slobodan Žunjić u vreme kada je uređivao časopis „Gledišta“ i kada je tu dužnost pred odlazak u SAD predao Iliji Mariću koji je tu značajnu publikaciju do kraja „privatizovao“ objavljujući uglavnom svoje radove iz istorije srpske filozofije ubrzo posle toga je časopis bio i ukinut. Detaljan osvrt na prvo izdanje napisao sam i zbog toga što sam video da je na pomolu mala grupa filozofa koja pretenduje na ulogu neke vrste državnih filozofa što je nagoveštaj sputavanja filozofije kao slobodne misli.

Kada se pojavilo drugo izdanje, prošireno, luksuzno, nagrađeno čak i kao izdavački poduhvat godine na Sajmu knjiga u Banjoj Luci, u kome je bilo još više grešaka, propusta, proizvoljnosti, kolege sa Odeljenja za filozofiju u Beogradu uvidele su kako izgleda da je moja zabrinutost bila opravdana i da je neophodan odgovor Žunjiću jer on nije više ni prikrivao svoje pretenzije pišući detaljno o raspravama i sukobima sa svojim kolegama tokom decenija koje po mom sudu nisu imale nikakav značaj za filozofiju kao struku nego su bile izraz međusobnih netrpeljivosti, koja se skrivala iza „pripadnosti“ analitičarima ili tzv. kontinencima.

Na izuzetno oštre napade Žunjića na kolege sa Odeljenja za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu pa i na samo Odeljenje uopšte, rukovodilac Odeljenja i neki članovi istupili su sa Saopštenjem javnosti, organizovali su konferenciju za štampu na Filozofskom fakultetu, i diskusiju; pozvali su i Žunjića kao pisca knjige, akademika Bastu kao recenzenta i ostale a bio je najavljen kao diskutant i pisac ovih redova ali nije učestvovao iz principijelnih razloga. Pisac i recenzent uredno pozvani nisu se odazvali pozivu ali je u dnevnom listu „Politika“ pomenuto Saopštenje

za javnost kao i diskusija nazvani kao inkviziciona hajka na Žunjića; pisac tog teksta nije po struci filosof nego publicista. Urednik Drugog Programa Radio Beograda g-đa Meliha Pravdić pokušala je da u jednoj emisiji tog programa pozove neke od učesnika u diskusiji ali je bilo malo onih koji se bave istorijom srpske filosofije. Radi toga se obratila sa molbom da Ilija Marić koji se jedno vreme bavio tim problemima dostavi svoj osvrt na Žunjićevu knjigu, što je ovaj obećao da će kroz nekoliko dana njegov sud biti poznat javnosti. Do danas taj njegov tekst nije poznat javnosti ni skoro godinu dana posle obećanja. Pomišljajući da će prevagnuti interesovanje za ozbiljnu stručnu raspravu uputio sam mejlom moje tekstove o prvom i drugom izdanju Žunjićeve *Istorije srpske filosofije* pomenutoj urednici g-đi Pravdić ali su rasprave o tome potom sasvim prestale.

Dve nove knjige koje su povod za ove redove su kraći osvrt namenjen više javnosti nego piscima ovih knjiga koji, kao što ću pokazati, nisu spremni za raspravu o greškama i proizvoljnostima nego za „odbranu“, dezavuisanje kritičara računajući da će verovatno mali broj zainteresovanih izvršiti poređenja mojih osvrta na prvo i drugo izdanje Žunjićeve knjige i njihovih „odgovora“. Ali ovde im ne ide na ruku činjenica da sam osvrt na prvo izdanje Žunjićeve knjige koja je ovde predmet rasprave objavio i u Srbiji i u Republici Srpskoj, zalažući se za povratak institucije recenziranja kao jedinog sredstva za obezbeđenje većeg kvaliteta radova. I taj tekst je dostupan i na Internetu kao i recenzija drugog izdanja Žunjićeve knjige.

Koliko je Dragan Pavlović, lekar, branilac Žunjićev spreman za raspravu može se videti iz jednog pasusa iz knjige Dragan Pavlović Slobodan Žunjić *Nasilje nad filozofijom*: „Pojavio se u međuvremenu i jedan prikaz *Istorije* zapravo ponovni prikaz od autora Đorđevića. Prvi prikaz, objavljen pre nekoliko godina, je bio pozitivan, dok je sada izmenjena verzija tog istog prikaza sasvim negativna, mada je reč o istom delu koje je prikazano. Žunjić diskutuje taj prikaz. Ja sam međutim smatrao da takva ekstremna nekonsekventnost autora taj prikaz definitivno diskvalifikuje, te sam ga stoga oglasio „nepostojećim“ i nisam ga uzeo u obzir u svojim tekstovima“ (str. 5).

Čitalac se svakako seća jedne moje asocijacije u vezi sa „strategijom“ kojom se može sugerisati da nešto ili neko ne postoji. Tada sam konstato-vao da to asocira na rezonovanje jednog junaka iz čuvenog dela Saltikova-Ščedrina koji, pokazujući na geografsku mapu pita „koja je ovo zemlja?“ i kada mu kažu da su to severnoameričke države on odgovara ljutito: „prekrijte tu zemlju neka ne postoji“. Čitalac je mogao da pomisli da iznosim tu asocijaciju tek tako. Pavlović nije ovde nimalo originalan. Pre njega tu strategiju je inicirao Ilija Marić, drugi jedan ogorčeni i nesuđeni dopisni član SANU, koji je pomagao Žunjiću i u izradi Imenskog registra za knjigu *Istorija srpske filosofije*. Ni prikaz prvog izdanja Žunjićeve „Istorije...“

niti prikaz drugog izmenjenog i proširenog izdanja pomenute knjige nisu pozitivni što svaki zainteresovani čitalac može lako da ustanovi poredeći moje tekstove. Iz navedenog teksta može se zaključiti jedino da je pisac oglašavajući taj moj prikaz „nepostojećim“, diskvalifikovao zapravo sebe samog. Prenebregavajući veći broj grešaka i proizvoljnosti itd. u prvom i u drugom izdanju Žunjićeve knjige na koje sam ukazao, predloživši da se knjiga povuče iz upotrebe; Pavlović umesto toga osporavanja detaljno piše o uzurpiranju „Odeljenja za filozofiju“, inkvizicionoj hajci na Žunjićevu *Istoriju srpske filozofije*, otmici časopisa *Theoria*, moralnom padu, sporeći sa pojedinim članovima Odeljenja za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu upućujući čitaoca na Internet-mrežu sa odgovarajućim audioosnimcima pojedinih diskusija u tzv. inkvizicionoj hajci“ na Filozofskom odeljenju Filozofskog fakulteta.

U drugom delu knjige *Nasilje nad filozofijom* pisac *Istorije srpske filozofije* Slobodan Žunjić još detaljnije prikazuje istoriju svojih sukoba sa kolegama iz Odeljenja za filozofiju i mnogim drugim. Kao što sam i ranije ukazao i u prikazu prvog i u prikazu drugog izdanja Žunjićeve „Istorije...“ sukobi o kojima piše Žunjić nisu nimalo doprineli razvoju naše filozofije, bili su plod lične netrpeljivosti i izneli na loš glas našu struku. Termini koje koristi Žunjić, rečnik uopšte, više podseća na jezik političkih grupa u zavadi, nije filozofski. Sa ostrašćenošću i ogorčenjem piše o svom neuspelom izboru za člana SANU još pre odlaska u SAD gde je boravio oko petnaest godina, o glasanjima u Srpskom filozofskom društvu 2000. g. za koje misli da je bilo odlučujuće u propasti predloga za pomenuti njegov izbor. Na poslednjim izborima u SANU opet je propao predlog da Žunjić bude izabran u tu najvišu naučnu i kulturnu ustanovu opet izazvalo njegovo ogorčenje. To je, kako izgleda, opet izazvalo njegovo ogorčenje pokrenulo novu ostrašćenost i dovelo do intenziviranja rasprava za koje se može konstatovati da neće dati nikakve rezultate. Pisac ovih redova je očekivao diskusije o teorijskim pitanjima i metodologiji istorije srpske filozofije o pristupu Žunjića u istraživanjima naše filozofske tradicije i to ne samo u *Istoriji srpske filozofije* nego i o delu *Prirok i suštastvo*, 1–4, objavljenog 2013. godine. O tome inače jedva da ima tekstova. Sam Žunjić zbog svoje ostrašćenosti više nije u mogućnosti da raspravlja jer ne uvažava činjenice koje su proverljive. On piše o prvom izdanju svoje *Istorije srpske filozofije* sledeće: „Ovo izdanje *Istorije* je dobilo obiman i povoljan komentar Radomira Đorđevića u *Unus Mundusu* 2013 (videti niže) str. 115f. Već sam istakao da su i moj prikaz prvog izdanja kao i prikaz drugog izdanja *izuzetno kritični*, konstatovane su greške, proizvoljnosti itd.

Čitalac može da se uveri u to pregledavši tekstove i da se pita ima li onda smisla voditi raspravu sa Žunjićem. Ipak, *zbog čitalac* odgovoriću ukratko Žunjiću koji se bavi mojim stavovima od str. 119 do str. 137.

Stepen ozlojeđenosti i rezignacije Žunjića zbog neuspeha njegove knjige, zbog razotkrivanja brojnih grešaka i proizvoljnosti vidi se iz sledećih redova: „Kontekst u kome se ovo dešavalo (vreme kada sam objavio prikaze prvog i drugog izdanja Žunjićeve *Istorije...* – R. Đ.) nalazi se u referencama 6–10 datim na kraju teksta. Sve je počelo da se odvija pod imaginarnom pretnjom (vraćanja ili) prihvatanja njegovog zvanja vanrednog profesora „filosofije nauke“, koju je on dobio (da se uzdržimo ovde od daljeg komentara) upravo pred samu svoju penziju“. U nastavku ovog očiglednog galimatijasa Žunjić kao i njegov branilac navodi da je moj prikaz prvog izdanja njegove „Istorije...“ bio pozitivan. Ali vratimo se galimatijasu. Referate za moj izbor u nastavnička zvanja docent i vanredni profesor kao i recenzije mojih knjiga potpisivali su akademik Zvonko Marić, fizičar, akademik Nikola Milošević, filosof koji su bili i recenzenti mojih radova, Ivan Aničin, fizičar, Bogdan Šešić, Andrija Stojković... Materijali o svemu tome nalaze se u arhivu PMF a kad je reč o Referatu za izbor u zvanje vanrednog profesora mislim da se i on može naći na Internetu, u svakom slučaju postoji *Zapisnik* sa sednice Nastavno-naučnog veća iz koga se može videti da sam jednoglasno izabran u pomenuto zvanje. Ali Žunjić i ne računa sa činjenicama koje svako može da proveri.

Ovde je zanimljivo što Žunjić pominje *kontekst* sada pominje važnost konteksta što nema nikakve veze. On koji je prikazivao filozofske koncepcije tzv. Praxis filozofije ali i druge bez poznavanja odgovarajućeg konteksta. Sam izraz „praxis filozofija“ je njegova neuspela tvorevina. Krug ljudi koje on ima u vidu pripadali su različitim generacijama, školama, čak i kad je reč o našim učesnicima Korčulanske letnje škole a da ne govorim o inostranim kao što su to Bloh, Markuze, Goldman, From, Fink, Habermas, Tomas Botomor, Kostas Akselos, Agneš Heler, Iring Fečer, Kosik... objedinjavala ih je, može se reći, izvesna intelektualna volja i spremnost da u blokovski podeljenom svetu pokušaju da stvore atmosferu u kojoj će se slobodno misliti, bez obzira na brojne različite i oprečne interpretacije ne samo Marksa nego i drugih filozofa iz velike svetske tradicije. Da je on pažljivo razmatrao priloge u časopisu *Praxis* mogao bi i sam da zaključi ovo, a da je pored toga imao u vidu i kontekst, koga se sada setio bez potrebe, mogao bi da se uveri da pripadnici Korčulanske letnje filozofske škole i ljudi oko njih nisu ipak bili bez važnih rezultata, bez obzira na ove ili one zamerke koje bi im se mogle upućivati. Ne samo za pisca ovih redova koji je imao priliku da 1968. i 1970. prisustvuje radu te škole, nego i za ostale mlađe kolege to su bile važne godine učenja. Ali vratimo se na kontekst koji je pomenut u citatu Žunjića u vezi sa mojim izborom u zvanje vanrednog profesora. Izbor o kome je reč bio je 2004. a prikaz prvog izdanja njegove knjige koji je bio negativan kao i prikaz drugog proširenog izdanja takođe negativan objavljeni su 2009. i 2011; kakve veze su mogli imati ti negativni prikazi

sa „kontekstom“ iz 2004? Kao što se vidi ovde je u pitanju još jedna u nizu izmišljotina kojih se Žunjić laćao u nedostatku činjenica. Podsećam na izmišljotinu o Svetomiru Ristiću o kome je pisao dirljivo i sa žaljenjem što je ovaj bio rastrgnut između putovanja u Skoplje gde je predavao na fakultetu i rada u Višoj pedagoškoj školi u Beogradu. Iz arhiva se međutim vidi da je Ristić predavao na Filozofskom fakultetu u Skoplju od 1920. do 1922., sam je podneo ostavku a da je u Višoj pedagoškoj školi u Beogradu počeo da predaje 1925. o čemu takođe postoji dokumentacija pa i objavljena monografija o toj ustanovi. Ali šta vrede podaci za čoveka ispunjenog mržnjom prema kolegi koji mu je dobronamerno ukazao na brojne greške, proizvoljnosti itd. On recimo istrže iz konteksta moje konstatacije u prikazu prvog izdanja da je dobro što se autor pozabavio izlaganjem principa istraživanja srpskog filozofskog nasleđa i da spada u ozbiljne istraživače. Kao konstruktivan kritičar sudio sam prema nekim njegovim ranijim parcijalnim priložima i po tome što se on uopšte počeo baviti tim problemima. Ali sam dalje pokazao da se on nije pridržavao principa koje je sam relativno jasno ali samo u opštem obliku izdvojio.

Kada sam pisao o prvom izdanju izrazio sam se veoma kritički ukazujući i na moguće veoma negativne posledice ako bi se ta knjiga uzela kao neki model za istraživanje srpskog filozofskog nasleđa, ukazao sam i na nefilosofski, ideološki, politički žargon, sa primesama vojne terminologije. Obratio sam pažnju i na neke pretenzije tada još prikrivene, koje su se međutim u drugom izdanju manifestovale krajnje otvoreno. Opet, samo radi čitalaca, skrećem pažnju na još neke Žunjićeve konstatacije. On dovodi u pitanje moju samostalnost, nepripadanje grupama koje su ostrašćene, zaboravljajući da sam javno demantovao u dnevnom listu „Politika“ da sam učestvovao na sednici Izvršnog odbora Filozofskog društva Srbije kada je nečijom greškom objavljeno da su svi ili većina članovi Izvršnog odbora glasali protiv predloga za kandidovanje Žunjića za dopisnog člana SANU. Dalje Žunjić umesto da zahvali na primedbama koje ne može da ospori insinuirao neke konstrukcije da ja tobože stavljam primedbe uglavnom kada je reč o „malim“ filozofima, tu deobu on izmišlja. Jasno je da ne možemo da delimo tako filozofe, u svakom slučaju ne možemo da ih ocenjujemo kao male ili velike pre nego što temeljno izučimo njihove spise i to u istorijskom kontekstu. Ali specifični voluntarizam onemogućava Žunjića da pristupi istraživanju brojnih pojava pa ih zbog toga i ne može valjano vrednovati. U nemogućnosti da ospori konstatacije koje sam izneo u vezi sa Milicom Bogdanović on piše da ja kao i obično grešim o „malim autorima“ računajući pri tome da čitalac neće upoređivati moje konstatacije sa Žunjićevim insinucijama. Pokušavajući da izbegne činjenicu da nije znao za studiju o Kjerkegoru Milice Bogdanović koju sam ja označio kao prvog tumača Kjerkegorove misli kod nas on napominje da je

dve godine pre ove autorke u Beču publikovan neki njen tekst u koautorstvu sa Perom Slijepčevićem i da je on pominje „i to u svom sopstvenom liku Milice Bogdanović“ (str. 127). Žunjić u svojoj „Istoriji...“ piše: „... ali je vredno spomenuti da su o njemu (Kjerkegoru – R. Đ.) vrlo rano pisali P. Slijepčević i M. Bogdanović“. Dakle, Žunjić, kao što čitalac može da se uveri ne pominje Milicu Bogdanović nigde „u svom sopstvenom liku“, nego navodi samo „M. Bogdanović“, da je o Kjerkegoru pisano kod nas rano ali ne navodi godinu i autora, kada je reč o Peru Slijepčeviću, takođe se ne navodi njegov rad niti kada je on pominjan u knjizi niti u bibliografiji. Sve to svedoči da Žunjiću nije bila poznata studija Milice Bogdanović o Kjerkegoru koju sam ja naveo. On zbog toga pribegava opet insinuciji radi prikrivanja stvarne situacije. Navodi da Milica Bogdanović „zbog toga nije prvi stručnjak za Kjerkegora kod nas kao što tvrdi R. Đorđević („prvi tumač Kjerkegorove filosofije kod nas“) jer je o njemu u Beču svojim studentima 1912. godine govorio Pero Slijepčević“ (str. 129).

U vezi sa Žunjićevim pokušajem da odgovori na primedbu u vezi sa Milanom Jovanovićem poenta mojih konstatacija je žaljenje što Žunjić iz navedenog teksta Jovanovića o razvoju filosofije u Srbiji od 1918. do 1938. ako ga je čitao uopšte, nije uvideo važnost objektivnog prikazivanja koncepcija filozofa različitih uverenja uključujući i marksiste onog vremena koji mu nisu bili nimalo koncepcijski bliski ali je pratio njihov rad i ocenjavao prema priložima za koje je mislio da imaju odgovarajući nivo za uvrščivanje u pomenuti pregled razvoja filosofije u Srbiji od 1918. do 1938. godine. Jovanovićev pregled mogao je da bude Žunjiću od koristi i da tako izbegne greške, proizvoljnosti, insinucije itd. I ovde upućujem čitaoca na poređenja da se uveri koliko je subjektivizam i voluntarizam Žunjića dominantan u njegovim prikazivanjima. Pokušavajući da ospori moju konstataciju o tome da Jovanovićev popis knjiga nije bibliografija niti je „iscrpna“ on opet pribegava insinuciji da se S. Marković i O. Keršovani uopšte ne pominju u Jovanovićevom „eseju“, što nisam ni tvrdio nego u spisku literature koji je dao Jovanović, navedeni su spisi pomenuutih i drugih marksista.

Dalje slede neke Žunjićeve konstrukcije koje su za analize druge vrste kojima se ovde ne možemo baviti. Proizvoljnostima Žunjića nema kraja. U prikazu drugog izdanja njegove „Istorije... istakao sam solidnost rada na Filozofskom fakultetu pre II svetskog rata kada su u sastav komisija za odbranu doktorskih disertacija iz filosofije koje su imale više aspekata, čiji su problemi iz oblasti više prirodnih nauka i matematike birani i odgovarajući stručnjaci iz tih disciplina, o čemu se danas ne vodi uvek dovoljno računa.

Evo šta Žunjić piše u vezi sa tim: „Ovde nema ničega što bi trebalo zameriti Ž. Radoviću kao kandidatu ispitivanom od te iste komisije, jer on o tom

sastavu nije imao odlučujuću reč. Stoga je sasvim pogrešno na njega se osvrtni kao glavnog krivca za takav sastav komisije, a takav njen sklop se nije morao obznaniti na sav glas po hodnicima ili spratovima ove ustanove. Kao asistent Filozofskog fakulteta, Ž. Radoviću je Poenkareova filozofija smeštena između dve krajnosti, Fajhingerovog fikcionalizma i Rikertovog apsolutnog objektivizma“ (str. 130.) Poslednja rečenica ovog pasusa nije korektna ni gramatički a da ne govorimo o besmislenosti Žunjićevog prigovora.

Znatan deo spisa Pavlovića i Žunjića je pokušaj osporavanja moje kritike Žunjićeve „Istorije... Pokušaj nije uspeo, kao što se čitalac već mogao uveriti ali nije lišen i izvesne zabavne strane; zanimljivi su čak i podnaslovi pamfleta koje daje Žunjić: Od koga je Radomir Đorđević pozajmio frazeologiju „bez komentara“; Šta je Radomir Đorđević ostavio čitaocima?; Dokle se svet mora uređivati prema shvatanjima drugih ljudi?; Koliko neko može da kaže o onom što u stvari ne zna? Neka sam čitalac pokuša da ustanovi da li su ovi podnaslovi u nekoj vezi sa onim sadržajem koji prezentira Žunjić na čije sam proizvoljnosti već ukazao.

Jedno priznanje pisci ovog pamfleta ipak zaslužuju. Dali su podatke sa interneta, i audiosnimke diskusija na Filozofskom fakultetu koja je izazvala njihovo najveće ogorčenje. Odgovarajući Živanu Lazoviću on mu zamera što se oslanjao na moja izlaganja tj. prikazima prvog i drugog izdanja njegove „Istorije...“ Žunjić piše: „Recimo, Ž. Lazović je svojevremeno u svom tribinaškom nastupu (6) nabrojao nekoliko sekundarnih srpskih mislilalaca, kao one koji, posle mog pregleda zaslužuju poseban tretman, ali se imena uopšte više i ne spominju u njegovom članku o „našoj nacionalnoj filozofiji“ (pogledati njegovo izlaganje na osnovu Đorđevićevih ispraznih citiranja koja je Lazović proširio dodavanjem Petronijevića i Kneževića (9c) Kako je to moguće, šta se sa njima u međuvremenu dogodilo? Ko to uopšte zna? To su tada bili Petronijević (,), Knežević (?), Apis, Đaja i Vanlić ali oni sami od sebe sada potpuno nestaju iz misaonog horizonta ovog našeg „analitičara“. Objašnjenje za ovaj krajnje neočekivani potez, jeste to da se Lazović ovde takođe oslanjao na tzv. sekundarnu literaturu i neke sasvim sekundarne autore, koje je sam dodao poput R. Đorđevića“.

Prepuštam čitaocu da na osnovu poređenja audiosnimaka sam konstatuje da li su ove konstatacije Žunjića opravdane. Ovde je najvažnije da nekako razjasnimo fenomen iskrivljavanja u prikazivanju koji je kod Žunjića poprimio čudnovate razmere. Ali pre nego što izreknem svoj sud o tome želim da skrenem pažnju da se u navedenom nabranju imena pominje i neki Apis. Pregledao sam pažljivo glavno delo Andrije Stojkovića *Razvitak filozofije u Srba od 1804. do 1944. godine*, izd. Slovo ljubve, Beograd, 1972. godine i nigde nisam našao da se Apis bavio filozofijom, pregledavao sam i najnovije radove istoričara, ali podataka o tome nema. Stojković je u navedenoj knjizi, kao što je poznato naveo desetine i desetine

imena ljudi koji su imali bilo kakvu vezu sa filozofskom strukom. Dimitrije Dimitrijević Apis bio je oficir obaveštajne službe vojske Srbije, učesnik u ubistvu Aleksandra i Drage Obrenović, 1903. godine, vođa „Crne ruke“, optužen na Solunskom frontu za zaveru protiv Regenta Aleksandra Karađorđevića i streljan 1917. godine na osnovu lažnih svedočenja. Ne verujem da je on čitao filozofe koji su pisali o ulozi nasilja u istoriji kao što su Sorel, Diring, Engels itd. i da je sledeći načela ovih i drugih sličnih filozofa učestvovao u majskom prevratu.

Pavlović i Žunjić u pokušaju da odbrane neuspehu knjigu pišu da su *Projekt Istorije srpske filozofije* odobrili akademici Lj. Tadić, M. Marković, M. Đurić. U knjizi štampanoj na vrlo kvalitetnoj hartiji, priložene su i fotografije pomenutih akademika i niza drugih što bi trebalo valjda da stvori utisak da iza autora stoje autoriteti, koje kritičari prenebregavaju. Podrška pomenutih akademika nije ni osporavana, jasno je da su oni podržali *Projekt* jer je istraživanje našeg filozofskog nasleđa bilo dugo zanemarivano. Ali ovde je reč o završnom radu, *rukopisu* koji nisu oni mogli da odobre za štampu već zbog velikog broja grešaka, proizvoljnosti i u prikazivanjima koncepcija samih tih akademika. Svi mi koji smo poznavali te akademike, posebno akademika Mihaila Đurića, ne možemo da se otmemo utisku da bi ovaj akademik zatražio satisfakciju i na Sudu zbog neprimerenih uvreda. Ali... nije uzalud davno rečeno iz očaja: „hartija sve trpi“.

Kako je moguće da jedan bivši profesor Univerziteta u Beogradu dospe do stupnja kada ne uspeva da uvažava činjenice koje su proverljive pripisujući svojim oponentima stavove koje ovi nikada nisu izneli izmišljajući podatke, zbog čega nije uspeo da ospori kritike, još manje se moglo to očekivati od autora koga je on angažovao kao svojevrсноg branioca. Ogorčenje koje je zahvatilo Žunjića naročito posle drugog neuspeha da bude primljen za dopisnog člana SANU kao da je zamračilo stvarne okolnosti i onemogućilo bilo kakvu raspravu na osnovu činjenica, argumenata.

Neuspeh njegove knjige *Istorija srpske filozofije* u kojoj je trebalo da prikaže razvoj naše filozofije od njenih početaka pa do našeg vremena bio je neizbežan već zbog veličine zadataka koji je postavljen, zatim zbog toga što je pisac bio oko petnaest godina van zemlje gde nije mogao da koristi sve relevantne izvore, posebno arhivske što se oslanjao na neke bliske saradnike koji ni sami nisu mogli da konsultuju sve odgovarajuće izvore. Niko od nas nije mogao da pročita sve knjige iz svih naših centara koje su navedene u poslednjim poglavljima Žunjićeve knjige a mnoge od njih nije bilo ni potrebe navoditi bez obzira na nameru da delo bude obuhvatno. Još manje je to mogao da postigne Žunjić koji se tako dugo nalazio van zemlje. Ali on je pribegao takvom navođenju knjiga iz „demokratskih“ razloga. „Ući“ u istoriju srpske filozofije nije mala stvar naročito za mlade ljude; u toj strategiji ima logike, ti ljudi ili bar neki priključice se možda

za sada maloj grupi koja pretenduje da ima glavnu institucionalnu moć u filozofskom životu naše zemlje. „Filozofska glasačka mašina“ u ovoj strategiji Žunjića nije nevažna.

Situacija u našem filozofskom životu nije nimalo zadovoljavajuća i može se prevazilaziti ukoliko se započne sa uspostavljenjem odgovarajućih ustanova u društvu, a kada je reč o filozofskom i naučnom radu uspostavljanju institucije recenziranja kojoj će se ljudi poput Žunjića suprotstavljati energično što pokazuje i pamflet Pavlovića i Žunjića. Ali da ipak završimo ovo izlaganje malo veselije jednim sećanjem koje baca sliku i na naš mentalitet. Uči u istoriju srpske filozofije! Sećam se da je 1972. godine odmah po objavljivanju Stojkovićeve knjige koju sam pomenuo došao jedan čovek koji se predstavio kao Petronijevićev nekadašnji učenik i zapretio Andriji Stojkoviću da će se obratiti sudu zbog toga što nije pomenut u knjizi. Imao sam prilike da razgovaram sa tim Petronijevićevim učenikom koji je u privatnom izdanju 1935. godine objavio kritiku Ajnštajnovе teorije itd. Stojković je u mom prisustvu nastojao da umiri tog kritičara Ajnštajna da šalama umiri ozlojeđenost kritičara Ajnštajna. Posle duže rasprave pomenuti kritičar Ajnštajna rekao je: Vi ste mi naneli štetu, da ste me pomenuli ja bih mogao da pokažem knjigu gazdarici kod koje stanujem da bi mi ona kao zaslužnom čoveku smanjila kiriju.

Greške i proizvoljnosti u Žunjićevoj *Istoriji srpske filozofije* navele su me da pregledam i njegovu knjigu *Prirok i suštastvo*, 1–4, izd. Službeni glasnik, 2013. godine bez pretenzije na širi osvrt ili komentar bar ne za ovu priliku i u jednom i u drugom delu pojave se prate „od početka“ pa do sredine 20. stoleća. Opet preveliki zadatak. Zaslužuje komentar i sam naslov tj. podnaslovi pojedinih knjiga. Pisac sugerise da je ovde reč o nekoj vrsti istorije pojmovne logike. Najvećim delom je reč o pregledu raznih prepisa grčkih i vizantijskih prepisa a potom i srednjovekovnih bogoslovskih srpskih prepisa; ali tu je reč o teološko-filozofskom nasleđu. Značajnija su izlaganja o razvoju logike u 18. i 19. veku u razvijenijim centrima srpske učenosti u centrima Austrougarske, Rusije itd., a posle toga i u novostvorenoj srpskoj državi u vreme kada se u njoj razvijaju visokoškolske ustanove. Na osnovu pregleda razvoja logike u prvoj polovini 20. veka mogu se konstatovati propusti za koje nema opravdanja, jer izvori za izučavanja postoje. Kada je na primer reč o prvoj logici u Jugoslaviji koju je napisao Živorad Radović posle II svetskog rata, pisac je konstatovao da nije mogao da dođe do nje. Pisac ovih redova je došao do te knjige i u jednom radu o Živoradu Radoviću prikazaće je detaljnije kao i delatnost Radovića u celini, od predratnih asistentskih godina kod Nikole Popovića, doktorske disertacije o Poenkareu, rada odmah posle rata na Katedri za filozofiju, rada u Ministarstvu prosvete, rada na Univerzitetu u Skoplju i najzad kao nastavnika Visoke škole za fizičku kulturu gde je ostavio važan

trag svojim skriptama i predavanjima, te ga dr Aleksandra Milojević ubraja u utemeljivače psihologije sporta kod nas. Dakle, svoj posao istoričara srpske filozofije pisac ovih redova shvata i kao osvetljavanje delatnosti onih filozofa koji do sada nisu izučavani. Mi ne smemo takve pojave nazivati kao Žunjić „malim autorima“ zbog toga što do sada nisu istraživani i ocenjivani, a ocenjivati ih pre nego što istražujemo njihov opus kao što to čini Žunjić u nekim slučajevima lišeno je smisla. Nezavidnoj situaciji u našem filozofskom životu doprinosi i čudnovata žurba nekih autora da završe svoj neki spis do isteka roka za neku ustanovu koja daje priznanja, nagrade pre nego što odgovarajući ljudi iz struke daju svoj sud o vrednosti dela. Oni koji u tim priznanjima, nagradama itd. odlučuju ne rukovode se uvek stvarnim doprinosima dela kao što pokazuje situacija sa Žunjićevom *Istorijom srpske filozofije* i tako nanose štetu i struci i autoru.

Jesen, pastel, 90 x 70 cm

Čobanski motiv, ulje na platnu, 112 x 90 cm

BESEDE

Počev od 2009. godine u Ivanjici se svake godine krajem avgusta održava Nušićijada. Reč je o kolaž festivalu satkanom od muzičkih koncerata, pozorišnih predstava, sportskih događaja, performanasa, izložbi i filmskih projekcija, začinjen ceremonijama i paradom kostimiranih građana kao svojim zaštitnim znakom. Ona predstavlja spoj kulture i zabave, tradicionalnog i modernog, mladosti i iskustva, individualnog i kolektivnog.

Poznato je da je Branislav Nušić bio odličan besednik i da je napisao jedan od najboljih priručnika za retoriku na srpskom jeziku *Retorika – nauku o besedništvu*. Imajući to u vidu u okviru Nušićijade u Ivanjici počev od 2012. godine organizuje se Besedničko veče: „NUŠIĆ I REČ“. Ono se sastoji iz dva dela. U prvom delu ugledna ličnost iz javnog života po pozivu govori „Besedu o Nušiću“ na temu o Branislavu Nušiću kao besedniku i teoretičaru retorike. U drugom delu „U slavu reči“, nastupaju revijalno najuspešniji takmičari u besedništvu u Srbiji u tekućoj godini.

U ovoj rubrici *Hereticusa* objavljujemo besede dr Slaviše Orlovića, redovnog profesora Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i studenata Olivera Ševo, Stefana Dragičevića i Bojane Petrović, koje su održane 27. avgusta 2016. u Ivanjici. Na kraju je beseda dr Đorđa Sibinovića notarima Srbije.

Slaviša Orlović (1966) je doktorirao na Fakultetu političkih nauka u Beogradu gde je zaposlen u zvanju redovnog profesora. Bavi se političkom sociologijom i političkom teorijom (političke partije, izbori, parlamentarizam i demokratija). Objavio je preko osamdeset naučnih radova (tekstova i članaka) u domaćim i stranim časopisima i zbornicima, kao i knjige: *Političke partije i moć* (2002); *Politički život Srbije – između partokratije i demokratije* (2008, Sl. glasnik); *Politikološki ogledi – politička teorija i politička sociologija* (2010, Sl. glasnik). *Taoci politike 2003–2013* (2014). (Nagrada Desimir Tošić za seriju kolumni u „Politici“), *Izborni bumerang, političke posledice izbornih sistema* (2015) (Nagrada Grada Beograda za najbolju knjigu u 2015. godini u oblasti društveno-humanističkih nauka), *Partije i partijski sistemi, teorijsko-analitički okvir* (2015). Uredio je knjige: *Dileme i izazovi parlamentarizma* (2007); *Beograd, demokratska metropola* (2009), *Partije i izbori u Srbiji, dvadeset godina* (2011), *Izbori i formiranje Vlade u Srbiji 2012.* (2012), *Comparative Analysis of Democratic Performances of the Parliaments of Serbia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro,* (2013).

Boravio je na univerzitetima: Vestminster, Kansas, UCL i Oxford. Od 2012. do 2014. bio predsednik Udruženja Fulbrajtovih stipendista Srbije. Pokretač je i urednik časopisa za analizu politike *Politički život*. Urednik je biblioteke Društvo i država u Službenom glasniku. Član je Visokog službeničkog saveta. U dva navrata (2007. i 2008) bio je član sudskog besedničkog veća (žirija) na Festivalu besedništva *Lux verbi* u Sremskoj Mitrovici.

Olivera Ševo je rođena u Bihacu 1991. godine. Osnovnu školu i gimnaziju završila je u Banja Luci. Pravni fakultet Univerziteta u Banja Luci upisala je 2010. i diplomirala 2015. godine sa prosekom 9,03. Stipendista Ministarstva prosvete i kulture Republike Srpske u kategoriji uspešnih studenata. Učestvovala je na više takmičenja u besedništvu i osvajala brojne nagrade: nagrada Saveza studenata Pravnog fakulteta za najbolji patriotiski govor na VIII Takmičenju u besedništvu studenata Pravnog fakulteta u Banja Luci (2011), nagrada za najbolji govor u kategoriji „slobodna tema“ na X Takmičenju u besedništvu studenata Pravnog fakulteta u Banjoj Luci (2013), učešće na Forumu besednika u čast Petra Kočića, Banja Luka, BiH (2015), treća nagrada na takmičenju u besedništvu „Sirmium lux Verbi“, u Sremskoj Mitrovici.

Stefan N. Dragičević je rođen 1993. u Prijedoru kod Čačka. U rodnom mestu je završio osnovnu školu, sa Vukovom diplomom. Učestvovao je na mnogim takmičenjima i ostvario zapažene rezultate iz istorije. Od 2008. do 2013, završio je petorazrednu Bogosloviju u Kragujevcu, sa odličnim uspehom. Više puta je nagrađivan za posebno zalaganje i isticanje u nastavi. Raznim prigodama besedi (u Bogosloviji, dve godine izučava omilitiku). Upisao je 2013. godine Bogoslovski fakultet u Beogradu. Od 2014. godine posvećuje se studijama prava na Pravnom fakultetu Univerziteta Union u Beogradu, gde dve godine pohađa kurs Pravna retorika i savremeni odnosi sa javnošću. Na prestižnom festivalu besedništva „Lux Verbi“, u Sremskoj Mitrovici 2015. osvojio je drugu nagradu u takmičarskoj kategoriji improvizovane besede. Posebno je angažovan na polju među-religijskog dijaloga.

Bojana Petrović je rođena 1996. godine u Kruševcu gde je završila osnovnu školu i gimnaziju kao vukovac i nosilac titule Svetosavskog đaka. Ove godine je završila prvu godinu Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu sa prosekom 10.00. Učestvovala je na XXI takmičenju u besedništvu Pravnog fakulteta gde je osvojila drugo mesto u kategoriji slobodna tema sa besedom Raskršće. Stipendista je Fonda za mlade talente Opštine Kruševac. Kao mala završila je školu glume i govora u Kruševcu kada je i postala mladi član Kruševačkog pozorišta kao i amaterskog pozorišta „Kruška“. Od osnovne škole, pa kroz celo srednjoškolsko obrazovanje učestvovala je u recitatorskim smotrama gde je ostvarivala zapažene rezultate.

Slaviša Orlović

(NE)MOĆ REČI

Poštovani prijatelji, ljubitelji Nušića i lepe reči,

Dok se nad Srbijom lagano nadvija jesen, došao sam u Ivanjicu, gde se dešava duhovno proleće. Doći iz Beograda u Ivanjicu znači piti vodu na izvoru.

Kada me je profesor Trkulja pozvao da vam se obratim, upitao sam se da li sam dostojan Nušića i Ivanjice ili sam „viđen za Ivanjicu“ kao kod Nušića. Tu sam kao neka uvertira večerašnjim zvezdama besedništva ili samo kao predgovor večerašnjim govorima i govornicima. Zato ne treba da vam držim slovo, već da podelim sa vama svoju reč uveren da reči i ideje, za razliku od novca, kada se dele – umnožavaju se. Moje reči shvatite kao moju molitvu i moju ispovest, a možemo se moliti samo onima u koje verujemo. Kao i pesnikinja, večeras tražim pomilovanje za reč koja nikada nije bila na vlasti, retko u milosti!

Za pesnikinju Srbija je velika tajna, a tajna je beskrajna. Tu tajnu Branislav Nušić je vrlo dobro poznao, kao što pisci možda najbolje poznaju svoj jezik i svoj narod. Znati dobro svoj jezik i svoj narod znači i biti na putu ka sebi samom. Reči, kada se pretoče u dela, obezbeđuju nam trajanje.

Od kada je sveta i veka, ljudi su se jedni drugima obraćali. Bilo „Besedom na Gori“, govorima na trgovima (agorama) i forumima, u amfiteatrima i parlamentima – sa govornica i pozornica i raznim auditorijumima. Javno izgovorena reč ne škodi demokratiji. Res publika (lat. *res publica*) znači da je reč o javnim stvarima. Bez publike nema republike! Grci su govorili da u zajednici treba trenirati govor, razgovor i dogovor. Bez govora nema ni dogovora ni odgovora, ali ni dijaloga. Dijalogom dolazimo do najboljih rešenja. Važno je tragati za odgovorima na pitanja koja će tek biti postavljena. Oduvek se vodilo računa ko je u čemu na dobrom glasu. Dobar glas prati lepa reč, kao što lepom rečju zaslužujete da vas prati dobar glas. Iza reči je misao, iza misli ideja, a ideja vremenom postaje institucija. Ideje zažive kad ovladaju masama.

Kakva je danas moć reči? Dobar besednik zna da lepa reč skida kamen sa srca. Ona je obloga za ranu i melem za dušu. Međutim, ne smemo zaboraviti da se rečima može poseći ko mačem.

Pesnik Branko Miljković veli: „Ubi me prejaka reč“, a patrijarh: „Rekoh i spasih dušu svoju“. Između te dve krajnosti – da reč može da „ubije“ i da „spasi dušu“ možemo pratiti moć i nemoć reči. Dakle, možemo li mi izbeći ubistvo rečima i možemo li u rečima i u jeziku naći spasenje duše i svoje utočište? Ako ne možemo u jeziku, u čemu možemo? Zato su naše reči i naš jezik istovremeno i naš identitet, i naša molitva i naša ispovest.

Kroz istoriju književnosti može se sagledati večna borba između dobra i zla. Reči mogu da inspirišu i mobilišu, uspavanog da probude, poniženog da uzdignu, tužnog da uteše i razvesele. Ali reči mogu navesti i na zlo.

Gledajući taj paralelizam, na jednoj strani, imamo dobar prikladan i lep govor, a na drugoj, reči mogu biti otrovne, mogu da navedu i zavedu, da navuku neku bedu, da vode u manipulaciju, demagogiju i populizam. Tako je, izgleda, oduvek bilo i u Nušićevo vreme i danas.

Zašto je Branislav Nušić naš savremenik? On je izuzetno dobro poznao ono trajnije u nama i među nama. Svoj narod i svoju zemlju, ljude i običaje, naravi i manire.

Nije slučajno da je pisac pozorišnih komada napisao jedan od prvih udžbenika retorike, jer je gluma, uz poeziju, bliska retorici. Nušićeva „Retorika“ prvi put je objavljena 1934. godine. To su, izvorno, bila njegova predavanja održana na vojnoj akademiji. Retorika je nauka o besedništvu, veštini besedništva. To je i veština i umetnost. To je drevna veština, to nije ni brbljanje, ni pričam ti priču (*telistoring*). Retorika predstavlja skup pravila o lepom govoru, dok je besedništvo praksa u kojoj se ta pravila menjaju. Jedni ubeđuju svoje slušaocce, drugi na njih prenose svoja iskustva, treći šire svoje ideje i stvaraju sledbenike. Svakome je važno kako da pridobije slušaoca.

U onoj meri u kojoj smo epski narod oduvek se negovalo besedništvo a reči su se prenosile „s kolena na koleno“. Besedništvo počiva na krasnorečivim, bogougodnim, zlatoustim govornicima, besednicima ili oratorima.

Nušić je razlikovao više vrsta beseda. Pomenuću samo neke. Sudska beseda brani pravdu. Pravo nije isto što i pravda. Vladavina prava je iznad vladavine ljudi. Nevinog optužiti i krivog osloboditi je nepravda. Ne kaže se slučajno neka vam reči budu blage, a dokazi jaki. Danas je to manje-više obratno. Reči su nam obično jake, a dokazi slabi.

Vojnička beseda brani čojstvo i budi junaštvo. Ne napred, već za mnom! Uvek će se pamtiti kako je Spartanka svom sinu rekla: „sa štitom ili na njemu“, ili kako je Cezar uzviknuo: „Dođoh, videh, pobedih“ (lat. *Vene, vidi, vici*). Kada je prošao Rubikon, uzviknuo je: „Kocka je bačena“ (lat. *Alea iacta est*). To je ostalo sinonim za donošenje teških odluka. Cezar je ipak uspeo da pobedi u građanskom ratu, a kako je Senat pobjegao iz Rima, smrtna kazna nad njim i legionarima nije izvršena. Naši oficiri su gubili bitke, a dobijali ordenje. A mnogi koji su poginuli za otadžbinu nisu dobili ništa.

Duhovno besedništvo je prisutno još od vremena osnivača velikih svetskih religija: Bude, Mojsija, Isusa, Konfučija. Nikada nije bilo lako prodreti u dušu čovekovu i navesti ga da se zapita i zamisli. Ne kaže se slučajno – progovori da te vidim! Mudri ljudi od davnina tragali su za pravilima što sadrže ono najvažnije za ljudski život u zajednici. Odnosi među

Ljudima na ljudski način se mogu urediti na jednom jednostavnom pravilu: Ne čini drugome ono što ne želiš da tebi drugi čine. Kao što znamo, to je hrišćansko načelo iz Isusove besede na Gori: „Sve što hoćete da ljudi vama čine, činite i vi njima“ (Jevanđelje po Mateju). Do potpuno istog načela mnogo ranije došli su Buda i Konfučije, koji je to načelo nazvao „zlatnim pravilom“. Ključna reč za zlatno pravilo je *reciprocitet*. Za Svetog Savu to je *ljudskost*. I patrijarh Pavle je upozoravao: „Budimo ljudi....“

Kada je Konfučiju hvalisavi i ambiciozni student isticao kako on zna „zlatno pravilo“, Konfučije je odgovorio: „Ti znaš pravilo, ali nemaš snage da ga se pridržavaš“. Često nam se dešava da znamo „zlatno pravilo“, ali nismo u stanju da ga se pridržavamo. Nije li to i kategorički imperativ Imanuela Kanta – „moralni zakon u meni i zvezdano nebo nada mnom“. Nije slučajno baš on uzviknuo: *Sapere aude!* (Imaj hrabrosti služiti se sopstvenim razumom).

Branislav Nušić je primer čoveka koji se služio sopstvenim razumom. On je bio hrabar čovek u svom vremenu! On je pisao kako je mislio, ali je i živio kako je pisao.

Da li mi zaista živimo onako kako mislimo? U nama se naš razum ponekad sukobljava sa našim iskustvom. O odnosu razuma i iskustva svedoči dijalog između racionalista i empiričara. Empiričari poručuju racionalistima: Nema ničeg u ljudskom razumu što pre toga nije bilo u ljudskom iskustvu. A racionalisti im odgovaraju: Nema ničeg u ljudskom razumu što pre toga nije bilo u ljudskom iskustvu, osim samog razuma!

Dakle, potrebno je i znati i verovati. Biti promišljen, ali ne i umišljen.

Da li uopšte u nešto verujemo? Moj teizam je evoluirao od verovanja da Bog stanuje na nebu, do uverenja da je Bog u svakome od nas, kao vrhovni moralni princip. Ukoliko smo u stanju da budemo gospodari svojih osećanja, misli i reči, utoliko možemo pronaći, ako ne spasenje duše, onda barem unutrašnji mir.

Da bismo slobodno koristili svoje reči, veoma je važna sloboda govora. Bez slobode govora i slobodnog čoveka, nema ni dobrog govora. Danas svuda možete imati „Hajd park“, svoju pozornicu i govornicu i možete se obraćati svakome do mile volje. Ali šta sve to vredi bez kamera i mikrofona, ako vas niko ne vidi i ne čuje?

Čovek ima potrebu da se obraća drugima, ali podjednako su važni i oni kojima se obraćamo. Vrlina dobrog sagovornika jeste i da ume da sluša. Da bi se ljudi razumeli, potrebno je da se dobro čuju. Kada se slabo slušamo, loše se čujemo i još slabije razumemo. A mi u razgovoru sa decom kažemo: „Ućuti dok ja pričam“!

Govornici imaju različite motive i porive. Učitelji i profesori obraćaju se vašem razumu, političari vašim strastima, a ljubavnici vašim emocijama.

Imam svoju katedru, ali ponekad mi je potrebno da imam i svoju Saharu da mogu da urlam do mile volje, a ponekad i da imam svoj „zid plača“.

Nušić je živeo i pisao u skladu sa stihom: „*Mene sve rane moga roda bole i moja duša s njim pati i grca*“. Njegove predstave danas se igraju, verovatno, više nego u njegovo vreme. Možda zato što nam je pokazao kao u ogledalu ko smo i kakvi smo. Možda zato, što je bio u pravu, a biti u pravu pre vremena znači ne biti u pravu.

„Narodni poslanik“ i „Gospođa ministarka“ su naši savremenici kao i sam Nušić. Dilema političara još iz njegovog vremena mogla bi da glasi – šta reći a ne slagati? Da li postoji odgovornost za izgovorenu reč?

U skladu sa Kampanelinim rečima da „reči prethode mačevima“, na Gazimestanu smo čuli – ako ne umemo da radimo, umemo da se bijemo. Čak se i sa balkona Narodnog pozorišta komandovalo – Agonj!

Beše teška reč, ali behu i ratovi.

Koje su posledice ovih ratova?

To što više svi ne živimo u jednoj državi?

To što za granice kažemo – na ovim prostorima?

To što su nam Crna Gora i Crnogorci dalje a ne bliže?

To što više ne slavimo ispraćaj u vojsku, nego punoletstvo?

To što je Srbija jedina zemlja u kojoj beše mnogo ratova sa susedima i još više izvinjenja?

To što smo imali mnogo ratnih heroja i još više njihovih izručenja?

To što smo 1989. povikali „svi na Kosovo?“

To što smo 1999. otišli „svi sa Kosova?“

Kada ne znaju o čemu, mnogi bi da pričaju o patriotizmu. Da li neko zna da li je pronađena jedinica za merenje stepena srpstva? Tesla, Pupin i Milanković već su dobili merne jedinice, ili se po njima nešto zove u nauci ili bar neka ulica. Oni su, kao i Đoković zbog kojeg podižu našu zastavu na jarbol i pevaju našu himnu širom sveta postali mera. „Čovek je mera svih stvari, koje jesu da jesu a koje nisu da nisu“, veli istaknuti sofista Protagora. Andrić je na dodeli Nobelove nagrade u svojoj besedi naglasio da je najvažnije biti čovek. Ali je i najteže.

Pominjući njih, pitam se da li cenimo svoje najumnije i najuspešnije. Da li ih cenimo za života? Ovdje se uspeh ne prašta, a ništa ne prolazi brže od poverenja naroda. Niko nije prorok u svom selu. Zato mnogi odlaze iz „svog sela“. Ali zato, što dalje odeš – dalje stigneš. Tek kada ih drugi primete i učine značajnim, mi ih svojatamo.

Tako je, izgleda, i drugde. Molijer, poznati komediograf i majstor smeha, nikada nije postao član Francuske akademije. Njeni potonji članovi napisali su na njegovom spomeniku preko puta akademije: „Njegovoj

slavi nije ništa nedostajalo što nikada nije bio član akademije, a našoj je nedostajao on“.

Možemo li da menjamo tu sliku? Promene u ljudskom društvu počinju promenama u ljudskom mišljenju. Promene počinju promenama u nama samima i u sopstvenom dvorištu. Srce naroda ređe se osvajalo istinom, a češće zabludama. U tome se razlikujemo oni i mi. Nama je do istine i do morala, a njima do vlasti. Moral je, izgleda, proteran iz politike. I posle Petog oktobra rekli su nam – kome je do morala, neka ide u crkvu!? Mnogi ne vole da čuju istinu. Profesora istina obavezuje.

Borba između dobra i zla nema konačnog pobednika, ali je važno suprotstavljati se zlu. Kao što nam reče nobelovac: „sve su Drine krive, nijedna se ne može ispraviti, ali nikada nemojte prestajati da ispravljate krive Drine“. Maks Veber kaže ne suprotstavljati se zlu – znači učestvovati u njemu. Marko Antonije nad mrtvim Cezarom izgovara: „Zlo što ga ljudi čine, živi i posle njih. Dobro se često sahranjuje sa njima“.

Dragi prijatelji,

Za slobodnu reč uvek se plaćala visoka cena. Progonom, izgonom ili ostrakizmom. Proroke su uvek proganjali. I Hrista su ljudi razapeli, a što više Hrista u vama ima, više vas razapinju i progone. Sokrata je demokratska Atina osudila na smrt sa obrazloženjem da kvari omladinu i poriče moć bogova.

Često nam kažu da lepa reč i gvozdena vrata otvara, a obično prećute da se zbog slobodne reči, neretko, iza gvozdениh vrata zatvaralo. Kažu nam: ako vas ne slušamo, pratimo vas. Ako vas ne slušamo i pratimo, snimamo vas. A ja njima poručujem: doušnici, prenesite verodostojno!

Vlast je oduvek volela da sluša svoje građane, ali i da ih prisluškuje. Tehnika je napredovala. Sve je više poslušnih ljudi i prislušnih uređaja. Zato ja sam snimam sve svoje govore. Bolje da imam original. Zlu ne trebalo. (Evo napraviću i selfi sa vama. Za mnom ili sa mnom!)

Ko se drzne, trzne i podigne glavu, optuže ga da nije ispravan. Optužbe da nismo ispravni imaju za cilj da više ne budemo uspravni. Iskustvo govori da život sa „ortopedijom uspravnog hoda“ znači da imamo kičmu. Moralni život je teži, ali je ljudskiji.

I sam Nušić je to iskusio. Nušić je zbog jedne pesme proveo dve godine u zatvoru. Na razvojnom putu, on je u svom stvaralaštvu „politički ometen“. Ko danas pamti ko je bio na vlasti u vreme Nušića? Od Ben Akibe možemo naučiti da se uvek treba sprdati sa progoniteljima svojim.

Ali strpljen spasen, jer strpljenjem pobeđujemo mučitelje svoje. Naše strpljenje nije naša slabost, već naša snaga. Trpeljivost je tolerancija, a tolerancija je pretpostavka za dijalog. Snagom argumenta, a ne argumentom

snage. Volteru se pripisuje da je rekao „Iako se ne slažem sa vašim mišljenjem, trudiću se svim silama da se ono može čuti“.

Možemo li konačno da premostimo taj jaz između njih i nas? Mostovi služe da spajaju različite obale, ali i da bi se gazili i rušili. Zna se ko uvek prvi strada. Najzad, i ako eventualno stradate zbog svoje reči, zar put stradalništva ne vodi u vaskrsenje?

Zato, dragi prijatelji, držite se svojih reči, datih obećanja i čuvajte se lažnih proroka! Sa rečima kao i sa snovima, budite oprezni, mogu vam se i ostvariti.

Šta mislite, šta bi danas Nušić primetio da se slučajno prošeta Srbijom? Čuo bi: „Bravar je bio bolji!“, „Za sve su nam krivi profesori i akademici!“, „Sjebi mu znanje!“, pročitao bi sa zidova kako se traži „Pravda za Uroša“, u novinama kako se traži „Sloboda za Miškovića“, i „Cipele za Dragicu“ a navijači bi mu uzvikivali: „Pederu, pederu“! Zato je u Nušićevom stilu najbolje boriti se humorom protiv gluposti.

A u besedništvu, kao i u životu, važno je učiti od boljih od vas i ne sputavati ih. Kakav bih ja profesor bio ako bolji od mene ne bi dolazili posle mene? Sada ja odlazim, a oni dolaze.

Olivera Ševo

„KAKVA MUZIKA, TAKVA I DRŽAVA“ – PLATON

„Hej momci u plavom
imam lošu vest
pozitivna biću ja na alko-test.“

Dok ona postaje pozitivna na alko-test, njen estradni kolega bi joj poručio: „Zapali grad, obuci nešto baš kratko“. Dame i gospodo, Platon je rekao: „Kakva muzika, takva i država“. Ako mu je verovati, ne govore li sledeći stihovi najbolje o našoj dominantnoj muzici? I državi.

„Neko će mi noćas napraviti sina
vatru pali flaša crnog vina
haljina na pođu dobar znak za sreću
ko si ti do sutra znati neću.“

Ili:

„Nisam laka, nisam nevina
gola spavam iza zidina
Ubila me ljubav jedina
ide leto, ja frigidna.“

Da imamo vremena, zatražila bih minut ćutanja za našu muziku. Jadna je i nesrećna ona zemlja u kojoj su ovi stihovi i ova kultura potencijalni obrazac ponašanja. Jadna je i nesrećna ona zemlja u kojoj su ovo pesme koje emituju javni servisi. Ona zemlja u kojoj javni servis emituje u udarnim terminima serije intervjuja sa zvezdama, zvezdicama i propalim zvezdama Granda.

Da, javni servisi. Glasila, svih građana!

Jadna je i nesrećna ona zemlja u kojoj jedan muzički bučkuriš kupuje njen narod na predizbornim skupovima. Ne čini li vam se da u nedostatku političkih programa, kulture i obrazovanja turbo folk postaje sve prihvaćeniji i poželjniji? Jadna je i nesrećna ona zemlja u kojoj gradski i opštinski budžeti poručuju plaćanjem ovih izvođača da je to prvo muzika, a potom i kultura koju njen narod zaslužuje. Jer turbo folk jeste kultura. Ili bolje rečeno, nekultura. Zar time onda i država i naši izabrani predstavnici ne poručuju: „slušajte turbo folk, to je muzika za vas“?

Kada malo bolje pogledam, ta vrsta muzike i kulture se savršeno uklopila u ovo naše tlo. Tlo na kojem više nego ikada do sada važi stara rimska izreka „Hleba i igara“. Pošto je hleba sve manje, čini se da svoj narod vlasti pokušavaju da zabave igrom u kojoj su glavne teme postale seks, novac, laka zarada, kriminal, alkohol. Sve je to uglavnom praćeno scenskim urnebesom. I zato kažem, jadan je i nesrećan onaj narod kojem

se ovakve igre serviraju. Jadna je i nesrećna ona zemlja koja takve poruke šalje građanima.

Muzika oblikuje pojedinca. Muzika na taj način oblikuje kolektivitete. Zato je Branimir Štulić dobro zaključio da „se muzika ne može gledati van konteksta društva. On je rekao „kakvo društvo takva i muzika.“ Ako je on u pravu, dame i gospodo, ne čini li vam se da ovde najviše danas vrede upravo Štulićevi stihovi „ljudi bez kalibra i bez ideje ufuravaju nam istine crno-bijele“?

Ako opet niskointeligentnim tekstovima, njihovim neinovativnim imenima, poput: Jala Brat, MC Stojan, Seka, Goga i Ceca... dodamo podatak da njihovi životi krase gotovo sve naslovne strane i programe, sumnjam da bilo ko može njihov uticaj da dovede u pitanje.

Nikako ne želim da kažem da bi muziku trebalo nametati. Lični izbor mora postojati. Samo se pitam da li putem najrelevantnijih glasila neko već ne vrši izbor umesto nas. I naše dece. Nemojmo zaboraviti da je javni servis servis svih građana. Servis koji ima vaspitnu i edukativnu ulogu. Da li ćemo se zadovoljiti time da Seka, Goga, Mica i slične edukuju nas i našu decu?

Nemojmo zaboraviti da su gradski budžeti budžeti svakog građanina. Zar ćemo dopustiti da nam od našeg novca poklanjaju hitove poput „volim ukus tvoga đona“, „ih lele što se ne ubi ispod one kruške“, „a kod tebe su još uvek moje gaćice“ ili onih najgorih kojima bi i Mica Troftraljka pozavidela „šta ti se to desilo, šta te tako slomilo, k'o pseto vučeš se po stanu, odbijaš vodu a i hranu“?

Neki bi rekli da je slična muzika bila oduvek popularna u našem narodu. Možda i jeste, ali je nisu javno propagirali oni koji bi trebalo da imaju najveći uticaj na javnost. Novinar Ivan Ivačković kaže da onog trenutka kad je Lepa Brena postala zaštitno lice Jugoslavije, to je označilo kraj i muzike i Jugoslavije. Bojim se da onda nas čeka mnogo gora sudbina.

Ako opet mislimo da je ovo ono što nama treba, u šta smo uvereni, i što je poželjno, samo napred, neka to i takvo zauzme naše programe i naše budžete. Ipak, dame i gospodo, i dalje verujem da mi to ne želimo. Zato nemojmo da nam, kako Balašević kaže: „narodnjaci budu na ključnim mestima i na glavnim vestima“! Dame i gospodo, muzika je mnogo više od pukog slušanja! Muzika utiče na kulturu jednog naroda. Ne dopustimo da nas i našu decu vaspitavaju oni koji ni osnove vaspitanja nisu savladali! I uvek se setimo reči francuskog sociologa Servanta Milijera, koji je rekao da narod peva onako kako misli o sebi. Dame i gospodo, šta mi mislimo o sebi?

Stefan Dragičević

KARAKTER JE SUDBINA ČOVEKOVA O prof. dr Milenku Misailoviću

„Sve su sile mrtve i ništavne za onoga koji pravo misli“, davno je zapisao pustinjač i tajnovidac cetinjski, mudri Njegoš.

Čovek o kome želim da vam govorim pravi je primer, dokaz istinitosti ovih Njegoševih reči. Zašto baš o njemu da govorim? Zašto ovde, u Ivanjici, na Nušićijadi? Zato što je reč o čoveku blistavog uma i plemenitog srca, o čoveku požrtvovanom i posvećenom. Danas nam ponajviše takvih posvećenika nedostaje.

Zato što se upokojio pre malo više od godinu dana, a sén zaborava ozbiljno preti da ga pobedi. On nije odgovoran za to! Za to smo odgovorni mi. Mi smo ti koji smo dužni da se staramo da njegovo ime ostane upamćeno. On se svojim čvrstim karakterom, svesno i savesno, godinama, a živeo je devedeset tri godine, borio se protiv zavisti i gordosti, protiv oholosti i surevnjivosti, protiv mržnje i nerazumevanja. Protiv svih onih negativnih sila sa kojima svaki veliki čovek, čovek čvrstog karaktera, mora da se bori.

Zato što je reč o čoveku koji je doktorirao na Nušiću. A za njega malo ko zna. Reč je o čoveku koji je završio četiri fakulteta. Studirao je filozofiju, pedagogiju, psihologiju i režiju. Filozofiju je studirao kod čuvenog heleniste čika Miše Đurića, a režiju kod poznatog, u svetu poznatog, velikana teatra, Bojana Stupice.

To je čovek koji je svuda u svetu bio priznat. Bio je član Evropskog udruženja dramaturga, sa središtem u Berlinu. Jedne godine bio je proglašen od strane Američkog biografskog instituta za čoveka godine. Ali njegova skromnost nije dopustila da se preda estradi. On je bio jedan od onih karnernih intelektualaca koji su vredno i marljivo, iz dana u dan, radili za drugoga. Sam je govorio da je prilično mlad shvatio da suština nije uspeh sam po sebi, nije suština isticanje sebe, nego isticanje drugog, koliko smo drugome dopustili da učestvuje u našem napredovanju, i koliko smo mi učestvovali u napredovanju drugog.

Milenko je bio takav. Napisao je mnoge knjige iz raznih oblasti. Napisao je više od petnaest drama. Napisao je nekoliko knjiga iz oblasti narodne književnosti. Navešću neke: „Mudrost narodnog humora“, „Biser ljudskog srca“ i „Biser životinjskog srca“... Napisao je grandiozne knjige iz oblasti pozorišta i filma. Posebno su zanimljive: „Dramaturgija scenskog prostora“, „Dramaturgija kostimografije“, i „Kreativna dramaturgija – uvod u filozofiju pozorišne umetnosti“. Zvali su ga filozof u pozorištu i monah u pozorištu, posvećenik. On je to doista bio. Za njega, verujem, mnogi nisu

ni čuli. A umro je samo pre godinu dana! Ko je za to odgovoran? On se sa onim negativnim, destruktivnim silama, koje sam naveo, vešto svojim čvrstim karakterom čitavog života borio. Sada nema više mogućnost da se bori sa seni zaborava. Zato smo mi tu.

Znam, i vi znate da smo okruženi Cecama i Jecama, Micama i Cicama, Icama i Gicama, ali valjda ima prostora, valjda bi moralo ovde, na Nušićijadi, da ga ima za velikog čoveka, čoveka velikog duha kakav je Milenko Misailović bio.

Čija je to sramota? Da li tamo nekih u svetu, koji ga priznaju i poštuju, i koji ozbiljno bavljenje pozorištem kao umetnošću, kao praksom i kao naukom ne mogu zamisliti bez spominjanja imena i dela Milenka Misailovića? Ili je tragedija i odgovornost naša što njegovo ime nigde ne spominjemo, što se njegovih dela ne sećamo i što ne znamo dovoljno da cenimo njegov trud?

Taj je čovek više gladovao i bdio nad sudbinom svojom i svoga naroda nego što se to može da zamisli. Prve dane školovanja u Beogradu proveo je u posleratnim ruševinama na Studenskom trgu, jer nije imao krov nad glavom. Kad je postao dramaturg u Narodnom pozorištu u Beogradu, imao je malo veću platu od čistačice Narodnog pozorišta. A kako je bio skroman i zadovoljan svime što mu se da, bio mu je bitan samo njegov rad i posvećenost, nije se nikada žalio.

Jedan njegov kolega jednom je upitao upravnika Narodnog pozorišta: „Zašto Milenko ima tako malu platu?” A upravnik mu je na to odgovorio: „Kada mi dođe neko od mlađih kolega i žali se na malu platu, ja mu kažem: šta hoćeš, vidiš li kolika je Milenku plata?” Čija je to sramota? Taj je Milenko sa tako malom platom otišao u još manju penziju, od koje nije mogao da živi. I tek posle nekoliko intervencija uspeli su u osamdeset nekoj godini da izmole za njega nacionalnu penziju da bi čovek preživeo. Reč je o čoveku koji se nije žalio, koji nije kukao nad sudbinom, koji nije govorio kako je strašno i da nikad gore vreme bilo nije.

Kad dođu mladi kod njega, a mnogi su dolazili, nikoga nikada nije odbio. Pomagao bi im i uvek bez ikakvog interesa, ništa nije prihvatao zauzvrat. Znamo da je logika „ja tebi, ti meni“ osnova korupcije. Ja tebi, a ti drugom, i tako ćemo proširiti dobro. Milenko bi mladima koji su mu došli, jadikujući i kukajući nad sudbinom, nad svetskom ekonomskom krizom, nad raznim katastrofama uvek odgovarao: „Dobro, to je tako i biće gore, a kaži ti meni šta ti radiš, gde si ti u tome, šta si uradio na sebi i šta za drugoga.”

Njegov čvrst karakter, njegova posvećenost, njegov rad je nešto sa čim se danas retko sreće. On je bio zatvoren u svome stanu, gde je predano i posvećenički radio. Danas smo svedoci da mnogi napišu više knjiga nego

što su pročitali. Stvarao je i ta dela ostavljao svome narodu. Nije tražio zahvalnost, nije mu bila potrebna. Njemu ni slava nije bila potrebna. Mnogi su krali njegove ideje, zaključke, misli.

Naša je odgovornost da njegovo ime ostane upamćeno. Da za njega svaki Srbin čuje! Prve sunčeve zrake ugledao je u Kremnima kod Užica, mestu čuvenom po Tarabićima. Po majčinoj liniji, bio je u rodbinskom odnosu sa Tarabićima. Proročki duh, krepost i živost, odsečnost bile su osobine koje su ga pratile. Takav je bio! Njegova lestvica duha kretala se od informacije, preko znanja, do mudrosti, carice vrlina!

Šetajući se jednom sa prijateljem oko Narodnog pozorišta, zaustavljaju se jedna kola, otvaraju se vrata i izlazi čovek, Milenkov školski drug iz gimnazijskih dana, a tada na visokom položaju u CK, pita Milenka: „Što mi se nikad ne javiš?“ A Milenko mu odgovara: „Javiću ti se kad mi bude dobro.“ Ova istinita anegdota najbolje govori kakav je on čovek bio. Od prvih dana školovanja na Filozofskom fakultetu čuo je, naučio, dobro upamtio, i u svoj život pretočio čuvene Heraklitove reči: „Karakter je sudbina čovekova!“

Vršidba, ulje na platnu, 112 x 90 cm

Bojana Petrović

MOST

Stojim pred vama sama na jednom kraju ove prostorije. Na drugom kraju ste vi, oni koji očekuju besedu govornika sa Pravnog fakulteta. Ali između nas je prepreka. Ogroman neispunjen prostor, praznina, provalija...Vaša očekivanja, moja trema. Kako da savladam ovu prepreku? Kako da pobedim ovu prazninu? Svojim rečima. Upravo su moje reči te kojima ću premostiti ambis neugodne tišine i stvoriti prijatnu vezu između vas kao publike i mene kao besednika. I ja više nisam samo *homo sapiens*, biće sposobno da razume, ja sam sada i *homo crearens*, biće sposobno da stvori most kojim će savladati svaku prepreku kojom život iskušava.

Most je simbol pobeđe. Trofej rasut po čitavom svetu kao dokaz da je čovek pobedio i prirodu i prostor i vreme. Most kao besmrtno delo smrtnog čoveka lebdi iznad reka i dolina, između ambisa i planina, u međuprostoru. Most kao čardak ni na nebu ni na zemlji oslikava ono božansko u zemaljskom čoveku. Potrebu da gradi, da stvara, potrebu da bude večan. A jedino kroz svoje delo čovek ostavlja trag da je bitisao.

Karlov most u Pragu koji datira još iz četrnaestog veka. Golden gejt u San Francisku, najveći viseći most na svetu. Tauer bridž u Londonu, najlepši most na svetu. Most u zalivu Honghou, najveći preookeanski most na svetu. Bosforski most, most koji spaja dva kontinenta. Rimski most koji leži na reci Moravici i povezuje, ili je bar nekad povezivao, dva srpska grada, Ivanjicu i Sjenicu. Sve su ovo primeri koji pokazuju da je čovek pomoću mostova ukrotio divlju prirodu planete Zemlje. Ali čovek je pomoću mostova ukrotio i svoju sopstvenu prirodu. Premostio prepreke u svojoj glavi stvorivši most između sebe i drugih ljudi. Od individue stvorio društveno biće, *homo socialis*. Sagradivši komunikacijski most, ja sam prodrila kroz prazninu koja nas je razdvajala. Kroz komunikaciju ljudi grade mostove mira koje je rat razrušio. Mirovni ugovori nisu ništa drugo do most koji miri i spaja dve zaraćene strane. A jedino iz mira mogu da nastanu civilizacijske tekovine. Navešću kao primer Vestfalski mir, čuveni Vestfalski mir još iz 1648. godine kojim su stvorene osnove za moderne nacionalne države i međunarodna diplomatija. Most kao čovekova težnja može ne samo da savlada prepreku već i da se poveže, da istraje, da se oseća sigurnim dok korača duž nestabilne lestvice života. Šta je ljubav do most koji spaja dva živa bića. Šta su osećanja nego mostovi kojima smo povezani jedni sa drugima.

Ivo Andrić kaže: „Most ne služi ničem što je tajno i zlo.“ Most predstavlja polaznu tačku, put i cilj. Ali šta onda kada čovek gradi i dela, a izgubi

cilj? Šta onda kada ne samo da je savladao prepreku već je i sam postao prepreka. Gradeći mostove širom sveta, povezujući različita bogatstva u jednu globalizovanu formu, čovek se otuđio od prirode, od sebe samog. Širi globalizaciju. A tu su i društvene mreže, virtualni mostovi koji nastoje ne da nas spoje, već da nas razdvoje od stvarnosti koju treba da živimo. Tražimo imaginarne prijatelje gubeći one prave. Živimo svet koji ne postoji, gubimo se u njemu. Pa čemu onda služe svi ti mostovi? Nekadašnja glorifikacija pobeđe prepreke postala je sama prepreka. Gradeći, čovek sve više uništava. Čovek stvoritelj postao je čovek uništitelj. Izopačio cilj koji svaki most mora da ima. Obeščastio njegovo značenje i učinio ga nesvršishodnim. Sam glagol „premostiti“, sa korenom u imenici „most“, znači savladati prepreku. Danas kao da je postao sinonim glagola „preprečiti“. Preprečiti put prirodi? Uspehu? Preprečiti put samom sebi?

Pa ipak, čovek i danas svu svoju nadu polaže u ono što se nalazi sa druge strane mosta. U budućnost. U bolje sutra. Zato ga i gradi. Most jeste oličenje čovekove moći i sposobnosti, ali, kao i svaka moć, dobro daje jedino dok se kontroliše i dok je svršishodna. Mostovima čovek može da pobeđi i prirodu i samog sebe, ali tim istim mostovima čovek može da razori i prirodu i samog sebe. Tu dvostranu medalju najbolje oslikava citat britanskog filozofa i matematičara Bertranda Rasela: „Najteža stvar u životu je znati koje mostove treba preći, a koje spaliti.“

Vojvođansko selo, ulje na lesonitu, 37,5 x 52,5 cm

Đorđe Sibinović
Javni beležnik, Beograd

GOVOR JAVNIM BELEŽNICIMA SRBIJE

Javni beležnici Srbije,

U ovoj sali svi se poznamo, ali svaku priliku da izgovorim svoje ime doživljam kao posebno važan i značajan događaj, ja sam Đorđe Dragoslava Sibinović, rođen 1964. godine u Šapcu.

Dvadesetdrugog decembra prošle godine Skupština Javnobeležničke komore Srbije (ne bez podrške za koju se zahvalila aplauzom), donela je izmene Poslovnika zbog hitnih zahteva praktičnog postupanja. Te izmene do danas nisu stupile na snagu. Ovo je najbezazleniji primer koliko težinu ima reč javnih beležnika kao i sa koliko ozbiljnosti je shvaćena nadležnost ove Skupštine danas. Svi drugi primeri našeg položaja doveli bi nas u situaciju različitog razumevanja, ovaj je valjda, svima nesporan: nije dovoljna ni naša jednoglasnost da promeni podzakonski akt koji je pisan iz pozicije apstraktne predvidljivosti a koji se već u prvim mesecima rada pokazao kao nedovoljno efikasan.

Šta ostaje iza toga? Šta nam donosi pozicija koja nas svakodnevno neprijatno izveštava da nemamo nikakvu težinu, da se naše mišljenje ne uvažava, da nemamo priliku da ga iznesemo a da ga niko za nas ne prenosi i pronosi? Velika nelagoda binarne fatalnosti nalaže svakom čoveku ili da napusti poziciju u kojoj je beznačajan ili da pokuša da je promeni. Svako može da napusti ono mesto na kojem je osporen njegov dignitet, na kojem za njega nema ni elementarnog poštovanja ali niko nema pravo da to učini pre nego što pokuša da bilo šta promeni i tim pokušajem jasno stavi svima do znanja da je odbrana ljudskog i profesionalnog dostojanstva ono što poslednje preostaje pre povlačenja, ono što ponosu dozvoljava da odstupi.

Strah nije stav niti to može ikada postati bez obzira koliko se i zbog čega nekontrolisano uvećava. Strah je iracionalno stanje koje parališe i vodi direktno u propast. Sa strahom računaju svi oni koji ga i sami gaje pred velikom i nezaustavljivom energijom argumenata i pravičnosti.

Zato danas govorim sa ovog mesta pred javnim beležnicima Srbije.

Kao u staroj priči „Car je go“! I usuđujem se da to kažem. Sve to zbog čega niste onakvi kakvi ste bili pre godinu dana, sve to zbog čega su vam se lica izobličila a san potonuo u znoju zgužvanog jastuka, znate bolje od mene i valjda bar noću, dok ga željno očekujete da vam se vrati, možete da priznate sami sebi šta za vas znači da i dalje ćutite i strepите.

Hoću Komoru koja će biti sednica Skupštine u stalnom zasedanju; da svaki javni beležnik u Srbiji danas ima dva zadatka: jedan koji će uraditi za Komoru, a drugi koji će uraditi u svojoj kancelariji; hoću da svaki javni beležnik zna i da u to bude siguran da sve što danas uradi za Komoru, sutra će i njemu i profesiji doneti daleko više od onoga što će uraditi za sebe u svojoj kancelariji. Hoću da svakoga jutra na sajtu koji danas „ne postoji“, osvane zapisnik sa sednice Izvršnog odbora i da svaki javni beležnik može da vidi šta je raspravljano na sednici i ko je šta govorio. Dosta je više „tri imena“! „Trideset tri imena“ danas nešto mora da uradi za Komoru. Zalažem se da svaki javni beležnik u Komori može da ima samo jedno zaduženje, isključivo jedno i da nikome u Komori ne može da padne na pamet da jedan beležnik ima nepristojno mnogo zaduženja a da drugi beležnik ne može da dobije najprostije informacije od svoje Komore.

Ako budem danas izabran, odmah ću podneti ostavku na mesto člana Stručnog saveta Komore. Naš materijalni položaj je katastrofalan. Javno beležništvo danas u Srbiji ne brani se ni na Starom Gradu ni na Paliluli, brani se u Vranju, Kovinu, Mionici ... I kako možemo da ga odbranimo? Da li kao što su to činili advokati: ucenama, lažima, silom i nagodbama ili hrabro i časno, profesionalno, postojano i dosledno.

Nećemo ni vratiti ni odbraniti „zapis“ ako stranke sa urednim pravnim poslom ubeđujemo da nije dobar i da mi treba da im uradimo zapis mimo njihovog osnovnog zahteva; tih četrdeset posto može biti samo likvidaciona masa a ne garancija našeg ekonomskog opstanka, nećemo stići daleko ako nas građani pitaju „zašto moraju da overavaju založne izjave „kod određenog beležnika“ a ne po sopstvenom izboru, na šta imaju puno pravo. Beležništvo ne možemo odbraniti ni nelojalnom konkurencijom, ni jeftinim trikovima, možemo ga odbraniti časnim i hrabrim postupanjem, jačanjem profesionalnih vrednosti i uvećanjem poverenja koje će građani iz dana u dan sticati u nas i naš rad. Ja ne pristajem da za još koji mesec naša praksa dokaže priče koje su kao laži iznosili advokati o nama kada još nismo ni počeli da radimo.

Niko nam neće pomoći ako sami sebi ne pomognemo, niko nas neće ceniti ako sami sebe ne cenimo, niko nam neće biti prijatelj ako smo sami sebi neprijatelji i niko nam neće verovati ako o nama sazna ono što već zna o onima koji šire intrige i strah i veruju u komande više nego u zdrav razum. Kada su o meni najgnusnije laži pronosili advokati, mislio sam da je to zato što branim javno beležništvo; zašto to sada čine neki drugi ljudi, ne razumem ali sam im neizmerno zahvalan.

Nisam se uplašio, nisam tražio ničiju podršku izuzev danas Vašu; nisam sedeo po tuđim kabinetima, sedeo sam u svom i radio svoj posao; biću miran ako za mene budu glasali oni koji misle da tako treba da učine, a ne zato što im je neko rekao da tako urade. Hvala!

Zima, ulje na platnu, 80 x 70 cm

SEĆANJA

Venceslav Glišić
istoričar i publicista, Beograd

KONSTITUISANJE FEDERALNE SRBIJE 1945. GODINE

Kad se piše o konstituisanju Srbije kao složene federalne jedinice 1945. godine, ne može se to konstituisanje objasniti bez poniranja u istoriju srpskog naroda i Srbije od stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. i osnivanja KPJ 1919. godine. Iz aspekta sadašnjeg državno-pravnog i međunarodnog položaja Srbije postavlja se svakom istoričaru pitanje kako je Srbija kao država posle uspona u 19. veku i početkom 20. veka došla u položaj meke okupacije, kako neki sociolozi ocenjuju. Dosta se piše da su poslednjih deset godina 20. veka bili presudni kada su Srbi pretrpeli brojne poraze, a manje je onih koji prate dugotrajan proces rastakanja Srba i Srbije u 20. veku i njihovog poistovećivanja sa jugoslovenstvom i državom Jugoslavijom. Branitelj srpstva i veliki skeptik Dobrica Ćosić smatra velikom greškom sve što su Srbi uradili u 20. veku. „Velike greške smo učinili u 20. stoleću sa dobrim namerama. Ako neki narod ne zna šta čini na poslovima istorije, onda je to srpski narod“. Najpre je građanska politička elita sa monarhijom Kraljevine Srbije posle završetka Prvog svetskog rata donela odluku da se Srbi ujedine sa Hrvatima i Slovencima, smatrajući da se na taj način rešava srpsko nacionalno pitanje, sa čime se država Srbija utopila u novu državu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca i time prestala da postoji kao posebna država. Potom je posle Drugog svetskog rata politička elita KPJ obnavljajući Jugoslaviju na revolucionarnim socijalističkim osnovama presudno uticala na njeno konstituisanje kao složene federalne jedinice u novoj Jugoslaviji i snosi odgovornost za sve što se dogodilo sa Srbijom i Srbima u drugoj polovini 20. veka.

Od svog osnivanja 1919. godine KPJ je stajala na poziciji nacionalnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca i prihvatila Jugoslaviju kao zakonitu i opravdanu tvorevinu troimenog naroda. Od buržoaske koncepcije uređenja države KPJ se razlikovala po tome što je smatrala da se svi problemi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca mogu razrešiti revolucijom odnosno uvođenjem sovjetske republike. Na promenu tog stava presudno je uticala

Kominternu čija je KPJ bila sekcija od svog osnivanja i njeni stavovi za KPJ su bili obaveza. Pod uticajem Kominterne na II zemaljskoj konferenciji KPJ maja 1923, kao posebna tačka dnevnog reda, uvedeno je nacionalno pitanje. Tom prilikom konstatovana je dominacija srpske buržoazije nad hrvatskom i slovenačkom i započele su se pominjati istorijske pokrajine u Jugoslaviji, koje će činiti kasnije osnov teze za njeno razbijanje.

Potom su se rasplamsale diskusije u KPJ o nacionalnom pitanju, koje su izazvale žestoke rasprave posebno sa pojavljivanjem dve knjige Sime Markovića, sekretara KPJ, „Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma“ i „Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije“ u jesen 1923. godine. On je svodio nacionalno pitanje na konkurentsku borbu između buržoazije jugoslovenskih zemalja tretirajući ga kao ustavno a ne kao pitanje revolucionarnog preobražaja jugoslovenskog društva. Njegovo shvatanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji razlikovalo se od stavova Kominterne, koja je želela da nametne stavove Boljševičke partije po tom pitanju u carskoj Rusiji. Međutim, situacija u Rusiji bila je drugačija, jer je vodila osvajačku politiku i ugnjetavala porobljene narode, a Srbija vodila ratove za oslobođenje ostalih jugoslovenskih naroda i Srbi nisu ušli u Jugoslaviju da u njoj postanu vladajuća nacija, već da u njoj reše svoj nacionalni problem. Uprkos različitim uslovima, pod uticajem Kominterne od 1923. godine u dokumentima KPJ se navodi da su Srbi u Jugoslaviji ugnjetana nacija, a svi drugi njeni narodi ugnjeteni, pa se od tada u KPJ stalno postavljalo pitanje kako da oni reše svoj nacionalni problem. Kad je počela debata o nacionalnom pitanju u okviru KPJ, svi njeni učesnici pa i Srbi zaobilazili su ili ovlaš postavljali srpsko nacionalno pitanje, jer se pretpostavljalo da je to pitanje rešeno stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sime Marković je u toj debati dokazivao da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri individualne nacije i dok je to za Hrvate i Slovence opširno dokazivao, za Srbe se zadovoljio samo konstatacijom. Bio je preokupiran očuvanjem Jugoslavije razmatrajući kakva je politička volja Hrvata i Slovenaca, ali ne i Srba, jer je polazio od pretpostavke da su srpski i jugoslovenski interesi identični i da položaj Srba u Jugoslaviji ne treba analizirati, već ga treba uvažavati kao predstavnika njene celine. To poistovećivanje srpskih komunističara sa jugoslovenstvom ostaće karakteristično za period ne samo između dva rata nego i posle Drugog svetskog rata. Za Kominternu su od interesa bili podaci koliki su korisni revolucionarni potencijali u nacionalnim pokretima, jer se nacionalni pokreti javljaju samo kod nacija sa nerešenim nacionalnim pitanjem, pa je htela da iskoristi nacionalne pokrete Hrvata i Slovenaca radi razbijanja Jugoslavije.

Diskusija o nacionalnom pitanju u KPJ okončana je Trećom zemaljskom konferencijom u januaru 1924. godine. Na toj konferenciji usvojena je Rezolucija o nacionalnom pitanju u kojoj se optužuje srpska hegemonija,

koja stoji kao prva prepreka na putu revolucionarne borbe. Izričito se traži ukidanje Vidovdanskog ustava i ostvarivanje federativnog državnog sistema, ali ne u jugoslovenskim okvirima nego balkanske federacije. Osnovni zadatak proleterijata prema koncepciji većine u KPJ postaje rušenje postojeće jugoslovenske države. U tom smislu istaknuto je pravo svakog naroda na samoopredeljenje i otcepljenje, ali da to otcepljenje nije uvek svrsishodno. To kolebanje o svrsishodnosti otcepljenja preseklala je Kominternina na Petom kongresu jula 1924. godine, kada je usvojena formula razbijanja jugoslovenske države. Uprkos takvom zaključku Kominterne, spor je i dalje nastavljen u KPJ oko nacionalnog pitanja. Srpski komunisti sa Simom Markovićem na čelu borbu za samoopredeljenje u jugoslovenskim okvirima su tumačili kao svojevrstan izraz nacionalizma i šovinizma. Taj stav je većina u KPJ shvatila da „on objektivno koristi hegemonističkoj politici velikosrpske buržoazije i da ne pravi razliku između nacionalizma ugnjetenih nacija i nacionalizma ugnjetačke nacije i indirektno potpomaže politiku velikosrpske buržoazije“. Opozicija sa Simom Markovićem na čelu smatrana je desnom frakcijom zato što je osporavala tezu Kominterne o razbijanju Jugoslavije i branila njen suverenitet. Spor je prenet u Jugoslovensku komisiju Kominterne, gde se angažovao i Staljin kritikujući gledište Sime Markovića o nacionalnom pitanju. Tadašnji Staljinovi stavovi po nacionalnom pitanju još su bili elastični. „U programu mora biti specijalna tačka o nacionalno-teritorijalnoj autonomiji za one nacionalnosti Jugoslavije koje neće smatrati za potrebno da se otcepe od Jugoslavije.“ Razbijanje Jugoslavije je u funkciji sovjetske revolucije, ali posle pobeđe revolucije u Jugoslaviji „potpuno je moguće da izvesne nacionalnosti neće hteti da se izdvoje“, kao i da današnje granice Jugoslavije ne mogu biti „polazna tačka i zakonita baza za rešenje nacionalnog pitanja“, a da to sve zavisi „od pitanja opšte međunarodne situacije“.

Na petom proširenom Plenumu Izvršnog komiteta Kominterne aprila 1925. godine doneta je Rezolucija o jugoslovenskom nacionalnom pitanju u kojoj se nalaže KPJ da vodi doslednu i odlučnu borbu za pravo samoopredeljenja do otcepljenja svih ugnjetenih nacija. Istovremeno, trebalo je da se bori protiv srpskog nacionalizma i da podržava ostale nacije u toj borbi. Ovi stavovi Kominterne sprovedeni su na Trećem kongresu KPJ u Beču juna 1926. godine, da će se KPJ najdoslednije boriti za neograničeno pravo samoopredeljenja naroda „do otcepljenja od današnje države a u perspektivi ostvarenja federacije radničko-seljačkih republika na Balkanu“.

Ključno mesto i definitivna zaokret u politici razbijanja Jugoslavije imao je IV Kongres KPJ održan u Drezdenu oktobra 1928. godine, na kome je koncept rasturanja Jugoslavije razrađen detaljno. Prema njegovim dokumentima, Partija treba da koncentriše borbu protiv glavnog neprijatelja „hegemonističke buržoazije i njene vojne monarhije“. Pretpostavka za to

je borba KPJ „u samoj Srbiji, gde je baza hegemonističkog režima“. Borba treba da se sastoji u otvorenom priznavanju „prava na otcpljenje i prava na oružani ustanak protiv nacionalnog ugnjetavanja“. Konkretno, KPJ će se boriti za „nezavisnu Hrvatsku, Crnu Goru, nezavisnu i ujedinjenu Makedoniju, i nezavisnu Sloveniju. Mađarskoj manjini će se dati pravo na otcpljenje. Oslobođenje Stare Srbije i Makedonije, kada je reč o predelima nastanjenim albanskom nacionalnom manjinom KPJ posmatra kao aneksiju albanskih krajeva u zaposednutoj Makedoniji i na Kosovu i nastojanje srpske buržoazije da potčini još i celu ili barem severnu Albaniju, stvorilo je suprotnosti s Albanijom“. Partija zato „izjavljuje solidarnost revolucionarnih radnika i seljaka ostalih nacija Jugoslavije a pre svega Srbije s albanskim nacionalno-revolucionarnim komitetom u licu Kosovskog komiteta i poziva radničku klasu da svestrano pomaže borbu raskomadnog i ugnjetenog albanskog naroda za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju“. Ovakav stav KPJ o albanskom nacionalnom pitanju ne razlikuje se od ciljeva Prizrenske lige od 1878. godine.

U radničkom pokretu Jugoslavije između dva rata računalo se na osam pokrajina: Srbiju, Vojvodinu, Hrvatsku sa Slavonijom, Dalmaciju, Sloveniju, Makedoniju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru. Ne pominje se u okviru kojih pokrajina se nalazi Kosovo i Metohija i Sandžak. Iako se u rezolucijama KPJ pominje Bosna i Hercegovina, njen državno-pravni status nije bio jasno određen. U svakoj navedenoj pokrajini postojali su pokrajinski komiteti KPJ, koji su bili podređeni CK KPJ na bazi demokratskog centralizma. U skladu sa državno-pravnom koncepcijom KPJ, većina pokrajina je imala perspektivu izdvajanja u posebnu državu. Tek pod monarhističkom diktaturom od 1929. godine pominju se Srbija i Vojvodina pored ostalih „slobodnih i samostalnih radničko-seljačkih republika“. Iako se pisalo o posebnosti Makedonaca i Crnogoraca, ove dve nacije tek se počinju pominjati u partijskim dokumentima tridesetih godina 20. veka.

Slične stavove KPJ je zadržala i na IV Zemaljskoj konferenciji. Ova konferencija je značajna po tome što je na njoj na sugestiju Kominterne da se u organizacionom ustrojstvu KPJ uzme u obzir „nacionalni momenat“ doneta odluka o osnivanju komunističkih partija Hrvatske i Slovenije a u „najbližoj budućnosti i Makedonije“. U obrazloženju odluke isticalo se da je to u interesu jačanja borbe protiv nacionalističkih uticaja, „podizanja privlačnosti Partije za radne mase potlačenog naroda“ i „olakšanja internacionalističkog vaspitanja proletarijata ugnjetenih naroda“. Ocenjivalo se da to neće oslabiti političko i organizaciono jedinstvo KPJ, a doprineće jačanju revolucionarnog pokreta. Odluka se pravdala time da ona ne znači federalizaciju partije, niti je u pitanju partijsko razbijanje Jugoslavije. Usput je napomenuto da nema potrebe za formiranje KP Srbije, jer, navodno, „radne mase Srbije na zahtevaju stvaranje KP Srbije“.

Srpski komunisti su svoj teorijski pogled na nacionalno pitanje zasnivali na analizi hrvatskog, slovenačkog i delimično makedonskog nacionalnog fenomena, a pitanje srpske nacije tretirali su uzgred umesto da su polazili od položaja sopstvene nacije. Pogotovu zato što Srbija i da je htela nije mogla biti hegemon u Jugoslaviji ni u političkom ni u ekonomskom pogledu. Tada KPJ nije došla do zaključka da otvaranjem pitanja položaja Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i drugih u Jugoslaviji na svojevrsan način otvara i pitanje Srba. Uočavanju tog problema više sklonosti su pokazivali učesnici u raspravi komunisti iz Hrvatske i Slovenije nego iz Srbije. Izvesnog uticaja na odluku o osnivanju KP Hrvatske i Slovenije imala je i organizaciona struktura SKP(b) u Sovjetskom Savezu, gde su postojale partije nacionalnih republika, ali ne posebna ruska partija. Zadržalo se shvatanje da su Srbi vladajuća nacija i da u Srbiji nije razvijen nacionalni pokret da bi mu se KPJ stavila na čelo.

Preorijentacija KPJ u koncepciji nacionalnog pitanja nastupila je prilikom priprema za VII Kongres Kominterne 1935. godine između IV zemaljske konferencije KPJ i sednice CK u Splitu juna 1935. godine. Pred sve većom opasnošću od fašizma Kominternu je na VII Kongresu avgusta 1935. godine proklamovala parolu ujedinjenja svih antifašističkih slobodoljubivih i progresivnih snaga u svakoj zemlji, radi odbrane od fašizma i očuvanja mira. To je u praksi KPJ imalo da znači taktički zaokret na politiku održanja i odbrane Jugoslavije, ali se KPJ i dalje ne odriče prava na samoopredeljenje i otcepljenje. Promene situacije u svetu poslednjih godina „podstakli su KPJ da promijeni taktiku u nacionalnom pitanju a da time ne napusti princip prava sviju naroda na samoodređenje do otcijepljenja“. Iako se principijelno zalaže za otcepljenje, smatra da „kod današnjih prilika pokret za otcijepljenje potlačenih naroda išao bi samo na ruku fašističkim imperijalistima i njihovim ratnim ciljevima“ i zato se KPJ sada izjašnjava protiv separatističkih pokreta u Hrvatskoj i Makedoniji sa kojim je prethodno saradivala. U drugoj polovini četvrte decenije 20. veka KPJ istupa protiv otcepljenja potlačenih naroda i zainteresovana je za očuvanje jugoslovenske državne zajednice na osnovu federativnog uređenja. Idejni koncept KPJ o ustrojstvu jugoslovenske države sem uopštenog federativnog principa za koji se Plenum CK KPJ izjasnio u Rezoluciji u januaru 1937. godine da je za federativnu narodnu Jugoslaviju nije do kraja bila razrađena koncepcija sklopa Jugoslavije sa određenim federalnim ili regionalnim političkim jedinicama. Uporedo sa nastojanjem na federativnom konceptu KPJ ispoljava negativan odnos prema buržoaskim kombinacijama o preuređenju Jugoslavije i stvaranju Banovine Hrvatske, ocenjujući to kao separatistički čin, jer se ceo istočni deo Jugoslavije prepušta dominantnom srpskom uticaju uključujući Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Makedoniju.

Poslednji put uoči rata nacističke Nemačke protiv Kraljevine Jugoslavije raspravljano je u KPJ o nacionalnom pitanju na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu od 19. do 23. oktobra 1940. Poseban referat o nacionalnom pitanju podneo je Milovan Đilas umesto nedovršenog i nepovoljno ocenjenog referata koji je pripremao Moša Pijade. Ne znamo šta je Đilas izneo u referatu koji je na brzinu sačinjen i nije sačuvan, ali iz Rezolucije o nacionalnom pitanju se vidi da je pažnja bila usmerena na borbu „za ravnopravnost i samoodređenje“ makedonskog i crnogorskog naroda, „za istinsko rešenje nacionalnog pitanja Hrvata i Slovenaca“ i „borba za slobodu i ravnopravnost arnautskih manjina na Kosovu i Metohiji i Sandžaku i mađarskih, rumunskih, njemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini“. Nije izostavljena ni „borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije u tim oblastima i protjerivanje svih onih kolonizatorskih elemenata pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonske, arnautske i druge narode“. Partijska podela Jugoslavije nije promenjena na ovoj konferenciji sem što je za partijsku organizaciju na Kosovu i Metohiji, koja je do tada bila podređena Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru i Boku, osnovan Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju. Godinu dana kasnije na insistiranje Rifata Burdževića formiran je Oblasni komitet KPJ za Sandžak čija partijska organizacija nije više bila podređena Pokrajinskom komitetu za Crnu Goru i Boku. Ova partijska podela Jugoslavije između dva rata imala je uticaja na definitivno konstituisanje republika posle rata pa i federalne Srbije u njenom okviru. Problem srpskog nacionalnog pitanja i Srbije bio je zapostavljen u Programu KPJ između dva rata, između ostalog, i zbog opozicije po tom pitanju beogradske partijske organizacije i Sime Markovića, koji je isključen iz KPJ 1929. godine. Njegove pristalice kasnije od boljševizirane KPJ proglašeni su za trockiste pa su bili likvidirani kada su se uključivali u partizanske odrede 1941. godine da se bore za slobodu svog naroda.

Posle izgubljenog rata sa nacističkom Nemačkom aprila 1941. Jugoslaviju su okupirali i podelili Nemačka i njeni saveznici Italija, Bugarska i Mađarska. Okupacija i deoba Jugoslavije smatrani su privremenim pa su velike sile antifašističke koalicije, Velika Britanija, SAD i Sovjetski Savez, u leto 1941. godine objavile svoju rešenost da ponovo uspostave Jugoslaviju. Obnovu Jugoslavije je proklamovala i KPJ na početku ustanka 1941. godine i to će joj, pored ostalog, omogućiti pobjedu nad političkim i vojnim snagama koje su pretile uništenju Jugoslavije. Na početku nemačke okupacije Jugoslavije radikalno se promenio položaj srpske nacije, jer je bila posebno ugnjetena od strane okupatora i ona razvija nacionalni pokret u najradikalnijem obliku ustankom iz 1941. godine. Tek za vreme NOR i Revolucije KPJ je došla do zaključka da je nacionalno pitanje važno za sve jugoslovenske nacije uključujući i srpsku naciju i ona će pokušati da ga reši.

U toku ustanka 1941. godine započelo je konstituisanje buduće republike Jugoslavije preko glavnih štabova i glavnih narodnooslobodilačkih odbora vlasti za sve pokrajine koje se neravnomerno razvijalo uz samoinicijativu masa odozdo, ali pod nadzorom i usmeravanjem od strane CK KPJ odozgo. U tom pogledu Srbija je prednjačila u ustanku 1941. godine, ali sticajem raznih okolnosti poslednja se konstituisala kao federalna jedinica 1945. godine. Za vreme NOR i revolucije nova jugoslovenska država počela se izgrađivati od najnižih organa vlasti sve do konstituisanja u okviru pojedinih pokrajina Jugoslavije da bi na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29–30. novembra 1943. dobila konture određenog federativnog oblika. Zbog značaja ove odluke za budući razvoj i sudbinu Jugoslavije donosimo je u celini. „1. Narodi Jugoslavije nikada nisu priznali i ne priznaju raskomadanje Jugoslavije sa strane fašističkih imperijalista i dokazali su u zajedničkoj oružanoj borbi svoju čvrstu volju da ostanu i dalje ujedinjeni u Jugoslaviji. 2. Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da ne bi više nikada postala domenom bilo koje hegemonističke klike Jugoslavija se izgrađuje i izgrađiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine“. Ova vizija federalizma KPJ za vreme rata o budućoj federaciji nije najbolje traženje državno-pravnog rešenja nego puteva revolucije.

Odluci AVNOJ-a o federativnom uređenju buduće Jugoslavije pretihodile su rasprave u vrhu KPJ na koji način obnoviti Jugoslaviju i koji će biti njeni sastavni delovi. Dugo se raspravljalo o Bosni i Hercegovini kao autonomiji da bi se neposredno pred zasedanje AVNOJ-a prelomilo na zahtev bosanskog rukovodstva Partije da bude republika. Osim toga, Moša Pijade je predlagao autonomiju za Srbe u Hrvatskoj, što nije prihvaćeno, jer se Tito zalagao da Hrvatska ostane celovita, navodno, zbog raspleta ratne situacije u istočnim delovima Jugoslavije. Iako je i sam Vladimir Bakarić jedan od lidera KP Hrvatske priznavao da Hrvati nisu masovno učestvovali u NOB do 1943. i da su hrvatski komunisti na Prvom zasedanju AVNOJ-a bili delegati srpskog naroda u Hrvatskoj koji se borio u redovima NOP-a, tek na Drugom zasedanju AVNOJ-a bili su predstavnici hrvatskog naroda. Prema svedočenjima Đilasa, predloge odluka AVNOJ-a koncipirao je Kardelj. On se zalagao za federaciju ravnoteže imajući u vidu položaj slovenačkog naroda, gde bi mali jugoslovenski narodi sprečavali dominaciju većinskog srpskog naroda. Vasa Čubrilović mi je govorio da je Kardelj pogrešno koncipirao jugoslovensku federaciju, da je Srbija trebalo da ostane stožer oko koga bi se okupili mali jugoslovenski narodi. Pre definitivnog oslobođenja pet budućih republika obrazuju se kao federalne jedinice dok je Srbija morala da sačeka svoje oslobođenje da bi se konstituisala. Ova

činjenica je bila posledica određene politike CK KPJ prema Srbiji kad još nije bilo jasno koje teritorije Srbija treba da obuhvata, a i teške situacije NOP-a pod okupacijom Srbije od 1942. do 1944. godine, kad i nije bilo uslova da se formiraju srpska predstavnička tela iako je bilo pokušaja od 1943. godine. Odluku da se osnuje CK KP Srbije doneo je CK KPJ na sednici 18. oktobra 1943. godine, ali da bi se ona sprovela u delo, počelo se ozbiljnije razgovarati u toku borbi za konačno oslobođenje Srbije. Sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Blagoje Nešković odmah po dolasku u Južnu Srbiju polovinom jula 1944. godine tražio je da se osnuje KP Srbije, jer „neprijatelj i nepostojanje CK koristi kao argument protiv Partije“. Međutim, CK KPJ nalaže Pokrajinskom komitetu da prethodno treba održati Antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja Srbije. Kad nije dozvoljeno osnivanje KP Srbije, Nešković je insistirao da se što pre održi osnivačka skupština ASNOS-a. U toku borbi za konačno oslobođenje Srbije u leto i jesen 1944. godine Nešković je usmerio svoju aktivnost da kompletira srpsko partijsko i vojno rukovodstvo i da što pre osnuje ASNOS. On je protestovao kod CK KPJ što se odlaže osnivanje ASNOS-a do oslobođenja Beograda. „Sutra će Crvena armija biti pred Beogradom a mi ni Veće nemamo“ i zakazao je osnivačku skupštinu u Prokuplju 12. septembra 1944. Kako nije stigla Titova saglasnost, održana je konferencija okružnih narodnooslobodilačkih odbora sa pristiglim delegatima umesto ASNOS-a, a odložena skupština pod izgovorom da nisu stigli delegati iz Zapadne Srbije.

Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije održana je u oslobođenom Beogradu od 9. do 12. novembra 1944. Konstituisanje Srbije i posle oslobođenja je bilo usporeno zbog zavođenja vojne uprave u Vojvodini 25. oktobra 1944. i zbog nerešenog pitanja Kosova i Metohije i Sandžaka, tako da osnivačkoj skupštini Srbije nisu prisustvovali delegati sa ovih prostora, nego samo predstavnici 16 okruga uže Srbije. Na skupštini o položaju srpske nacije govorili su Aleksandar Ranković i Blagoje Nešković. Kritikujući shvatanja građanskih stranaka o slabljenju pozicija Srbije, rasparčavanjem srpskih krajeva u četiri od šest saveznih federalnih jedinica suprotstavljali su svoju „progresivnu koncepciju“ o pravom mestu srpskog naroda u višenacionalnoj jugoslovenskoj zajednici u kojoj je zajemčen princip ravnopravnosti. Tom prilikom su isticali „da prigrabljivanje tuđih teritorija i posrbljavanje nesrpskih naroda uvek bez izuzetaka išlo je na štetu srpskog naroda. Srbiji kojoj bi bila pridodata tuđa zemlja sa nesrpskim narodima bila bi objektivno slabija bez obzira da li živi samostalno ili u federaciji“. Nisu pominjani uopšte Srbi koji će ostati van Srbije ni njihov interes. Najavljen je obračun sa građanskim nacionalističkim koncepcijama o velikom srpskom prostoru koji zahvata Makedoniju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu. Jasno je izražen stav o postojanju makedonske i crnogorske nacije jer su Makedonija i Crna Gora načelno već bile

konstituisane kao posebne federalne jedinice. Skupština je u potpunosti odobrila rad predstavnika Srbije iz jedinica narodnooslobodilačke vojske na Drugom zasjedanju AVNOJ-a. Ona je donela nekoliko odluka važnih za formiranje federalne jedinice Srbije. Obrazovano je narodno predstavništvo ASNOS, koje će biti najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko telo, nosilac suvereniteta naroda i države Srbije i vrhovni organ vlasti demokratske Srbije kao ravnopravne federalne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije sa 250 narodnih poslanika. Dok se ne obrazuje vlada Srbije, njene poslove će voditi Predsedništvo ASNOS-a. Neke odluke tog Predsedništva su imale ustavnopravni karakter sve do proglašenja Ustava Srbije 1947. godine.

Odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a ostao je nedefinisan položaj Sandžaka, Vojvodine i Kosova i Metohije. Sandžak se tretirao van okvira Srbije, jer je imao položaj posebne političko teritorijalne jedinice, a od 1943. godine i AVNO Sandžaka. On je bio političko telo koje nije preraslo u vrhovnu instituciju vlasti sa odgovarajućim funkcijama. Sandžak je sačinjavalo osam srezova i njegova teritorija se nije poklapala sa novopazarskim Sandžakom iz turskog vremena, koji je zahvatao veću teritoriju. On je egzistirao kao zasebna politička jedinica do februara 1945. godine, kada je Predsedništvo AVNOJ-a 21. februara poslalo direktivu Izvršnom odboru AVNO Sandžaka da najdalje do 15. marta održi zasjedanje i odredi status Sandžaka na taj način što će prihvatiti granicu između Srbije i Crne Gore kako je bila utvrđena posle Balkanskog rata 1912. godine. Prema toj odluci, Srbiji je pripalo šest srezova: pribojski, zlatarski, mileševski, sjenički, deževski i štavički, a Crnoj Gori pljevaljski i bjelopoljski. Bilo je oklevanja i nezadovoljstva posebno od strane muslimana, ali i jednog broja Srba da se ova odluka o podeli Sandžaka sprovede u delo. U obrazloženju odluke se navodilo da što se tiče muslimana, nema nikakvog razloga da se Sandžak ostavi kao autonomna celina da bi oni bili u jednoj zajednici. „Oni će uživati ista prava u Crnoj Gori kao i u Srbiji. Za same muslimane će to biti korisnije i oni će tako manje moći biti plen reakcionara i nazadnjaka koji su ih toliko otuđivali od NOB-e“. Moša Pijade kasnije, 1947. godine, ističe značaj principa federativnog izgrađivanja Jugoslavije i donetih akata u tom pogledu, koji su, između ostalih, „likvidirali Novopazarski sandžak kao tursku administrativnu jedinicu“. Posle odlaganja sastala se skupština AVNO Sandžaka 29. marta 1945. u Novom Pazaru i odlučila po predlogu Predsedništva AVNOJ-a da šest srezova pripadne Srbiji, a dva Crnoj Gori. U izveštaju o svojoj odluci zamolila je Predsedništvo AVNOJ-a, ASNOS u Srbiji i CASNOS u Crnoj Gori „da ovu odluku sprovedu u djelo“. Na zasjedanju ASNOS-a od 7. do 9. aprila 1945. formalno je potvrđena odluka o pripajanju većeg dela Sandžaka Srbiji, a na zasjedanju AVNOJ-a 7. avgusta 1945. bila je odobrena Rezolucija o rešavanju pitanja položaja Sandžaka.

Posle oslobođenja Vojvodina nije imala regulisan politički položaj u novoj Jugoslaviji. Tito je u članku „Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice“ marta 1944. godine nagovestio da bi Vojvodina mogla da dobije „najširu autonomiju“, a „pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno njegovih predstavnika, kada se posle rata bude rešavalo o definitivnom uređenju“. Na Velikoj antifašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije u novembru 1944. godine Jovan Veselinov je nagovestio mogućnost da Vojvodina uđe u okvir federalne Srbije, a Ranković da nije došlo do konkretnog i konačnog izjašnjenja Vojvodana, jer se Vojvodina nalazi pod vojnom upravom od 15. oktobra 1944. godine. Na skupštini Glavnog odbora NOF-a Vojvodine u decembru 1944. godine, rečeno je „po svemu izgleda da većina našeg naroda u Vojvodini želi da bude u boljim odnosima sa našom braćom u Srbiji“. Ni sama Vojvodina još nije imala svoju teritorijalnu fizionomiju, jer još nije bilo jasno šta obuhvata. Njena autonomija zasnivala se ne samo na partijskoj podeli nego na istorijskoj i ekonomskoj specifičnosti i nacionalnoj složenosti. Po partijskoj podeli Jugoslavije, postojao je Pokrajinski komitet KPJ za Banat, Bačku i Baranju, dok je Okružni komitet KPJ za Srem preko Slavonije potpadao pod CK Hrvatske do 1943. godine. Posle oslobođenja vojna uprava je bila zavedena za Banat, Bačku i Baranju zbog nemačke i mađarske nacionalne manjine, ali ne i za Srem. Bilo je težnji da Baranja posle oslobođenja ostane u okviru Vojvodine. Sve do aprila 1945. godine pitanje Vojvodine nije bilo rešeno, čak je bilo pristalica da Vojvodina bude sedma federalna jedinica. Na VIII pokrajinskoj konferenciji komunista Vojvodine 5. i 6. aprila 1945. u Rezoluciju je uneto: „Konferencija se jednodušno izjašnjava za uključenje autonomne Vojvodine u federalnu Srbiju“ i određena je delegacija da taj stav iznese na vanrednom zasedanju ASNOS-a. Pitanje Baranje je ostalo otvoreno, ali je nagovešteno da većina članova Glavnog NOO Vojvodine misli da će Baranja biti u sastavu federalne Hrvatske. Zakazani izbori za 16. maj 1945. morali su biti odloženi jer još nisu bile definitivno određene granice Vojvodine zato što se u njenom okviru nalaze „pojedini delovi Hrvatske koji nikad nisu pripadali Vojvodini“. Radilo se o Baranji i Zapadnom Sremu. Odlukom Glavnog NOO Vojvodine od 16. maja Baranja je pripala Hrvatskoj. Prema partijskoj podeli, OK Srema obuhvatao je i vukovarski, vinkovački i županjski srez. Da bi se izvršilo konačno razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine, CK KPJ je odredio komisiju koju je predvodio Milovan Đilas, a učestvovala su i po dva člana obeju zainteresovanih strana. Komisija je predložila razgraničenje i podnela izveštaj Politbirou CK KPJ juna 1945. godine koji ga je prihvatio tako da su Vukovar i Ilok ostali u okviru Hrvatske iako je Jovan Veselinov kao član komisije tražio da uđu u sastav Vojvodine i to je današnja granica između

Hrvatske i Srbije. U razgovoru sa Đilasom prigovarao sam mu da komisija nije uzela u obzir etničku opredeljenost stanovništva u Vukovaru i Iloku uoči rata 1941. godine nego trenutno stanje neposredno posle oslobođenja 1945, jer su ustaše u toku rata izmenile nacionalnu strukturu u tim mestima doseljavanjem Hrvata iz Hercegovine. On se branio da su granice između ove dve republike pravedne i pravične, ali pred smrt je dozvoljavao izvesne korekcije na osnovu naknadnih saznanja. Posle razgraničenja u Novom Sadu 30. jula 1945. održano je prvo zasedanje Skupštine izabranih izaslanika naroda Vojvodine na kojoj je deklarativno doneta odluka o prisajedinjenju autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji. Iz Skupštine je upućeno pismo AVNOJ-u da o tome donese definitivnu odluku, koja je takođe na AVNOJ-u 7. avgusta 1945. prihvaćena jednoglasno. Međutim, ovu odluku je Srbija sankcionisala godinu dana kasnije na sednici Skupštine održane 26. jula 1946.

Kosovo i Metohija, izuzev posebnog partijskog rukovodstva i većinskog albanskog stanovništva, nisu imale drugih predispozicija za autonomiju jer nikada nisu predstavljali nekakvu geografsku i ekonomsku celinu. Jedino pod Turcima postojao je administrativni Kosovski vilajet koji se prostirao šire od Kosova i Metohije na delove Makedonije, Crne Gore i Sandžaka. Albanski istoričari (Fehmi Puškoli, Hajredin Hodža i drugi) pokušavali su da taj administrativni deo Turskog carstva prikažu kao začetak autonomije, navodeći da su duže ostali pod Turcima da bi izborili autonomiju. Albanski partijski kadrovi, pogotovo oni koji su došli iz Albanije 1941. godine, zastupali su pravo o samoopredeljenju Albanaca sa Kosova i Metohije i njihovom prisajedinjenju Albaniji. Njihove namere posebno će dolaziti do izražaja od 1943. godine, kada počinju da igraju odlučujuću ulogu u partijskim organizacijama na Kosovu i Metohiji. To se posebno manifestovalo na osnivačkoj konferenciji NOO za Kosovo i Dukađin, koja je poznatija kao Bujanska konferencija održana na teritoriji Albanije na prelasku iz 1943. u 1944. godinu. Prethodno mimo znanja CK KPJ na Oblasnoj partijskoj konferenciji novembra 1943. godine donete su odluke da se Oblasni komitet KPJ preimenuje u Pokrajinski i time bi se po funkciji izjednačio sa pokrajinskim komitetima u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Vojvodini. Osnovana su dva oblasna komiteta za Kosovo i Dukađin, tako da se gubi ime Metohija, jer se pripaja delu Albanije koji se naziva Dukađin. U Rezoluciji sa Bujanske konferencije najavljena je želja da se Kosovo i Dukađin „ujedine sa Šipnijom“ posle oslobođenja „kada će svi narodi pa i Šiptari biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini s pravom na samoopredeljenje do otcepljenja, a sve će to garantovati NOVJ, NOV Šipnije i veliki saveznici“. Ovakav stav je zauzet iako u odlukama AVNOJ-a nije pominjano Kosovo i Metohija, a pogotovo mogućnost samoopredeljivanja albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji. Ova najavljena

mogućnost priključenja Kosova i Metohije Albaniji kritikovana je od strane CK KPJ, ali bez posledica za tvorce ove rezolucije. Opozvane su odluke o proglašenju Oblasnog u Pokrajinski komitet KPJ za Kosovo i Metohiju i preimenovanje Metohije u Dukađin.

Posle oslobođenja Kosova i Metohije polovinom novembra 1944. godine nije se mogla organizovati nova vlast jer je došlo do pobune albanskih kvislinških snaga, što je bio jedinstven slučaj u Evropi pa je 8. februara 1945. zavedena vojna uprava, koja će trajati do sredine 1945. godine. Ta pobuna je dala određene rezultate, kako mi je jednom prilikom rekao Đilas, jer se moralo popuštati da bi se albanske mase pridobile za saradnju sa novom vlasti. Najpre je krajem februara 1945. Politbiro CK KPJ odlučio da Kosovo i Metohija dobiju autonomiju u okviru Srbije, a početkom marta iste godine Ministarstvo unutrašnjih poslova donelo je odluku da se zabrani kolonistima povratak na Kosovo i Metohiju, a njihova zemlja podeli Šiptarima. Uzalud se protiv takve odluke izjašnjavao ministar za kolonizaciju Sreten Vukosavljević, a sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Blagoje Nešković na Politbirou govorio da su „Šiptari frontalno protiv nas“ i da zemlju treba deliti seoskoj sirotinji bez obzira na nacionalnu pripadnost. Odluka da se zemlja deli samo Albancima bila je sudbonosna za dalji razvoj međunacionalnih odnosa, jer im je to stvorilo bazu za stvaranje čisto albanskih etničkih sela. Pošto je u vreme održavanja vanrednog zasedanja ASNOS-a 7. aprila 1945. na Kosovu i Metohiji još trajala vojna uprava, predstavnici Oblasnog NOO na tom zasedanju Dušan Mugoša i Mehmed Hodža samo su dali izjavu da „narodi Kosova i Metohije žele da se prisajedine federalnoj bratskoj Srbiji“, što je Skupština „toplo“ pozdravila. Kad je ugušena pobuna i donekle konstituisana nova vlast, na Kosovu i Metohiji početkom jula stvoreni su uslovi za definitivno rešavanje autonomnog položaja ove oblasti u Srbiji. U Prizrenu je 8. jula sazvano „Prvo redovno zasedanje prvog saziva NOO kosovsko-metohijske oblasti“, na kome uopšte nije pominjano ono zasedanje u Bujanu kao da nije održano. U Rezoluciji od 10. jula 1945. Oblasna narodna skupština je navela da „daje izraza želji celokupnog stanovništva oblasti da ova bude priključena federalnoj Srbiji kao njen sastavni deo“. Izvesna je protivrečnost ovog akta sa stanovništva državnog prava, kada se ima u vidu osnovni stav o kontinuitetu Jugoslavije kao države i kao međunarodnog subjekta čiji integritet nije mogao biti doveden u pitanje. Temelji unutrašnjeg uređenja nove Jugoslavije postavljeni su u odluci Drugog zasedanja AVNOJ-a, kojim je pored ostalih federalnih jedinica predviđena i Srbija. Prema tome, samoopredeljenje naroda Jugoslavije i njihova volja da se udruže na AVNOJ-u izražena je na veoma karakterističan način ne kao odluka da se ovi narodi udruže, već kao odluka da ne priznaju svoje razdruživanje „raskomadanja Jugoslavije sa strane fašističkih imperijalista“ i „da ostanu i dalje

ujedinjeni u Jugoslaviji“. Prema tome, nije bilo mesta nikakvim odlukama o „priključenju“ jer oblast Kosova i Metohije nije bila nikada legalno odvojena od Srbije da bi se 1945. njoj priključivala. Na XXI sednici 23. jula Predsedništvo AVNOJ-a je ovu odluku „primilo na znanje“, a na prvoj sednici AVNOJ-a 7. avgusta stavljene su na dnevni red rezolucije o rešavanju položaja Sandžaka i kosovsko-metohijske oblasti. AVNOJ je konstatovao da je Predsedništvo odobrilo ove dve rezolucije. Interesantno je napomenuti da ovim aktima najviših organa u autonomnim jedinicama nije sledio akt priključenja pokrajine Vojvodine i oblasti Kosova i Metohije u sastav Srbije od strane njenog narodnog predstavništva, nego se direktno išlo na AVNOJ. Narodna skupština Srbije će tek na sednici 26. jula 1946. „primiti znanju“ odluke narodnih predstavništva ove dve autonomne jedinice, ali je njeno predsedništvo 3. septembra 1945. donelo zakon o ustanovljenju i ustrojstvu Autonomne kosovsko-metohijske oblasti u kome je izražen njen teritorijalni okvir i administrativna podela. Sa tim činom je okončan politički proces konstituisanja Kosova i Metohije kao autonomne jedinice u okviru federalne Srbije. U stvari, sa aktima AVNOJ-a od 7. i 10. avgusta 1945. završen je proces izgradnje Srbije kao složene federalne jedinice. Autonomije Vojvodine i Kosova i Metohije „nisu kreacija Narodne republike Srbije i njenog autonomnog ustavnog prava već su od samog početka predstavljale kategoriju opšteg ustavnog prava Jugoslavije, jer ih predviđa i garantuje savezni Ustav“, tvrdi Jovan Đorđević, profesor ustavnog prava i jedan od pisaca posleratnih ustava Jugoslavije. Prvi Ustav FNRJ od 31. januara 1946. odredio je status autonomnih jedinica, imajući u vidu sve prethodne odluke. Na osnovu saveznog ustava, kao i zaključaka Ustavotvorne skupštine Srbije, status autonomnih jedinica detaljnije je regulisan Ustavom NR Srbije od 14. januara 1947. Ovim činom je konačno konstituisana Demokratska Federativna Jugoslavija na principima koje je postavilo Drugo zasedanje AVNOJ-a. Srbija je činila 34,5% od ukupne teritorije Jugoslavije. Udeo u pogledu broja stanovništva još je bio izrazitiji, jer je činila 41,5% jugoslovenskih državljana. Nacionalne manjine uglavnom su se nalazile na teritoriji Srbije – 71%, od kojih su najbrojniji bili Albanci i sačinjavali 67% stanovništva Kosova i Metohije.

Srbija je poslednja dobila svoje narodno predstavništvo u Jugoslaviji, ali je prva federalna država koja je obrazovala Narodnu vladu 9. aprila 1945. sa predsednikom Blagojem Neškovićem. Ovu vladu su činili ministri iz uže Srbije pošto još nije bilo konačno rešeno pitanje Vojvodine i Kosova i Metohije. Pored zakonodavne i izvršne vlasti, u Srbiji se uspešno izgrađivao i pravosudni sistem. U izgrađivanju Srbije kao složene federalne jedinice političke organizacije odigrale su značajnu ulogu, posebno KPJ i od njenih stavova je zavisilo kakav će konačni oblik dobiti Srbija.

Oko konstituisanja Srbije kao složene federalne jedinice postavljala su se brojna pitanja, pre svega, zašto su ove dve autonomije organizovane samo na području Srbije ili zašto je za Albance organizovana autonomija samo na Kosovu i Metohiji, a ne u Makedoniji i Crnoj Gori. U rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji od strane KPJ ključno mesto imala je teza o velikosrpskom hegemonizmu, pa je glavni politički napor KPJ bio usmeren da se otklone sve pretpostavke na kojima bi počivala vodeća uloga Srbije u Jugoslaviji. Ako se iz tog aspekta posmatra autonomija, ona ima ulogu ne samo da ostvari pravo nacionalnih manjina na političku egzistenciju nego i da eliminiše mogućnost uspostavljanja Srbije prema njenom ranijem političkom konceptu. Autonomijom se na neki način rešavalo i srpsko nacionalno pitanje, a ne samo nacionalnih manjina. Da bismo to pitanje pojasnili, iznećemo stavove vodećih ljudi KPJ prema nacionalnom pitanju koje se izneli na Osnivačkom kongresu KP Srbije od 8. do 12. maja 1945.

Već smo ranije napomenuli da se čekalo da se vidi kako će Srbija izgledati pa da se tek onda održi Osnivački kongres KP Srbije. Kad je to u vrhu Partije odlučeno, najpre je trebalo reorganizovati KP na području buduće Srbije sa pokrajinama. Na Osnivačkom kongresu KP Srbije doneta je odluka da partijske organizacije na teritoriji Srbije Vojvodine i Kosova i Metohije uđu u sastav KP Srbije. Obrazovan je Centralni komitet KP Srbije kome su bili podređeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu i Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju, dok su partijske organizacije u užoj Srbiji bile vezane za CK KPS preko okružnih komiteta, a ovaj za CK KPJ. Na Kongresu su držali govore vodeći ljudi KPJ, između ostalog, i o nacionalnom pitanju od kojih ćemo posebno citirati Tita i Kardelja, koji su bili glavni kreatori Srbije kao složene federalne jedinice. Tito je oštro osudio neprijateljsku propagandu, koja je uglavnom poticala iz razbijenih krugova građanskog društva, da su Tito i komunisti „rascijepili Srbiju“, naglašavajući da je „Srbija u Jugoslaviji a mi ne mislimo da unutar Jugoslavije stvaramo dve države. Radi se o administrativnoj podjeli“. Kardelj se zalagao da „nacionalne forme“ moraju da se izive. „Mi te nacionalne forme moramo primiti kako bismo mogli da im damo pravu sadržinu i likvidiramo ono što razjedinjava i ruši jedinstvo...Sami narodi traže da Partija nađe takve forme, gde će se moći oni afirmisati. Ako je Partija svuda dovoljno jaka, onda se ne treba bojati da će nam te nacionalne forme štetiti“. Prema njegovom mišljenju, to se može ostvariti stalnom borbom protiv šovinizma i šablona na taj način „da komunisti nacionalnih manjina, komunisti do juče ugnjetenih nacija, moraju sopstvenim masama govoriti o potrebi jedinstva, a komunisti do juče vladajućeg naroda, da treba da zauzmu stav pomirenja i bratimljenja sa drugim narodima i nacionalnim manjinama“, i da treba razbijati parolu da „samo oni koji su se borili treba da učestvuju u vlasti“. On se slaže da oni koji su se borili treba da rukovode vlasti,

ali „vlasti treba privući i najšire narodne mase“, jer je to jedini put da se pasivne mase otrgnu od reakcije, navodeći kao primer Hrvate u Vojvodini i Albance na Kosovu i Metohiji.

Na kongresu nije pominjano srpsko nacionalno pitanje, niti se govorilo o položaju Srba u ostalim federalnim jedinicama. Smatralo se da je osnivanjem KP Srbije i odlukama kako će izgledati federalna Srbija ono skinuto sa dnevnog reda. Uglavnom se raspravljalo o odnosu srpske nacije prema nacionalnim manjinama. Dominirala su dva pitanja. Prvo, položaj nacionalnih manjina, njihov odnos prema novoj Jugoslaviji i na koji način ih privući u JNOF da učestvuju ravnopravno u izgradnji nove Jugoslavije. Drugi problem o kome se dosta raspravljalo je bio uporna i oštra borba protiv velikosrpskog hegemonizma i šovinizma, dok se uzgred pominjao separatizam.

Pitanje nacionalnih manjina u Srbiji rešeno je pre ovog kongresa. Nemačka nacionalna manjina je razvlašćena i doneta je odluka o njenom proterivanju iz Jugoslavije jer je za vreme rata bila uključena u Vermaht i okupacioni aparat vlasti. Sudbina mađarske i albanske manjine rešavala se na drugi način. Pre svega, imala se u vidu perspektiva političkog zbližavanja sa Mađarskom i Albanijom u okviru nove porodice socijalističkih zemalja pa stvarni odnosi ovih manjina u ratu i njihovo angažovanje u sistemu okupacije i dezintegracije Jugoslavije nisu uzeti u obzir prilikom uređivanja njihovog pravnog položaja u Novoj Jugoslaviji. Umesto da budu kažnjene zbog progona i zločina nad Srbima, nagrađene su autonomijom. Tako su za ostvarivanje svih prava ovih nacionalnih manjina odabrane političko-teritorijalne autonomije. Vojvodina je dobila autonomiju s obzirom na mađarsku manjinu u Bačkoj i pozivom na neke istorijske okolnosti, a Kosovo i Metohija zbog albanske nacionalne manjine.

Posle konstituisanja Srbije kao složene federalne jedinice nisu se odmah osetile negativne posledice tog čina, jer je jugoslovenska vlada centralizovala vlast u svojim rukama u periodu obnove, prvog Petogodišnjeg plana i otpora Informbirou. Nešto slično tome uradila je vlada Srbije u odnosu na pokrajinu Vojvodinu i oblast Kosovo i Metohiju pa se u to vreme ne može govoriti o pravim autonomijama, jer su bile svedene na administrativne jedinice, tj. nešto više od okruga u užoj Srbiji. Ovakav odnos potrajao je sve do početka decentralizacije Jugoslavije šezdesetih godina prošlog veka. Sa decentralizacijom, pojavila se težnja kod pokrajina da se konstituišu u federaciji kao nezavisan faktor od Srbije. Poslednji pokušaj da suzbije tu težnju učinilo je srpsko rukovodstvo (Jovan Veselinov, Miloš Minić i Slobodan Penezić) u toku diskusije o predlozima Ustava od 1963. godine. Miloš Minić je predložio da se celokupna Srbija подели na regione, kako je i bio sačinjen plan, ali je vrh federacije sprečio da se to sprovede u delo. U Ustavu od 1963. godine vidan je kompromisan stav u definisanju

statusa autonomnih pokrajina. Zbog toga se odmah posle Brionskog ple-
numa CK SKJ 1966. godine, kada je sa vlasti odstranjen Aleksandar Ran-
ković, pristupilo reviziji određenih ustavnih odredbi, koje su se ticale po-
krajina pa im je priznat status „konstitutivnog elementa federacije“. Ove
promene su značile veliko osamostaljivanje pokrajina u odnosu na Repu-
bliku Srbiju i njihovo faktičko uzdizanje na stupanj republike. Sve je to
našlo odraza u ustavnim amandmanima iz 1971. godine. Rešenja koja su
prihvaćena u amandmanima poslužila su kao osnov za novi Ustav SFRJ
donet 21. februara 1974, a potom i za Ustav SR Srbije 25. februara i usta-
ve SAP 27. februara 1974.

Ustavima Jugoslavije, Srbije i autonomnih pokrajina nisu razrešena
neka krupna pitanja funkcionisanja pravnog sistema i položaja Srbije. Njen
položaj nije u dovoljnoj meri bio razjašnjen u odnosu na pokrajine, koje
su formalno bile u njenom sastavu i federacije koju su samostalno konsti-
tuisale autonomne jedinice sa republikama. Pitanje konstituisanja Srbije
kao složene federalne jedinice ostalo je i dalje otvoreno i ono će doprine-
ti da dođe do otvaranja srpskog nacionalnog pitanja osamdesetih godina
20. veka, koje je bilo potisnuto i zanemareno od strane KPJ/SKJ. Milovan
Đilas, koji je zajedno sa Kardeljom učestvovao u rešavanju nacionalnog
pitanja u Jugoslaviji i oblikovanju Srbije kao složene federalne jedinice,
pred smrt je priznao da su bili naivni u rešavanju nacionalnog pitanja, a Pe-
tar Stambolić u penziji da su pokrajine odšrafljene bombe podmetnute Sr-
biji, koje svakog trenutka mogu da eksplodiraju. Nerešeno srpsko nacio-
nalno pitanje i konstituisanje Srbije kao složene federalne jedinice bili su,
između ostalog, uzroci razbijanja socijalističke Jugoslavije krajem 20. veka.

.....

DOSIJE

.....

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI

Institut rehabilitacije lica koja su krivično ili u širem smislu kaznenno osuđena iz političkih ili ideoloških razloga uveden je u naš pravni sistem Zakonom o rehabilitaciji iz 2006. godine. Nesumnjivo je jasan politički značaj uvođenja rehabilitacije lica osuđenih iz političkih ili ideoloških razloga u naš pravni sistem. Raniji društveni poredak koji je u svom nastanku bio oslonjen na sistematsko kršenje prava pojedinaca koji su smatrani neprijateljima novog društvenog poretka poznat je po zloupotrebama prava u političke svrhe. Savremeno društveno uređenje zasnovano je na demokratiji, vladavini prava, ali i tržišnoj privredi i uopšte građanskom društvu kao okviru u kome se ostvaruju prava i slobode pojedinaca. Kako bi se to omogućilo, potrebno je otkloniti iz pravnog sistema koliko je to god moguće sve one delove koji su suprotni opšteprihvaćenim načelima pravne države i omogućiti ranijim klasnim neprijateljima, odnosno njihovim naslednicima uživanje prava kojih su lišeni, od otklanjanja žiga osuđenih lica pa sve do prava na rehabilitaciono obeštećenje odnosno povraćaj konfiskovane imovine.

Zakon o rehabilitaciji iz 2006. godine (Sl. glasnik RS, br. 33/06) opredelio se za pravnu rehabilitaciju u užem smislu (žrtva političke represije ima pravo samo na to da se presuda proglašni ništavom). On nije bio praćen donošenjem nužnih pratećih zakona i nije omogućio pravo na obeštećenje žrtava političke represije. U nastojanju da se prevladaju slabosti pomenutog zakona i da se omogući obeštećenje rehabilitovanih lica, Narodna skupština je u jesen 2011. godine donela novi Zakon o restituciji (Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju, Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 108/2013, 142/2014 i 88/2015) i novi Zakon o rehabilitaciji (Sl. glasnik RS, br. 92/11). Na taj način stvoreni su uslovi da se ispravi nepravda koja se dogodila u toku Drugog svetskog rata i posle njega političkim osuđenima i vlasnicima imovine koji su osuđeni i ostali bez imovine bez valjanog pravnog osnova a na osnovu „revolucionarnih zakona“.

Novi Zakon o rehabilitaciji nastojao je da otkloni slabosti zakona iz 2006. godine i da omogući odgovarajuće obeštećenje rehabilitovanim licima. Na drugoj strani, Zakon o restituciji uredio je uslove, način i postupak vraćanja imovine koja je na teritoriji Republike Srbije podržavljena oduzimanjem

od bivših vlasnika – fizičkih i pravnih lica, bez pravične naknade, primenom propisâ o agrarnoj reformi, konfiskaciji, sekvestraciji, nacionalizaciji i eksproprijaciji kao i svim drugim aktima kojima je izvršeno podržavljenje, u periodu od 1945. godine, i prenesena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu, kao i imovine koja je konfiskovana na osnovu rasističkih propisa, radnji i akata okupatorske vlasti posle 6. aprila 1941. godine. Međutim, rehabilitovana lica se i dalje suočavaju sa velikim teškoćama u ostvarivanju svojih prava, posebno prava na obeštećenje.

Redakcija časopisa Hereticus nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedine dokumente iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju ćemo ukazati na slučaj slikara **Radivoja Berbakova**. On je presudom Višeg suda u Zrenjaninu od 20. juna 1980, koja je potvrđena presudom Vrhovnog suda Vojvodine 21. novembra 1980, proglašen krivim za krivična dela neprijateljske propagande iz čl. 133, st. 1 SFRJ i povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ i osuđen na kaznu zatvora u trajanju od dve godine. Okružni sud u Zrenjaninu doneo je 30. marta 2007. rešenje o rehabilitaciji Radivoja Berbakova, pa se utvrđuje da su pomenute presude Višeg suda u Zrenjaninu i Vrhovnog suda Vojvodine od 1980. godine ništave od trenutka njihovog donošenja, kao i da su ništave sve pravne posledice navedenih odluka.

J. T.

Bulke, ulje na platnu, 90 x 70 cm

REHABILITACIJA RADIVOJA BERBAKOVA

1. Uvod

1. – Radivoj Berbakov je rođen 11. februara u Kikindi od oca Milutina i majke Milice, rođene Nedin. Od 1932. do 1940. pohađao je osnovnu školu u Kikindi. U 15. godini dobio je posao pomoćnog radnika u kikindskoj štampariji. Godine 1942. odlazi u Beograd i polaže prijemni ispit u školi za primenjenu umetnost. Nastavlja školovanje u ratnim uslovima. Doživeo je i preživeo sva bombardovanja Beograda 1941–1945. Stupio je u VIII crnogorsku brigadu 15. oktobra 1944. i učestvovao u borbama za oslobođenje Beograda i na Sremskom frontu. U borbama kod Erdevika je ranjen 3. decembra i upućen u armijsku bolnicu u Sremsku Mitrovicu, gde ostaje do izlečenja. Nakon izlečenja vraća se u jedinicu 9. maja 1945.

Tokom 1947–1948. učestvuje u izgradnji pruge Šamac–Sarajevo. Radi kao crtač zidnih novina i dekorater u Centralnom komitetu Narodne omladine Jugoslavije. Naredne 1949. položio je prijemni ispit na Akademiji likovnih umetnosti i posvećuje se studiju slikarstva. Godine 1953. isključen je sa Akademije zbog karikature o Titu koja je ocenjena kao neprijateljska i zbog druženja sa kolegom informbiroovcem. Posle nekoliko meseci vraćen je na Akademiju likovnih umetnosti gde nastavlja studije i diplomira 1955. godine u klasi profesora Đorđa Bošana i Đurđa Teodorovića. Na istoj akademiji upisao je poslediplomske studije koje je završio 30. juna 1957. godine u klasi profesora Zore Petrović i Mila Milunovića i stekao titulu magistra.

Posle završenih studija 1958. se vraća u Kikindu i zapošljava kao nastavnik likovnog vaspitanja prvo u Osnovnoj školi „Jovan Popović“, od 1962. u Osnovnoj školi „Moša Pijade“, a od 1969. u Gimnaziji „Dušan Vasiljev“.

Više od pet decenija neumorno je slikao. U javnosti se pojavljuje 1959. godine na izložbi četiri kikindska likovna umetnika. Radio je uglavnom pejzaže u ulju. Ovekovečio je Kikindu i Banat. Njegovi stalni likovni motivi su nepregledna ravnica, reke, bare, močvare, raskaljani putevi, zima. Učesnik je Kikindske i Ečanske kolonije. U Beogradu je od 1974. do 2002. godine imao 25 samostalnih izložbi koje je uglavnom priređivao u galeriji Saveza inženjera i tehničara Jugoslavije, Domu sindikata Jugoslavije, Likovnoj galeriji na Novom Beogradu, Ruskom domu, Foto savezu i drugim. Tri samostalne izložbe priredio je u Novom Sadu. Izlagao je u privatnim galerijama u Bostonu (SAD) počev od 1985. i Ladenbergu (Nemačka) od

1986. godine. Učestvovao je na zajedničkim izložbama u Kikindi 1959, 1960, 1961, 1964, 1976, u Beogradu 1966, zatim u Subotici, Senti, Bihaću.

Slikarska i pedagoška karijera Radivoja Berbakova je prekinuta 1980. godine, kada je uhapšen i osuđen na dve godine robije zbog delikta mišljenja. Naime, on je presudom Višeg suda u Zrenjaninu od 20. juna 1980. godine, koja je potvrđena presudom Vrhovnog suda Vojvodine 21. novembra 1980. godine, proglašen krivim za krivična dela neprijateljske propagande iz čl. 133, st. 1 SFRJ i povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ, i pošto su mu utvrđene pojedinačne kazne za oba krivična dela – osuđen je na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od dve godine. Istu kaznu je izdržao u KPD Sremska Mitrovica, od 20. juna 1980. do 30. marta 1982. godine. Za vreme izdržavanja kazne u Kikindi mu je spaljeno 70 slika. Posle zatvora izopšten iz javnog života potpuno se posvetio slikarstvu.

Uprkos progonu, osudi i marginalizaciji, Berbakov je ostvario izuzetno bogat slikarski opus veći od 3.000 slika na kojima je ovekovečio svoj zavičaj. Kao planerista od nerva, oslanjajući se na dostignuća impresionizma i zahvaljujući svom talentu on je u banatskim motivima Panonske ravnice – ostvario vrhunsku likovnu univerzalnost umetnika. On se afirmisao i dokazao kao istinski umetnik.

Direktor Narodnog muzeja u Kikindi, Ilija Bulajić, pokrenuo je inicijativu 1996. za objavljivanje monografije o slikaru Radivoju Berbakovu. Likovni kritičar, Draško Ređep i publicista David Kecman su prihvatili da napišu tekst za tu monografiju. Nažalost, ovaj projekat nije realizovan, tako da o ovom istaknutom kikindskom slikaru do danas ne postoji monografija. Dve godine kasnije, 18. novembra 1997. Skupština opštine Kikinde dodelila je Radivoju Berbakovu „Nagradu oslobođenja Kikinde“ za izuzetan doprinos likovnom životu grada.

U periodu od 1997. do 2003. godine kikindski listovi (*Velika Kikinda*, *Novo vreme*, *Kikindske novine* i *Mokrinske novine*) objavili su više intervjua i priloga o Radivoju Berbakovu. Preminuo 1. novembra i sahranjen 2. novembra 2003. na Melinom groblju u Kikindi.

2. – Pozivajući se na Zakon o rehabilitaciji od 2006. godine, supruga Radivoja Berbakova, Katica Berbakov, podnela je zahtev za rehabilitaciju Okružnom sudu u Zrenjaninu 2006. U zahtevu ona je navela da je pok. Radivoj Berbakov pravosnažnom presudom Višeg suda u Zrenjaninu, K. br. 9/80 od 17. juna 1980. godine, a koju je potvrdio Vrhovni sud Vojvodine u Novom Sadu, osuđen na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od dve godine i šest meseci, za krivična dela iz čl. 133, st. 1, i čl. 157 KZ-a SFRJ. Tu kaznu on je izdržao u KPD Sremska Mitrovica. Uz zahtev je priložila sve relevantne dokumente sa procesa koji su u periodu 1980–1981. godine vođeni protiv njega.

Postupajući po zahtevu za rehabilitaciju koji je podnela Katica Berbakov, Okružni sud u Zrenjaninu, u veću sastavljenom od sudija Miše Popovića, predsednika veća, Jelice Bojanić Kerkez i Radoslave Mađarov, članova veća, doneo je 30. marta 2007. rešenje o rehabilitaciji njenog supruga pok. Radivoja Berbakova.¹

Sud je na osnovu uvida u dokumentaciju i utvrđenog činjeničnog stanja zaključio „da su presude Višeg suda u Zrenjaninu, broj K. 9/80, od 17. juna 1980. godine, koja je potvrđena presudom Vrhovnog suda Vojvodine, Kž. br. 349/80, od 21. novembra 1980. godine, kojima je Radivoj Berbakov iz Kikinde osuđen na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od dve godine i šest meseci, koju je kaznu izdržao, NIŠTAVE od trenutka donošenja i da su NIŠTAVE sve pravne posledice iste presude“.²

U obrazloženju presude sud je prvo naveo da je „nakon što je saslušao predlagača, s tim što je prethodno utvrdio njegov pravni interes za pokretanje ovog postupka, izveo dokaze čitanjem presude Višeg suda u Zrenjaninu, K. br. 9/80 od 20. juna 1980. godine, koja je u celosti potvrđena presudom Vrhovnog suda Vojvodine, broj Kž. 349/80 od 21. novembra 1980. godine, čitanjem otpusne liste KPD Sremska Mitrovica od 30. marta 1982. godine, čitanjem rešenja Pokrajinskog sekretarijata za pravosuđe od 25. marta 1982. godine, i čitanjem izvoda iz mat. knjige umrlih za Radivoja Berbakova pod brojem 631 izdate od Opštine Kikinda i nakon toga utvrdio da je zahtev za rehabilitaciju Radivoja Berbakova osnovan i da ga treba usvojiti. Naime, iz sadržine izvedenih dokaza nesumnjivo proizilazi da je Radivoj Berbakov iz Kikinde presudom Višeg suda u Zrenjaninu, K. br. 9/80 od 20. juna 1980. godine, koja je potvrđena presudom Vrhovnog suda Vojvodine, Kž. br. 349/80 od 21. novembra 1980. godine, proglašen krivim za krivična dela neprijateljske propagande iz čl. 133. st. 1 SFRJ i povrede ugleda SFRJ iz čl. 157. KZ SFRJ, i pošto su mu utvrđene pojedinačne kazne za oba kriv. dela isti je osuđen na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od dve godine i šest meseci. Istu kaznu je izdržao u KPD Sremska Mitrovica, od 20.6.1980. do 30. marta 1982. godine.“³

Ceneći razloge za rehabilitaciju, sud je u konkretnom slučaju analizom sadržine oba krivična dela kako pojedinačno tako i u celini, zaključio kako nema sumnje da je Radivoj Berbakov „proglašen krivim zbog ideoloških razloga [s] obzirom [na to] da je iznosio određena svoja ubeđenja i shvatanja u pogledu društvenog uređenja, samoupravljanja, političkog sistema i uopšte u pogledu ondašnjeg stanja u društvu, a koja su bila protivna

---

1 Rešenje Okružnog suda u Beogradu o rehabilitaciji Radivoja Berbakova, Reh. br. 4/07 od 30. marta 2007.

2 *Isto*, str. 1.

3 *Isto*, str. 2.

ideologiji tadašnje politike i vlasti[,] zbog čega je i proglašen krivim. Pri tome, svoja shvatanja je iskazivao samo rečima a bez da je preduzimao bilo kakvu drugu aktivnu radnju činjenja u pravcu ostvarivanja svojih ideja.“⁴

Otuda za sud „nema sumnje da se radilo samo o verbalnim deliktima i u toj situaciji nema sumnje da je osuđen samo zbog ideoloških i političkih razloga. Taj razlog je nesumnjivo nespojiv sa demokratskim principima društva a istovremeno i sa Ustavom naše države po kojem su zagarantovana lična prava pa i sloboda mišljenja i izražavanja. Sem toga, i po međunarodnim aktima, pre svega u aktima Komiteta za ljudska prava, sloboda mišljenja i izražavanja je zagarantovana ne samo u iznošenju svakodnevnih događaja već i u mogućnosti kritikovanja ili u otvorenom i javnom ocenjivanju rada političkih organa i vlade, bez straha o kažnjavanju.“⁵

Prema tome, zaključio je sud, sasvim je jasno da su u konkretnom slučaju ispunjeni svi uslovi za rehabilitaciju Radivoja Berbakova, koji se smatra neosuđivanim.

Na taj način je Radivoj Berbakov, tačno dvadeset pet godina posle izlaska iz zatvora u Sremskoj Mitrovici 30. marta 1982, dobio moralnu satisfakciju. Nažalost, on nije dobio nikavo obeštećenje, jer tadašnji Zakon o rehabilitaciji to nije predvideo, već je uputio rehabilitovano lice da ta prava ostvari po drugim zakonima, pre svega, po Zakonu o restituciji, koji će Srbija dobiti tek četiri godine kasnije, septembra 2011.⁶

2. Optužnica protiv Radivoja Berbakova

OKRUŽNO JAVNO TUŽILAŠTVO

KT 11/80

21. IV 1980. god.

Zrenjanin

IM/JS

ZRENJANIN

Na osnovu čl. 45 st. 2 tač. 3 ZKP podižem

OPTUŽNICU

Protiv:

BERBAKOV RADIVOJA, od oca Milutina i majke Milice, rođene Nedin, rođenog u Kikindi 14. II 1925. god., sa prebivalištem u Kikindi, Zmaj Jovina 41, Srbina, državljanina SFRJ, profesora, oženjenog – oca dvoje maloletne dece, pismenog,

4 *Isto*, str. 3.

5 *Isto*.

6 Sticajem okolnosti, porodica Radivoja Berbakova (supruga, ćerka i sin), opterećena zdravstvenim problemima i siromaštvom, nije uspela da podnese zahtev sudu i ostvari pravo na obeštećenje. Pokušaj malobrojnih prijatelja porodice i advokata Branislava Sivčeva i Petra Lisula da prikupi neophodnu dokumentaciju i učini prve korake ka ostvarenju ovog prava do danas nisu urodili plodom.

sa završenom akademijom likovnih umetnosti, JNA služio sa činom vodnika, vodi se u Vojnoj evidenciji pri SO Kikinda, odlikovan medaljom zasluge za narod, vlasnika kuće, neosuđivanog, u pritvoru kod Opštinskog zatvora u Zrenjaninu od 28. III 1980. g. u 12 časova, po rešenju istražnog sudije Višeg suda u Zrenjaninu br. Kio 10/80 od 28. III 1980. g.,

da je:

1. U periodu od početka 1975. do 28. III 1980. godine, u Kikindi, u razgovorima sa svojim poznanicima govorio: da naš poredak nije dobar; da je samoupravljanje nešto anarhično i predstavlja samo formalnost i kroz samoupravljanje se radi sve kampanjski, dok je nasuprot tome u SSSR-u sve drugačije, vlada red i disciplina, radi se sa više plana i od njih bi mogli ponešto da naučimo, jer će u suprotnom naša privreda dospeti u težak položaj; da je kod nas neka mutljivina, utopija, vlada stihijnost i anarhičnost, nema reda, zbog čega je naš ekonomski sistem u haotičnom stanju; da naše političko rukovodstvo ne vodi dobru politiku, razjedinjeno je i rešava i donosi odluke na brzinu, što sve doprinosi haotičnom stanju privrede zemlje; da i na visokom školstvu vlada stihijnost i mladi ne mogu da dobiju posao, zbog čega odlaze u inostranstvo, što se u SSSR-u ne može dogoditi, jer se tamo vodi dobra kadrovska politika; da je postupak oko rešavanja penzija dug i penzije se dobijaju uz lažna svedočenja i penzioneri se zapošljavaju preko veze, a mladi ljudi koji su zbog toga bez posla odlaze u inostranstvo; da sadašnji sistem nagrađivanja u prosveti nije dobar, jer više stimuliše neradnike nego radnike; da naša sredstva informisanja ne objavljuju pravo stanje koje je u Avganistanu, pa sluša radio Moskvu i tako dobija prave informacije o Avganistanu; da zbog stava „naših galamdžija“ u vezi Avganistana, misleći pri tome na naše političko rukovodstvo, nama preti stalna opasnost od SSSR-a; da na našoj granici prema Mađarskoj ima dosta ruskih vojnika i bolje nam je da nam dođu Rusi nego Amerikanci; da u vezi zveckanja oružjem tih ruskih trupa u Mađarskoj mi ne treba da se plašimo upada Rusa u našu zemlju i usled toga je nepotrebna tolika budnost i napetost u našoj zemlji; da naša zemlja održava bolje odnose sa zapadnim zemljama i Kinom, sa kojima nas ne vezuje nikakva tradicija, nego sa socijalističkim zemljama sa kojima smo tradicionalno povezani; da je kod nas u odnosu na socijalističke zemlje sve skupo; da sa Zapada poprimamo i što valja i što ne valja, počev od kulture pa na dalje, a sa Istoka ništa ne primamo,

dakle govorom zlonamerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike u zemlji,

pa da je time počinio kriv. delo neprijateljske propagande iz čl. 133 st. 1 KZ SFRJ.

2. Marta meseca 1980. godine, u Kikindi, u jednom razgovoru sa svojim poznanikom rekao za Predsednika Republike druga Tita: „Kad su ovom odsekli nogu na njegovom dvoru na Brionima svi su izludeli od dosade. Čak su i njegove životinje u zooškom vrtu bez njega podivljale“,

dakle izložio poruzi najviše organe Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,

pa da je time počinio kriv. delo povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ.

Na osnovu čl. 262 st. 1 tač. 5 ZKP

PREDLAŽEM

1. Da se na glavnom pretresu izvede dokazivanje:

a) Saslušanjem svedoka Čičulić Sretena, Maršala Tita 32, Jerinkić Ise, Maršala Tita 68, Čipčić Dimitrija, Hajduk Veljka 27, Božović Radonje Braće Tatita 2, Paović Miloša Zagrebačka 6, Berbakov Katice Zmaj Jovina 41, Pivac Dimitrija 7, jula br. 1, Krivokapić Gojka Vojvode Putnika 69, Donev Todora Uglješe Terzina 46, Gacin Živojina Jakšićeva 39, svi iz Kikinde,

b) Da se izvrši saslušanje veštaka neuropsihijatra Tešić dr Nikole iz Zrenjanina Servo Mihalja br. 1, radi davanja stručnog nalaza i mišljenja o uračunljivosti okrivljenog.

c) Da se izvede dokazivanje čitanjem izvoda iz krim. evidencije za okrivljenog i potvrda o oduzetim stvarima od 28. III 1980. godine.

2. Da se protiv okrivljenog Berbakov Radivoja na osnovu čl. 191 tač. 2 i 3 ZKP PRITVOR, određen napred navedenim rešenjem istražnog sudije produži do završetka glavnog pretresa, jer osobite okolnosti ukazuju da bi puštanjem na slobodu ometao utvrđivanje činjeničnog stanja uticajem na svedoke i opravdavaju bojazan da bi ponovio krivično delo.

OBRAZLOŽENJE

U kritičnom periodu od početka 1975. godine, pa sve do 28. III 1980. godine, kada je lišen slobode, okrivljeni je u mnogim razgovorima sa svojim poznanicima, najčešće svojim kolegama iz prosvete zlonamerno i neistinito prikazivao društveno političke prilike u našoj zemlji. Razgovori su vođeni najčešće u školi u kojoj su okrivljeni i svedoci radili ili u njegovom stanu, a ponekad i na ulici i u tim razgovorima okrivljeni je kada god je mogao koristio priliku da običan i svakodnevn razgovor skrene u pravcu koji mu je omogućavao da u razgovor ubaci svoje teze o našem društveno političkom sistemu, prilikama u našoj zemlji i uopšte unutrašnjoj i spoljnoj politici. Okrivljeni se nije upuštao u opširnije obrazlaganje svojih iznetih mišljenja, niti se upuštao u diskusiju, već je obično koristio da pri kraju razgovora ubaci svoje mišljenje odn. da iznosi svoje teze kojima je zlonamerno i neistinito prikazivao društveno političke prilike u našoj zemlji. Ako se ima u vidu da je samoupravljanje jedno od najbitnijih obeležja našeg koncepta socijalističkog društvenog sistema, onda je sasvim logično što okrivljeni, pored uopštene konstatacije da naš poredak nije dobar, se upušta i u detaljnije kritikovanje našeg samoupravnog socijalističkog društvenog sistema.

Okrivljeni za samoupravljanje iznosi da je samo formalnost i da predstavlja nešto anarhično navodeći pri tome da se u samoupravljanju stvari rešavaju kampanjski. Pored toga, a u vezi našeg sistema okrivljeni navodi da je to neka mutljavina i utopija i da vlada stihija. Nasuprot tome i takvim prilikama koje vladaju u našoj zemlji i sistemu okrivljeni ističe primer SSSR-a i njegovog sistema, gde navodno vladaju red i disciplina i gde se u društvu radi planski, pa bi i mi trebali od njih da preuzmemo takav koncept razvoja društva odn. po nešto da naučimo, kako to kaže okrivljeni, jer će inače naša privreda dospeti u težak položaj i ceo naš ekonomski sistem koji je navodno u haotičnom stanju. Na osnovu ovakvih njegovih izjava očigledno je da okrivljeni nastupajući s dogmatsko birokratskih pozicija, zlonamerno i neistinito prikazujući naš samoupravni socijalistički sistem, se zalaže za centralistički sistem koji vlada u Istočnom bloku u šta se i uklapa njegova izjava da smatra da kod nas ima previše sloboda i da bi trebalo uvesti nešto čvršće, kao i izjava da voli Ruse i njegove odbrane njihove spoljne politike o čemu će kasnije biti reči.

Okrivljeni isto tako zlonamerno i neistinito prikazuje stanje u drugim oblastima našeg sistema navodeći da u školstvu takođe vlada stihija zbog čega se kadrovi neplanski školuju i kasnije pošto ne mogu da nađu posao odlaze na rad u inostranstvo. Isto tako kritikuje i penzijski sistem navodeći da je put i postupak do dobijanja penzije vrlo dug, da se penzije dobijaju preko veze i da penzioneri rade i tako zauzimaju radna mesta na kojima bi se mogli zaposliti mladi, usled čega mladi ljudi odlaze na rad u inostranstvo. Ovu kritiku našeg sistema školstva i kadrovske politike okrivljeni takođe koristi da istovremeno iznese kako se u SSSR-u po pitanju zapošljavanja i kadrovske politike i školovanja kadrova vodi pravilna politika tako da kod njih nema slučajeva da mladi zbog nezaposlenosti odlaze u inostranstvo. Ovakvi stavovi okrivljenog se u potpunosti uklapaju u već napred navedeno kritikovanje našeg društveno političkog sistema u celini.

Iznoseći neistinite i zlonamerne tvrdnje o stanju naše privrede i ekonomskog sistema u celini okrivljeni iznosi da je za to delimično krivo i naše političko rukovodstvo, koje je razjedinjeno i ne vodi dobro politiku, pa to doprinosi haotičnom stanju privrede zemlje. Pored toga okrivljeni iznosi da političko rukovodstvo svoje odluke donosi na brzinu, što se uklapa u njegove teze da u samoupravljanju vlada stihija i anarhija, pa je onda sasvim logično da u jednom sistemu za kojeg okrivljeni iznosi da u njemu vlada stihija i rukovodstvo na isti način donosi odluke i rešava stvari na brzinu.

Kritikujući naš društveno politički sistem okrivljeni nije zaobišao ni oblast javnog informisanja, kao važnu komponentu toga sistema, iznoseći da naša sredstva javnog informisanja građanima ne iznose pravu istinu o stanju u Avganistanu, što kasnije povezuje sa kritikom naše politike i odbranom intervencije SSSR-a u Avganistanu. Naš jasan i principijelan stav u međunarodnoj politici da smo protiv bilo kakvih intervencija, bez obzira od koga se vrše i sa kojim motivima, okrivljeni kvalifikuje kao nepotrebno dizanje galame, a naše rukovodstvo naziva „galamdžijama“ zbog čije nam nepotrebne galame preči stalna opasnost od SSSR-a. U vezi toga iznosi kako na našoj granici prema Mađarskoj ima dosta ruskih vojnika i odmah dodaje da nam je bolje da nam dođu Rusi nego Amerikanci, smatrajući time sasvim prirodnim pravo velikih sila na intervenciju i istovremeno pokazujući na čijoj su strani njegove simpatije za slučaj da do intervencije na našu zemlju zaista i dođe. Jednom drugom prilikom takođe u vezi prisustva sovjetskih trupa u Mađarskoj okrivljeni je izneo da se ne bi trebali plašiti upada ruskih trupa u našu zemlju, te da je zbog toga sasvim nepotrebna napetost i pojačana budnost, koja je inače prisutna u našoj zemlji u zadnje vreme. Okrivljeni ovim očigledno zlonamerno i neistinito želi da prikaže da je pojačana budnost koja je zaista prisutna u našoj zemlji je vezana i uperena protiv Sovjetskog Saveza, a ne da je rezultat opšte napete i veoma nestabilne međunarodne situacije i prisutnih oružanih i političkih sukoba na mnogim tačkama zemljine kugle. Okrivljeni uopšte pokušava da prikaže kako je naša zemlja okrenuta Zapadu odakle prima sve uticaje dok je navodno sa svojim tradicionalnim prijateljima socijalističkim zemljama na Istoku u sukobu i sa te strane ne prima nikakve uticaje. Ovo su očigledno zlonamerne i neistinite tvrdnje kada se ima u vidu otvorenost naše zemlje prema svim zemljama, bez obzira na njihov sistema i uvek ispoljenu želju za svestranom saradnjom, ali isključivo na bazi ravnopravnosti i nemešanja u unutrašnje stvari drugih zemalja.

Okrivljeni je isto tako u martu mesecu ove godine u svome stanu u jednom razgovoru sa jednim od svedoka izložio poruzi druga Tita na veoma težak i grub

način iznoseći kako su na Brionima, gde se nalazi rezidencija druga Tita (koju okrivljeni inače navodi kao dvorac), svi podivljali od dosade od kada je drug Tito operisan. Okrivljeni je čak u svojoj izjavi, koja je u potpunosti citirana, iznosio da su čak i životinje u zoološkom vrtu od tada podivljale. Na taj način okrivljeni je počinio krivično delo povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ.

Prema nalazu veštaka lekara neuropsihijatra okrivljeni je normalna, nadprosečno inteligentna osoba koja je u vreme izvršenja dela bila u potpunosti uračunljiva.

Ovakvo stanje stvari utvrđeno je u toku istrage sprovedene od strane istražnog sudije Višeg suda u Zrenjaninu.

U svoju odbranu okrivljeni navodi da je sa saslušanim svedocima zaista dosta često razgovarao, ali nikada onako kako svedoci to navode, što znači da nije rekao ni jednu od inkriminacija na način kako to svedoci navode u svojim iskazima. Što se tiče krivičnog dela iz čl. 157 KZ SFRJ navodi da je približno tako zaista izjavio svedoku koji ga tereti, ali napominjući mu da je to čuo od jednog drugog svedoka i navodeći to kao loš primer kako pojedinci koriste bolest druga Tita, da takve stvari njemu pričaju.

Nalazim da je ovakva odbrana okrivljenog u celini neprihvatljiva. U vezi krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 133 st. 1 KZ SFRJ iskazi svih svedoka su veoma jasni, određeni, sa puno detalja u pogledu mesta i vremena kada im je okrivljeni pojedine od tih inkriminacija rekao, uz tačno naznačenje razgovora koji se vodio i u kojem je okrivljeni iskoristio priliku da ubaci svoja mišljenja kojima zlonamerno i neistinito prikazuje društveno političke prilike u zemlji. Svi svedoci su poznanici okrivljenog, u dobrim su odnosima sa njim i nemaju razloga da ga neosnovano terete, te je prema tome odbrana okrivljenog neosnovana i u suprotnosti sa ovako izvedenim dokazima.

Što se tiče odbrane okrivljenog u vezi kriv. dela iz čl. 157 KZ SFRJ odbrana je takođe neprihvatljiva i suprotna izvedenim dokazima. Svedok Čipčić Dimitrije negira da mu je okrivljeni vređajući druga Tita napomenuo da je to čuo, od koga je čuo i da je protiv toga, a i svedok od koga je okrivljeni to navodno čuo negira da je bilo kada o tome razgovarao sa okrivljenim.

Protiv okrivljenog je predloženo produženje glavnog pritvora do završetka glavnog pretresa na osnovu čl. 191 st. 2 tač. 2 i 3 ZKP, jer se ima u vidu da su ti svedoci dobri poznanici okrivljenog, pa to predstavlja osobite okolnosti da bi okrivljeni puštanjem na slobodu ometao pravilno utvrđivanje činjeničnog stanja na glavnom pretresu utičući na svedoke da izmene svoje iskaze ranije date kod istražnog sudije.

Pored toga imajući u vidu da je okrivljeni krivična dela počinio u relativno dužem vremenskom periodu i da je u izvršenju krivičnog dela neprijateljske propagande pokazao značajnu upornost u izvršenju krivičnog dela, smatramo da to sve predstavlja okolnost koja opravdava bojazan da bi puštanjem na slobodu ponovio krivično delo.

Na osnovu svega izloženog nalazim da se u radnjama okrivljenog stiču svi bitni elementi kriv. dela neprijateljske propagande iz čl. 133 st. 1 KZ SFRJ i kriv. dela povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ, pa je ova optužnica zasnovana na zakonu.

Okružni javni tužilac,
Bogdan Džuver

3. Presuda Višeg suda u Zrenjaninu

VIŠI SUD U ZRENJANINU

Broj K.9/80

U IME NARODA

Viši sud u Zrenjaninu, u veću sastavljenom od sudije Fešiš Imrea, kao predsjednika veća i sudija porotnika Granić Jelice i Radinović Jovana, kao članova veća, sa zapisničarem Mihajlov Jovankom, u krivičnom predmetu protiv okrivljenog BERBAKOV RADIVOJA, profesora iz Kikinde, koga brane Mićović Danilo, advokat iz Zrenjanina i Komlenović Veljko, advokat iz Novog Sada, zbog krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 133. st. 1. KZ SFRJ i kriv. dela povrede ugleda SFRJ iz čl. 157. KZ SFRJ, po optužnici OJT-a iz Zrenjanina broj Kt. 11/80 od 21. IV 1980. godine, po zaključenju usmenog i javnog glavnog pretresa održanog na dan 17. juna 1980. godine doneo je i na dan 20. juna 1980. godine u prisustvu zamenika javnog tužioca Izgarjan Milivoja, okrivljenog i njegovog branioca Mićović Danila, advokata iz Zrenjanina, javno objavio sledeću

PRESUDU

Okrivljeni BERBAKOV RADIVOJ, profesor iz Kikinde, rođen u Kikindi 14. II 1925. godine od oca Milutina i majke Milice rođene Nedin, Srbin, državljanin SFRJ, oženjen, otac dvoje mladb. dece (starih 10 i jednu godinu), pismen, završio Akademiju likovnih umetnosti, vojsku je služio u toku NOBa od 1944 do 1946. god., vodi se u vojnoj evidenciji pri SO Kikinda, odlikovan je medaljom zasluge za narod, od nekretnina poseduje kuću, na ime ličnog dohotka prima mesečno iznos od oko 8.000,00 din., do sada nije osuđivan, protiv njega se ne vodi postupak za drugo krivično delo, nalazi se u pritvoru počev od 28. marta 1980. godine pa nadalje

KRIV JE:

Što je:

1/ U periodu od početka 1975. do 28.III 1980. god., u Kikindi, u razgovorima sa svojim poznanicima govorio: da naš poredak nije dobar; da je samoupravljanje nešto anarhično i predstavlja samo formalnost i kroz samoupravljanje se radi sve kampanjski, dok je nasuprot tome u SSSR sve drugačije, vlada red i disciplina, radi se sa više plana i od njih bi mogli da naučimo, jer će u suprotnom naša privreda dospeti u težak položaj; da je kod nas neka mutljivina, utopija, vlada stihijnost i anarhičnost, nema reda, zbog čega je naš ekonomski sistem u haotičnom stanju; da naše političko rukovodstvo ne vodi dobru politiku, razjedinjeno je i rešava i odnosi odluke na brzinu, što sve doprinosi haotičnom stanju privrede zemlje; da i na visokom školstvu vlada stihijnost i mladi ne mogu da dođu posao, zbog čega odlaze u inostranstvo, što se u SSSR ne može dogoditi, jer se tamo vodi dobra kadrovska politika; da je postupak oko rešavanja penzija dug i penzije se dobijaju uz lažna svedočanstva i penzioneri se zapošljavaju preko veze, a mladi ljudi koji su zbog toga bez posla odlaze u inostranstvo; da sadašnji sistem nagrađivanja u prosveti nije dobar, jer više stimuliše neradnike nego radnike; da naša sredstva informisanja ne objavljuju pravo stanje koje je u Avganistanu, pa on sluša radio Moskvu i tako dobija prave informacije o Avganistanu; da zbog stava „naših galamdžija“ u vezi Avganistana, misleći pri tome na naše političko rukovodstvo, nama pretila stalna opasnost od SSSR; da na našoj granici prema Mađarskoj ima dosta Ruskih vojnika i bolje nam je da dođu Rusi nego Amerikanci;

da u vezi zveckanja oružjem tih ruskih trupa u Mađarskoj mi ne treba da se plašimo upada Rusa u našu zemlju i usled toga je nepotrebna tolika budnost i nape-
tost u našoj zemlji; da naša zemlja održava bolje odnose sa Zapadnim zemljama
i Kinom sa kojima nas ne vezuje nikakva tradicija, nego sa socijalističkim zemlja-
ma sa kojima smo tradicionalno povezani; da je kod nas u odnosu na socijalistič-
ke zemlje sve skupo; da sa Zapada poprimamo i što valja i što ne valja, počev od
kulture pa nadalje, a sa Istoka ništa ne primamo,

dakle, govorom zlonamerno i neistinито prikazivao društveno političke pri-
like u zemlji,

čime je izvršio krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 133. st. 1. KZ SFRJ.

2/ Marta meseca 1980. godine, u Kikindi, u jednom razgovoru sa svojim
poznanim rekao za Predsednika Republike druga Tita: „kad su ovom odsekli
nogu na njegovom dvoru na Brionima svi su izludeli od dosade. Čak su i njegove
životinje u zooškom vrtu bez njega podivljale“,

dakle izložio poruzi najviše organe Socijalističke Federativne Republike
Jugoslavije,

čime je izvršio krivično delo povrede ugleda SFRJ iz čl. 157. KZ SFRJ.

Stoga mu sud na osnovu citiranih zakonskih propisa, a primenom čl. 33,
38 i 41. KZ SFRJ za pojedina dela prethodno kazne

UTVRĐUJE

– za krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 133 st. 1 KZ SFRJ, opi-
sano pod tač. 1 dispozitiva presude, kaznu zatvora u trajanju od 2 /dve/ godine.

– za krivično delo povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ, opisano pod tač.
2 dispozitiva presude, kaznu zatvora u trajanju od 8 /osam/ meseci.

pa ga sud na osnovu čl. 48 st. 2 tač. 3 i 50 KZ SFRJ

OSUĐUJE

Na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od 2 /dve/ godine i 6 /šest/ meseci.

U izrečenu kaznu okrivljenom se uračunava vreme provedeno u pritvoru
i to računajući od 28. marta 1980. godine pa nadalje.

Na osnovu čl. 98 st. 1 ZKP obavezuje se okrivljeni da na ime paušala plati
ovom sudu iznos od 500,00 dinara kao i da naknadi troškove krivičnog postupka
u iznosu od 2.120,85 dinara, sve u roku od 15 dana od dana pravosnažnosti pre-
sude, pod pretnjom prinudnim izvršenjem.

Obrazloženje

Okružno javno tužilaštvo u Zrenjaninu je optužnicom broj Kt. 11/80 od 21.
IV 1980. godine optužilo Berbakov Radivoja, profesora iz Kikinde, zbog kriv. dela
neprijateljske propagande iz čl. 133 st. 1 KZ SFRJ i krivičnog dela povrede ugleda
SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ, izvršenih na način opisan u izreci ove presude, pa je
predložio da ga sud za ova dela proglasi krivim i kazni po Zakonu.

Okrivljeni Berbakov Radivoj se na glavnom pretresu branio i poredak da je
izvršio krivično delo neprijateljske propagande, navodeći da inkriminacije nave-
dene pod tač. 1 izreke optužnice nije nikada izgovorio, dok je delimično priznao
da je izgovorio inkriminacije koje su označene u tački 2. dispozitiva optužnice.

U odnosu na krivično delo neprijateljske propagande okrivljeni je naveo
da je sa saslušanim svedocima zaista vodio razgovore u vezi sa raznim temama.
Što se tiče uopšte našeg društveno-političkog sistema, samoupravljanja bilo je

uopštenih razgovora, međutim, u tim razgovorima nije ništa loše niti negativno rekao. Isto tako tvrdi da su vođeni uopšteni razgovori o našem rukovodstvu, ali tvrdi da nije tačno da je u tim razgovorima napadao naše rukovodstvo. Seća se da je u vezi sa situacijom u Avganistanu bilo reči u kolektivnu, ali ne zna s kim je razgovarao, no ističe da je bilo razgovora u tom smislu da su i Amerikanci isti kao i Rusi, jer su Amerikanci reflektirali da uđu u Iran. Priznaje da je u pogledu školstva govorio da ima problema u školstvu, ali ne u tom smislu da školstvo u našoj zemlji ne valja. Inače, tvrdi da ne poznaje školstvo u SSSR pa stoga nije ni mogao isto upoređivati sa našim školstvom. Što se tiče razgovora sa svedokom Čipčić Dimitrijem ističe da ono što je rekao ovom svedoku nije rekao samoinicijativno, već ga je na razgovor podstakao ovaj svedok, pa je ovom svedoku u vezi sa situacijom na našoj granici prema Mađarskoj izneo no što je saznao za vreme svog dežurstva od nekog Keče. Međutim, poriče da je bilo kome rekao u vezi s tim da je bolje da u našu zemlju uđu Rusi nego Amerikanci. Nadalje kategorički poriče da sa svedokom Jelinkić Isom, sa kojim je inače imao niz sukoba, nikada nije vodio razgovore u vezi sa našim samoupravnim socijalističkim sistemom. U odnosu na svedoka Božović Radonju je istakao da ga je ovaj svedok posetio nekoliko dana pre lišenja slobode, navodeći da je to bila prva poseta ovog svedoka u kući okrivljenog. Sa ovim svedokom je bilo razgovora i u vezi sa situacijom u Avganistanu, ali okrivljeni tvrdi da je tom prilikom samo konstatovao da se kod nas nepotrebno diže prašina oko Avganistana, a kada se istom prilikom povelala reč o odnosima naše zemlje sa Istočno-evropskim zemljama okrivljeni je rekao da ti odnosi sada nisu baš najbolji i da bi stoga trebalo nešto učiniti da se ti odnosi unaprede. Tokom davanja svoje odbrane poziva se na svoje učešće u NOB kao dokaz privrženosti ovom sistemu i time poriče mogućnost da je izgovorio inkriminacije navedene pod tač. 1 dispozitiva presude. Smatra da ga neki svedoci neistinito terete, jer tvrdi da nikom ništa nije govorio na način kako su to neki svedoci interpretirali. Zatim je dodao da je po prirodi inače prilično zatvoren čovek koji uopšte ne ide u kafane, da mu je u životu jedino preokupacija slikarstvo, jer je u stanju do besvesti skoro do ludila da slika, pa ga stoga okolina u kojoj živi i radi smatra malo nastranim.

U odnosu na drugu tačku izreke presude okrivljeni je izjavio da je u razgovoru sa svedokom Čipčić Dimitrijem zaista izgovorio inkriminacije navedene pod tom tačkom izreke presude. Međutim, naveo je da je te inkriminacije čuo od svedoka Dacin Žive, pa je prilikom razgovora sa svedokom Čipčić Dimitrijem ovom samo ispričao ono što je čuo od Dacin Žive. Okrivljeni tvrdi da je pri tom spomenuo Dacin Živu i rekao da je upravo od njega čuo navedene inkriminacije.

Branioći okrivljenog su u završnoj reči predložili da okrivljeni bude oslobođen za krivično delo neprijateljske propagande iz čl. 133 st. 1 KZ SFRJ, smatrajući da nije dokazano da je okrivljeni počinio ovo krivično delo. Posebno su istakli, u koliko se i prihvati da je okrivljeni izgovorio inkriminacije navedene po tač. 1 izreke presude da nema dokaza da je iste izgovorio u zloj nameri, što znači da nema bitnog elementa navedenog krivičnog dela. Međutim, za slučaj da okrivljeni ipak bude proglašen krivim za ovo krivično delo kao i za delo povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ, branioći su predložili da okrivljeni bude što blažen kažnjen imajući u vidu niz olakšavajućih okolnosti.

Sud je sproveo dokazni postupak saslušanjem svedoka Čičulić Sretena, Čipčić Dimitrija, Božović Radomira, Paović Miloša, Jelinkić Ise, Krivokapić Gojka,

Donev Todora, Pivac Dimitrija, Dacin Živojina i Berbakov Katice, veštaka neuropsihijatra DR Tešić Nikole, čitanjem izvoda iz krim. evidencije za okrivljenog koji je izdat od strane SUP SO Kikinda od 28. III 1980. godine, izveštaja socijalnog radnika pri Centru za socijalni rad sa stacionarom u Kikindi od 26. V 1980. godine, izvršen je uvid u fotokopije isečaka iz novina pod naslovom „Zaljubljenik ravnice“ i „Tihi pejzaži Radivoja Berbakova“ pa je nakon ocene izvedenih dokaza kao i odbrane okrivljenog utvrdio sledeće činjenično stanje:

Okrivljeni Berbakov Radivoj završio je akademiju likovnih umetnosti, te ima zvanje akademskog slikara. Od 1969. godine radio je u gimnaziji „Dušan Vasiljev“ u Kikindi kao profesor nastavnog predmeta likovne umetnosti. Od 1977. godine okrivljeni je u istom svojstvu zaposlen u školi zajedničkog srednjeg obrazovanja „25. maj“ u Kikindi.

Okrivljeni je u mnogim razgovorima sa svojim poznanicima, najčešće svojim kolegama iz prosvete zlonamerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike u našoj zemlji. Razgovori su vođeni obično u školi u kojoj su okrivljeni i njegovi poznanici radili ili u njegovom stanu, a ponekad i na ulici. U tim razgovorima okrivljeni je kad god je mogao koristio priliku da običan i svakodnevni razgovor skrene u pravcu koji mu je omogućavao da u razgovor ubaci svoje teze o našem društveno-političkom sistemu, prilikama u našoj zemlji i uopšte unutrašnjoj i spoljnjoj politici. Okrivljeni se nije upuštao u opširnije obrazlaganje svojih iznetih mišljenja niti se upuštao u diskusiju, već je obično koristio da pri kraju razgovora ubaci svoje mišljenje odnosno da iznese svoje teze kojima je zlonamerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike u našoj zemlji. Tako je okrivljeni u periodu od početka 1975. godine pa sve do 28. III 1980. godine, kada je lišen slobode, u mnogim razgovorima sa svojim poznanicima govorio:

„da naš poredak nije dobar; da je samoupravljanje nešto anarhično i predstavlja samo formalnost i kroz samoupravljanje se radi sve kampanjski, dok je nasuprot tome u SSSR sve drugačije, vlada red i disciplina, radi se sa više plana i od njih bi mogli ponešto da naučimo, jer će u suprotnom naša privreda dospeti u težak položaj; da je kod nas neka mutljivina, utopija, vlada stihijnost i anarhičnost, nema reda, zbog čega je naš ekonomski sistem u haotičnom stanju; da naše političko rukovodstvo ne vodi dobru politiku, razjedinjeno je i rešava i donosi odluke na brzinu, što sve doprinosi haotičnom stanju privrede zemlje; da i na visokom školstvu vlada stihijnost i mladi ne mogu da dobiju posao, zbog čega odlaze u inostranstvo, što se u SSSR ne može dogoditi, jer se tamo vodi dobra kadrovska politika; da je postupak oko rešavanja penzija dug i penzije se dobijaju uz lažna svedočenja i penzioneri se zapošljavaju preko veze, a mladi ljudi koji su zbog toga bez posla odlaze u inostranstvo; da sadašnji sistem nagrađivanja u prosveti nije dobar, jer više stimulise neradnike nego radnike; da naša sredstva informisanja ne objavljuju pravo stanje koje je u Avganistanu, pa on sluša radio Moskvu i tako dobija prave informacije o Avganistanu; da zbog stava „naših galamdžija“ u vezi Avganistana, misleći pri tome na naše političko rukovodstvo, nama pretilo stalno opasnost od SSSR; da na našoj granici prema Mađarskoj ima dosta ruskih vojnika i bolje nam je da nam dođu Rusi nego Amerikanci; da u vezi zveckanja oružjem tih ruskih trupa u Mađarskoj mi ne treba da se plašimo upada Rusa u našu zemlju i usled toga je nepotrebna tolika budnost i napetost u našoj zemlji; da naša zemlja održava bolje odnose sa zapadnim zemljama i Kinom sa kojima

nas ne vezuje nikakva tradicija, nego sa socijalističkim zemljama sa kojima smo tradicionalno povezani; da je kod nas u odnosu na socijalističke zemlje sve skupo; da sa zapada poprimamo i što valja i što ne valja, počev od kulture pa nadalje, a sa istoka ništa ne primamo.“

Neutvrđenog datuma marta meseca 1980. godine okrivljeni je u svom stanu, u Kikindi, u jednom razgovoru sa svojim poznanikom Čipčić Dimitrijem rekao za predsednika Republike Druga Tita: „Kad su ovom odsekli nogu na njegovom dvoru na Brionima svi su izludeli od dosade. Čak su i njegove životinje u zoološkom vrtu bez njega podivljale“.

Sa psihijatrijskog stanovišta okrivljeni je potpuno normalna, nadprosečno inteligentna osoba, sposobna da upravlja svojim postupcima i da shvati značaj svojih dela, što znači da je uračunljiv.

Okrivljeni je oženjen, otac je dvoje maloletne dece. Učesnik je NOB od 1944. godine. Odlikovan je medaljom zasluge za narod. Od nekretnina poseduje kuću. Do sada nije osuđivan, protiv njega se ne vodi postupak za drugo krivično delo.

Ovakvo činjenično stanje sud je utvrdio na osnovu svih izvedenih dokaza a naročito na osnovu iskaza svedoka Čičulić Sretena, Jelinkić Ise, Čipčić Dimitrija, Božović Radonje, Pivac Dimitrija, Krivokapić Gojka kao i iskaza veštaka neropsihijatra DR Tešić Nikole.

U odnosu na tačku 1. izreke ove presude sud je na osnovu iskaza svedoka Jelinkić Ise, Božović Radonje, Čipčić Dimitrija, Čičulić Sretena, Pivac Dimitrija i Krivokapić Gojka, nesumnjivo utvrdio da je okrivljeni izgovorio inkriminacije navedene pod ovom tačkom izreke. Tako iz iskaza svedoka Jelinkić Ise, koji je dugi niz godina radio kao sekretar škole u kojoj je okrivljeni predavao, proizilazi da je okrivljeni često navraćao u kancelariju ovog svedoka i sa njim vodio razgovore. Nadalje iz iskaza ovog svedoka proizilazi da je okrivljeni u periodu od 1975. do 1977. godine u tim razgovorima izgovorio inkriminacije koje su bile usmerene na naš samoupravni socijalistički sistem. Naime, ovaj svedok je izjavio da je okrivljeni u više navrata govorio da naš poredak nije dobar, da samoupravljanje predstavlja samo formalnost i da kod nas vlada stihijnost, zbog čega je naš ekonomski sistem u haotičnom stanju. Zatim iz iskaza ovog svedoka proizilazi da je okrivljeni omalovažavao i naše političko rukovodstvo za koje je rekao da ne vodi dobru politiku, da je razjedinjeno, da rešava i donosi odluke na brzinu, što sve doprinosi haotičnom stanju u privredi naše zemlje. Nasuprot tome i takvim prilikama koje vladaju u našoj zemlji okrivljeni je isticao primer SSSR i njegovog sistema. Naime, govoreći o navodnim teškoćama u našoj privredi i o tome da se kod nas kroz samoupravljanje rešava sve kampanjski okrivljeni je isticao i hvalio poredak u SSSR, naglašavajući da se tamo radi sve planski i da tamo vlada red i disciplina, pa bi stoga od SSSR mogli ponešto i da naučimo jer bi u suprotnom naša privreda mogla doći u težak položaj. Nadalje iz iskaza svedoka Jelinkić Ise proizilazi da je okrivljeni zlonamerno i neistinito prikazivao stanje i u drugim oblastima našeg sistema kao što su školstvo i penzijski sistem. Naime, ovaj svedok je izjavio da je okrivljeni u vezi sa školstvom rekao da kod nas na visokom školstvu vlada stihijnost i da zbog toga mladi ne mogu da dobiju posao te idu u inostranstvo, što se upoređujući sa prilikama u SSSR ne može dogoditi, jer se tamo vodi dobra kadrovska politika. Zatim okrivljeni je govoreći za sistem nagrađivanja u prosveti rekao da ovaj sistem nije dobar, jer više stimuliše neradnike nego radnike i da je za njega sistem platnih

razreda bio bolji. Okrivljeni je i u ovoj oblasti vrši upoređenja, pa je naveo da je sistem nagrađivanja u SSSR mnogo bolji. Konačno, svedok Jelinkić Isa je izjavio da je okrivljeni za sistem penzionisanja rekao da je postupak oko rešavanja penzija dug, da se penzije dobijaju uz lažna svedočenja, da se penzioneri zapošljavaju preko veze, a mladi ljudi koji su bez posla idu u inostranstvo, a da tako nešto u Sovjetskom savezu ne bi moglo da se desi.

Dalje, činjenično stanje u odnosu na tač. 1 dispozitiva presude sud je utvrdio i na osnovu iskaza svedoka Božović Radonje. Iz iskaza ovog svedoka proizilazi da isti svedok poznaje okrivljenog oko tri godine, budući da rade u istoj školi, te da je ovaj svedok tokom marta meseca 1980. godine posetio okrivljenog. Prilikom ove posete kod okrivljenog bio je uključen TV prijemnik te su pratili emisiju TV dnevnik. Tom prilikom okrivljeni je rekao da naša sredstva javnog informisanja ne iznose građanima pravu istinu o stanju u Avganistanu, pa da on – okrivljeni stoga sluša radio Moskvu i na taj način dolazi do pravih informacija o stanju u Avganistanu. Istom prilikom okrivljeni je rekao da zbog stava „naših galamdžija“ – misleći ovde na naše političko rukovodstvo – u vezi stava u pogledu intervencije SSSR u Avganistanu nama pretila stalna opasnost od SSSR. Komentarišući odnose naše zemlje sa drugim zemljama okrivljeni je nadalje rekao da naša zemlja održava bolje odnose sa zapadnim zemljama i sa Kinom, sa kojom nas ne vezuju neke tradicije, nego sa Socijalističkim zemljama sa kojim nas vezuje tradicija. Zatim iz iskaza svedoka Božović Radonje proizilazi da je okrivljeni istom prilikom rekao da sa zapada poprimamo sve i što valja i što ne valja, od kulture pa nadalje, dok sa istoka ne primamo ništa. Konačno ovaj svedok je potvrdio da je okrivljeni u toku istog razgovora rekao da je kod nas neka mutljivina, utopija, što se odnosilo na naš društveno-politički sistem kao i to da je kod nas sve skupo u odnosu na Socijalističke zemlje.

Iskazom svedoka Krivokapić Gojka takođe je potvrđen deo inkriminacija označenih pod tač. 1 izreke presude. Naime, svedok Krivokapić Gojko je izjavio da je okrivljeni u jednom razgovoru marta meseca 1980. godine, kada je ovaj svedok posetio okrivljenog, rekao da u vezi slučaja u Avganistanu i zveckanja oružja Rusa u Mađarskoj mi ne treba da se plašimo Rusa već Amerikanaca i da je usled toga nepotrebna tolika budnost, mobilnost i napetost u našoj zemlji.

Svedok Čipčić Dimitrije je u svom iskazu naveo da je u martu mesecu 1980. godine, kada je ovaj svedok bio u kući okrivljenog, i tada mu je okrivljeni rekao da na granici prema Mađarskoj ima dosta ruskih vojnika i da je bolje da nam dođu Rusi nego Amerikanci.

Prema tome na osnovu iskaza navedenih svedoka očigledno proizilazi da je okrivljeni u označenom periodu u raznim prilikama pred svojim poznanicima omalovažavao naš sistem samoupravljanja, a nasuprot tome isticao je primer SSSR i njegov sistem.

Na osnovu takvih njegovih izjava očigledno je da se okrivljeni, nastupajući sa dogmatsko-birokratskih pozicija, zlonamerno i neistinито prikazujući naš samoupravni socijalistički sistem, zalaže za centralistički sistem koji vlada u istočnom bloku. U sve ovo se uklapa njegova izjava data pred svedokom Božović Radonjom da kod nas ima malo više slobode i da bi trebalo uvesti nešto čvršće, zatim izjava data pred svedokom Krivokapić Gojkom da on – okrivljeni voli Ruse i da mu niko ne može zabraniti da ih voli.

Na osnovu iskaza pomenutih svedoka nesumnjivo proizilazi da je okrivljeni zlonamerno i neistinito prikazivao stanje i u drugim oblastima kao što su školstvo, penzijski sistem, pa kritiku našeg sistema školstva i kadrovske politike okrivljeni takođe koristi da istovremeno iznese kako se u SSSR po pitanju školovanja kadrova, zapošljavanja i uopšte kadrovske politike vodi pravilna politika, navodeći da kod njih nema slučajeva da mladi zbog nezaposlenosti odlaze u inostranstvo.

Svedoci Paović Miloš i Pivac Dimitrije nisu direktno potvrdili inkriminacije iz tač. 1 dispozitiva presude, ali se iz njihovog iskaza takođe može zaključiti kakve poglede i stavove je okrivljeni imao u vezi sa društveno-političkim prilikama u našoj zemlji. Tako je svedok Paović Miloš izjavio da je u mnogobrojnim razgovorima sa okrivljenim stekao utisak da okrivljeni voli sve da negira i da u njegovom kazivanju ima ironije i sarkazma, a kad je bilo reči o samoupravnim odnosima u školi i normativnim aktima škole okrivljeni je bio skeptičan. Nadalje, prema oceni istog svedoka okrivljeni je bio neobjektivan u pogledu umetnosti i književnosti u SSSR, u tom smislu što je predimenzionirao vrednosti umetnosti i književnosti u SSSR. Iz iskaza svedoka Pivac Dimitrija proizilazi da je u vreme kada su u školi prelazili na sistem nagrađivanja prema radu okrivljeni je rekao da bi prosveti više odgovarao sistem platnih razreda nego nagrađivanje prema radu. Zatim karakterističan je i iskaz svedoka Čičulić Sretena koji je izjavio da se ne može setiti svega onoga što je okrivljeni govorio u raznim prilikama, ali je ovaj svedok istakao da se iz kazivanja okrivljenog moglo zaključiti da takvi njegovi stavovi nisu poželjni da se čuju u jednoj prosvetnoj ustanovi. Tako je okrivljeni sistem samoupravljanja shvatio kao nešto anarhično, odnosno da kod nas vlada anarhičnost, da nema reda, da vlada stihijnost. Interesantan je i onaj deo iskaza ovog svedoka gde je naveo da kada su okrivljenog pitali šta je to ono bolje tj. koji je sistem onda bolji od samoupravljanja, ali okrivljeni na to pitanje nije odgovorio.

Očigledno je da se ovakvi stavovi okrivljenog u potpunosti poklapaju u već napred navedeno kritikovanje našeg društveno-političkog sistema u celini.

Kritikujući naš društveno-politički sistem okrivljeni nije zaobišao ni oblast javnog informisanja kao važnu komponentu toga sistema, iznoseći da naša sredstva javnog informisanja ne iznose građanima pravu istinu o stanju u Avganistanu, što kasnije povezuje i sa kritikom naše politike i odbranom intervencije SSSR u Avganistanu. Naš jasan i principijelan stav u međunarodnoj politici da smo protiv bilo kakvih intervencija, bez obzira od koga se vrše i sa kojim motivima, okrivljeni kvalifikuje kao nepotrebno dizanje galame a naše rukovodstvo naziva „galamdžijama“ ističući da nam zbog ove nepotrebne galame pretilo stalno opasnost od SSSR. Nadalje iznoseći da na našoj granici prema Mađarskoj ima dosta ruskih vojnika okrivljeni dodaje da je bolje da nam dođu Rusi nego Amerikanci, smatrajući time sasvim prirodnim pravo velikih sila na intervenciju i istovremeno pokazujući na čijoj su strani njegove simpatije za slučaj da do intervencije na našu zemlju zaista i dođe. U vezi prisustva Sovjetskih trupa u Mađarskoj okrivljeni je u jednom drugom razgovoru izneo da se ne bi trebali plašiti upada ruskih trupa u našu zemlju, te da je zbog toga sasvim nepotrebna napetost i pojačana budnost, koja je inače prisutna u našoj zemlji u poslednje vreme. Okrivljeni ovim očigledno zlonamerno neistinito želi da prikaže da je pojačana budnost, koja je zaista prisutna u našoj zemlji, vezana i uperena protiv Sovjetskog Saveza, a ne da je rezultat opšte napete i veoma nestabilne međunarodne situacije i prisutnih oružanih i političkih sukoba

na mnogim tačkama zemljine kugle. Okrivljeni uopšte pokušava da prikaže kako je naša zemlja okrenuta prema Zapadu odakle prima sve uticaje dok je navodno sa svojim tradicionalnim prijateljima Socijalističkim zemljama na istoku u sukobu i sa te strane ne prima nikakve uticaje. Ovo su očigledno zlonamerne neistinite tvrdnje kada se ima u vidu otvorenost naše zemlje prema svim zemljama, bez obzira na njihov sistem i uvek ispoljenu želju za svestranom saradnjom, ali isključivo na bazi ravnopravnosti i ne mešanja u unutrašnjoj stvari drugih zemalja.

Sud je cenio i odbranu okrivljenog u delu gde je naveo da nije izgovorio ni jednu inkriminaciju navedenu pod tač. 1 dispozitiva presude, odnosno da nije tačno da je u razgovorima sa svojim poznanicima, kolegama zlonamerno i neistinito iznosio činjenice o našem društveno-političkom sistemu – iz oblasti unutrašnje politike, međunarodnih odnosa, ekonomskog stana i drugih oblasti društveno-političkog života zemlje, da je sadržina takvih razgovora izmišljena od strane svedoka, da je našao da se ovakva odbrana okrivljenog ne može prihvatiti. Pre svega, ovakva odbrana je bez ikakvog osnova, jer je u suprotnosti sa svim izvedenim dokazima. Sud nije imao nikakvog razloga da ne poveruje iskazima svedoka Jelinkić Ise, Božović Radonje, Čipčić Dimitrija, Krivokapić Gojka, na čijim iskazima se temelji utvrđeno činjenično stanje u odnosu na tačku 1. izreke presude. Ovo stoga što su iskazi pomenutih svedoka bili jasni, logički, određeni i neobično ubedljivi i kategorički u pogledu odlučnih činjenica. Osim toga njihovi iskazi su sa puno detalja u pogledu mesta i vremena kada im je okrivljeni pojedine od tih inkriminacija rekao, uz tačno naznačenje razgovora koji se vodio i u kojem je okrivljeni iskoristio priliku da ubaci svoja mišljenja kojima zlonamerno i neistinito prikazuje društvene prilike u našoj zemlji. Zatim svi ovi svedoci su dobri poznanici okrivljenog, sa kojima je okrivljeni bio u dobrim odnosima, oni su u čitavoj stvari nezainteresovani, pa sud nije imao nikakvog razloga da posumnja u istinitost njihovog kazivanja. Istina okrivljeni je pokušao da prikaže da ga ovi svedoci neosnovano terete ističući na primer da je sa svedokom Jelinkić Isom imao niz sukoba, da je nekih sukoba imao i sa svedokom Čipčić Dimitrijem, dok je u odnosu na svedoka Božović Radonju, sa kojim inače nije imao nikakvih sukoba, istakao da mu je ponašanje ovog svedoka veoma sumnjivo, pošto je ovaj svedok posetio okrivljenog bez ikakve najave i to u martu 1980. godine kada su te posete bile učestale i od strane nekih drugih svedoka. Međutim, imajući u vidu sve okolnosti ovog slučaja, držanje ovih svedoka u toku čitavog postupka a i prilikom suočenja sa okrivljenim, sud je našao da je ovako postavljena odbrana okrivljenog neosnovana, te je očigledno uperena ka izbegavanju odnosno ublažavanju njegove krivične odgovornosti. Konačno okrivljeni nije sporio da je sa navedenim svedocima zaista razgovarao, te da su razgovori vođeni na one teme i iz onih oblasti društveno-političkog života koje su svedoci označili izuzev u odnosu na svedoka Jelinkić Isu, tvrdeći da sa ovim svedokom nije vodio sve one razgovore koje je svedok pomenuo, a posebno je tvrdio da sa ovim svedokom nije vodio razgovore na takav način kako je to svedok naznačio. Međutim, imajući u vidu već napred rečeno u pogledu verodostojnosti iskaza pomenutih svedoka, sud smatra da se iskaz svedoka Jelinkić Ise apsolutno može prihvatiti kao istinit. Ovaj svedok je čak porekao da su odnosi između njega i okrivljenog bili loši, kako je okrivljeni to želeo da predstavi.

Kako je prema tome odbrana okrivljenog u očiglednoj suprotnosti sa izvedenim dokazima, sud smatra da je ista neprihvatljiva. Isto tako neprihvatljivi su

i navodi branioca okrivljenog u delu gde je istaknuto, da i za slučaj da se prihvati da je okrivljeni izgovorio inkriminacije označene pod tač. 1 izreke presude, nema dokaza da je iste izgovorio iz zle namere, što bi ukazivalo na nedostatak zle namere kao zakonskog obeležja krivičnog dela neprijateljske propagande. Naime, sud smatra da opisane radnje koje je okrivljeni izvršio sadrže sva zakonska obeležja krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 133 st. 1 KZ SFRJ, pa i zlonamerno prikazivanje društveno-političkih prilika. Pre svega iz sadržine izjave okrivljenog koje je iznosio pred više lica i načina na koji je to činio jasno proizilazi da se radi o neistinitom prikazivanju društveno-političkih prilika u našoj zemlji. Imajući u vidu sve okolnosti ovog slučaja kao i lična svojstva i stepen naobrazbe okrivljenog ovaj sud smatra da je okrivljeni nesumnjivo bio svestan činjenice da se radi o neistinitom prikazivanju društveno-političkih prilika u našoj zemlji, pa je upravo i stoga jasno da je postupao sa umišljajem. Da se u konkretnom slučaju prikazivanje društveno-političkih prilika u našoj zemlji ne može nikako drugačije oceniti nego kao prikazivanje u zloj nameri, jasno proizilazi iz celokupnog odnosa okrivljenog prema ustavom utvrđenom socijalističkom i samoupravnom društvenom uređenju naše zemlje i njene bezbednosti. U takvoj situaciji je očigledno da je okrivljeni bio svestan da takvim neistinitim prikazivanjem društveno-političkih prilika u našoj zemlji nanosi štetu njenim interesima, pa je takvu posledicu i hteo.

Činjenično stanje u odnosu na tačku 2. dispozitiva presude sud je utvrdio na osnovu iskaza svedoka Čipčić Dimitrija, te na osnovu priznanja okrivljenog. Naime, okrivljeni je u potpunosti priznao da je pred svedokom Čipčić Dimitrijem zaista izgovorio inkriminacije navedene u tački 2. izreke presude. Međutim, sud nije mogao da prihvati odbranu okrivljenog u delu gde je naveo da je tom prilikom kada je razgovarao sa svedokom Čipčić Dimitrijem ovom ispričao da je navedene inkriminacije čuo od Dacin Živojina odnosno da je okrivljeni preneo svedoku Čipčić Dimitriju ono što je čuo od svedoka Dacin Živojina. Ovo stoga što je ovakva odbrana okrivljenog u suprotnosti sa izvedenim dokazima. Pre svega svedok Čipčić Dimitrije je izjavio da okrivljeni uopšte nije govorio o tome da je te inkriminacije čuo od nekoga, niti je tom prilikom pominjao Dacin Živojina, koga svedok Čipčić Dimitrije inače poznaje. U toku postupka saslušan je i svedok Dacin Živojin koji je takođe opovrgao odbranu okrivljenog. Naime, ovaj svedok je izjavio i kategorički tvrdio da navedenu inkriminaciju nikada nije izgovorio pa ni u onom razgovoru sa okrivljenim. Iz iskaza ovog svedoka proizilazi da je jednom prilikom zaista razgovarao sa okrivljenim, a tom prilikom je bilo reči o slučaju Ziranova, pa je svedok komentarišući taj slučaj rekao okrivljenom da je za Ziranova kao prosvetnog radnika nezgodno što je neprijateljski nastupao u vreme kad je naš predsednik Republike bio bolestan. Imajući u vidu iskaze ove dvojice svedoka, a koje je sud u celosti prihvatio, sud je ocenio da je odbrana okrivljenog da je prilikom izgovaranja pomenute inkriminacije samo ispričao jednom svedoku ono što je od drugog čuo takođe usmerena u pravcu ublažavanja njegove krivične odgovornosti.

Da je okrivljeni u navedenom vremenskom periodu koji je obuhvaćen optužnicom bio sposoban da shvati značaj svojih dela i da upravlja svojim postupcima, odnosno da je bio uračunljiv u vreme izvršenja krivičnih dela, sud je utvrdio na osnovu iskaza veštaka neuropsihijatra dr Tešić Nikole, čiji iskaz je sud prihvatio u celosti, jer nije bilo nikakvog razloga da se isti iskaz ne prihvati.

Na osnovu ovako utvrđenog činjeničnog stanja sud je našao da su se u radnjama okrivljenog Berbakov Radivoja opisanim pod tač. 1 izreke presude stekli svi

bitni elementi krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 133 st. 1 KZ SFRJ, a u radnjama opisanim pod tač. 2 izreke presude sva bitna obeležja krivičnog dela povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ. Naime, nesumnjivo je da je okrivljeni iznošenjem inkriminacije navedenih pod tač. 1 izreke presude zlonamerno i neistinito prikazivao društveno-političke prilike u zemlji, a izgovaranjem inkriminacije pod tač. 1 izreke presude izložio poruzi predsednika Republike i Vrhovnog komandanta druga Tita. Stoga ga je sud za ova dela proglasio krivim i kaznio.

Sud je cenio i iskaze svedoka Donev Todora i Berbakov Katice pa je našao da ovi svedoci nemaju znanja o pravno relevantnim činjenicama. Inače, svedokinja Berbakov Katica, supruga okrivljenog, potvrdila je da su u toku marta meseca 1980. godine svedoci Čipčić Dimitrije i Božović Radonja zaista bili u kući okrivljenog i razgovarali sa njim, međutim, ona nije mogla da se izjasni o sadržini tih razgovora, budući da je, kako je sama izjavila, bila stalno u pokretu i obavljala kućne poslove kao i poslove oko deteta, tako da je samo na momente bila prisutna tim razgovorima.

Sud je u toku dokaznog postupka odbio kao suvišan predlog branilaca okrivljenog u pogledu saslušanja svedoka Živanović Danila, Zavišin Veselina, Raca Dragana, Gligorin Branislava, Mandić-Belodedić Darinke, Laušev Ivana, Vojvodić Stanka, Ninković Mirka, Barbul Svetozara, Milosavljević Milivoja, Brkić Milorada i Pavlov Jovana. Ovo stoga što sud smatra da je činjenično stanje na osnovu iskaza brojnih svedoka u dovoljnoj meri utvrđeno, pa se ocenjuje da bi se prihvatanjem predloga radi saslušanja navedenih svedoka išlo samo na nepotrebno odugovlačenje postupka. To se pre svega odnosi na predlog radi saslušanja svedoka Gligorin Branislava i Mandić-Belodedić Darinke. Predloženi svedoci pak Živanović Danilo, Zavišin Veselin i Raca Dragan očigledno nemaju nikakvog znanja o pravno relevantnim činjenicama, obzirom da razgovor koji je pomenio svedok Božović Radonja a koji je okrivljeni vodio u zbornici škole u prilici kada su pomenuta lica bila prisutna uopšte nije predmet ove optužbe. Imajući u vidu da je ličnost okrivljenog u ovom postupku u dovoljnoj meri osvetljena na osnovu svih izvedenih dokaza sud smatra da je nepotrebno saslušavati svedoke na okolnost da li je okrivljeni istupao onako kako ga optužnica tereti te da li je poznat kao rusofil ili samo kao kritičar, a na koje okolnosti su predloženi Laušev Ivan, Vojvodić Stanko, Ninković Mirko i Barbul Svetozar.

Nadalje sud smatra da je za pravilno presuđenje ove stvari potpuno irelevantno da li su organi gonjenja obavljali informativne razgovore i sa drugim licima izuzev onih koji su bili saslušani kao svedoci u ovom postupku. Stoga je sud odbio predlog da se na tu okolnost saslušaju Milosavljević Milivoj, Brkić Milorad i Pavlov Jovan.

Inače, sud je na glavnom pretresu a u toku dokaznog postupka odbio predlog branioca okrivljenog da se iz spisa ovog predmeta izdvoji deo zapisnika o saslušanju veštaka neuropsihijatra DR Tešić Nikole i to onaj deo iskaza ovog veštaka koji se odnosi na podatke o ličnosti okrivljenog o kojima se okrivljeni poverio ovom veštaku. Naime, pitanje izdvajanje zapisnika o iskazima okrivljenog, svedoka ili veštaka regulisano je odredbom čl. 83 ZKP. Prema stavu 1. pomenutog propisa kad je u ovom Zakonu predviđeno da se na iskazu okrivljenog, svedoka ili veštaka ne može zasnovati sudska odluka istražni sudija će po službenoj dužnosti ili na predlog stranaka doneti rešenje o izdvajanju zapisnika o ovim iskazima. U čl. 244

st. 1 ZKP navedeni su slučajevi u kojima se na nalazu i mišljenju veštaka ne može zasnivati sudska odluka. Prema pomenutoj odredbi za veštaka se ne može uzeti lice koje ne može biti saslušano kao svedok ili lice koje je oslobođeno od dužnosti svedočenja kao ni lice prema kome je krivično delo učinjeno, a ako je uzeto, na njegovom nalazu i mišljenju ne može se zasnivati sudska odluka.

Međutim, kako u konkretnom slučaju ne stoji ni jedan od navedenih razloga za izuzeće saslušanog veštaka dr Tešić Nikole to je očigledno da nisu bili ispunjeni uslovi za izdvajanje zapisnika o saslušanju veštaka u smislu čl. 83 st. 1 ZKP. Kada se ima u vidu da izdvajanje samo dela zapisnika o saslušanju veštaka, kako je branilac okrivljenog predložio nije ni predviđeno odredbama ZKP to je očigledno da je takav predlog branioca okrivljenog bio neosnovan.

Prilikom odmeravanja kazne sud je u smislu čl. 41 KZ SFRJ cenio sve okolnosti koje utiču da kazna bude manja ili veća, a naročito stepen društvene opasnosti izvršenih dela, stepen društvene opasnosti okrivljenog kao izvršioca, okolnosti pod kojima su dela učinjena, zatim lične, porodične i materijalne prilike okrivljenog kao i njegov raniji predživot.

Tom prilikom sud je od olakšavajućih okolnosti imao u vidu da okrivljeni do sada nije osuđivan i da je otac dvoje mld. dece koje je u obavezi da izdržava. U istom smislu sud je imao u vidu činjenicu da je okrivljeni učesnik NOB od 1944. godine i da je odlikovan medaljom zasluge za narod. Od otežavajućih okolnosti sud je imao u vidu upornost koju je okrivljeni ispoljio, a koja se ogleda u tome što je inkriminacije označene pod tač. 1 izreke presude izgovorio u jednom dužem vremenskom periodu.

Imajući u vidu sve ove okolnosti sud je uz prethodno utvrđivanje kazne za svako delo posebno, primenom čl. 48 st. 2 tač. 3 KZ SFRJ izrekao okrivljenom jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od dve godine i šest meseci, smatrajući da je ovako izrečena jedinstvena kazna u srazmeri kako sa težinom počinjenih krivičnih dela tako i sa stepenom krivične odgovornosti okrivljenog, te da će se sa istom kaznom postići svrha kažnjavanja predviđena čl. 33 KZ SFRJ.

Obzirom da se okrivljeni nalazi u pritvoru to mu se vreme provedeno u pritvoru uračunava u izrečenu kaznu i to računajući od 28.III 1980. godine pa nadalje, a na osnovu čl. 50 KZ SFRJ.

Odluka suda o troškovima krivičnog postupka zasnovana je na odredbi čl. 98 st. 1 Zakona o krivičnom postupku, jer su materijalne prilike okrivljenog takve da će biti u mogućnosti da plati paušalni iznos i ostale troškove krivičnog postupka, te da plaćanjem istih neće biti dovedeno u pitanje izdržavanje ni okrivljenog niti lica koja je dužan da izdržava.

Sa iznetih razloga odlučeno je kao u izreci ove presude.

U Zrenjaninu 20. juna 1980. godine.

Zapisničar,
Mihajlov Jovanka, s.r.

Predsednik veća,
Tešić Imre, s.r.

POUKA O PRAVNOM LEKU:

Protiv ove presude dozvoljena je žalba Vrhovnom sudu Vojvodine u Novom Sadu u roku od 15 dana računajući od dana dostavljanja presude braniocu okrivljenog.

4. Presuda Vrhovnog suda Vojvodine

VRHOVNI SUD VOJVODINE

Posl. br. Kž. 349/80

Dana 21. novembra 1980.

NOVI SAD

KO/

U IME NARODA

Vrhovni sud Vojvodine, u krivičnom veću sastavljenom od sudija Ćirić Đorđija, kao predsednika veća, Rašić Lazara i Stojšić Marije, kao članova veća, sa zapisničarem Gađanski Jelenom, u krivičnom predmetu protiv BERBAKOV RADIVOJA iz Kikinde, zbog krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 133 st.1 KZ SFRJ i krivičnog dela povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ, koga brane Mićović Danilo, advokat iz Zrenjanina i Komlenović Veljko, advokat iz Novog Sada, rešavajući o žalbama Okružnog javnog tužioca u Zrenjaninu, optuženog lično, te njegovih branilaca, protiv presude Višeg suda u Zrenjaninu br. K. 9/80 od 20. juna 1980. godine, na sednici veća održanoj dana 21. novembra 1980. godine, a po saslušanju predloga zamenika javnog tužioca Vojvodine Jovanović Milorada i objašnjenja branioca optuženog advokata Komlenović Veljka, doneo je

PRESUDU

ODBIJAJU SE, kao neosnovane, žalbe Okružnog javnog tužioca u Zrenjaninu, optuženog lično, te njegovih branilaca i presuda Višeg suda u Zrenjaninu br. K.9/80 od 20. juna 1980. godine POTVRĐUJE.

OBRAZLOŽENJE

Pobijanom presudom oglašen je krivim i osuđen optuženi Berbakov Radivoj na kaznu zatvora u trajanju od 2 godine i 6 meseci, u koju kaznu je uračunato vreme koje je optuženi proveo u pritvoru. Obavezan je na isplatu troškova krivičnog postupka i paušala.

Protiv ove presude blagovremeno su izjavili žalbu Okružni javni tužilac u Zrenjaninu, optuženi lično, te branioci optuženog advokat Mićović Danilo i advokat Komlenović Veljko. Javni tužilac žalbom pobija prvostepenu presudu zbog odluke suda o kazni sa predlogom da se izrekne strožija kazna.

Optuženi lično žalbu podnosi zbog bitnih povreda Zakona o krivičnom postupku, povrede krivičnog zakona, pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja i zbog odluke o kazni, sa predlogom da se pobijana presuda ukine i predmet vrati prvostepenom sudu na ponovno suđenje ili da se preinači, uz zahtev da u smislu čl. 371 ZKP bude obavešten o sednici veća i obezbeđeno njegovo prisustvo.

Branilac optuženog advokat Mićović Danilo pobija prvostepenu presudu zbog bitnih povreda određaba Zakona o krivičnom postupku, zbog pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, zbog pogrešne primene krivičnog zakona i zbog odluke o kazni, a iz kojih razloga prvostepenu presudu pobija i branilac advokat Komlenović Veljko. Predlog branilaca je da se optuženi za krivično delo opisano pod tačkom 1 izreke prvostepene presude oslobodi optužbe, pošto nema dokaza da bi isto delo izvršio ili da se pobijana presuda ukine i predmet vrati prvostepenom sudu na ponovno suđenje ili da se pobijana presuda preinači i optuženom izrekne uslovna osuda. U pogledu krivičnog dela opisanog pod tačkom 2 izreke presude predložili su izricanje blaže i uslovne osude. Oba branioca traže da budu obavešteni o sednici veća.

Razmotrivši žalbe Javnog tužioca, optuženog lično i njegovih branilaca, te odgovor optuženog na žalbu javnog tužioca, pobijanu presudu i spise predmeta, te predlog Javnog tužioca Vojvodine, nakon održane javne sednice veća u smislu čl. 371 ZKP-a, a u prisustvu zamenika Javnog tužioca Vojvodine i branioca advokata Komlenović Veljka, a u odsustvu optuženog, koji je obavešten o sednici veća, ali ni predsednik veća niti veće nisu našli celishodnim radi razjašnjenja stvari, s obzirom na postojanje njegove lične i opširne žalbe, njegovo obezbeđenje prisustva javnoj sednici, Vrhovni sud Vojvodine je našao da su žalbe neosnovane.

Žalbom optuženog i njegovih branilaca ističe se da je tokom dokaznog postupka povređeno pravo odbrane, time što je sud odbio da sasluša brojne predložene svedoke odbrane. Na zapisniku o glavnom pretresu od 16. juna 1980. godine rešenjem veća odbijeno je sprovođenje dokaza saslušanjem svedoka Živanović Danila, Zavišin Veselina, Raca Dragana, Gligorin Branislava, Mandić-Belodedić Darinke, Laušev Ivana, Vojvodić Stanka, Ninković Mirka, Barbul Svetozara, Milosavljević Milivoja, Brkić Milorada i Pavlov Jovana, predloženih od strane odbrane. U pobijanoj presudi (list br. 12) prvostepeni sud daje ocenu razloga nesprovođenja ovih dokaza, naime, da je sprovedenim dokazima saslušanjem brojnih svedoka sud utvrdio činjenično stanje, pa bi sprovedenjem dokaza saslušanjem predloženih svedoka došlo do nepotrebnog odugovlačenja postupka, međutim, da je veći broj svedoka predložen na okolnosti koje nisu predmet optužbe. Sud sprovođenjem dokaznog postupka ispituje postojanje ili nepostojanje činjenica za krivično delo koje je predmet optužbe ovlašćenog tužioca, te obzirom na ovo i iscrpne razloge o odbijanju sprovođenja predloženih dokaza, koje i ovaj sud prihvata, pošto je određeni broj svedoka predložen i na okolnost negativnih činjenica, a koji dokazi se ne sprovode i za koje već iz tog razloga nema potrebe izvođenja. Stoga se neosnovano u žalbama branioca ističe da je ovim povređeno pravo optuženog na odbranu, pa prema tome nije učinjena ni bitna povreda iz čl. 364 st. 2 ZKP, a niti su osnovani navodi u ovim žalbama u delu bilo nepotpuno ili pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja. Stoga se neosnovano u njihovim žalbama kao i u žalbi optuženog lično ponovno predlaže sprovođenje dokaza saslušanjem navedenih svedoka na iste već predložene okolnosti, o čemu je prvostepeni sud već pravilno odlučio, dajući u obrazloženju pobijane presude valjane razloge za takvu odluku.

Neosnovano se žalbama branilaca pobija prvostepena presuda zbog bitne povrede odredaba krivičnog postupka iz čl. 364 st.1 tač.8, a u vezi izdvajanja iz spisa dela zapisnika o saslušanju veštaka dr Tešić Nikole. U vezi ovog pravilno se prvostepeni sud u pobijanoj presudi, a povodom rešenja o odbijanju predloga branioca za izdvajanje iz spisa dela zapisnika o saslušanju veštaka, poziva na odredbe čl.83 i čl. 244 st.1 ZKP, dodajući ovome, da se inače prvostepena presuda ne zasniva samo na tom delu nalaza veštaka zbog kojeg se insistiralo na izdvajanje tog dela zapisnika.

Činjenično stanje sud je u pogledu tačke 1 izreke pobijane presude utvrdio ocenom i prihvatanjem kao istinito kazivanje svedoka Jerinković Ise, Čipčić Dimitrija, Božović Radonje, Krivokapić Gojka, te svedoka Pivac Dimitrija i Paović Miloša. Optuženi je u više navrata u razgovoru sa ovim svedocima izgovorio inkriminisane reči, koje, kako je pravilno prvostepeni sud utvrdio, označavaju umišljaj učinioca da neistinitim prikazivanjem društveno političkih prilika u SFRJ izraze neku štetu za interese zemlje, čime se njegovo ponašanje time pravilno kvalifikuje i kao zlonamerno. Stoga navodi u žalbama optuženog lično i njegovih branilaca,

a u vezi bitnih elemenata krivičnog dela iz čl. 133 st. 1 KZ SFRJ nisu osnovani. Imajući u vidu ukupno delovanje optuženog u dužem vremenskom periodu, za koje vreme je izgovorio inkriminisane reči, a čime je izrazio i svoje ukupno političko opredeljenje, to se ne bi moglo izostavljanjem određenih inkriminiranih reči iz opisa krivičnog dela pod tačkom 1 izreke prvostepene presude, u kontekstu već izraženog njegovog opredeljenja, isto tretirati kao kritika.

U pogledu činjeničnog stanja, koje je po stanovištu ovog suda potpuno i pravilno utvrđeno, u žalbi optuženog lično izlaže se već data njegova odbrana, koja se proširuje i na momente koji nisu predmet optužbe, dok branioci, kao i optuženi lično, radi pogrešno i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja predlažu sprovođenje novih dokaza, o čemu je bilo reči u delu ove presude kada se govorilo o pravu optuženog na odbranu. Inače iz iskaza napred navedenih svedoka, pa i drugih svedoka, nesumnjivo proizilazi utvrđeno činjenično stanje. Optuženi je u utvrđenom vremenskom periodu svestan da se radi o neistinitim, pa prema tome i zlonamernim prikazivanjem našeg društvenog političkog sistema izgovorio inkriminisane reči, te se u radnjama optuženog stiču kako subjektivni tako i objektivni elementi krivičnih dela za koje je oglašen krivim. Stoga su navedene žalbe i u ovom delu neosnovane.

U pogledu odluke o kazni prvostepeni sud je pravilno cenio i pri utvrđivanju pojedinačnih kazni i pri odlučivanju o jedinstvenoj kazni, sve okolnosti koje su od uticaja na vrstu i visinu kazne i izrekao jedinstvenu kaznu u trajanju od 2 godine i 6 meseci, koja je srazmerna stepenu društvene opasnosti izvršenih krivičnih dela i optuženog kao izvršioca. U žalbama optuženog i njegovih branilaca, ne iznose se nove okolnosti koje su od značaja na odmeravanje kazne. S druge strane prvostepeni sud je pravilno ocenio društvenu opasnost izvršenih krivičnih dela i optuženog kao izvršioca, te mu je izrekao odgovarajuću, a dovoljnu kaznu, pa zato nije osnovana žalba javnog tužioca i predlog za strožije odmeravanje kazne niti žalbe optuženog i branioca optuženog za odmeravanje blaže kazne.

Sa iznetih razloga žalbe javnog tužioca, optuženog lično i njegovih branilaca su, kao neosnovane odbijene, u smislu čl. 38 ZKP, a prvostepena pobijana presuda potvrđena.

Zapisničar
Gađanski Jelena, s.r.

Predsednik veća
Čirić Đorđe, s.r.

5. Rešenje o rehabilitaciji Radivoja Berbakova

OKRUŽNI SUD ZRENJANIN

Broj: Reh. 4/07

Dana: 30. mart 2007. godine

Zrenjanin

Okružni sud u Zrenjaninu, u vanparničnom veću sastavljenom od sudija ovog suda Miše Popovića, kao predsednika veća, Jelice Bojanić Kerkez i Radoslave Mađarov, kao članova veća, rešavajući o predlogu predlagača KATICE BERBAKOV iz Kikinde, za rehabilitaciju njenog supruga pok. RADIVOJA BERBAKOVA iz Kikinde, nakon održanog ročišta, dana 30. marta 2007. godine, i nakon izjašnjenja predlagača, doneo je sledeće

REŠENJE

USVAJA SE ZAHTEV KATICE BERBAKOV iz Kikinde za rehabilitaciju sada pok. RADIVOJA BERBAKOVA iz Kikinde, i UTVRĐUJE SE da su presude Višeg suda u Zrenjaninu, broj K. 9/80 od 17. juna 1980. godine koja je potvrđena presudom Vrhovnog suda Vojvodine, Kž. br. 349/80 od 21. novembra 1980. godine, kojima je Radivoj Berbakov iz Kikinde osuđen na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od dve godine i šest meseci, koju je kaznu izdržao, NIŠTAVE od trenutka donošenja i da su NIŠTAVE sve pravne posledice iste presude.

Obrazloženje

Predlagač Katica Berbakov iz Kikinde je podnela zahtev za rehabilitaciju svoga supruga sada pok. Radivoja Berbakova iz Kikinde koji je pravosnažnom presudom Višeg suda u Zrenjaninu, K. br. 9/80 od 17. juna 1980. godine osuđen na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od dve godine i šest meseci, za krivična dela iz čl. 133. st. 1 i čl. 157. KZ SFRJ, a koju je kaznu izdržao u KPD Sremska Mitrovica.

I pored toga što je u pitanju jednostranački postupak, ovaj sud je na osnovu čl. 207. ZPP-a obavestio o ovom ročištu Okružnog javnog tužioca, kao i Republičko javno pravobranilaštvo, da u koliko su zainteresovani u svojstvu učesnika pristupe na ročište. Isti na ročište nisu pristupili.

Ovaj sud je nakon što je saslušao predlagača, s tim što je prethodno utvrdio njegov pravni interes za pokretanje ovog postupka, izveo dokaze čitanjem presude Višeg suda u Zrenjaninu, K. br. 9/80 od 20. juna 1980. godine, koja je u celosti potvrđena presudom Vrhovnog suda Vojvodine, broj Kž. 349/80 od 21. novembar 1980. godine, čitanjem otpusne liste KPD Sremska Mitrovica od 30. marta 1982. godine, čitanjem rešenja Pokrajinskog sekretarijata za pravosuđe od 25. marta 1982. godine, i čitanjem izvoda iz mat. knjige umrlih za Radivoja Berbakova pod brojem 631 izdate od Opštine Kikinda i nakon toga utvrdio da je zahtev za rehabilitaciju Radivoja Berbakova osnovan i da ga treba usvojiti.

Naime, iz sadržine izvedenih dokaza nesumnjivo proizilazi da je Radivoj Berbakov iz Kikinde presudom Višeg suda u Zrenjaninu, K. br. 9/80 od 20. juna 1980. godine, koja je potvrđena presudom Vrhovnog suda Vojvodine, Kž. br. 349/80 od 21. novembra 1980. godine, proglašen krivim za krivična dela neprijateljske propagande iz čl. 133. st. 1 SFRJ i povrede ugleda SFRJ iz čl. 157. KZ SFRJ, i pošto su mu utvrđene pojedinačne kazne za oba kriv. dela isti je osuđen na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od dve godine i šest meseci. Istu kaznu je izdržao u KPD Sremska Mitrovica, od 20.6.1980. do 30. marta 1982. godine.

Prema Zakonu o rehabilitaciji, rehabilitovana mogu biti ona lica koja su bez sudske i administrativne odluke ili odlukom lišeni slobode iz političkih ili ideoloških razloga, života, slobode ili nekih drugih prava. Prema tome, do rehabilitacije može doći u koliko su licima povređena lična prava, u koliko su lišeni slobode zbog ideoloških i političkih razloga, zatim ako protiv istih prilikom utvrđivanja odgovornosti sproveden nezakoniti postupak bez da su im omogućena prava koja im po zakonu pripadaju i u koliko su žrtve političkih progona i pri tome im izricane teške i drastične kazne bez obzira da li po tadašnjem važećem zakonu postoji mogućnost izricanja istih.

Obzirom na gore izneto, u konkretnom slučaju Radivoju Berbakovu je izrečena kazna zatvora po krivičnom zakonu koji je bio na snazi u vreme kada je protiv istog vođen krivični postupak. U odnosu na tadašnji zakon, novim krivičnim

zakonikom je pre svega izostavljeno postojanje krivičnog dela neprijateljske propagande iz čl. 133. KZ u to vreme SFRJ.

Međutim, što se tiče krivičnog dela, tada povreda ugleda SFRJ iz čl. 157, novim krivičnim zakonikom RS članom 173, je regulisana i ta krivična radnja, ali u odnosu na krivični zakon po kojem je tada Radivoju Berbakovu suđeno, izostavljena je radnja povrede ugleda Predsednika države odnosno drugih funkcionera države.

Stoji činjenica da prema odredbama ZKP-a razlog za ponavljanje krivičnog postupka ne može biti izmena krivičnog zakona pri čemu se novim jednostavno izostavlja određeno krivično delo ili izostave radnje krivičnog dela za koje je neko ranije odgovarao po prethodnom krivičnom zakonu, međutim, u konkretnom slučaju je u pitanju zahtev za rehabilitaciju i prema tom Zakonu nije od značaja ta odredba ZKP-a.

Naime, moraju se ceniti gore utvrđeni razlozi za rehabilitaciju.

U konkretnom slučaju analizom sadržine oba krivična dela kako pojedinačno tako i u celini, nema sumnje da je predlagač proglašen krivim zbog ideoloških razloga obzirom da je iznosio određena svoja ubeđenja i shvatanja u pogledu društvenog uređenja, samoupravljanja, političkog sistema i uopšte u pogledu ondašnjeg stanja u društvu, a koja su bila protivna ideologiji tadašnje politike i vlasti zbog čega je i proglašen krivim. Pri tome, svoja shvatanja je iskazivao samo rečima a bez da je preduzimao bilo kakvu drugu aktivnu radnju činjenja u pravcu ostvarivanja svojih ideja.

Prema tome, nema sumnje da se radilo samo o verbalnim deliktima i u toj situaciji nema sumnje da je osuđen samo zbog ideoloških i političkih razloga.

Taj razlog je nesumnjivo nespojiv sa demokratskim principima našeg društva a istovremeno i sa Ustavom naše države po kojem su zagantovana lična prava pa i sloboda mišljenja i izražavanja.

Sem toga, i po međunarodnim aktima, pre svega u aktima Komiteta za ljudska prava, sloboda mišljenja i izražavanja je zagantovana ne samo u iznošenju svakodnevnih događaj, već i u mogućnosti kritikovanja ili u otvorenom i javnom ocenjivanju rada političkih organa i vlade, bez straha o kažnjavanju.

Prema tome, sasvim je jasno da u konkretnom slučaju su ispunjeni svi uslovi za rehabilitaciju Radivoja Berbakova, usled čega je ovaj sud i doneo odluku kao u izreci u smislu čl. 5 Zakona o rehabilitaciji.

Obzirom na takvu odluku ništave su i sve posledice odluke u pogledu koje se Radivoj Berbakov rehabilituje.

04.04.2007.

Predsednik veća,
Miša Popović s.r.

POUKA O PRAVNOM LEKU!

Protiv ove odluke suda nezadovoljna stranka ima pravo žalbe u roku od 30 dana od dana prijema rešenja Vrhovnom sudu Srbije.

DNA!

1. Predlagač
  2. OJT-u
  3. Republičkom javnom pravobraniocu
  4. Kal. 30 dana
- Sudija,

.....

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJJE

.....

O POZIVU FILOZOFA

Četiri izlaganja o zborniku *Iskustvo mere*, posvećenom profesoru Zdravku Kučinaru

Krajem 2014. godine pojavila se Spomenica *Iskustvo mere* priređena povodom 75. rođendana dr Zdravka Kučinaru, redovnog profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu u penziji. Knjigu su priredili prof. dr Zoran Kindić i Vladimir Đurđević, a objavili su Filozofska komuna, Grafički studio „Print Shop“ i „Dosije“ u Beogradu. Razgovor o ovoj knjizi održan je u Rimskoj dvorani Biblioteke grada Beograda 26. februara 2015. godine.

Redakcija časopisa *Hereticus* zahvaljuje dr Marinku Loliću, naučnom saradniku Instituta društvenih nauka iz Beograda, koji je pripremio za objavljivanje izlaganja učesnika na ovom skupu, prof. dr Ilije Marića, mr Đorđa Vukadinovića, gp Vladimira Đurđevića i prof. dr Zorana Kindića. Zahvaljujemo, takođe, i Snežani Bićanin, novinarki Radio Beograda II, koja nam je ustupila audio snimak sa promocije *Spomenice Iskustvo mere*.

Ilija Marić

Matematički fakultet Univerziteta u Beogradu

POVODOM SPOMENICE

Večeras govorimo o Spomenici priređenoj povodom 75. rođendana profesora Zdravka Kučinara (1938), koja se pojavila krajem 2014, ali, dodajmo i to, sa godinu dana zakašnjenja. Za nadati se da će se ona ubrzo naći i u knjižarama i tako postati dostupna široj čitalačkoj publici. Knjigu su priredili učenici profesora Kučinara, profesor Zoran Kindić i Vladimir Đurđević. Nakon uvodnog teksta, čiji je autor Zoran Kindić, slede 22 priloga učenika, saradnika i prijatelja, organizovana u tri odeljka – „Povodi“, „Uzdarja“ i „Sećanja“. Knjiga se završava dragocenom bibliografijom koju je brižljivo sastavio sam spomeničar i sadrži nikada potpun spisak objavljenih radova, javnih predavanja, izlaganja na skupovima, recenzija i odziva drugih autora na njegove radove. Vredni dokumentarni prilozi Spomenici su i izbor fotografija iz profesorovog privatnog albuma kao i izbor fotografija koje je Zdravko Kućinar sam snimao za vreme trajanja Korčulanske letnje filozofske škole i koje ostaju kao važno i trajno svedočanstvo o tom plodnom razdoblju naše misli.

O ovoj bogatoj Spomenici, obima blizu 450 strana, svakako je neizbežno da govore njeni priređivači, kao inicijatori i autori celine zbornika, s jedne strane, kao i one kolege, poput Đorđa Vukadinovića, koji sticajem okolnosti nisu imali prilog u njoj te objektivnije mogu oceniti njen sadržaj. Ja sam, međutim, jedan od autora teksta u ovoj Spomenici i ne čini mi se najzgodnijim da govorim o radovima koji su objavljeni u njoj. Stoga bih, kad je već određeno da govorim, ako mi dozvolite, radije kazao neku povodom Spomenice. Izvinjavam se što nemam poverenja u vlastitu usredsređenost u usmenoj reči, pa bih vas zamolio da mi oprostite što ću pročitati pripremljeni tekst kako bih što sabranije izložio ono što mi je na pameti. Držim da je sadržina ipak važnija od načina izlaganja, sama reč je ono što u prvom redu valja saslušati, iako je, priznajem, živa, usmena reč, ko može da je sabrano iznese, razume se, daleko efektivnija od pročitane.

Još su Stari držali da čovek pojedinac svoje prolazno zemaljsko postojanje može produžiti rađanjem u telu ili duhu. Rađanje u telu, za one koji to žele, dostupno je većini, a rađanje u duhu, međutim, privilegija je odabrane manjine. Telesni potomci, po pravilu, zaborave vlastite pretke već nakon nekoliko generacija. Stoga se nastavak zemaljskog trajanja u telu, ako se ne završi slepom ulicom, najčešće bezimeno razliva u tanje rukavce i tako nestaje. Duhovno potomstvo je ipak trajnije, ali se među

raznim oblicima otelovljenja izgleda najtrajnije čuva u obliku knjige. Nekada, pre pronalaska pisma, ljudi su duhovne tvorevine pamtili i prenosili usmeno potomcima, a sada oni svoja duhovna dela radije ostavljaju zabeležena u knjigama. Ali isto tako zajednica priređivanjem spomen-knjige nastoji da trajno obeleži i sačuva uspomenu na neku ličnost ili događaj iz vlastite tradicije. Koliko se telesno uopšte bilo šta može trajno sačuvati. Jer, što reče pesnik, pre ili kasnije „trag njihovih konja zavejaće sneg“.

Kod nas se, nažalost, nije baš ustalio nesumnjivo lep običaj da se istaknutim pojedincima u njihovim poznijim godinama ovako obeležavaju karakteristični rođendani kao priznanje za njihov rad i uopšte za brigu oko zajedničke stvari. Pojava ovakvih spomenica kod nas je više izuzetak nego pravilo. Posebno je to slučaj među filosofima. Poduži je spisak naših zaslužnih filozofa koje smo brzo predali zaboravu. A i onim retkim kojih smo se setili činili smo to najčešće posthumno. Tako je Dositeju Obradoviću 1911. godine priređena spomenica za stoti nebeski rođendan iliti stogodišnjicu zemaljske smrti, a Branislavu Petronijeviću 1957, tri godine nakon upokojenja. Ako se ne varam, prvi naš filosof koji je za života video ovakvu spomenicu bio je Miloš Đurić. Njemu je 1966. posvećena jedna sveska Zbornika Filozofskog fakulteta u Beogradu. Dodajmo uzgred i to da je sam profesor Kučinar priredio spomenicu Veljku Koraću koja je 1988. objavljena takođe kao sveska Zbornika Filozofskog fakulteta.

Otkud takav nemar kod Srba prema zaslužnim pojedincima u filozofiji? Razloga svakako ima više. Jedan od njih bi, po svoj prilici, bio i taj što su kolege teško priznavale važnost onoga što su drugi uradili, a ako su donekle to i uvažavali nisu smatrali vrednim truda da se takvo šta na neki način i obeleži. Malo ko je spreman da uloži napor i vreme oko izvođenja takvog, mora se priznati, nimalo lakog niti brzog posla. Stoga se dešavalo da se već započeti poslovi oko pripremanja i priređivanja spomenice filozofu koji je to neosporno zasluživao nikad ne okončaju. Kao da kod nas preteže sklonost da se doprinosi drugih pre zaborave nego da se neguju. Nije čudno stoga što se kod nas nije dešavalo da pojedini filosof, ma kako u našim okvirima bio značajan, zasnuje svoju školu ili da na duže staze inauguriše neku liniju mišljenja. Ono, doduše, filozofija po svom unutrašnjem biću i nije baš najpogodnija za sledbeništvo, ali je ipak i tu moguć osoben plodan kontinuitet.

S druge strane, takav stav je doprinosio da se ionako skromni rezultati jednog nevelikog naroda kakav je naš u ovoj oblasti još više umanje i potisnu u zaborav. Na toj liniji omalovažavanja i negiranja je i poricanje svake vrednosti istraživanja filozofske prošlosti našeg naroda. Kao da je uopšte moguće daleko odmaći u filosofiranju na jednom jeziku ako se prezru napori koje su načinili prethodnici na tom polju, ako se sasvim zanemari vlastita tradicija, pa bila ona i potanja. Pojedinci, ukoliko umišljaju

ili misle da su značajni mislioci i da tek sa njima počinje ozbiljno mišljenje u jednoj sredini, trebalo bi da imaju u vidu da su u tom slučaju oni tek na početku, ali da iz istog razloga takođe neće imati nastavljča u liku nekog drugog značajnijeg mislioca. Početak je tu ujedno i kraj. Zato se mnogim činilo da u našoj filozofskoj tradiciji i nema kontinuiteta, da tu postoje samo retki usamljeni pojedinci koji stoje svaki za sebe, bez međusobne duhovne povezanosti.

Filozofski život je nežna biljka koja veoma teško uspeva bez odgovarajućih institucija. Zbog svoje neizbežne zanatske strane filozofija podrazumeva mesto stručne obuke, instituciju škole, kako univerziteta tako i srednje škole. Kao nosioci zanimanja koje je dosta udaljeno od neposredne važnosti za biološki opstanak čoveka filozofi se organizuju u institut esnafskog udruženja koje bi trebalo da zastupa interese njihove struke. Takođe valja obezbediti stručne časopise i uopšte izdavačku delatnost zarad publikovanja vlastitih radova i praćenja pulsa života filozofske scene. Drugim rečima, da bi se u jednoj sredini u kontinuitetu življe negovala filozofija neophodne su odgovarajuće institucije – škole, stručno udruženje, časopisi i filozofske edicije.

Podsetimo da se kod nas sa svim ovim institucijama dosta kasnilo, što se naravno negativno odražavalo i na filozofski život. Iako se filozofija u našim srednjim i visokim školama počela predavati još u XIX veku, filozofija kao zasebna struka mogla se studirati u Beogradu tek od 1900. Prvi filozofski časopis pokrenut je 1898, ali je izašla samo jedna njegova sveska, tako da prvi takav časopis kod nas koji će u kontinuitetu izlaziti pokrenut je tek 1953, kada je naš spomeničar već krenuo u srednju školu. Postojala su najmanje dva pokušaja osnivanja filozofskog društva kod Srba, 1898. i 1938, pre nego je 1951. osnovano udruženje koje i danas postoji.

Istaknimo da je Zdravko Kučinar, o čijoj spomenici večeras govorimo, ostavio značajnog traga u svim navedenim institucijama i tako doprineo negovanju filozofije kod nas. Uvid u njegov životopis pokazuje da je on, po pravilu, opšti interes pretpostavljao vlastitom, da je uvek bio spreman da se trudi oko opšte stvari nauštrb ličnih interesa. Obavljao je najodgovornije poslove u ključnim filozofskim institucijama, uzimajući od rada na vlastitim tekstovima i držeći po strani vlastitu akademsku karijeru. On spada u one naše filozofe čiji se doprinos našoj filozofiji nipošto ne svodi samo na pisanje tekstova, čiji se rad dakle ne može prikazati samo jednom bibliografijom, navođenjem broja objavljenih članaka i knjiga.

Profesor Kučinar je preko trideset godina radio u nastavi na Odeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Mnogi od studenata su pod njegovim rukovodstvom radili diplomske, magistarske i doktorske radove i tako sticali odgovarajuća akademska zvanja. Sama po sebi govori činjenica da su među njima i priređivači ove spomenice. Posebno

ističemo okolnost da su učenici, u znak poštovanja i zahvalnosti, priredili spomenicu svom učitelju. To naglašavamo stoga što su sada sve navedene institucije – i škole i filozofsko društvo i časopisi i izdavaštvo – u stanovitoj krizi i nije za očekivati da od njih potekne ovakva inicijativa. Deo te krize svakako su i nepovoljni kolegijalni odnosi i nedovoljno priznavanje drugog, što je već nagovešteno u našoj besedi. Ali su, bar u filozofiji, oduvek bili važni učenici koji odaju priznanje učitelju i čuvaju uspomenu na njega. Dodajmo takođe da su i autori priloga u spomenici najvećim delom bili studenti profesora Kučinara. Pa je i večeras, dok govorimo o njegovoj Spomenici, u publici znatan broj njegovih studenata, ovde u ljupkoj Rimskoj dvorani Biblioteke grada. Ima li rečitijeg znaka od ovog o uticaju profesorove reči tokom decenijâ rada na fakultetu?

Profesor Kučinar je, počev od polovine šezdesetih godina, tokom naredne dve decenije bio član redakcija ili pak glavni urednik naših najvažnijih filozofskih glasila. U drugoj polovini šezdesetih godina prošlog veka bio je član redakcije glavnog časopisa Filozofskog društva Srbije *Filozofija* kao i član redakcije važnog univerzitetskog časopisa *Gledišta*. A početkom sedamdesetih bio je pokretač i pet godina glavni urednik časopisa *Filozofske studije*, gde su objavljivani obimniji radovi. Već prvi broj ovog časopisa posvećen je odavno skrajnutoj Kseniji Atanasijević, što na neki način ima karakter spomenice. Početkom osamdesetih bio je glavni urednik časopisa *Theoria*, gde je ažurno praćena domaća filozofska scena i gde su objavljivani izvorni radovi naših i stranih autora. Časopis *Theoria* je pod njegovim rukovodstvom dosegao sam vrh filozofske periodike kod nas uopšte. Toliko o kvalitetu njegovog rada u časopisu.

Ali bih posebno skrenuo pažnju na onaj nevidljivi, naoko sporedni rad koji stoji iza toga. Nemam u vidu samo koncipiranje temata pojedinih brojeva, zatim animiranje autora i sakupljanje tekstova, prevoda, pa recenziranje i uopšte uobičajeni redakcijski rad, nego i dolaženje do novca za štampu i samo štampanje u nezavidnim finansijskim i drugim okolnostima. To je napokon značilo duži boravak u štampariji, među slovoslagaćima, prebacivanje tiraža vlastitim kolima i druge poslove koji su bili daleko od same struke, a odnosili su znatnu energiju, vreme pa su uključivali i vlastiti trošak. O svemu ovome čitaoci koji željno iščekuju novi broj svog omiljenog časopisa retko kad razmišljaju. Oni su u prvom redu usredsređeni na same tekstove i njihove autore, zaboravljajući da se u našim uslovima pojava časopisa u izlozima knjižara temeljila poglavito na entuzijazmu članova redakcije, i to po pravilu na radu tek nekolicine među njima na koje je padao najveći teret „sporednih“ aktivnosti.

Nešto je povoljnija priča kad je reč o filozofskim bibliotekama u okviru časopisa *Filozofske studije* kao i u velikim izdavačkim kućama BIGZ i Nolit, gde je profesor Kučinar takođe bio član filozofskih redakcija. Ali je i tu

na njega padao znatan priređivački posao. Opremao je mnoge strane knjige pratećim tekstovima, predgovorima ili pogovorima, kako bi stručnoj a i široj čitalačkoj publici približio prevedena dela.

Sedamdesetih godina bio je u rukovodstvu Filozofskog društva Srbije, krajem te decenije i njegov predsednik. Bilo je to delikatno vreme za udruženje. Časopis društva *Filosofija* je 1973. zabranjen te je, nakon stanovite pauze, 1976. konačno opet pokrenut, ali sada pod novim naslovom *Theoria*. Bilo je to vreme kada je filozofsko društvo valjalo sačuvati u prvom redu kao profesionalno, kada je trebalo odolevati politički motivisanim pritiscima, koji nisu dolazili bez ikakve pomoći iznutra. O svemu tome ćemo moći da se detaljnije obavestimo kada bude objavljen drugi tom istorije našeg filozofskog udruženja koju piše upravo sam Kučinar.

Istakli smo da je znatan deo vlastitog rada profesor Kučinar posvetio časopisima. U vreme kada se kod nas mesto u akademskoj hijerarhiji merilo u prvom redu brojem objavljenih knjiga on je uporno pisao članke za časopise, nagoveštavajući vreme kada će to postati prestižni način bavljenja filozofijom. Kao da je tada bio iznad zahteva o usponu u univerzitetskoj hijerarhiji. A sada, kad su članci u pojedinim časopisima stekli važnost jednaku objavljenim knjigama, kad se uspešnost akademskog filozofa meri brojem objavljenih članaka, profesor Kučinar je, opet protivno običajima trenutka, počeo objavljivati svoje knjige. Da li je to opet slutnja nekog novog vremena, nekih novih običaja? Bilo kako bilo, naša filozofska kultura bogatija je za njegove knjige *Srpsko filozofsko društvo. Kratka istorija I* (2011), *Filozofija čina* (2011), *Marksovi filozofski sledbenici* (2012), *Iz našeg filozofskog života* (2012), a iz njegove radionice u najavi su i novi naslovi.

Mada sam na početku rekao da o samoj Spomenici ne bih posebno raspravljao, ne mogu a da ne pohvalim znatan trud koji su priređivači uložili i dali nam veoma lepu knjigu. Sa pratećim fotomaterijalom i bibliografijom ona je svakako važan dokument i svedočanstvo ne samo o uvaženom profesoru nego i o srpskoj filozofiji njegovog vremena uopšte.

Dorđe Vukadinović

Nova srpska politička misao, Beograd

FILOZOF I UČITELJ

Ja naravno, imam tremu kao što je i red kad odgovaraš pred profesorom, bilo da odgovaraš na ispitu, bilo da govoriš nešto o njemu, i taj odnos, taj stav, prema Zdravku Kučinaru, koji sam imao kao bruceš, na prvoj godini Filozofskog fakulteta, uz sve mene i sve godine, koje su protekle sam zapravo, zadržao do danas. To je taj odnos, ne strahopoštovanja, nije profesor Kučinar i svi koji ga znaju, znaju o čemu govorim, nije on gradio svoj autoritet kao neka daleka nedodirljiva, nedostupna ikona, a bilo je i takvih profesora, kao što znamo, već upravo suprotno tome, njegov autoritet prirodno je izrastao iz svakodnevne komunikacije sa studentima i raspoloživosti i raspoloživosti, da se izađe u susret studentu, bilo da je on student početnik, ili već student u višim godinama, kolega, da se podeli znanje sa njim, da mu se pomogne, ili podeli nedoumica i dilema, oko nekih važnih filozofskih pitanja, ili pak isto tako važnih, mada banalnih ili trivijalnih egzistencijalnih pitanja. Dakle, Zdravko Kučinar je bio sabelnik i sagovornik u čitavom tom dijapazonu, i to je tako bio sve vreme moje akademske karijere, od studija do današnjeg dana, iako se u poslednje vreme ređe viđamo i komuniciramo, ali ta radost susreta i razgovora, plodnost razgovora, nije se promenila, bar iz mog ugla, za svih ovih 30-ak i nešto više godina, ne smem da ih sabiram koliko je prošlo. Dakle, ja govorim i neću se ni trunke praviti da govorim objektivno i nepristrasno. Ja sam dakle, i učenik i poštovalac prof Zdravka Kučinara, smem da kažem da sam i prijatelj, ali verujem da to ne umanjuje objektivnost mojih reči i stavova, koji dele kao što vidim, i neki ne samo od priređivača ove knjige, nego i većina vas ovde prisutnih i većina važnih autora u ovoj knjizi.

Postoje *Spomenice* koje su prosto u nekim akademskim krugovima i zajednicama rutinska stvar. Dakle, prosto kad završavate karijeru u akademskoj 65-oj ili punite 70, 75 godina, ili ako ste srećne ruke kao Gadamer, onda se to i nekoliko puta ponovi, *Spomenica* i ti *Festschrift-i*, to iz nemačke akademske tradicije potiče, primilo se i drugde, i to je jedna lepa praksa, jedan lep običaj. Kod nas, u našoj filozofiji i to iz razloga, koji nisu beznačajni, to nije zaživelo na takav način. Ali, tamo gde to funkcioniše, video sam mnoge od tih spomenica, to je nešto tako rutinski, prosto to sleduje, kao što sleduje penzija u normalnim uslovima posle završetka karijere, i kao što je u neka vremena sledovao sat ili šta su već dobijali za dvadeset godina rada u firmi, ili trideset godina od kolektiva, ili društvene zajednice, tako, otprilike, i te *Spomenice* sleduju. Kod nas nije dakle, tako

kod nas su *Spomenice* više izuzetak nego pravilo, a posebno nije uobičajeno, ukoliko taj spomeničar nije neko, ko može onima koji prilažu priloge i koji prave tu *Spomenicu* koji može da im učini neke velike usluge, da im da neke profesure, da ih uvede u Akademiju, da ih unapredi na različite načine, egzistenciju, položaj i poziciju onih koji prilažu svoje radove. Ovo je knjiga potpuno druge vrste, ovo je knjiga, koju su zaista napravili od preloma, pripreme od ideje do realizacije tekstova, koji s nalaze unutra, prijatelji, saradnici i učenici Zdravka Kučinara. Ovo je u najvećoj mogućoj meri knjiga ljubavi i poštovanja, ako tako mogu da kažem. Ja sam je gledao kao neko sa strane i tek neki dan sam je video i to je knjiga koja nije ritualna, koja nije kurtoazna, i reda radi, i to njoj daje dodatni značaj i rekao bih jednu emotivnu notu ovom *Zborniku*, koji mimo toga i nezavisno od toga, o tome ću samo malo reći, ima i svoju ozbiljnu i objektivnu stručnu težinu.

Dakle, ja ću kao većina ovih autora govoriti i lično i subjektivno i pre svega o spomeničaru odnosno o Zdravku Kučinaru. Na kraju, da kažem samo još par reči, jer sadržaj knjige nezavisno od ovoga povoda kojim su ti tekstovi nastali i kojim su objavljeni, to zaslužuje. Reč je, o publikaciji u kojoj se nalazi veliki broj vrednih priloga, koji mogu da podnesu strogi sud najobjektivnijih kritičara i svetskih standarda. To je istovremeno strašno raznolika knjiga, raznovrsna knjiga. Ne govorim sada o ovim prigodnim autobiografskim tekstovima, koji su takođe vredni i daju dodatni ton, šmek i boju ovoj knjizi, ali sami tekstovi kada sklonimo ove predgovore i uvode kada se obraćaju gde govore o Zdravku Kučinaru, prvo vrlo prigodno, vrlo iskreno i emotivno. U svim tim prilozima se to vidi, i to se ne krije, to što oni imaju da kaže može da bude na ponos tim autorima, pre svega, a onda i spomeničaru, u čiju čast te priloge prilažu. Ono što je tu posebno zanimljivo, što je ovde okupljena jedna paleta izuzetno raznolikih autora i u smislu i u pogledu sadržaja, orijentacije, a bogami i generacije. Dakle, nisam sabirao nisam brojao godine, ali ovde imate autore od najmlađih čini mi se da su to kolege Maraš i Stanko Blagojević, do bardova naše filozofije, kao što su profesor Basta, Slobodan Žunjić, Zoran Vidojević i naravno profesor Buha. Dakle, široka generacijska paleta ljudi od kolega starijih od Zdravka Kučinara, do njegovih vršnjaka, njegovih saradnika, do njegovih učenika i to više generacija njegovih učenika. Najzad, fin je osećaj i za tradiciju i za kulturu kontinuiteta, koji tako bolno nedostaje ovdašnjoj kulturi a posebno filozofskoj kulturi. To je opet nešto što je Ilija pomenuo. Ja se opet moram na to vratiti, i to je nešto što je Zdravko Kučinar svojim delom, svojim životom, a i svojim aktivnostima i interesovanjima nadoknađivao i popunjavao koliko je god to bilo moguće. I s toga po mom delimičnom, dakle, parcijalnom, ali ne sasvim nekompetentnom sudu, kad govorimo o tekstovima i radovima Zdravka Kučinara onda pored nesumnjivo, antologijske i u svetskim razmerama relevantne

studije o *Filozofiji čina*, mislim da je podjednako značajna u ovom našem kontekstu njegova *Istorija srpskog filozofskog društva*, njegovo staranje oko istorije filozofskog života i Srpskog filozofskog društva, i radovi na toj zapuštenoj temi, koja dobro ilustruje naš generalno zapušten odnos prema sopstvenoj tradiciji.

To se manifestuje u raznim sferama u raznim oblicima našeg intelektualnog, akademskog i uopšte javnog života. I što na kraju ima te, ponekad komične, a u osnovi bizarne i otužne manifestacije, a to je odnos prema starijoj generaciji, starijoj filozofskoj generaciji. Tome je u određenoj meri doprineo jedan od najvećih i prvi moderni srpski filozof Branislav Petronijević, koji je, pravde radi, treba reći bio vrlo surov i nepravedan prema svojim prethodnicima i prema svojim kolegama. I naravno, on je tu postavio neku vrstu obrasca ponašanja, koji se prenosio posle iz generacije u generaciju. Tako su se ophodili prema njemu, tako su se onda ophodili i učenici tih njegovih učenika, i dakle, u ovoj tradiciji u ovoj kulturi, koja ne obiluje sa mnogo kontinuiteta, kojoj je diskontinuitet glavno obeležje. Jedan od malobrojnih i žalosnih kontinuiteta koji imamo to je upravo takav nebržižljiv, pa čak i bahat i bezobrazan i nepravedan odnos prema prošlosti i u smislu ideja i u smislu ličnosti, koje su te ideje oličavali. I to onda završava na taj način da otprilike mlade kolege samo čekaju da isprate onog starijeg u penziju, tretiraju i njega i njegovo delo kao „lipsalo pseto“, da se poslužim jednim filozofskim terminom, jednog čuvenog i poznatog nam filozofa, takođe, nepravedno zaboravljenog jedno vreme, tokom 90ih godina. Dakle, svaka sledeća generacija, svaki sledeći profesor, se sa nipodaštavanjem se ophodio prema onom što su učinili prethodnici, ili se ponašaju kao da od njih počinje struka, nauka ili barem disciplina, ako je o filozofiji reč, i onda nije ni čudo što i oni završe na isti, ili sličan način, kao što su se i oni odnosili prema svojim prethodnicima. Zdravko Kučinar je tu zaista hvale vredan izuzetak, ne kažem jedini, ali jedan od malobrojnih, i to je već dovoljno da ga učini nekom vrstom svetionika naše filozofske tradicije i naše male, ne previše složne i ne previše uspešne i slavne filozofske zajednice. Možda baš zato i nije tako uspešna i slavna što ima takav odnos prema svojim velikanima i precima. Opet naglašavam, tu se stvar malo menja i tu pored mene sedi čovek koji je dosta uradio da stvari ne bi tako izgledale, sede neki od njih i u publici, ali to su još više izuzeci nego pravilo. Samo mala digresija, naši književnici, naša književnost, pored ostalog, ima bolji status imam utisak i unutar nacije i u svetskim, ili barem u regionalnim relacijama, pored ostalog, i zato što nema takav odnos, ili u malo manjoj meri ima takav odnos, prema sopstvenoj prošlosti i sopstvenim precima i velikanima. Bilo kako bilo, to je samo jedan segment, značaja i intelektualnog delovanja Zdravka Kučinara, i deo te širine njegove, deo tog njegovog usredsređenog, pribranog s poštovanjem ophođenja prema prošlosti i u smislu starijih generacija,

i u smislu starijih ideja i prethodnika u raznim smislovima te reči se vidi i u ovom *Zborniku*.

Naravno, kad imate takav odnos prema starijima i prema prošlosti, onda takav odnos imate i prema budućnosti i prema mlađima. Tu mislim na odnos profesora Kučinaru prema studentima, prema učenicima, i zato opet nije slučajno, što se toliki broj njegovih učenika i studenata našao i u koricama ove knjige i ovde u sali, a i oni koji nisu došli, izrazili su žaljenje što iz različitih razloga nisu u mogućnosti da dođu. Dakle, nikakve koristi nemaju od toga, neće imati nikakvo unapređenje, nikakve pare, nikakve bodove, nikakve titule neće steći, zbog toga što su objavili tekst ili se pojavili na ovoj tribini. E to je nešto što pokazuje retroaktivno, ne znam kako se to meri ili kvantifikuje, verovatno nikako, ali nipošto to nije beznačajno, i nije malo priznanje, za sve ono što je Zdravko Kučinar učinio i uradio u našoj filozofskoj i kulturnoj sredini.

Pomenuo sam odnos prema mlađima, prema učenicima, prema studentima, a ovde sede mnogi od njih. Ispričaću vam svoje iskustvo, vidim da su neki od njih to pominjali. Naime, Predrag Čičovački je, simpatično naveo to svoje iskustvo sa Zdravkom Kučinarom sa ispita. To nije nimalo slučajno. Svi koji ovde sede a koji su studirali kod Zdravka Kučinaru, bez obzira kako se on zvao i u kom svojstvu im je predavao. Da li kao asistent ili kao profesor, stručni saradnik, kako god, mislim da pamte ispit iz nemačke klasične filozofije. Mnogi od njih, i posle toliko godina, sećaju se pitanja koja su imali na ispitu iz nemačke klasične filozofije. Mi danas imamo posla sa ljudima, ne mislim samo na ove karikaturalne varijante, koje će vam svima pasti na pamet, ali i na njih, koji ne mogu da se sete ni koji su fakultet završili. Koji su smer završili, svoje mastere i menadžmente itd., a ovde mi imamo posla sa ljudima, sad govorim o sebi i mojim kolegama, koji pamte i pitanja koja su imali na ispitu iz jednog predmeta tokom studija. Ne govori to toliko o nama, mnoge smo zaboravili ispite a kamo li pitanja. To takođe, govori o Zdravku Kučinaru i o tome šta je on napravio od tog predmeta, koji jeste sam po sebi važan i značajan i težak, i ako hoćete oko koga su se pleli malo i mitovi i mistifikacije, kao što to i biva sa predmetima, kao što je nemačka klasična, i recimo, svetska književnost, za studente filološkog fakulteta. Svaki fakultet ima takvih predmeta, ali nije samo to. On je taj predmet obojio svojom ličnošću, svojim trudom, svojom stručnošću, svojim staranjem, svojim angažmanom. Praktično nije bilo mnogo padanja na tom ispitu, to će profesor Kučinar znati bolje. Jako se retko padalo na ispitu iz nemačke klasične filozofije. To je veoma interesantno. To je veoma težak ispit, a strašno se retko padalo, jer ljudima nije padalo na pamet da izađu dok nisu spremni za ispit. Bilo je sramota da se suoče sa Zdravkom Kučinarom i da pokažu svoje neznanje. Ja sam spremao ispit bog te pitaj koliko, i onda ne znam nekako ga lako položiti, sam od sebe se položi. A u stvari zato što ga svako preuči, barem

za one potrebe koje su bile za taj neki školski nivo, te inače bezgranične i bezgranično teške materije.

Dakle, taj pedagoški rad Zdravka Kučinara, taj njegov trud, i to su takođe, pominjali ovde autori u ovom Zborniku, to je nešto što je vrednost sama po sebi. To je zaista nešto čime je on zadužio srpsku filozofiju i filozofsku kulturu i da ništa nije napisao i da nije sada postao ovako plodan pod stare dane kao što je postao. Kad su svi pisali knjige on je pisao članke, a sad kad se boduju samo članci, on piše samo knjige. I nadamo se, i ko zna šta će se još sve pojaviti iz radionice Zdravka Kučinara. Hoću da kažem, da je taj pedagoški segment da samo to postoji bio bi dovoljan da govori o značajnoj ličnosti, značajnoj pojavi u našoj filozofskoj kulturi. A tu su i tekstovi, tu je i ovaj angažman u Filozofskom društvu Srbije, angažovanje oko časopisa, trud oko studentskih radova, takođe, govorim iz svog iskustva, pa i samokritički ako treba, a bogami i kritički, znajući kako to inače funkcioniše u našoj akademskoj zajednici, i našem akademskom svetu. Ja sam živi svedok kako izgledaju i kako su i koliko su čitani razni diplomski, magistarski i doktorski radovi, uključujući i radove i priloge za časopise itd. itd. Slabo se čitalo, mnogo posla, mnogo obaveza, a i tekstovi su često bili takvi da ne zaslužuju previše truda, ali se malo ko o njima starao. Zdravko Kučinar se trudio oko svakog seminarskog rada. Treba videti seminarske radove na prvoj godini, ne radove iz nemačke klasične, iz uvoda u filozofiju, koji je bio neka vrsta bočne obaveze Zdravka Kučinara, kako su iščitani, kako su pedantno i precizne i pametne primedbe tu navođene. Kako je profesor Kučinar pristupao nama početnicima u razgovoru, kao da komentariše makar neku doktorsku disertaciju, ili govori na nekoj tribini Instituta za filozofiju. Dakle, tako se ne čitaju ni diplomski ni magistarski ni master niti doktorske disertacije. Zdravko Kučinar je verovatno od poslednjih koji tako čita i to studenti negde osete i shvate.

Zato nisi mogao da se sa bilo čim pojaviš pred Zdravkom Kučinarom, ne zato što bi vas on izgrdio. Nije on bio od tih galamdžija, kao ne znam Veljko Korać, takođe dobroćudan, dobrohotan, ali bučan, i opasan, spreman da izgrdi. Zdravko Kučinar nije digao glas, ili se bar ja ne sećam, da je digao glas, na studenta ili kolegu. Ali to je ta vrsta prirodnog i spontanog autoriteta koju je on širio oko sebe. I to je nešto što je vodio svoj život kao neku vrstu zaista filozofskog dela. Znači on je bio filozof i jeste filozof, koji je u najvećoj mogućoj meri oličavao taj ideal filozofskog života, spontano, nekako lako, samo od sebe, gotovo sokratovski ideal. To malo deluje i sa tom sklonošću usmenom kazivanju, usmenom delovanju, što je Zdravko Kučinar maksimalno upražnjavao, od hodnika Filozofskog fakulteta, do tribina ovakvog tipa. Dakle, sve to on je radio na neki način spontano, jednostavno, kao da nikako drugačije ne može, spajajući ono što je negde rečeno u nekom od ovih tekstova školski pojam sa svetskim pozivom filozofije. I to je opet činio kao malo ko, ili kao retko ko u našoj filozofskoj zajednici.

Vladimir Đurđević

Urednik Filozofske komune, Smederevska Palanka

POSVETA FILOZOFIJI

Treba naglasiti da su svi prilozi štampani u ovoj knjizi originalni, na tome smo kao priređivači insistirali. Ističem i to da su svi autori kojima smo se obratili, rado prihvatili da pošalju svoj tekst. A radi se o filozofima i sociolozima iz naše zemlje i okruženja. Između ostalog, u *Zborniku* je objavljen prilog na nemačkom Borislava Mikulića i tekst na engleskom Aleksandra Pavkovića. Neki tekstovi iz ove knjige, pre nekoliko meseci, pre nego što se ovaj *Zbornik* pojavio u knjižarama, već su ušli u obaveznu literaturu na nekim predmetima na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Knjiga sadrži tri celine. U prvoj, pod naslovom *Povodi*, štampani su radovi o filozofskim delima, odnosno, filozofskom opusu Zdravka Kučinara, i tu su prilozi Mladena Kozomare, akademika Danila N. Baste, prof. Alekse Buhe, prof. Ilije Marića i dr Marinka Lolića.

Pomenuću posebno samo tekst Mladena Kozomare, na osnovu koga se može razumeti naslov Spomenice, *Iskustvo mere*. U pomenutom tekstu napravljena je razlika između umerenosti i odmerenosti. „Za razliku od umerenosti“, kaže Kozomara, „koja se protivno svojim najboljim namerama isuviše revnosno brine da ne pretera, pa se zato trudi oko prijaznosti i postojanosti, odmerenost može da bude neprijatna i nezgodna, ubojita kao svaka tačnost. Dakle, mera o kojoj se ovde govori bi bila odmerenost, ne umerenost i ne nastojanje da se pogodi mera, odnosno da se primeri nekom ponašanju javno delovanje nekim već postojećim okolnostima“.

Drugi deo knjige pod naslovom *Uzdarja* sadrži petnaest originalnih naučnih i stručnih radova iz oblasti filozofije i sociologije. Tekstovi su tematski heterogeni, od antičke filozofije, preko nemačke klasične filozofije i savremene filozofije, postmoderne, do socioloških rasprava o ideji jugoslovenstva i mogućnostima nenasilne etike otpora. Da spomenemo, još jednom, autore: Slobodan Žunjić, Borislav Mikulić, Mladen Kozomara, Slobodan Antonić, Predrag Čičovački, Časlav Koprivica, Srđan Maraš, Milomir Erić, Sofija Mojsić, Predrag Krstić, Stanko Blagojević, Zoran Kindić, Vladimir Đurđević, Aleksandar Pavković i Zoran Vidojević.

Treći deo *Sećanja*, donosi uspomene Radeta Kalika, kolege sa studija prof. Kučinara i profesorovog studenta Predraga Čičovačkog. Knjiga sadrži *Uvod* i 23 autorska priloga. Dvadesetoro autora, prilozi na 450 strana velikog formata, sve to predstavlja za naše prilike težak poduhvat, i to ne samo kad je reč o finansijskim teškoćama, koje su, da kažemo sasvim

otvoreno, pratile izdavanje ove knjige. Međutim, ono što je zaista doprinelo da sve ovo bude urađeno, nije umešnost priređivača, već ugled koji profesor Zdravko Kučinar uživa u filozofskoj javnosti.

Moram da spomenem još jednu specifičnost ove *Spomenice*. Iako to nije uobičajeno za ovakve publikacije, ova knjiga, osim tekstova, sadrži i dva vrlo zanimljiva bloka fotografija. Svojom kamerom, Zdravko Kučinar je, pored ostalog, zabeležio zasedanje Korčulanske letnje škole. Deo fotografija na koje ovde skrećemo posebnu pažnju čine jednu kratku reportažu o reagovanju učesnika Korčulanske letnje škole na vest o upadu trupa Varšavskog pakta u Čehoslovačku, 21. avgusta 1968. godine. U tom trenutku na Korčuli su bili Bloh, Markuze, Habermas, Fink, Goldman, Palmije, koji su zajedno sa jugoslovenskim filozofima sastavili tekst protesta upućen svetskoj javnosti, a koji je potom pročitao Veljko Korać. Fotografije dokumentuju taj trenutak, od snimka koji prikazuje prekid redovnog zasedanja Škole, do fotografije na kojoj Veljko Korać čita pomenuti proglas.

Moram da pomenem, nećete mi zameriti, izdavače ove knjige, najpre *Filozofsku komunu* (to je udruženje filozofa koje je godinama pripremalo Filozofske susrete), zatim izdavačku kuću *Dosije* iz Beograda, kao i izdavača iz Smederevske Palanke *Grafički Studio Print shop*. Osim što predstavlja *Spomenicu* u čast jednog od naših najznačajnijih filozofa, knjiga *Iskustvo mere* je posveta onom razumevanju filozofije, koje je, u domaćim prilikama, u poslednje vreme, nažalost, u drugom planu. Posveta filozofiji, koja, kako to kaže Bloh na jednom mestu, ne ogovara nego razgovara, ne preza da se kritički suoči sa svojim vremenom, filozofiji, koja se izučavala na Filozofskom fakultetu u Beogradu, u njegovom najplodnijem periodu, u koji je smešten i pedagoški rad profesora Kučinara. Ukoliko je, kako to kaže Mladen Kozomara, filozofsko delovanje Zdravka Kučinara odmerena nespремnost na zlatnu sredinu, autori tekstova i priređivači *Spomenice* biće počastvovani ako filozofska javnost i ovu knjigu doživi kao nastojanje na tom putu.

Zoran Kindić

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

O TEŽINI FILOZOFESKE REČI I POTREBI ZA MEROM

Zdravko Kučinar uživa izuzetan ugled u našoj sredini. Ali ne radi se samo o pukom teorijskom ugledu. On poseduje kvalitete koji su veoma retki. Upravo zbog njih, zbog toga što je veoma dobar čovek, što je predusretljiv, što uvek sebe stavlja u drugi plan, on izaziva poštovanje i ljubav većine onih sa kojima je u komunikaciji.

Jednom prilikom, Zdravko Kučinar je o Danku Grliću kazao: „Ne bih rekao da je on naš najveći filozof, ali sigurno je naš najdraži filozof“. Da li rečeno možemo primeniti i na samog profesora Zdravka Kučinara? Deo rečenice u kojem se kaže da je najdraži, svakako da bismo mogli. Ako obratimo pažnju na to šta studenti posle mnogo godina govore o profesoru Kučinaru, uočićemo da svi o njemu govore sa velikom ljubavlju i uvažavanjem. Tačnije, gotovo svi. A kako i ne bi. On je, naime, u sećanju svojih studenata ostao kao nesebičan, predusretljiv i uvek spreman da pomogne, što je zaista veoma, veoma retko. Svoju karijeru stavlja u drugi plan zato što se trudio da našu filozofiju uzdigne na znatno viši teorijski nivo. Verovao je da najpre treba poći od školskog pojma filozofije. Ako se naša školska filozofija značajno unapredi, ako se uzdigne na zavidan nivo, kasnije će se možda, na tom temelju uobličiti i svetska filozofija.

Ako smo se složili da je Zdravko Kučinar naš najdraži filozof, a biti naš najdraži filozof, naš najdraži profesor, zaista je nešto lepo i retko, da li to možda znači da on nije naš veliki filozof? Ne bih rekao. Zavisi od toga kako tumačimo veličinu. Ako se nečija veličina tumači po broju objavljenih knjiga, po nekom međunarodnom ugledu, onda Kučinar to verovatno nije. Ali ako se veličina tumači po tome koliko je teška njegova reč, koliko drugi ljudi, i to naši najveći filozofi, uvažavaju ono što će on kazati, onda profesor Kučinar nesumnjivo spada u krug naših najuglednijih filozofa. Ako pak posmatramo veličinu po tome koliko je on zadužio studente Filozofskog fakulteta, koliko su za njih bila značajna njegova predavanja, onda on zapravo tu nema premca. Njegova predavanja su bila najposećenija upravo zato što su bila od najveće koristi za studente. To što smo mi nekad savladali, što smo naučili o nemačkoj klasičnoj filozofiji od profesora Kučinara, bilo nam je od velike koristi i u pripremanju drugih ispita. Svi znamo da su njegova predavanja bila veoma stručna, informativna, živa, podsticajna. Kada neki naš student ode u inostranstvo, često se dešava da

se tamošnji profesori zaprepaste znanjem naših studenata o Hegelu. Pitanje: „Gde ste vi to čuli? Otkud vi to znate?“ Onda oni kažu: „Ima tamo kod nas neki profesor Kučinar koji nam je predavao o svemu tome.“

Ako nečiju veličinu posmatramo sa stanovišta duhovnosti, shodno tome koliko je neko uspeo da savlada svoj ego, da sebe stavi u drugi plan, onda opet nema nikog ko bi u našoj filozofskoj sredini bio ravan Zdravku Kučinaru. Naravno, ako filozofiju shvatamo u svetovnom smislu, ako izuzmemo sv. Justina Popovića.

Retki ljudski kvaliteti koje poseduje Zdravko Kučinar podstakli su nas da se odvažimo na ovaj izdavački poduhvat, koji nije baš lak. Da se radi o nekoj osobi, prema kojoj bismo bili manje-više ravnodušni, verovatno bi se nametnulo pitanje zašto sve to činimo, zašto su autori uopšte priložili svoje priloge za ovaj *Zbornik*. Pogotovo danas, kada gotovo svi pokušavaju da steknu što više bodova. A prilog u *Zborniku* ne nosi značajnije bodove, ne nosi ništa opipljivo. Odgovor na potencijalno pitanje: „Zašto sav taj trud?“, glasio bi: „Zato što svi mi koji smo učestvovali u stvaranju ovog *Zbornika*, ove *Spomenice*, time pokazujemo svoje veliko poštovanje prema Zdravku Kučinaru.“ Jedno od poglavlja *Zbornika* nosi naslov *Uzdarja*. Zašto *Uzdarja*? Zato što pokušavamo da makar malo vratimo profesoru Kučinaru za sve ono čime nas je darivao.

Nečije delo, nečiji teorijski doprinos i angažman, ne meri se samo spisima koje neko iza sebe ostavi. Ono se meri i ispoljenom energijom, onim što je učinio za druge. Svaki profesor ostavlja trag ne samo u svojim spisima, nego i u onim koje je podučavao, onima koji nastavljaju njegovo delo. Ta blagotvorna energija, koju je širio oko sebe Zdravko Kučinar, i koju i dalje širi, oseća se i danas, kada je opao nivo filozofije u Srbiji. Oni koji su imali tu sreću da budu studenti profesora Kučinara, i dalje na neki način nose u sebi njegovu energiju. Upravo zbog svega što je rečeno, zbog onog čime nas je zadužio, pokušali smo makar malo da mu se ovim zbornikom odužimo. Ali, pravi način da mu se odužimo ne svodi se na puko davanje priloga za *Spomenicu*. Lako je dati prilog. Pravi način je slediti njegov ljudski i teorijski primer, pokušati u vlastitom životu da otelotvorimo one vrednosti koje je zastupao Zdravko Kučinar. Recimo, ako neko od nas radi kao profesor, trebalo bi da se ugleda na njega kao profesora. Ako imamo u vidu način na koji se on odnosio prema svojim obavezama, kakav je bio kvalitet predavanja koja je držao, kako se odnosio prema studentima, onda svoj posao nećemo otaljivati, već ćemo biti zainteresovani za studente kao ličnosti.

Ne mogu sad detaljno da obrazložim naslov ovog *Zbornika*, ali samo da kažem nešto o meri. Kao retko ko u našoj sredini, Zdravko Kučinar je uspeo da u svom delovanju i svojoj ličnosti otelotvori meru. Pre svega, imate kod njega jedan izuzetno važan saznavni, kritički nivo. Drugo, imate

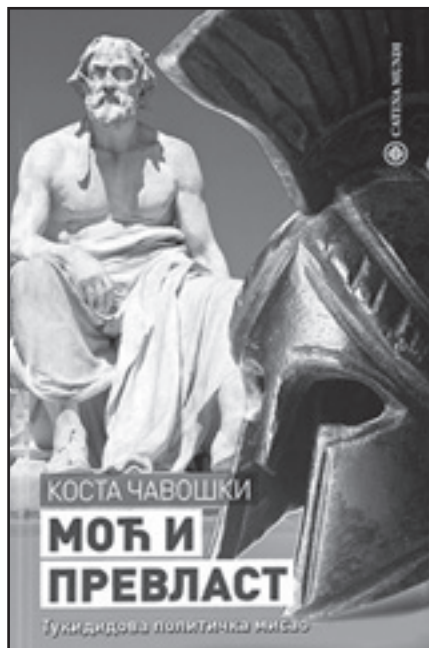
jednu moralnu vertikalnu, kao retko kod koga, izraženu u odanosti istini i pravdi, ali i još jedan, za današnje intelektualce, neuobičajen kvalitet mekoće, ljudskosti i ljubavi. Imati ta tri momenta u sebi, zaista je jako teško. A eto, ma koliko to bilo teško i nesvakidašnje, on je uvek bio sinonim za meru. Uzmimo, recimo, njegovu spremnost da reaguje na sve značajnije pojave u našem filozofskom životu. Za razliku od većine nas koji se ustežemo da reagujemo, pogotovo da kritikujemo radove nekog ko ima institucionalnu moć, jer strahujemo da se nekom takvom ne zamerimo, Kučinar je uvek bio na braniku istine i pravde. Imao je tu hrabrosti da javno kaže ono što misli, pogotovo ukoliko se to ticalo poziva filozofa. Posebno je važno istaći da nikada nije preterivao u kritici, da nikada nije bio ostrašćen. Kao čovek uvek je bio odmeren i korektan, bila mu je strana i pomisao da nekoga teorijski sahrani i uništi. Naprotiv, uvek se trudio da ono što misli kaže s merom, dobronamerno. Zaista je retko da neko ima u sebi tu meru, da sačuva nivo i u ophođenju sa onima koji su krajnje nekorektni.

Nekad se može učiniti da je stavljanje sebe u drugi plan nešto što se ne isplati, što šteti karijeri. Ali nekom višom pravdom, pokazuje se sada, kad je Zdravko Kučinar otišao u penziju, kada više ne mora da se toliko stara o drugima, da to možda, ipak nije tačno. Naime, poslednjih godina Kučinar se posvetio sređivanju svojih neobjavljenih spisa. Svedoci smo toga da njegove knjige učestalo izlaze. Upravo time se pokazuje koliko je plodan bio njegov teorijski rad. Nadamo se da će sve ono što je zamislio i dalje u istom tempu biti pripremano za objavljivanje. Pre svega mislim na predavanja o Hegelu i celoj nemačkoj klasičnoj filozofiji, onda nastavak njegovog rada o *Istoriji Srpskog filozofskog društva*, na knjigu o Libertu itd. Nadam se da će naći vremena, i za ono što bi za mnoge bilo interesantno – objavljivanje knjige anegdota o našim poznatim teoretičarima. Kao što svi znamo, ne samo što je Kučinar duhovit čovek, nego niko ne znao toliko anegdota koliko ih on zna. Svi mi koji se ponekad nađemo u njegovom društvu, iz vlastitog iskustva znamo koliko je on u isti mah skroman i nenametljiv, a opet veoma duhovit i drag. Nakon susreta sa Kučinarom, zahvaljujući zračenju njegovog bića, čovek se zaista lepo oseća, jer nešto od te energije pređe i na nas.

Veoma je važno bilo istaći Kučinarove ljudske kvalitete. Naime, mnogi su zaboravili da filozofija nije samo puka intelektualna delatnost, nego i briga za dušu i zajednicu. Filozofija mora da se živi, da svedoči vlastitim primerom. Ako je neko u našoj sredini živio, i dalje živi filozofiju, onda je to svakako Zdravko Kučinar. Ako je u nekome postojalo jedinstvo misli, reči i dela, onda je to Zdravko Kučinar. Priređujući ovaj *Zbornik* u čast profesora Kučinara, hteli smo da mu se zahvalimo i skrenemo pažnju javnosti, u ova smutna tranzicijska vremena, na vrednosti koje ote-
lotvorava Zdravko Kučinar.

Predrag Golubović

MOĆ I PREVLAST

Kosta Čavoški, *Moć i prevlast, Tukididova politička misao*, Catena mundi, Beograd, 2015.

Izdavač Catena mundi u svojoj biblioteci Naša Evropa objavio je knjigu Koste Čavoškog pod nazivom *Moć i prevlast, Tukididova politička misao*. Autor u Uvodu napominje da dok je Tukididovo delo prevedeno na francuski, engleski, italijanski i španski jezik još u 16. veku, u nas je Stjepan Telar preveo Peleponeski rat na hrvatsko-srpski (ili samo hrvatski) tek 1957. godine, da bi se 2010. godine pojavio i prevod Dušanke Obradović na srpski jezik. (Godine 1961. Miloš Đurić je preveo samo male delove prve i druge knjige Peloponeskog rata, među kojima je najznačajnija Periklova Nadgrobnja beseda).

Upravo u nedostatku većih radova o Tukididu na našem jeziku, autor nalazi opravdanje što se osmelio da napiše ovaj rad o Tukididovoj političkoj misli. Polazeći od zaključka A. Momigliana da je najvažnije Tukididovo dostignuće bilo da ubedi svoje savremenike da je istorija politička istorija, autor ukazuje da je proučavao samo one radove koji su poglavito bili posvećeni politici Tukididovog vremena.

Kao dodatak knjizi, autor je uvrstio i svoj ranije objavljen rad pod naslovom Plutarhovo razumevanje delotvornosti zakona. Kako su Likurgovi zakoni smerali popravljanju pa i izmeni ljudske prirode, otkriće se koja je cena morala biti plaćena da bi se to postiglo. Kada se ima u vidu komunistički socijalni inženjering čiji je cilj bio stvaranje novog čoveka, do današnjih političkih trudbenika koji streme promeni svesti i preumljenju pravoslavnih Srba u protestante, jasno je koliko ova knjiga šalje univerzalne poruke. Da bi dosegao ono što je suštastveno, opšte i univerzalno u tekućim zbivanjima, Tukidid je to postigao svojom nepristrasnošću i objektivnošću, glavnim odlikama pouzdanog istoričara. Takav pristup Tukidid ovako objašnjava: Nisam smatrao da su zasluživale da se zabeleže činjenice o ratnim događajima koje bih doznao od kakvog slučajnog namernika, ili onako kako meni izgledaju, nego o događajima kojima sam lično prisustvovao ili sam o njima čuo od drugih, ali polazeći od najstrožeg ispitivanja svakog pojedinog detalja.

To je omogućilo Tukididu da utvrdi trajnije osnove površinskih i tekućih zbivanja, stvarajući tako obrazac koji se uvek i iznova ponavlja u istoriji. Razotkrivajući dublje, antropološke osnove svake politike, autor, sledeći Tukididov nauk, ukazuje i opominje kako politika određuje sudbinu država i naroda.,

a pogrešna i izopačena politika dovodi do kobnih posledica. Srpski narod je na najboljem putu da na svojoj koži, po ko zna koji put, oseti kobne posledice lakomislene, samovoljne i od njegovih najboljih interesa otuđene politike. I to je, između ostalog, ono o čemu nas može poučiti ova knjiga.

Osnovna ideja vodilja ovog spisa su politička moć i njena upotreba i zloupotreba. Ta ideja se zasniva na antropološkom pesimizmu iz kojeg proizlazi da se sudbine ljudi i naroda ponavljaju jer ljudska priroda ostaje uvek ista. U tome se i ogleda značaj istorije jer, ukoliko želimo da otkrijemo šta uistinu jesmo iz istorije ćemo saznati šta smo oduvek bili. Na osnovu tako stečenog iskustva proizlazi zaključak da je zlo među ljudima neiskorenjivo. I tu, nažalost, nema leka, pošto ljude tera u propast ili siromaštvo svojom bezizlaznošću, navodeći ih na preteranu smelost ili bogatstvo svojom osionošću i ohološću koji dovode do želje za gospodarenjem, a i ostale strasti uslovljene okolnostima ljudskog života, pošto sve one stoje pod vlašću neke nepopravljive i moćne sile. Iz toga sledi, ističe autor, da je nemoguće i znak je velike gluposti uverenje da se ljudska priroda, dok žudi za nečim i spremna je nešto preduzeti, može odvratiti ili silom zakona ili kakvom drugom prinudom. Odgovarajući na pitanje o porivima koji dovode do prevlasti onoga što je najpogubnije i najgore u čoveku, Tukidid navodi pohlepu i častoljublje, koje se preobraća u vlastoljublje i želju za gospodarenjem nad drugima.

Prva njihova posledica je odbacivanje patriotizma, koji podrazumeva predanost opštem dobru naroda u korist strančarstva – pogubnog zla koje je Tukidid opisao u svim njegovim užasnim pojedinostima. Sila dubinskih istorijskih procesa koja se valja pred našim očima i koja ostavlja utisak da je to davno već

viđeno, i nehotice kod čitaoca stvara utisak da je svaka sličnost sa zbivanjima u Srbiji namerna. Ali. Kao posebno upozorenje treba shvatiti reči kojima se Hermokrat obratio Sicilijncima na skupu u Geli: *Ja ne kudim one koji žele da vladaju nego one koji su odveć spremni na poslušnost. Jer, čovekovoj prirodi je uvek bilo urođeno da gospodari nad onim što mu se pokorava i da se čuva onoga koji napada.* (Podvukao pisac prikaza). Ističući ovo dalekosežno i zlokobno iskustvo, Čavoški utvrđuje da kada su pohlepa i častoljublje dovoljno jaki, oni dovode na samo do nipodaštavanja pravde i bilo kakvih moralnih obzira nego i do drskog i nadmenog vršenja vlasti.

Međutim, Tukidid posredstvom Hermokrata ukazuje na još jednu istorijsku konstantu, prema kojoj nije samo prirodno da se ljudima vlada nego i da se tome pruži otpor, zaključujući da bi bila kobna greška: „...jer, ako neko od nas, znajući kako stvari stoje, ne preduzima sve mere predostrožnosti, ili ako je neko došao ovamo nesvestan koliko je važno da svi zajedno postupamo mudro, s obzirom na zajedničku opasnost, mi ćemo učiniti grešku. Ovo je pouka koja do nas dopire iz drevne starine, toliko važna koliko je značajna i razlika između sluge i gospodara.“

Važno je uočiti svojstva, primere na ljudima svih vremena koja se, sažeto iskazano, ispoljavaju kao *nepouzdanost i pogrešivost rasuđivanja*. Tukidid ih označava kao jednu od najopasnijih političkih obmana. Tu je posebno važno naglasiti razliku od onog što *treba* od onog što *jeste*. Otuda i filozofija (logika, etika i estetika) kao proučavanje onoga što jeste. Potonje omalovažavanje i umanjivanje vrednosti uma dovelo je dotle da je izučavanje onoga što jeste, odnosno nauka, neprestano uvećavalo ljudske moći, a da se više ne može razlikovati mudro ili ispravno od glupog ili

pogrešnog korišćenja te iste moći. Nauka nije kadra da nas uči mudrosti, navodi autor stanovište Lea Štrausa.

Po Tukididu, narod koji sledi istinski realizam u politici mora da potisne svaku veru da postoji blagorodan bog ili bogovi koji nagrađuju pravednike, brane ih od neprijatelja i obezbeđuju njihov opstanak i sreću. I umesto nade u božansku pomoć i zaštitu, treba da se suoči sa činjenicom da ga čini skup sebičnih bića, koji se bori protiv drugih skupina istih takvih ljudi, u svetu koji je ravnodušan za njegovu sudbinu. To znači da u svetu u kome je sve što je od prirode dato takvo da opada i propada, u čemu ni ljudi ni države nisu nikakav izuzetak, oni, poručuje Tukidid, koji svoje želje i očekivanja podređuju hladnoj proceduri onoga što je za njih dobro i korisno i strogoj disciplini uma, moraju da svoje težnje ka sigurnosti, moći i slavi obuzdaju i umere priznanjem svoje trošne i smrtno prirode u ovom surovom i ravnodušnom svetu.

Prof. Čavoški Tukididovu političku misao razmatra u poglavljima koja su naslovljena tako da daju celovit uvid u pitanja koja su predmet ovog rada: Antropološki pesimizam, Tyche, Pravda i politička moć, Polis i zakoni, Demokracija, Perikle, Stasis, Atinski imperijalizam, Dijalog na Melu.

Dijalog na Melu, dijalog atinjana i Meljana je u tradicionalnoj političkoj filozofiji bio čest predmet analize i raspravljanja, kao tipičan obrazac odnosa između zavojevača i buduće žrtve, čime je ovekovečen mučni sukob između moći i pravde u njegovoj neminovnosti. Već na samom početku ovog dijaloga Atinjani stavljaju do znanja da uopšte nemaju nameru da se ozbiljnije upuštaju u raspravu o pravu i nepravu, pravdi i nepravdi, pošto pravo, baš kao i pravda, postaje delotvorno samo u slučaju kada u odnosima između država postoji

uzajamna jednakost moći, dok je u protivnom oduvek bilo da jači vladaju, a da se slabiji pokoravaju. Zato su tri osobine koje državi nanose najviše štete i koje ostaju kamen temeljac političke teorije države – *greška zbog sažaljenja, laskavih govora ili osećanja pravičnosti*.

Ali, i to je još jedan univerzalni nauk Tukididov, posledice moralno bezobzirne politike, odbacivanja etosa, vode do pogrešnih procena i odsudnih grešaka. Po Folkman-Šluku, Tukidid je ovo pitanje ovako rešio: Ako političko mišljenje i djelovanje nije više sadržaj etosa, tada ono postaje funkcijom u službi moći i bez otpora podliježe njenom srljanju sve više i više, tako da se gubi čulo vida za faktično moguće i nužno, i provodi se pogubna politika nagomilavanja greške za greškom.

Zato su i posle tolikih vekova neprolazne vrline Meljana hrabrost i neutaživa čežnja za slobodom. Usled toga, ističe prof. Čavoški, treba prezirati onog koji izbegava opasnost a ne onoga koji joj se suprotstavlja, jer je pristajanje na pokornost kukavičko i sramno. Barem dotle dok se ne promeni svest naroda.

Sve su to bitni činioци i za razumevanje svestremenih pa i današnjih političkih odnosa: vlastoljublje koje navodi da se ide iznad svojih mogućnosti, što dovodi do kobnog kraja. U tome je sadržana srž Tukididove političke filozofije: U osnovi političkih pojava uvek je tražio univerzalne sile koje ih stavljaju u pokreti koje će iznova u nekim sličnim okolnostima dovesti do istovetnog ili sličnog ishoda. Zato je, kako zaključuje prof. Čavoški, Tukididovo delo tekovina za sva vremena. Kao da iz svega provejava biblijska istina da što je bilo to će i biti i ništa novo nema pod suncem.

Knjiga je pisana tečnim i pitkim jezikom i stilom, na šta nas je odavno navikao Kosta Čavoški, koji tako nastavlja najbolje tradicije tzv: beogradske škole.

Ova knjiga omogućava čitaocu da razume bitne tokove vremena i da se, razumevajući ono što je suštinsko u tome, uzdigne iznad banalizovanja politike.

Istovremeno, posmatrajući taj polusvet budžaklijskih političara, uočiće ko narode vodi i zavodi. A to je preduslov svakog otpora i pokazivanja šipka raspadanju!

Kućica, ulje na platnu, 80 x 70 cm

ISKUŠENJA EVROPSKE UNIJE

Klaus Ofe, *Evropa u zamci*,
Službeni glasnik, Beograd,
2016, 127 str.

Knjiga *Evropa u zamci*, Klause Ofea, predstavlja pregled i analizu stanja u kojem se nalazi Evropska unija. Autor uočava ono što i mnogi primećuju, da je Evropska unija u krizi, zamci, pred iskušenjima, ali vrlo precizno objašnjava zašto je do toga došlo, kao i koji su mogući pravci delovanja. Ofe postavlja ključno pitanje: Postoje li dovoljno inventivni akteri, imaju li dovoljno snažne ideje, legitimitet i želju da oslobode Evropljane iz zamke u koju su upali? Produbljeni jaz između zemalja, stvoreni gubitnici, zapitanost dobitnika žele li i dalje da se vode načelima solidarnosti, građani otuđeni od čitavog projekta, postavljaju

pitanje samog opstanka i svrsishodnosti evropskih integracija. Međutim, da nije lako odustati od svega, govori ogromna šteta koja bi nastala i još uvek nepostignuta saglasnost u državama EU o tome da je njihov interes da zaista napuste dosadašnji put.

Ofe argumentovano objašnjava i značaj evra, kao i turbulencije koje je evro prouzrokovao u državama i društvima Evropske unije. Iako je i sam Nemač, to autora nije sprečilo da se vrlo kritički osvrne i na njenu ulogu unutar EU. *Evropa u zamci* pokazuje autorovu pronicljivost i moć da prodre u srž izazova. Kroz knjigu se mogu nazreti primese socijaldemokratske orijentacije. Autor eurorealističan, ne samo kritičan, već i inventivan. Evropa nastavlja da bivstvuje u naizgled bezizlaznoj situaciji, jer se konstantno postavljaju pitanja donošenja i primene novih politika i rešenja, a ne pridaje se dovoljno pažnje akcionom momentu, odnosno pitanju ko su ti koji mogu da sprovedu politiku i pokrenu delovanje. „Dokle god nemamo odgovor na ovo drugo pitanje, nismo samo u krizi, već smo i u zamci.“ (Ofe, 2016: 10).

Knjiga je podeljena u deset poglavlja. U prvom poglavlju, autor, objašnjavajući svojstva demokratskih država i tržišne kapitalističke privrede, tvrdeći da su tržišta kreacije državnih politika i verujući u njihovu samopodrivačku logiku, kroz ispitivanje svojstava tržišne utakmice i aktera na primeru Evropske unije navodi i prednosti koje nudi politička ekonomija koja se prostire kroz Evropu. Naglašava da režim koji važi za sve ne stvara ni u kom slučaju jednake uslove, i podvlači činjenicu da iz tržišne utakmice izlaze pobednici, ali i pobeđeni (gubitnici).

Objašnjavajući prirodu finansijskih tržišta, pokretačku snagu subjekata, kolateralnu štetu od propadanja

finansijskih institucija, kao i nužnost priskakanja u pomoć „sistemskim“ bankama, u poglavlju „Priroda krize“, Ofe povezuje navedene trendove i kontekste sa trećom fazom ekonomske i monetarne unije. Predočavajući argumente za i argumente protiv zajedničke valute, izvodi glavne nedostatke monetarnog režima evra, naglašava raznorodnosti (zemlje jezgra – suficita vs zemlje periferije – deficita) koje se konstantno podstiču, kao i institucionalne manjkavosti.

U trećem poglavlju, prikazano je kako sveprisutniji fenomen „finansijalizacije“ utiče na produbljanje kriznih trendova, dalje, naglašava se prostorna koncentrisanost rasta, zatim paradoksalne situacije spasavanja toksičnih banaka, koje uzrokuju fiskalnu krizu i dalje budžetske deficite. Skrenuta je pažnja da države (u zoni evra) više nisu najomiljeniji dužnici, ali i dalje visoko zavisne od ovakvog načina finansiranja. Postavlja se pitanje da li su zemlje jezgra (naročito Nemačka) spremne da plaćaju za druge, u duhu verovanja u zajednički projekat.

O manjkavostima evra nastavlja se u četvrtom poglavlju. Međutim, čini se da bi odricanje od evra u ovom momentu bilo još skuplja investicija, nego njegovo spasavanje, pored toga, nijedan akter (ni zemlje jezgra ni zemlje periferije) nema interes od napuštanja evra. Stavljajući na vagu pogodnosti i rizike, zaključuje da strah u zemljama evrozone hrani podršku evru. Uprkos tome što izaziva divergenciju među državama EU, evro je i dalje racionalno podržavani režim, a ono što se sugerše jeste zaokruživanje nadnacionalne mašinerije izrade politika, a ne njeno ukidanje.

Peto poglavlje, pod nazivom „U potrazi za političkim akterstvom“, objašnjava da je, usled ekonomske, bankarske, fiskalne i krize evra, neofunkcionalistička logika integracija postala neodrživa. „(...) umesto neofunkcionalističkog

autopilota, „realno“ akterstvo treba da stupi na scenu i pokrene „političko“ delovanje“. (Ofe, 2016:51). Osvrćući se na supstantivne (ogroman porast desničarskih populističkih glasova) i proceduralne (interinstitucionalni i rascep između država članica) ishode izbora za Evropski parlament, maja 2014, autor ne predviđa optimistične mogućnosti u pogledu sposobnosti za eventualno akterstvo.

U šestom poglavlju, autor navodi sedam vodećih vizija, koji upravljaju procesom integracije, a dalje, kroz iste, navodi kako je EU omanula u svojim misijama. Zaključuje kako je evropski projekat ostao udaljen i nepristupačan građanima, i kako će sve više zavisiti od „subjektivnog“ faktora, odnosno lojalnosti i podrške tih istih građana, koji se trenutno (bilo dužnici, bilo poverenici) osećaju kao žrtve Brisela. „(...) može se sa sigurnošću zaključiti da opstanak EU zavisi od toga da li će ona od svojih građana dobiti više lojalnosti i podrške nego što je dosad bila u stanju da generiše“. (Ofe, 2016: 64). Usled osećaja da je EU teren koji onemogućuje da se zauzme stav i isti čuje, rađa se i jača evroskepticizam, u vertikalnoj i horizontalnoj osnovi, zamerajući političkim i ekonomskim nepravdama.

Pozivajući se na Jirgena Habermasa i suprotstavljajući nacionalne i nadnacionalne preferencije i preferencije levo i desno od centra, u sedmom poglavlju, autor objašnjava različite vizije i moguće scenarije. Pa tako, bilo da se radi o opcijama tržišnog/ograničavajućeg prointegracionizma, desničarskog antiintegracionističkog populizma ili renacionalizacije klasnog sukoba, zaključuje da su političke dispozicije za delovanje veoma podeljene i da takve proizvode paralizu bilo kakvog akterstva.

U poglavlju pod nazivom „Vodeća uloga Nemačke u Evropi – neobećavajući predlog“, Ofe skreće pažnju na predlog

da Nemačka preuzme ulogu političkog vođstva, kao jedan od potencijalnih izlaza iz krize. Međutim, predočava da niti je Nemačka voljna da vodi, niti su drugi spremni da joj povere autoritet da vodi, a sam smatra da je potrebno bilo čiju ulogu vođstva učiniti nenužnom. Izražava i skepsu, zbog previše opuštenog pristupa sadašnje vladajuće koalicije, da će se, ako se usaglasiti da Nemačka treba bilo šta da uradi za spasavanje zajedničke valute, to i dogoditi.

U devetom poglavlju, kroz prikaz institucionalne strukture EU i odnos principal – agent, objašnjava manjkavosti koji se dešavaju kada se domeni agenta i principala ne poklapaju. To na nivou EU uzrokuje situaciju da su građani najviše predstavljeni upravo onim institucijama koje su im najmanje odgovorne i demokratske. Građanstvo se naročito obespravljuje kada nastupe situacije krize, koje zahtevaju brze odgovore i „iskakanje“ iz ustanovljenih pravila i procedura.

U poslednjem poglavlju, skreće se pažnja na sveprisutne i višestruke podele i sukobe, kako u evrozoni, tako i u EU, pa se javlja razmišljanje ne bi li možda stavljanje na agendu supstancijalnih pitanja socijalne pravde mobilisalo neku vrstu akterstva. Takođe se razmatra da li su projekti „socijalne“ Evrope, poput „garancija za mlade“ i „evrodividende“ mogući uz postojeće mentalne okvire i institucionalne prepreke. Čini se da je vreme da se pored makroekonomske stabilizacije EU posveti i konkretnim građanima, najteže pogođenima krizom.

Pogovor knjige posvećen je aktuelnim izazovima, koji pored krize

evrozone, stoje pred EU. Tako se navode: rusko osporavanje istočnih evropskih granica, kao i dešavanja na Bliskom Istoku, severu Afrike i delanja Islamske države, zatim priliv izbeglica i nemogućnost kolektivnog odgovora po tom pitanju, uz nejednaku raspodelu tereta, kao i korišćenje agresivnih strasti za političku mobilizaciju i kroz navedeno tumače se tri vrste pokretača društvenog delovanja: strasti, interesi i razlozi. Pri završavanju knjige, autor stiže da se ukratko osvrne na ishod referenduma u Velikoj Britaniji, isti karakteriše kao političko samoubistvo i još jedan generator straha i nesigurnosti u EU.

Evropa u zamci je otvorila mnoga pitanja koja stoje pred EU. Ne samo da je otvorila pitanja, već je i postavila izazov za one koji smatraju da tržište i kapitalistički poredak sami sebe regulišu, kao i pred one koji smatraju da su stroge reforme i mere štednje i dalje isplativa zamisao. Ključno je da je skrenula svim državama članicama pažnju da je za sad renacionalizacija institucionalnih kapaciteta vrlo rizičan i nepopularan potez. Ofe podvlači činjenicu da je na sceni kontinuirana kriza, i da se „Evropska unija nalazi između nečeg znatno boljeg i nečega znatno goreg od neodrživog statusa quo.“ (Ofe, 2016: 9)

Ova knjiga je koncizan, a dovoljno detaljan prikaz savremenih fenomena u EU, pisana jasno i pregledno. Knjiga je, takođe, vrlo otrežnjujuća i zasnovana na snažnim argumentima, tako da, možda njeno dalje iščitavanje ponuka određene snage na akterstvo, koje će krenuti da Evropu oslobađa iz zamke u kojoj je zaglavljena.

Svetislav Lj. Marković

LICE I NALIČJE VELIKANA SRPSKE KULTURE

Jelena Skerlić Ćorović, *Život među ljudima*, Akademska misao“, Novi Sad 2014.

Pred kraj 2014. godine pred čitalačkom publikom se pojavila knjiga Jelene Skerlić Ćorović (Beograd, 16. oktobar 1887. – Beograd, 16. februar 1960) *Život među ljudima*. Rukopis je za štampu priredila Zorica Hadžić, a izdavač je „Akademska misao“ iz Novog Sada. Autorka je sestra književnog kritičara Jovana Skerlića i supruga istoričara Vladimira Ćorovića. Završila je Višu žensku školu (1907), posle koje je vanredno studirala francuski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu. U dva maha radila je kao nastavnik privatne škole u Smederevu

(1907–1908) i profesor gimnazije u Beogradu (1920–1922). Udala se (1910) za istoričara Ćorovića i rodila dve kćerke. Posle udaje živela je u Sarajevu (do 1914), a kada je Vladimir Ćorović uhapšen i osuđen na osam godina robije zbog saradnje sa „Mladom Bosnom“, preselila se u Jajce, pa u Banjaluku. Ćorović je pomilovan 1917, posle čega se porodica nastanila u Zagrebu. Po završetku rata prešli su u Beograd, gde je Jelena dobila posao gimnazijske profesorke francuskog jezika. Pored brata stekla je ljubav za književnost i ovladala veštinom čitanja, a pored supruga navikla da o složenim istorijskim i društvenim previranjima razmišlja i govori smireno, odmerenim rečima. Uspješno se bavila prevodjenjem književnih dela sa francuskog, ruskog i engleskog jezika i pisala autorske radove (članke i prikaze) za časopise. Uspomene na ljude iz svoga okruženja počela je da piše, po nagovoru kćerki i prijatelja, pred kraj života. Namera joj je bila da prikaže portrete istaknutih savremenika, aktera kulturnog i intelektualnog života u Srbiji. Smrt je sprečila da rukopis svojih sećanja dovrši do kraja i uobliči. Balast koji je nosila u senci velikih prezimena učinio je da se njen rad na polju literature gurne u zapećak i zaboravi.

Najviše stranica knjige, razumljivo, posvećeno je autorkinom bratu, znamenitom književnom istoričaru i kritičaru Jovanu Skerliću (1877–1914). Trudila se Jelena da ne piše o poznatim događajima, već je opisivala razne pikantije iz njegovog života. Pišući o svojim roditeljima naglašava da je majka Persida Mirković rođena u Pešti (zbog čega je suprug zvao Švabica) bila mlađa od oca Miloša Skerlića čitavih 30 godina. Bavili su se izradom šešira i stekli solidan kapital, koji je posle njene smrti brzo topio. Jovan je bio najstariji, a imali su i sestru Jovanku, koja je rano preminula (1907). Autorka tvrdi da su Skerliću najdraži prijatelji bili Milan Grol

(1976–1952), književnik, dramaturg, upravnik Narodnog pozorišta i političar, i Stevan Luković (1877–1902), pesnik.

Opisujući poetu Lukovića, rođenog u Čačku, navodi i jednu zanimljivu dogodovštinu koja slika njegov karakter i vaspitanje tadašnje omladine. Naime, on je voleo jednu devojkicu, drugaricu Skerličeve sestre, „stidljivu, čednu lepoticu“. Jednom prilikom su svi drugovi, posle duge sedeljke i šetnje, prošli pored kuće u kojoj je živela ta devojkica. Luković je kleknuo i poljubio prag preko koga ona gaji nogom!

Pažnju čitaoca mora privući i Skerličeva poruka: „Čovek je na zemlji da radi, da stvara, a ne da bude srećan. Sreće nema, ali [ima] spokojstva u radu i vršenju dužnosti. 'Pravo na sreću' je jedna od najkobnijih romantičarskih ideja koje su tolike živote skrenule sa pravoga puta. Nemoj se napustiti trenutnim raspoloženjima i nestalnim i nejasnim osećanjima. Radi što više, to je najbolji lek.“

Poznato je Skerličevo mišljenje o Disovoj poeziji. U pismu svome zetu Vladimiru Ćoroviću od 19. novembra 1911, Skerlić između ostalog piše: „Čitam *Bosansku Vilu*. Mitrinović se opakotrčava: Dis najveći umetnik srpske poezije, a Nikolaj Velimirović revolucioniše srpsku kritiku.“

Knjiga obiluje i anegdotama iz života poznatih Srba. Tako, pišući o svom bratu, autorka saopštava i zanimljiv događaj u kome je glavni lik kralj Petar prvi Karađorđević. Dobra Ružić¹ jednog dana pronašao je mladog Skerlića i rekao mu da je kralj izrazio želju da ga vidi, jer je bio prijatelj sa njegovim ocem. „Recite kralju da ne mogu da mu dođem, jer

sam ja republikanac“, rekao je Skerlić. Čuvši tu poruku, kralj je odgovorio: „Pa, i ja sam republikanac“.

Čini se da je posle brata najveću pažnju posvetila Isidori Sekulić i Jovanu Dučiću. Skerličevog prijatelja Dučića (1871–1943) smatra „mađioničarem reči“, veoma duhovitog i samoljubivog pesnika. Međutim, ona osuđuje njegovo preterano moralisanje, pogotovu što nije htelo prihvatiti svog vanbračnog sina, koji je kao mladić pokušao da u njemu probudi očinska osećanja.² Odbijen pogrđnim izrazom „ucenjivač“ digao je ruku na sebe. Navodi nekoliko primera Dučićeve duhovitosti. Povodom Skerličeve kritike o Nušiću, Jovan Dučić je rekao: „Skerlić je kao crnac – njemu nije dosta da ubije čoveka, nego još igra oko njega!“ Samoljublje je bilo sastavni deo njegove ličnosti, pa je često umeo da kaže: „Dubrovnik je samo predgrađe Trebinja!“ Pokušala je jednom rečenicom da prikaže Dučićev karakter: „veliki talenat i niska pakost našli su mesta jedno uz drugo“.

U književnici Isidori Sekulić (1877–1958) otkriva višestruku ličnost, potencirajući njenu izuzetnu inteligenciju i obrazovanje, vrednoću i upornost, ali i bezosećajnost za uboge i bolesne, udvornišvo i sklonost ka laskanju, versku zaslepljenost... Bilo je mnogo uspeha u njenom životu, ali i dosta promašaja: „postignuća u književnom planu i promašenosti u planu ličnog života“. Zatim konstatuje: „vezala se za knjige, jer nije umela sa ljudima.“

Pišući o znamenitoj braći Popović, Bogdanu i Pavlu, autorka kaže da su „celoga života ostali gospoda, u pravom smislu te reči, koja u stvari znači otmenost ponašanja, čvrstinu karaktera,

1 Dobrosav M. Ružić (1854–1918), rođen u Čačku, profesor, književnik i senator, kraljev lični prijatelj i bibliotekar, tast Miloša Crnjanskog.

2 Reč je o Jovici, sinu glumice Jovanke Jovanović, kasnije supruge dr Vladimira Dvornikovića.

vladanje nad sobom u svemu, a kod nas se skoro redovno meša sa pojmom bogataša. Veliki je broj prostaka bogataša i gospodske sirotinje.“ Navodi da je Bogdanova (1864–1944) đaćka ljubav bila Draga Lunjevica, potonja tragična srpska kraljica. O dostojanstvu i duhovitosti njegovog brata Pavla (1868–1939) govori anegdota sa crnogorskim kraljem Nikolom. Na kraljevo pitanje o knjizi *Balkanska carica*, koju mu je ranije poklonio (o kojoj su hvalospeve pisali Laza Kostić, Simo Matavulj i mnogi drugi), Popović mu je u lice rekao: „Nisam je još pročitao!“

Za našeg poznatog filozofa Brani-slava Branu Petronijevića (1875–1954) tvrdi da je u svojoj studentskoj oskudici osim svoje doktorske disertacije napisao još dve-tri nesposobnim kolegama, naravno za novac. Toliko se plašio bolesti da je izbegavao da se rukuje sa ljudima. Život je proveo stanujući u hotelu i bio bolesno zaljubljen u Skerlićevu (svog prijatelja) kćerku jedinicu Ljiljanu. U bolesnoj uobrazilji, iako nekoliko decenija mlađu i već udatu smatrao je svojom verenicom.

Impresionirana ličnošću slikara Uroša Predića (1857–1953), isticala je njegovu „blagost u pogledu, blagost u govoru, blagost u pokretima. Teško je sresti još jednog čoveka koji tako sav odiše blagošću.“

Sa iskrenim sažaljenjem piše o pesniku Velimiru Velji Rajiću (1879–1915), teško bolesnom epileptičaru, prauuku glasovitog Karađorđevog barjaktara i junaka Drugog srpskog ustanka Tanaska Rajića. „Bolest koja je Dostojevskom ostavila nesmanjenu energiju i krupne strasti, kao da je sasvim iscedila ovog slabog potomka junačkog pretka.“

Jelena se divi i velikom političkom protivniku svoga brata – Nikoli Pašiću (1845–1926). Na napade Jovana Skerlića u Dnevnom listu nikada nije odgovarao.

Veoma zanimljiva anegdota vezana je i za Jašu Prodanovića (rođenog u Čačku), koji ga je za skupštinskom govornicom izvrgao kritici, uz lične prekore i optužbe koje zadiru u karakter. Na kraju sednice Pašić ga je potapšao po rame-nu rekavši: „Lepo ste govorili, gospodin Jaša, lepo.“ Ili kada je za vreme aneksi-one krize Pašić u Petrogradu obavljao važne državne poslove, Mile Pavlović je vršio propagandu i smetao mu. Dovitljivi Pašić predade Pavloviću veliki, za-pečaćen koverat i zamoli ga da taj vrlo poverljiv dokument odnese u Beograd. Mile, polaskan i važan, otputuje u Beograd, gde je nadležnima predao teški koverat sa praznom hartijom unutra.

Autorka memoarskih zapisa Brani-slava Nušića (1864–1938) shvata kao neobaveznog i veoma duhovitog hedonistu. Među nekoliko anegdota kojima opisuje Nušićev karakter i način života možda je najoriginalnija ona o njegovoj ženidbi. Dok je bio činovnik u Konzulatu u Bitolju, Nušić je često gostovao u kući konzula Dimitrija Bodija. Kada je u gostima bila lepa konzulova rođaka, buduća gospođa Nušić, povereno mu je da čuva decu diplomate. Čuveni pisac je smislio originalnu igru: „svi se poređaju oko malog okruglog stola, jedno uz drugo. Nušić komanduje: 'ljubljenje na desno!' Sebi je osigurao mesto do rođake. Svi ga bezuslovno slušaju: deca ljube jedno drugo iz sve snage. Onda pada zapovest: 'ljubljenje na levo!' Kratak trenutak i slika je istovetna. Za sve vreme Nušić se brine o rođaci. Igra se ponavljala sve dok oduševljena deca nisu ispričala roditeljima kako se lepo zabavljaju. Nastalo je objašnjenje, ispo-vest i – proševina.“

Sa puno simpatija piše o mostarskom pesniku Aleksi Šantiću (1868–1924), koji je rođen u prilično imućnoj i mnogobrojnoj porodici, ali je kao vrlo mlad ostao bez oca, pa je živio kod strica,

vrlo skromno. Opisuje njegovu nesrećnu ljubav prema najboljoj mostarskoj glumici, zbog koje je ostao večiti neženja. Izuzetno težak je njegov kraj, jer bolestan od rastrojstva živaca poslednje godine je proveo u kući muža njegove sestre – Svetozara Ćorovića, potpuno dementan i rastrojen.

Iskreno tuguje i za Milicom Janković (1881–1939), književnicom i slikarkom, koju je teška bolest, oduzevši joj pokretljivost, sprečila da potpuno iskaže nagovešteni talenat.

Koristeći činjenicu da je Vladimir Jovanović (1833–1922), jedan od najistaknutijih ljudi svoga naraštaja, deci dao imena Slobodan i Pravda, Jelena Ćorović piše veoma lepa sećanja na ovo dvoje intelektualaca. Pravda Ristić (1871–1964), žena diplomate, koja je predratni udoban život u „višim krugovima“, posle rata zamenila sudbinom udovice čiju su kuću delili brojni sustanari. Ostala je dostojanstvena uz sina koji se „razvio samo intelektualno, telesno ostavši nedovoljno odrastao, sasvim neotporan“. Posebno apostrofira njene reči: „ništa čoveka ne može sprečiti da misli“, kojima je branila svoj integritet i unutrašnji mir. Autorka je, nema sumnje, fascinirana likom i delom čuvenog profesora Pravnog fakulteta Slobodana Jovanovića (1869–1958), izuzetnog intelektualca i stvaraoaca. Ističe njegovu duhovitost, radišnost, studioznost i sveobuhvatni intelekt. Odrastao i vaspitavan u intelektualnoj porodici, na ženidbu nikada nije ni pomišljao. Osnovao je Srpski kulturni klub kako bi podstakao Srbe na rad, na moralno i umno uzdizanje, ali po svoj prilici u pogrešno vreme (1937–1941).

Diveći se muzičkoj genijalnosti i stvaralaštvu Stevana Mokranjca (1856–1914), autorka ne zaboravlja da naglasi ulogu njegove više od dve decenije mlađe supruge Milice, sinovice Uroša Pređića. Smatra da je ona uspela da sredi

njegov život, besprekorno vodi domaćinstvo i zatvori velikog kompozitora u vedar porodični krug. Pogotovu ističe njenu ulogu u periodu kada je „neumorni i vedri Mokranjac počeo da se gubi umno“. Posle njegove smrti sva se posvetila sinu i mnogo doprinela da on (Momčilo) postane univerzitetski profesor hemije.

Imresionirana likom i pojavom čačanske pesnikinje Danice Marković (1879–1932), piše da je po spoljnjem izgledu pre mogla biti kakva Švedanka „i u prvoj mladosti i u zrelijem dobu mršava, stasom visoka, duguljastog, pravilnih crta, bledeg lica, uokvirenog bogatom hladno plavom kosom, s nečim oštrim u pogledu.“ Sve to uz rumenilo u obrazima, jasno plave oči i toplinu u govoru činilo je pravu lepoticu. Sa druge strane, doživela je veoma tešku sudbinu: nepodnošljiva živčana bolest majke, lepa i inteligentna sestra je potpuno gubila kontrolu nad sobom, a Danica je „ceo tok svoga života skrenula pogrešnim putem“. Svojom pojavom izdvajala se od drugih: „pesnički rastrojena, muzikalna, egzaltovana i strasna, slobodnijeg ponašanja, bila je jedna od najprivlačnijih ličnosti.“ Veoma zanimljivo i sa puno detalja piše o Danicinoj velikoj ljubavi prema čoveku kome su posvećene njene najlepše pesme, Jovanu Jankoviću.

Jedno poglavlje knjige posvetila je čuvenom pesniku i boemu Tinu Ujeviću (1891–1955), gde sa žaljenjem konstatuje do čega ga je doveo poznati porok njegov. Dvadesetih godina XX veka Ujević je u Parizu na francuskom jeziku, bez greške, pisao saopštenja i novinske članke, da u Beogradu, posle desetak godina, kada su prijatelji pokušavali da ga uljude, nisu mogli da mu skinu obuću sa nabreklih nogu, već su je sekli. Sve je bio izgubio, osim duha. Kada mu je posle Drugog svetskog rata saopštena

presuda kojom „privremeno gubi časna prava“, sam je dopunio kaznu rekavši „i konfiskaciju celokupne imovine“, što je izazvalo smeh svih u sudnici. Nikada nikakvog imetka nije imao!

U knjizi je na slikovit način prikazano ostvareno predviđanje unuka čuvenog proroka Mitra Tarabića o sopstvenoj pogibiji. Jelena je u kraćim formama zapisala i sećanja na Branu Jovanovića, neustrašivog srpskog oficira i komitu, Smilju Đaković, energičnu i sposobnu verenicu rano preminulog Disovog brata, Milorada Mitrovića (1867–1907), talentovanog stihotvorca i „mokrog brata“ satiričara Radoja Domanovića (trezan Domanović je odavao utisak klonulog čoveka, kad malo popije bio je vanredno zabavan i duhovit, ali kad pretera bilo je bolje skloniti se iz njegovog društva). Opisuje i tragičnu sudbinu poznatog pisca Milovana Glišića (1847–1908), čija supruga se otrovala, a on do kraja života ostao udovac, koji se često selio iz stana u stan, tražeći oglas „Izdaje se stan za samca!“ Kritikuje izveštačenost književnice, prevodioca i univerzitetske profesorke Anice Savić Rebac (1892–1953), kojoj je drugi pokušaj samoubistva uspeo. Veoma kratki su njeni osvrti na pesnikinju Desanku Maksimović (1898–1993), ratnika i pisca Marka Miljanova (1833–1901), pregaoca iz Društva za srpski jezik i književnost Tihomira Đorđevića i književnika Veljka Milićevića (1886–1929). Pišući o velikom pesniku i diplomatu Milanu Rakiću (1876–1938), unuku znamenitog Milana Đ. Milićevića, najviše pažnje posvećuje njegovoj supruzi Milici, kćerki istoričara Ljubomira Kovačevića.

Izuzetno su zanimljive njene opservacije na postupke hrvatskih intelektualaca i običnog naroda pri ujedinjenju sa ostalim južno-slovenskim narodima (1918). Tako navodi da je u drugoj polovini avgusta te godine Miroslav Krleža

doneo u redakciju *Književnog juga* (čiji je jedan od urednika bio Ivo Andrić) rukopis poeme *Sodonski bakanał* sa željom da se štampa istočnim dijalektom i ćirilicom. Zatim piše kako su dvojica Dalmatinaca nameravali da ubiju Stjepana Radića, protivnika ujedinjenja. Slikajući njegov karakter navodi priču o tome kako su tih dana iz Radićeve knjižare učestano slati sanduci na razne strane. Vojska je, očekujući propagandne letke, zaplenila sanduke i u njima pronašla šećer, čija je prodaja u poratno doba oskudice bila daleko unosnija od političkih ideja. Izgleda da se politika menja, ali političari su uvek isti! Autorka navodi i reči jednog seljaka Zagorca: „Da vidimo kakav će biti i taj kralj Petar, ali takvega cara kakvi je bil Franja Josif nikad nećemo imati!“ Ili prizor kada je jedna Zagrepčanka iskočila iz tramvaja u pokretu i zamalo pala da je jedan srpski vojnik nije pridržao. Kada je ugledala ko joj je pomogao, odgurnula ga je sa gađenjem.

Autorka na nekoliko mesta daje veoma zanimljiva i poučna razmišljanja, poput: „Koliko je unutrašnjeg života i duhovnih napora morao da ima pustinjač Njegoš! Ili samouk Vuk Karadžić, siromah, slaba zdravlja, u nekulturnoj sredini, da bi postigao ono na čemu smo mu sada svi zahvalni... Poredite njega sa današnjim ma kako darovitim mladićem koji živi u senci bioskopa, u teškoj brizi za ishod raznih utakmica; od kojih i oni koji su bolji ne stignu da pregledaju svaku izložbu, svaki komad pozorišni, odslušaju sve koncerte i predavanja, i programe na radiju. Oni skoro svaku pouku i zabavu imaju da prime gotovu, kao tuđ trud. Oni svakako znaju nesavrnjeno više činjenica, ali imaju manje razvijene sposobnosti; napor je ono što sposobnosti podstiče i stvara.“

Očigledno je da je Jelena Ćorović pisala o ljudima sa kojima se družila

i prijateljevala. Knjiga je napisana sa ciljem oživljavanja ličnosti bliskih autorki, koje su obeležile našu kulturu, i atmosfere vremena u kome je živela. Vodila je živ društveni život, oko sebe okupljala zanimljivu intelektualnu elitu međuratnog i posleratnog Beograda. Uočljiva je njena težnja da bude objektivna, ne libeći se da prizna ni sopstvene

greške, kao onu kada je ostarelog i bolesnog oca smestila da skonča u duševnoj bolnici. Ostavila je vredna sećanja o jednom prošlom dobu, prilikama, ljudima i događajima. Prikazane su interesantne i važne ličnosti sa svim njihovim vrlinama i manama. Britka na peru, Jelena ih je opisala iskreno i bez ulepšavanja, kako se to obično radi.

Put za salaš, ulje na platnu, 112 x 90 cm

PONOVO O JASENOVCU

Slavko Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, Fraktura, Zagreb, 2015.

1. – Godine 2015. u Hrvatskoj je izašlo prvo, a aprila ove (2016. godine) i drugo izdanje vredne i zanimljive knjige Slavka Goldštajna (koautor njegov sin Ivo) *Jasenovac – Tragika, mitomanija, istina*, na 154 stranice. Izdavač oba izdanja je zagrebačka Fraktura, biblioteka „Platforma“, knjiga 54. Na početku, autori napominju: „Ovu knjigu posvećujemo našim bližnjima koji su nestali u Jasenovcu i na svim drugim stratištima Holokausta.“

Do sada je zvanično utvrđeno i opisano, imenima i prezimenima, 83.145 žrtava ustaškog koncentracionog logora „Jasenovac“. Ovaj broj je i u Hrvatskoj

priznat kao službeni i tačan. Međutim, hrvatska politička desnica žestoko osporava i taj i takav broj; tvrdi da je „tendenciozan, propagandistički, netačan, veoma uvećan“. „Pravi“ broj jasenovačkih žrtava oni svode na samo nekoliko stotina! Slavko Goldštajn se i u ovoj knjizi žestoko 'obrušava' na sve takve, te kaže: „Ne znam jesu li dotični svesni koliko takvim negiranjem žrtava duboko diraju u pijetetska osećanja nas, retkih preživelih, direktnih potomaka jasenovačkih stradalnika. Ali i stotine hiljada pripadnika naših bližih i širih porodica-rodbine... razasutih po Hrvatskoj, Bosni, Srbiji, Evropi, Izraelu, Americi... po celome svetu!“ Međutim, on razlog tom i tolikom negiranju – kao neku vrstu preterane i neadekvatne reakcije – vidi i u „Prethodnih 40 godina agresivne jugo-komunističke i 'velikosrpske' mitologije sa suprotnim polazištima i nedokazivim tvrdnjama o 600 do 700 hiljada (samo) jasenovačkih žrtava. S potencijalnim implikacijama o genocidnosti ne samo počiniljskih (ustaških) vlasti već i celog hrvatskog naroda“.

Ovo pomalo podseća na onu narodnu poslovicu: „Dobro jutro, čaršijo na oba-dve strane“. Odnosno, novu, svojevrsnu politikantsko-propagandnu „manipulaciju“, svejedno u koje svrhe. Sa svim ovim u vezi, mislim da treba podsetiti (i) na činjenicu da za veliku većinu Srba, uključujući i stručnjake, ranije poznati broj od 600–700.000 jasenovačkih žrtava i danas – da li s pravom ili ne, drugo je pitanje – predstavlja istinu.

Međutim, pomenuti zvanični broj od 83.145 poimence poznatih jasenovačkih žrtava polagano ali i permanentno raste, jer se povremeno identifikuju nove žrtve. Zato Slavko Goldštajn u knjizi kaže da bi navedenu cifru trebalo uvećati za (još) deset, najviše dvadeset procenata; do konačnog broja svih pobijenih u Jasenovcu. Međutim, njemu se čini da je

90.000 najverovatniji broj, pa na strani 135 decidirano tvrdi: „U Jasenovcu je kroz 44 meseca njegovog postojanja bilo ubijeno oko 90.000 logoraša!“

Ovaj broj se približava poznatoj cifri dr Franje Tuđmana iz 1978. god. – koju je on kasnije, osobito kada je došao na vlast u Hrvatskoj, još i znatno više umanjio! – od (samo) 60.000 usmrćenih u Jasenovcu, ali da prekinemo dalje „licitiranje“ sa žrtvama. U Dodatku knjizi svoga oca, u podužem tekstu „O broju žrtava Jasenovačkog logorskog kompleksa“, koautor Ivo Goldštajn, uostalom, s pravom načelno veli: „Broj žrtava neizbežna je tema u gotovo svakoj temeljitoj raspravi o sindromu Jasenovac. Često je kroz maksimalizaciju ili minimalizaciju tih brojkii prepoznatljiva strana s koje dotični autor u svojim procenama pristupa“.

2. – Na str. 104 knjige, tačno se navodi: „Još pri kraju rata, partizanska je propaganda – kako bi podstakla svoje borce da se što žešće udari po neprijatelju – preuveličala ionako teške zločine nacista, fašista i njihovih domaćih saradnika“. Zatim se kroz knjigu, tu i tamo, nastavlja – u istom pravcu i smeru. Nakon Drugog svetskog rata, tokom (samo) nekoliko godina, u jugoslovenskoj javnosti se ustalila brojka od 700.000 žrtava jasenovačkog logora. Pa je tako, i u kasnijim godinama pa i decenijama, sve što je od te brojke mnogo odudaralo bilo „ispravljano“, a i samocenzurom prigušivano, te *de facto* zabranjivano! „Štaviše, osmostruko uveličana brojka od oko 700.000 jasenovačkih žrtava, postala je sakrosanktna, pod zaštitom državnih vlasti. U nju se nije smelo dirati, čak je ni stručnom proverom preispitivati, iako je i statistički bilo prilično vidljivo da tu nešto nije u redu. U početku mišljena samo – ili prvenstveno – kao stavka u ratnoj (od)šteti Jugoslavije i njenim zahtevima za reparaciju, a preuveličana

brojka jasenovačkih žrtava s vremenom se razvila u objekt zloćudne polemike koja je opasno trovala međunacionalne odnose u bivšoj SFR Jugoslaviji.“

„U *Opštoj enciklopediji* (Jugoslovenskog leksikografskog zavoda), objavljenoj 1959. godine, tvrdi se da je u Jasenovcu (na)stradalo oko 350.000 osoba. Sledeće godine, u *Enciklopediji Jugoslavije*, iznesena je 'standardna' brojka od preko 700.000 žrtava! Razumno je pretpostaviti da je ta promena rezultat ili autocenzure, ili pritiska s „višeg mesta“ (str. 109). A u završnom tekstu ove knjige, pod naslovom: „Jasenovac i Blajburg nisu isto“, na strani 131, Slavko Goldštajn napominje: „Pišući uopšte(no) o tendenciji da se brojevi masovnih ubijanja proizvoljno uvećavaju, a povodom-konkretno u Jugoslaviji 'bujajućeg' jasenovačkog mita, vodeći evropski istraživač žrtava hitlerovskog i staljinističkog terora Timothy Shyder u svojoj veoma dobroj, nedavno objavljenoj knjizi *Zemlje krvi – Evropa između Hitlera i Staljina*, ističe Jasenovac kao ekstremni fenomen koji je poigravanjem s brojkama čak participirao u uzrocima koji su devedesetih godina [prošlog veka] doveli do ratova u Jugoslaviji. Jer „Srbi su poverovali da je tokom Drugog svetskog rata ubijeno znatno više njihovih sunarodnika nego što se to stvarno desilo“. „Evidentno je da je – statistički, procentualno i uopšte Hrvata izginulo mnogo manje. Pa onda, valjda, da im, i to nakon skoro čitavih pola veka, „vrate milo za drago“... Po tome, ispada da su Srbi „jedini ili bar pretežni krivci“ i za ratove devedesetih...“

Na strani 62 knjige iznosi se: „Preživeli logoraši tvrde da neki dopremani transporti nisu bili ni evidentirani, jer su sužnji odvođeni direktno na stratište. „Dakle, nisu ni ulazili u (sâm) logor Jasenovac, kroz logorsku kapiju; niti, samim tim, prolazili ma kakvu logorsku proceduru i evidenciju. Ovo je,

manje ili više, povremeno bio slučaj i u (skoro) svim drugim logorima u NDH [Gospić, Pag, Koprivnica...]; pogotovo kada su (zatvorenici) Srbi bili u pitanju. Među pojedincima u Jasenovcu, a i drugim konc. logorima u NDH, naravno da je bilo i onih – naročito među mladim, mladim, sredovečnim muškarcima – koji su se do otkrivanja, hvatanja, lišavanja slobode, aktivno, politički, čak i oružano, suprotstavljali ustašama i NDH – kao državi, i ustaškom režimu u njoj. Ali, sa pretežnom većinom to nije bio slučaj, a sa mnogim – po prirodi stvari – nije ni mogao biti, ni u kom vidu; ni direktno, ni indirektno! Deca, mnoge žene, stari ljudi... svi su oni bili, i do samog kraja ostali, mirni civili; i ujedno sasvim nedužne žrtve. Neko ko ni u najmanjoj meri nije doprineo svojoj užasnoj i zlehudoj sudbini.“

Goldštajn na strani 57 ove knjige dobro i tačno primećuje i sledeće: „Posle rata, u emigraciji, bilo je svega nekoliko (bivših) ustaša koji su s vremenom postajali spremni sami sebi i pred javnošću priznavati da je NDH bila zlo, te da su i osobno bili – akteri toga zla. Da, međutim, uglavnom su u tome išli samo do jedne određene granice; do koje su smatrali da mogu, smeju i trebaju ići. A da sebi time ne nanesu nikakvu štetu; ne dovedu ma u kakvu opasnost... Dosta toga (takvoga) je izrečeno i manje-više 'slučajno i nehotice', u žaru – ponekad vrlo žestokih – (među) emigrantskih polemika, svađa, 'prepucavanja'; nakon izgubljenog rata! Ali, i takva 'zakasnela pamet', čak i kada je najiskrenija i 'otvorena do kraja', zna se – ne вреди mnogo; 'post-factum'!“

3. – Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac osnovano je u junu 2014. godine i, nakon dva bezuspešna pokušaja, u aprilu 2015, registrovano. U svakoj svojoj propagandi ovo udruženje tvrdi da Jasenovac 1941.

– april 1945. nije bio logor *smrti* u kojem su ustaše *masovno* ubijali Rome, Jevreje i Srbe po *genocidnim* kriterijumima, ali – premda u mnogo manjoj meri, procentualno i uopšte! – i *Hrvate*, po *političkim* kriterijumima. Navodno je bio samo običan sabirni, kažnjenički i radni logor u kojem se retka ubistva – pojedinačna smaknuća mahom zbog nepoštovanja „kućnog reda“ od strane samih logoraša broje ukupno *tek na desetine ili stotine!*

S tim u vezi i tome u prilog objašnjava se i sintagma „trostruki Jasenovac“: prvi Jasenovac je bio ustaški logor kompleks 1941–1945, sa još ponajmanje žrtava uopšte. Drugi Jasenovac navodno je posleratni – nakon maja 1945. – logor *smrti* pod upravom *komunističke vlasti* – gde su logorisani i fizički istrebljivani zarobljene bivše ustaše, domobrani i drugi antikomunisti 1945–1948; smešten na prostoru tog bivšeg ustaškog logora. A *treći* Jasenovac navodno je 1948–1951. bio logor za *nove* političke protivnike tadašnjeg jugoslovenskog režima, pristaše stvarne i nabeđene staljinističkog Informbiroa!

Sve ove i ovakve postavke i šuplje konstrukcije, kao i delatnost navedenog „revizionističkog“ udruženja u celini, Slavko Goldštajn je u ovoj knjizi izložio opširnoj, dobro argumentovanoj i ubedljivoj kritici. Dobro i tačno navodi da su prilikom napuštanja, u aprilu 1945. godine, ustaše gotovo sasvim razorili logor, a delimično i samo (istoi-meno) selo Jasenovac „zato da i time prikriju tragove svojih zlodela“. Te onda na tom prostoru „smeštajnih mogućnosti – trajno – više nije bilo“. A godine 1948. bivši jasenovački logor „bio je šikara i ledina, s tek nešto tragova i ostataka od ciglenog zida i nekadašnjih zgrada“. U tom smislu, autor knjige, na strani 89, i zaključuje ovu temu: „Nakon svega, s punom sigurnošću mogu tvrditi

i tvrdim da su konstrukcije Društva za istraživanje trostrukog Jasenovca o posleratnom partizansko-komunističkom logoru smrti, u stvari samo i jedino konstrukcije, bez ijednog pravog dokaza. Dakle, neosnovane izmišljotine.“

Na poslednjoj strani korica ove knjige o Jasenovcu, s pravom je istaknuto da „Jasenovac i njegove žrtve ne mogu, ne trebaju i ne smeju biti predmet današnjih – niti bilo kojih i kakvih eventualnih budućih! – političkih i (među) nacionalnih obračuna“. Ostaje, međutim, naravno, „još samo“ da se ovo trajno i sa svim primeni, ispoštuje u praksi. Ali, da svoj prikaz završim motom sa prve – naslovne stranice korica ove knjige:

„Zaslepljeni nacionalizam najveća je štetočina vlastitoj državi i narodu“. Premda ovo, naravno, načelno, u manjoj ili većoj meri, kada su „zaslepljeni nacionalizmi“ odnosno šovinizmi u pitanju, važi za sve narode i države širom sveta, u svim vremenima. A nikako kada su u pitanju samo Srbi i Hrvati, odnosno Srbija i Hrvatska.

Na kraju napominjem da je tokom juna i prve dekade jula ove (2016) godine beogradski dnevni list „Danas“, u vidu feljtona, preštampano veći deo sadržaja ove knjige Slavka i Ive Goldštajna, *Jasenovac – Tragika, mitomanija, istina*, uz navođenje nekoliko knjižara u Beogradu gde se knjiga može kupiti.

Suvača, tempera na kartonu, 37 x 26 cm

BIO-BIBLIOGRAFIJE

UDK 012 Jovanović Milan M.

Dobriilo Aranitović
filozof i bibliograf, Šabac

MILAN M. JOVANOVIĆ (1893–1945)

Biografija

Najviše podataka o životu i radu Milana M. Jovanovića sadrži njegova biografska odrednica koju je za *Srpski biografski rečnik* sačinio savremeni istoričar srpske filozofije profesor Ilija Marić¹.

Prema Marićevim istraživanjima, Milan Jovanović je rođen u Svilajncu 2. februara 1893. godine. Otac Milorad, prodavac novina, majka Hristina domaćica. Osnovnu školu je završio u mestu rođenja (1904), gimnaziju učio u Jagodini i Požarevcu a diplomirao tek 1921. godine pošto je, kao učesnik u Prvom svetskom ratu, bio zarobljen od strane okupatora.

Diplomirao je 1925. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu na grupi za teorijsku filozofiju i pedagogiju. Od aprila 1924. do avgusta 1925. godine radio je na Filozofskom fakultetu kao neukazni asistent u Seminaru za filozofiju kojim je rukovodio Branislav Petronijević. Kao student oženio se 1924. godine Draginjom Živković sa kojom je imao ćerku Radmilu (1925) i sina Vojislava (1930).

Od septembra 1925. godine radio je kao suplent gimnazije u Svilajncu. Profesorski ispit položio je 1928. godine u Beogradu. Po molbi je premešten za profesora realne gimnazije u Čupriji gde je 1943. godine bio vršilac dužnosti direktora.

Člancima, studijama i prikazima iz filozofije, psihologije, etike i pedagogije saradivao je u časopisima i listovima: *Narodna prosveta* (1924), *Glasnik Profesorskog društva* (1928, 1932, 1938), *Podrinska učiteljska biblioteka* (1929), *Narodna odbrana* (1933, 1934, 1936), *Letopis Matice srpske* (1933, 1934, 1936, 1940), *Život i rad* (1934), *Moravski glasnik* (1934, 1935), *Pravda* (1936), *Godišnjak Matice srpske* (1937), *Glas Matice srpske* (1937, 1940), *Nova smena* (1928, 1939), *Učitelj* (1940), *Prosvetni glasnik* (1944). Doktorat iz filozofije pod naslovom *Smisao i vrednost života po Hajnrihu Rikertu* odbranio je 18. marta 1938. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu

1 *Srpski biografski rečnik*, 4, I-Ka, Novi Sad, Matica srpska 2009, str. 557.

pred komisijom koju su sačinjavali redovni profesori univerziteta: Dragiša M. Đurić, Nikola M. Popović i Miloš N. Đurić, docent univerziteta.

Datum smrti Milana M. Jovanovića predstavlja nepoznanicu na koju istorija srpske filozofije još uvek nije dala odgovor. Profesor Marić u pomenutoj biografskoj odrednici označava 1945. kao godinu Jovanovićeve smrti ali ne daje podatak o datumu i uzroku smrti.

Taj podatak ne daje ni prof. Andrija B. Stojković autor najobimnije istorije filozofije u Srba koja je objavljena pod naslovom *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944*.²

Autor ove bio-bibliografije svojevremeno je od akademika Miroslava Pantića, koji je bio rodom iz Svilajнца, čuo podatak da je Milan M. Jovanović streljan od strane nove komunističke vlasti kao narodni izdajnik i sluga okupatora.

Ovaj podatak na indirektan način potvrđuje i akademik Dušan Nedeljković u svojoj knjizi *Naša filozofija u borbi za socijalizam* objavljenoj sedam godina nakon Jovanovićeve smrti³. U ovoj knjizi, (na strani 43), Nedeljković pominje sledbenike hipermetafizike Branislava Petronijevića, „sluge okupatora, narodne izdajnike Nikolu Popovića i Milana Jovanovića“, a prethodno (na str. 19) daje šire objašnjenje zašto su ovi mislioci izvedeni „pred narodni sud“:

„Ideologija monopluralizma je odvela izdajstvu i Milana M. Jovanovića, pisca knjige *Empirioracionalizam kao gnoseološka doktrina* (1931) koja je htela da pokaže da je Petronijevićev konsciencijalistički solipsizam jedina nauka o saznanju i Petronijević prorok onog jednog koje je mnoštvo i sve, koje je pre rata, razume se, disalo u Aleksandru ili Stojadinoviću, a pod okupacijom za Jovanovića u Draži, a za Nikolu Popovića u Nediću, ona viša svest koja objedinjuje mnoštvo i vlada njime „aktom negacije“, deleći, određujući, ograničavajući, ukvržavajući.

I ovaj tobož apolitički, iznadpolitički, hipermetafizički apstraktni šablon odveo je svoje sledbenike, zbog izdajničkih dela njihovih, pred narodni sud“.

Za Nikolu M. Popovića zna se da je na tom „narodnom sudu“ osuđen najpre na devet godina robije, koja će mu kasnije biti umanjena, a Milan M. Jovanović, po svemu sudeći, odlukom istog suda izveden pred streljački vod jer je, po nekim informacijama koje potiču od njegove porodice, dobio poziv da se javi vlastima ali se nakon tog poziva nije vratio.

2 Dr Andrija B. Stojković: *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944*, Beograd, Slovo ljubve, 1972.

3 Dr Dušan Nedeljković: *Naša filozofija u borbi za socijalizam*, Beograd, Srpsko filozofsko društvo, 1952.

Bibliografija

Posebna izdanja

1. *Empirioracionalizam kao gnoseološka doktrina*. – Beograd, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1931; str. 62 + /1/; 8⁰

* Sadržaj: *Predgovor*. – *Uvod*. – Raniji i docniji empirioracionalistički pokušaji: 1. Jum. 2. Brunsvig. 3. Pristup Petronijevićevom rešenju problema. – *Petronijevićeva empirioracionalistička doktrina: Činjenice iskustva*: 1. Vrste činjenica iskustva. 2. Logičke i psihološke činjenice. 3. Odnos činjenica iskustva. – *Svođenje činjenica iskustva jednih na druge i izvođenje kriterijuma logičkih prostih činjenica*: 1. Pračinjenica datosti nečega. 2. Apsolutni realitet svesti. 3. Svođenje činjenica iskustva: A. Izvođenje prvog kriterijuma. V. Izvođenje drugog kriterijuma. S. Izvođenje trećeg kriterijuma. – *Empirioracionalizam u logici*: 1. Protivrečnost u tvrđenju iracionaliteta neposredno datog. 2. Opšte o poreklu logičkih aksioma. 3. Stav protivrečnosti. 4. Stav identiteta. 5. Stav isključenja trećeg. 6. Stav razloga. – *Završna primedba*. – *Literatura*.

2. *Problemi smisla života i naša narodna poezija*. – Novi Sad, Jovanović i Bogdanov, 1938; str. 7; 8⁰

* Preštampano iz *Letopisa Matice srpske*, knj. 350.

3. *Smisao i vrednost života po Hajnrihu Rikertu*. Teza primljena za doktorski ispit na sednici fakultetskog saveta Univerziteta Kraljevine Jugoslavije u Beogradu 18. marta 1938. godine prema referatu članova ispitnog odbora g. d-ra Dragiše M. Đurića i g. d-ra Nikole M. Popovića, redovnih profesora Univerziteta, i g. d-ra Miloša N. Đurića, docenta Univerziteta. – Beograd, št. „Hadži Laza“, Paraćin, 1938; str. 182 +/2/; 8⁰

* Sadržaj: *Predgovor*. – *Partikularizam*: Gledišta na svet i nauka. Naturalizam. Kritika intelektualizma. – *Univerzalizam*: Probleom smisla života. Vrednosti kao problem. Filosofija i problem smisla života. Smisao univerzalnosti filosofije. – *Vrednosti*: Uslovne vrednosti. Autonomne vrednosti. Nadistorizam. – *Ontologija sveta*: Problem celine sveta. Heterološki princip. Prva primena heterološkog principa. Druga primena heterološkog principa. Problem jedinstva vrednosti i stvarnosti. Vrednosti i saznanje. Profizičko biće. Sloboda subjekta. Ostvarivanje vrednosti. Metafizičko biće. – *Sistem vrednosti*: Problem sistema vrednosti. Klasifikacija kulturnih dobara. Otvoren sistem. – *Završno rešenje problema*: Smisao smrti. Realizacija smisla života. – *Literatura*.

4. *Vidovdansko saznanje*. Iz „Letopisa Matice srpske“. – Novi Sad, Jovanović i Bogdanov, 1939; str. 11; 8⁰

5. *Manastir Ravanica u prošlosti*. – [S. l.]. 1939; str. 8, 8⁰
Dodatak „Moravskom glasniku“, Vidovdan 1929. godine.

6. *Filosofija u Srbia 1918–1938*. – Beograd, Štamparija i knjigovoznica „Privrednik“ Živ. D. Blagojević, 1939; str. 15; 8⁰

Preštampano iz „Učitelja“, god. 19(55), br. 3–4.

* Sadržaj: Pojam filosofije. Teorija saznanja. Logika. Suština pojedinih nauka. Estetika. Etika, Smisao i vrednost života. Metafizika. Filosofija istorije.

Filosofija religije. Filosofija kulture. Filosofija smrti. Slovenska i jugoslovenska kultura. Filosofija u narodnoj poeziji. Završna reč.

7. *Dositej kao filosof*. – Novi Sad, št. Ljubomir Bogdanov, 1940; str. 23; 8° Preštampano iz *Letopisa Matice srpske*.

8. *Celina sveta i smisao života*. – Novi Sad, Ljubomir Bogdanov, 1940; str. 16; 8° Preštampano iz *Letopisa Matice srpske*, knj. 353, 1940.

Studije. Članci. Prikazi

9. Nikola Popović: „Tri predavanja iz filozofije“. Izdanje knjižare „Napredak“, 1924. – *Narodna prosveta*, 6/1924, 42, 3.

* Prikaz.

10. Nacrt metodike estetskog vaspitanja u srednjoj školi. – *Glasnik Profesorskog društva*, 8/1928, 6, 355–359.

11. Intenzitet slike sećanja. – *Podrinska učiteljska biblioteka*, 3/1929, 5–6, 241–244.

12. Problem subjektiviteta psihičkog. – *Podrinska učiteljska biblioteka*, 3/1929, 9–10, 369–375.

13. O problemu polazne tačke u saznanju. – *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, 12/1932, 8, 746–750.

14. Karakter čovečjeg delanja. – *Narodna odbrana*, 8/1933, 3 (15. 1), 39–40.

15. Dr Dušan Nedeljković: *Nemoralnost besmrtnosti i etička funkcija smrti*. – *Narodna odbrana*, 8/1933, 43 (22. 10), 674.

* Prikaz.

16. D-r Branislav Petronijević: *Osnovi logike. Formalna logika i opšta metodologija*, Beograd, 1932. Izdanje pisca. – *Letopis Matice srpske*, 107/1933, 335/3, 247–248.

* Prikaz.

17. Dr Vojislav R. Mladenović: *Problemi duševnog života, posmatran prema razvitku od primitivnih naroda do Kanta*. Beograd, Geca Kon, 1933. – *Letopis Matice srpske*, 107/1933, 336/1, 80–81.

* Prikaz.

18. Kosta Nikolić: *Etika*, Novi Sad, 1932. – *Letopis Matice srpske*, 107/1933, 336/3, 282–284.

* Prikaz.

19. Uzrok promena u istoriji. – *Život i rad*, 7/1934, 19/115, 686–688.

20. Jugoslovenski velikani. – *Moravski glasnik*, 5/1934, 92–98.

21. O nastavi etike u gimnazijama. – *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, 14/1934, 6, 543–545.

22. Smisao života. – *Narodna odbrana*, 9/1934, 14–15 (8. 4), 217.

23. Jedno delo iz bauke o životu. Ivan Đaja. *Od života do civilizacije*, Beograd, 1933. Izdanje Gece Kona A. D. – *Letopis Matice srpske*, 108/1934, 339/2, 242–244.

* Prikaz.

24. Filozofija i metafizika besmrtnosti. Dr Dušan Nedeljković: *Nemoralnost besmrtnosti i etička funkcija smrti*. Izdavačka knjižarnica Gece Kona, A. D. – *Letopis Matice srpske*, 108/1934, 340/2, 233–235.

* Prikaz.

25. D-r Miloš Perović: *Misli*. Sa predgovorom D-r Dušana Nedeljkovića. Izdanje knjižare „La frans“, Beograd, 1934. – *Letopis Matice srpske*, 108/1934, 340/2, 252–254.

* Prikaz.

26. Predavanje održao g. Milan M. Jovanović, profesor, na komemorativnoj sednici Sokolskog društva Čuprija. – [U]: „*Čuvajte Jugoslaviju*“. Spomenica na najbolnije dane u Čupriji. Sredili i izdali Milan M. Jovanović i Bora D. Nikolić. Čuprija, Milan M. Jovanović, Bora D. Nikolić, štampa Žikišon, Paraćin, 1934, str. 8–11.

* Povodom ubistva kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseju.

27. Govor g. Milana M. Jovanovića pred Spomenikom. – [U]: „*Čuvajte Jugoslaviju*“. Spomenica na najbolnije dane u Čupriji. Sredili i izdali Milan M. Jovanović i Bora D. Nikolić. Čuprija, Milan M. Jovanović, Bora D. Nikolić, štampa Žikišon, Paraćin, 1934, str. 39–42.

* Povodom ubistva kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseju.

28. Filozofija Kosova. – *Letopis Matice srpske*, 108/1934, 341/1, 96–99.

29. Najveći jugoslovenski filozof g. dr Branislav Petronijević. Povodom njegove šezdesetogodišnjice. – *Moravski glasnik*, 6/1935, 151, 2.

* Potpisano: J-ć.

30. Šezdesetogodišnjica D-ra Branislava Petronijevića. – *Letopis Matice srpske*, 109/1935, 343/2, 303–304.

31. Današnji moral i omladina. – *Narodna odbrana*, 11/1936, 26, 505–506.

32. D-r Fran Bubanović: *Priroda i dijalektika*, Geca Kon, Beograd, 1936. – *Letopis Matice srpske*, 110/1936, 346/2, 219–220.

* Prikaz.

33. Dragoljub Branković: „*Psihologija u Luči Mikrokozma*“. – *Pravda*, 32/1936, 11434 (22. 8), 15.

* Prikaz.

34. Zakoni istorije. – *Godišnjak Matice srpske*, Novi Sad, Matica srpska, 1936, str. 151–153.

35. Jedan od Razloga Ljubavi Prema Jugoslaviji. – [U]: *Amerikanski Srbobran*. Srpski narodni kalendar za prostu godinu 1938, Pittsburgh, (1937), str. 95–98.

36. Smisao umetnosti. – *Godišnjak Matice srpske*, Kalendar za 1937. godinu, Novi Sad, Matica srpska, 1937, str. 168–172.

37. Problemi naše srednje škole i naše prosvete. Filozofija u srednjim školama. – *Glas Matice srpske*, 4/1937, 71, 69–71.

38. Kiprijan Kern: *Materijalizam i nauka*, Skoplje, 1936. – *Letopis Matice srpske*, 11/1937, 347/3, 331–333.

* Prikaz.

39. Filozofija u Srba 1918–1938. – *Učitelj*, 19(55)/1938, 3–4, 192–205.

* Sadržaj: Pojam filozofije. Teorija saznanja. Logika. Suština pojedinih nauka. Estetika. Etika, Smisao i vrednost života. Metafizika. Filozofija istorije. Filozofija religije. Filozofija kulture. Filozofija smrti. Slovenska i jugoslovenska kultura. Filozofija u narodnoj poeziji. Završna reč.

40. Drag. Cvetković, *Metafizika (Racionalna fizika)*, Pirot, 1937. – *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, 18/1938, 7, 661–662.

* Prikaz.

41. Neograničenost života. – *Nova smena*, 1/1938, 6, 321–323.

42. Etika naše narodne poezije. – *Nova smena*, 1/1938, 7, 402–411.

43. Smisao našeg života. – *Nova smena*, 2/1939, 2, 57–60.

44. Manastir Ravanica u prošlosti. – [U]: *Manastir Ravanica*. Povodom proslave 550-godina od Kosovske bitke. Sredio Bora Nikolić, urdник „oravskog glasnik“, Vidovdan, 1939, štampa Žikišon, Paraćin, [1939], str. 2–7.

45. Vidovdansko saznanje. – [U]: *Spomenica Vidovdanske proslave u manastiru Ravanici. 1389–1939*. Uredio Bora D. Nikolić, Manastir Ravanica, 1939, str. 17–23.

46. 1389–1939. Uredio Bora D. Nikolić, Manastir Ravanica, 1939, str. 47–50.

47. Manastir Ravanica u prošlosti. – [U]: *Spomenica Vidovdanske proslave u manastiru Ravanici. 1389–1939*. Uredio Bora D. Nikolić, Manastir Ravanica, 1939, str. 70–74.

48. Dr Kajica Milanov: *Osnovni problemi teorije saznanja*. Realno-naučno saznanje. Izdanje Gece Kona, Beograd. – *Nova smena*, 2/1939, 1, 55–56.

* Prikaz.

49. *Filosofija u Srba 1918–1938.* – [U]: *Pedagoška Jugoslavija*. Uredio Milić R. Majstoprović. Beograd, [Jugoslovensko Učiteljsko udruženje], Štamparija „Privrednik“ Živ. D. Blagojevića, 1939; str. 127–139.

Pedagoška biblioteka Jugoslovenskog učiteljskog udruženja, sv. 9.

* Sadržaj: Pojam filosofije. Teorija saznanja. Logika. Suština pojedinih nauka. Estetika. Etika, Smisao i vrednost života. Metafizika. Filosofija istorije. Filosofija religije. Filosofija kulture. Filosofija smrti. Slovenska i jugoslovenska kultura. Filosofija u narodnoj poeziji. Završna reč.

50. *Celina sveta i smisao života.* – *Letopis Matice srpske*, 114/1940, 353/5–6, 397–410.

* Sadržaj: Problem. Bliže određenje problema. Predavanje sveta. Monizam i dualizam. Sinteza sveta. Završni pregled.

51. *Dositej kao filozof.* – *Letopis Matice srpske*, 114/1940, 354/1–2, 36–55.

* Sadržaj: Uvod. Težnja i uticaji. Namena filosofije. Mogućnost saznanja. Istina. Poreklo i vrednost sveta. Etika. Život. Božanstvo. Značaj Dositajev.

52. *Filosofija i život.* – *Glas Matice srpske*, 7/1940, 115, 159–161.

53. *D-r Miloš Đurić: Aristotelovo etičko učenje s obzirom na istorijsko-etičko narodno predanje.* Prilog proučavanju istorije grčke etike. – *Učitelj*, 21(55)/1940, 1–2, 106–109.

* Prikaz.

54. *Duhovna delatnost Branislava Petronijevića.* – *Učitelj*, 55/1940, 3–4, 173–183; 56/1941, 5–6, 268–278.

* Prikaz filozofskog i naučnog rada Branislava Petronijevića prema delu *Resumé de travaux philosophiques et scientifiques de B. Petronievics*, Belgrade, 1937.

55. *Odnos religije, filosofije i prirodnih nauka kao nastavnih predmeta.* – *Prosvetni glasnik*, 48/1944, 1, 47–53.

56. *Filosofija u Srba 1818–1938.* – [U]: *O srpskoj filosofiji*. Priredio Ilija Marić. Beograd, Plato, 2003, str. 215–229.

* Sadržaj: Pojam filosofije. Teorija saznanja. Logika. Suština pojedinih nauka. Estetika. Etika, Smisao i vrednost života. Metafizika. Filosofija istorije. Filosofija religije. Filosofija kulture. Filosofija smrti. Slovenska i jugoslovenska kultura. Filosofija u narodnoj poeziji. Završna reč.

[Iz časopisa *Učitelj*, 1935, 3–4].

Literatura o Milanu M. Jovanoviću

57. Anonim: *Empirioracionalizam kao gnoseološka doktrina* od Milana M. Jovanovića. – *Vreme*, 11/1931, 3533 (1. 11), 8.

* Beleška.

58. Anonim: *Empirioracionalizam kao gnoseološka doktrina* od Milana M. Jovanovića. Izdanje Gece Kona. – *Vreme*, 11/1931, 3560 (1. 11), 8.

* Beleška.

59. V[alerjev], P[avle]: M. M. Jovanović: *Empirioracionalizam kao gnoseološka doktrina*. – *Zapisi*, 10/1932, 4, 256.

* Prikaz.

60. Garašanin, Živojin: Jedna filozofska studija. Milan M. Jovanović: *Empirioracionalizam kao gnoseološka doktrina*, Beograd, 1931. – *Misao*, 38/1932, 3–4, 236–238.

* Prikaz.

61. Justinijanović, N[ikola]: Milan M. Jovanović: *Empirioracionalizam kao gnoseološka doktrina* (Beograd, 1931, Izdanje Knjižare Gece Kona). – *Južni pregled*, 6/1931, 12, 480–482.

* Prikaz.

62. Marjanović, Blag[oje] D.: Milan M. Jovanović: *Empirioracionalizam kao gnoseološka doktrina*, izdanje Knjižarnice Gece Kona, Beograd, 1931. – *Učitelj*, 12/1931–32, 4, 306–308.

* Prikaz.

63. P.: Milan M. Jovanović: *Empirioracionalizam kao gnoseološka doktrina*, Beograd, 1931. – *Život i rad*, 4/1931, IX/55, 1519.

* Prikaz.

64. Špakovski, Anatolije: Dr Milan M. Jovanović: *Smisao i vrednost života po Hajnrihu Rikertu*, Beograd, 1938. – *Letopis Matice srpske*, 112/1938, 350/4, 410–412.

* Prikaz.

65. Jagodić, Z[dravko]: Milan M. Jovanović: *Smisao i vrednost života po Hajnrihu Rikertu*. (Beograd, 1938). – *Nova smena*, 2/1939, 3–4, 214–215.

* Prikaz.

66. Anonim: „Dositej kao filozof“. – *Srpski književni glasnik*, NS, 1940, 61/6, 477.

* Beleška o separatu Milana M. Jovanovića iz *Letopisa Matice srpske*.

67. Nedeljkić, Dušan: Stara „hipermetafizika“ i njeni raskrinkani učenici. – [U]: *Naša filozofija u borbi za socijalizam*. Beograd, Srpsko filozofsko društvo, 1952, str. 15–23.

* O Milanu M. Jovanoviću na str. 19.

68. *Sto godina Filozofskog fakulteta u Beogradu 1863–1963*. – Beograd, 1963, 8°

* O Milanu M. Jovanoviću na str. 94.

69. Stojković, Andrija B.: *Razvitak filosofije u Srba 1804–1944*. – Beograd, Slovo ljubve, 1972; 8°

* O Milanu M. Jovanoviću na str. 304, 377, 378, 422, 423, 426, 469, 470.

70. Cekić, Miodrag: *Bibliografija Branislava Petronijevića*. – Beograd, Narodna biblioteka Srbije, 1975; 8⁰

* Bibliografske jedinice Milana M. Jovanovića: 567, 579, 580, 587, 588, 600, 608, 621

71. Stojković, Andrija B.: *Doktorske disertacije iz filozofije do drugog svetskog rata*. – [U]: *Univerzitet u Beogradu*, Beograd, Univerzitet – Savremena administracija, 1988, str. 719–742.

* Sa osvrtom na disertaciju Milana M. Jovanovića.

72. Jeremić, Dragan M.: *Neokantovci* (Svetomir Ristić, N. Popović, M. Jovanović). – [U]: *O filozofiji kod Srba*, Beograd, Plato, 1997, str. 135.

73. Žunjić, Slobodan: *Uvod u istoriju srpske filozofije*. – *Gledišta*, 1999, 1–2, 5–77.

* O prilogu Milana M. Jovanovića *Filozofija kod Srba 1918–1938*, na str. 41–42.

74. Marić, Ilija: *Uspon srpske filozofije*. Počeci sistematskih filozofskih istraživanja kod Srba. – Beograd, Plato, 2004; 8⁰

* O Milanu M. Jovanoviću na str. 223.

75. Zarić, Gojko: *Milan M. Jovanović*. – [U]: *Biografska enciklopedija Resave*, Despotovac, 2006, str. 106.

76. Žunjić, Slobodan: *Istorija srpske filozofije*. – Beograd, Plato, 2009; 8⁰

* O Milanu M. Jovanoviću na str. 19, 96, 101, 153, 230, 231, 236, 252.

77. Marić, Ilija: *Jovanović, Milan, filozof, stručni pisac* (Svilajnac, 2. II 1893 – ?, 1945). – [U]: *Srpski biografski leksikon*, 4, I-Ka, Novi Sad, Matica srpska, 2009, str. 557.

78. Aranitović, Dobrilo: *Bibliografija srpske filozofije 1*. Nastava filozofije, psihologije i sociologije na prostoru Jugoslavije. Prilog bibliografiji (1739–2009). – Beograd, Pravoslavni bogoslovski fakultet, 2011; 8⁰

* Bibliografske jedinice Milana M. Jovanovića 225, 258, 262, 278, 285, 297

79. Žunjić, Slobodan: *Istorija srpske filozofije*. Drugo dopunjeno i ispravljeno izdanje. Beograd, Zavod za udžbenike, 2014; 8⁰

* O Milanu M. Jovanoviću na str. 14, 80, 83, 239, 241, 242, 245, 253, 254, 292, 317, 321.

Registar imena

Aranitović, Dobrilo 68

Branković, Dragoljub 29

Bubanović, Fran 28

Valerjev, Pavle 50

Garašanin, Živojin 51

Đaja, Ivan 21

Đurić, Dragiša M. 3
Đurić, Miloš N. 3, 44
Žunjić, Slobodan 66, 69
Zarić, Gojko 65
Jagodić, Zdravko 56
Jeremić, Dragan M. 63
Justinijanović, Nikola 52
Kant, Imanuel 15
Kern, Kristijan 33
Marić, Ilija 64, 68
Marjanović, Blagoje D. 53
Milanov, kajica 39
Mladenović, Vojislav R. 15
Nedeljković, Dušan 13, 22, 23, 58
Nikolić, Kosta 16
Obradović, Dositej 5, 42, 57
Perović, Miloš 23
Petrović-Njegoš, Petar II 29
Petronijević, Branislav 1, 14, 25, 26, 45, 61
Popović, Nikola M. 3, 7, 63
Rikert, Hajnrh 3
Ristić, Svetomir 63
Stojković, Andrija B. 60, 62
Cvetković, Drag. 35
Cekić, Miodrag 61
Špakovski, Anatolije 55

.....

IN MEMORIAM

.....

Слободан Г. Марковић

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

ДРАГОЉУБ Р. ЖИВОЈИНОВИЋ (1934–2016). ЖИВОТ ПОСВЕЋЕН ИСТОРИОГРАФИЈИ

Иза професора Драгољуба Р. Живојиновића остале су две ствари које чине круну сваке академске каријере. Прва ја замашан и изузетан историографски опус, а друга је велики број студената који су наставили путевима које је он први назначио.

Импресиван историографски опус професора Живојиновића обухвата шест целина, а оне су: 1. Дубровник у раној модерни; 2. Односи САД и Италије са Србијом и Југославијом, у време Великог рата и непосредно после њега; 3. Односи Британије с Краљевином Србијом и Краљевином Југославијом; 4. Политика Ватикана према Србији и Југославији од 1912. до 1958; 5. Међународни положај Краљевине Црне Горе током Великог рата и потоње дискусије о црногорском питању међу западним великим силама.; и 6. Биографија краља Петра I Карађорђевића. У свакој од ових области академик Живојиновић оставио је неколико монографија, бројне чланке и студије, а у низу случајева приредио је и делове грађе.¹

Укупан обим од 18 самосталних монографија професора Живојиновића, не рачунајући књиге које је приредио или у којима је био коаутор, обухвата 6.500 страница уџбеничког формата. Само његови сабрани чланци објављени од 2008. до 2013. обухватају 77 студија и чланака, сабраних у пет томова на око 2.150 страница.² Када се додају

-
- 1 Биографија и библиографија академика Драгољуба Р. Живојиновића објављени су у: *Годишњак САНУ СХП* за 2006, стр. 641–664, и допуна библиографије у: *Годишњак САНУ СХХ* за 2013, стр. 405–411. За биографске податке видети и: S. v. „Живојиновић, Драгољуб“, у Сима Ђирковић и Раде Михаљчић (прир.), *Енциклопедија српске историографије*, Knowledge, Београд 1997, стр. 386.
  - 2 Драгољуб Р. Живојиновић, *Европа и Дубровник у 17. и 18. веку. Студије и расправе*, Историјски институт, Београд 2008. *Idem*, *У поштрази за заштитником. Студије о српско-америчким везама 1878–1920. године*, Албатрос плус, Београд 2010. *Idem*, *Надмени савезник и занемарено српство. Британско-српски односи (1875–1941)*, Албатрос плус, Београд 2011. *Idem*, *Вашикан у балканском*

коауторска дела, предговори, поговори, прикази, енциклопедијске одреднице, и чланци који нису ушли у пет објављених томова студија и прилога, његов укупан опус знатно превазилази 10.000 страница уџбеничког формата. То значи да је у напону снаге објављивао преко 300 страница годишње. Све ове студије засноване су на мукотрпном прикупљању грађе претежно у страним архивима, укључујући фондове министарстава иностраних дела и посебне фондове великих сила, у првом реду САД, Британије, Италије, Француске и Ватикана, као и на детаљном сравњивању података добијених из страних и домаћих архива.

Објављивањем тротомне биографије краља Петра I Ослободиоца (1988–1994), која не представља само животопис овога владара, већ и историју једне целе епохе, проф. Живојиновић је и симболички и тематски успоставио везу између предратне и послератне српске историографије. Другом и трећом књигом о Краљу Петру наставио је наратив тамо где ју је Слободан Јовановић прекинуо, на преломној 1903. години.³ Ова биографија о краљу ослободиоцу била је и успомена на сени оца Радована Живојиновића, официра Југословенске краљевске војске кога су стрељале комунистичке снаге у Београду, новембра 1944.

Проф. Живојиновић није наметао своје ставове, чак ни најмлађим колегама. Био је дискретан у опхођењу и увек спреман да помогне. Никада није био члан ниједне политичке партије, а на основу импозантног научног дела постао је управник Одељења за историју Филозофског факултета, декан Филозофског факултета 1986/1987. године, дописни и редовни члан САНУ, и секретар Одељења историјских наука САНУ.

Професор Живојиновић је зачетник америчких студија у Србији. Он је магистрирао и докторирао 1966. на Университету Пенсилванија и Филаделфији. Овај универзитет је члан престижне Ајви лиге (Ivy League), удружења осам водећих америчких универзитета који симболизују академску изузетност и елиту духа у САД. Био је међу ретким истраживачима из Србије који су два пута добили престижну Фулбратјову стипендију. Преко ове стипендије боравио је на најчувенијем универзитету на свету Харварду 1971/1972, а други пут је добио ову стипендију за постдипломску школу Клермон у Калфорнији за 1979/1980. годину.⁴ Тако је имао јединствену прилику да се школује и усавршава на

вршлоу. Студије и расправе, Албатрос плус, Београд 2012. *Idem*, *У пошрази за империјом. Италија и Балкан почетком XX века. Студије и расправе*, Албатрос плус, Београд 2013.

- 3 Драгољуб Р. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић. Живот и дело*, 1 књига: БИГЗ, Београд 1988; 2 књига: *У ошацима 1903–1914 године*, БИГЗ, Београд 1990; 3. књига: *Рај и последње године 1914–1921 године*, БИГЗ, Београд 1994. Друго и треће издање ове трилогије издао је Завод за уџбенике из Београда 2003. и 2009.
- 4 *Fulbright Almanac 1964–2014. Celebrating 50th Anniversary of Fulbright Program* (Belgrade: Fulbright Alumni Association of Serbia, 2014), p. 131.

два универзитета Ајви лиге: на Ју Пену (UPenn) и Харварду. Од 600 Фулбрајтових стипендиста са територије Србије само је око 5% имало част да стипендију добије више од једног пута. Међу њима је био и професор Живојиновић.

Био је професор на Универзитету Северне Каролине у Чапел Хилу 1986, истраживач у Центру Вудро Вилсон у Вашингтону и предавач на Универзитету Мериленд, 1987–1988, као и гостујући професор на Универзитету Санта Барбара 1995. Поред тога имао је више студијских боравака у Британији и Италији.

Он је први професор новије историје на Београдском универзитету чија су дела објављена на енглеском у САД, и то две књиге: *Америка, Италија и рођење Југославије, 1917–1919* (America, Italy and the Birth of Yugoslavia) објављена 1972, и *Сједињене Државе и политицика Ватикана од 1914. го 1918* (*The United States and the Vatican Policies*) која је издата 1978. Обе књиге објављене су у угледној америчкој едицији „Источноевропске монографије“ („East European Monographs“).⁵ С оваквом биографијом могао је да настави каријеру у САД. Одлучио се за Београд вођен превасходно патриотским разлозима. Због тога је рецепција ових значајних дела била слабија у САД него што је могла да буде јер се проф. Живојиновић није могао из Југославије да подухвати полемике с критичарима у САД који нису могли да му опросте околност да је први дошао до тајних ватиканских архивских података из времена Великог рата.

Радио је постојано на промоцији изучавања историје САД на Филозофском факултету у Београду, а касније и на Факултету политичких наука у Београду. Био је свестан значаја и утицаја САД у свету, и желео је да Србија одржава блиске културне и академске везе са Сједињеним Државама на чему је и сâм радио. Зато га је веома тешко и лично погодила интервенција НАТО-а, на челу са САД, на СР Југославију из 1999. године.

Волео је да окупља три генерације историчара у Србији: старију, средњу и млађу. У свим пројектима у којима је учествовао у последњим годинама водио је рачуна да буду укључене ове три генерације и био поносан што је у томе успевао. Радовао се сваком успеху младих историчара из Србије у земљи и свету и био спреман да сваком млађем истраживачу понуди савете о раду у архивима у САД, Британији и Италији. Иако је отишао у пензију пре петнаест година, до краја живота остао

---

5 Dragan R. Živojinović, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia* [East European Monographs, No. 11] (Boulder: „East European Quartetly, 1972). Dragan R. Živojinović, *The United States and the Vatican Policies, 1914–1918* (Boulder, CO: Colorado University Associated Press, 1978).

је окружен бившим студентима и сарадницима који су га редовно посећивали и долазили код њега по савете. И у осамдесетим годинама писао је рецензије за чланке и књиге млађих историчара, дословно сваког месеца, готово до последњег дана живота, увек с великим личним задовољством.

Његов последњи велики пројекат била је организација међународног научног скупа САНУ о Првом светском рату и објављивање зборника радова са скупа на српском и енглеском језику.⁶ У погледу претумачења Великог рата академик Живојиновић био је дубоко погођен појединим тврдњама страних историчара. Сматрао је да одговор може бити само објављивање утемељених историографских студија, без уношења емоција. Тиме је одржавао високи стандард београдске школе историографије који су њему пренели његови професори, пре свега Јорјо Тадић, али и амерички и британски професори код којих је студирао и са којима је сарађивао.

Многи су приметили да су његове студије из историје међународних односа тако писане да у њима не може да се препозна етничка припадност аутора што је врлина само великих историчара. Издвојио бих једно његово дело као пример оваквог приступа. У питању је књига *Вашикан, католичка црква и Југословенска власи, 1941–1958*.⁷ Ова књига писана је преваходно на америчкој грађи, а осетљиви делови о историјату католичке цркве у комунистичкој Југославији написани су тако неутрално као да је дело писао историчар са неког другог континента.

Последњих година опус академика Живојиновића наилазио је на изузетан пријем у Србији. На представљању његових књига сале су увек биле препуне, а о омиљености његових дела почетком XXI века сведочи и податак да је чак осам његових дела поново прештампано почетком овог века, да је пет монографија имало по три издања, а да је његов популаран уџбеник о историји модерне Европе објављен први пут 1985. под насловом *Усион Европе* штампан 2010. у шестом издању.⁸ Посебно су се три издавачке куће истакле у објављивању његових дела и сабраних чланака у овом периоду а то су: Завод за уџбенике, Албатрос плус и Хришћанска мисао.

6 Драгољуб Р. Живојиновић (ур.), *Срби и Први светски рат 1914–1918*, САНУ, Београд 2015. Dragoljub R. Živojinović (ed.), *The Serbs and the First World War 1914–1918* (Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 2015).

7 Драгољуб Р. Живојиновић, *Вашикан, католичка црква и Југословенска власи, 1941–1958*, Терсит, Београд 1994. Друго допуњено издање: Службени лист, Београд 2007.

8 Dragoljub R. Živojinović, *Uspón Evrope*, Матица српска, Нови Сад, 1985 (2. изд.: Матица српска, Нови Сад 1989; 3. изд.: Службени лист СРЈ, Београд 1995; 4. изд.: Службени лист СРЈ, Београд 2000; 5. изд.: Службени лист СРЈ, Београд 2003; 6. изд.: Завод за уџбенике, Београд 2010).

Неопходно је нешто рећи и о Драгољубу Живојиновићу као предавачу. Имао је несвакидашњу способност да своја предавања говори из главе, укључујући и цитате на разним језицима које је користио. На тај начин је одржавао пажњу публике на изузетном нивоу. Он као да је имао у себи неки унутрашњи часовник. Довољно му је било рећи да има на располагању 30, 45 или 60 минута и он би тачно у минут говорио управо толико без икаквог подсећања, успевајући да изложи све главне мисли о теми коју би излагао. На исти начин је наступао и на бојним представљањима књига. Увек концизан, садржајан и прецизан у излагању.

Из опуса на преко 10.000 страница могуће је извући бројне поуке и поруке. Неке од њих, које је професор Живојиновић упућивао преваходно млађим историчарима, су следеће:

1. Само истрајним и мукотрпним радом у бројним страним и домаћим архивима и библиотекама историчар може да дође до вредних резултата.
2. Задатак историчарев није да полемише са грађом, а посебно не из угла времена у коме живи. Задатак историчара је да буде непристрасан и да објективно пренесе оно што је у изворима прочитао. Професор Живојиновић био је у овом смислу ранкеовац, позитивиста, а уз то још и следбеник Еј-Џеј-Пи Тејлора у погледу потребе укрштања грађе различитог порекла у анализи спољне политике. Његов позитивизам, и позитивизам његове генерације српских историчара, био је стручан одговор на идеолошке притиске и отклон од њих.
3. Трећа порука је да монографије и радове треба објављивати не само на српском већ и на енглеском језику да би наша научна заједница могла да комуницира са светском. И на овом пољу он је први међу историчарима у Србији прокрчио пут.

Имао је, како је скромно рекао на једној промоцији у САНУ, велику срећу у проналажењу извора. Доживео је тренутке који су ретки у каријери историчара. Поменућу три. Још као асистент писао је удовици америчког председника Вудроа Вилсона да му дозволи приступ хартијама њеног мужа што му је и одобрено. Дошао је до сензационалног открића у Италији. У збирци Сиднија Сонино пронашао је поверљиву преписку Ватикана коју је успела да ухвати и дешифрије италијанска војна обавештајна служба током Великог рата. Захваљујући његовим књигама објављеним на енглеском део ове преписке, коју Ватикан још деценијама не би дао јавности на увид, постао је доступан свим читаоцима на Западу. Остваривши сарадњу с најутуцајнијим британским историчарем међународних односа позне модерне у претходном веку,

оксфордским професором Еј-Џеј-Пи Тејлором (A. J. P Taylor), проф. Живојиновић добио је међу првима приступ документима британског премијера из времена Великог рата Дејвида Лојда Џорџа. На оваквим искуствима позавидели би му и многи амерички и западноевропски историчари.

Опсегом својих студија, бројем консултованих збирки и архива, и широким географским захватом, поставио је висока мерила оном делу српске историографије који се бави историјом међународних односа у XX веку и тиме оставио свој трајан печат и поруку. Како је сам написао животни мото био му је: „Живи поштено и ради!“⁹ Овај слоган на најбољи начин оличава овог скромног, а изузетног професора.¹⁰

Zimski pejzaž na kanalu, ulje na platnu, 100 x 72 cm

9 Српски *Who is Who*. 2011–2013, Завод за уџбенике, Београд 2013, стр. 276.

10 Готово истоветан некролог прочитао сам на комеморативном скупу подовом смрти академика Драгољуба Р. Живојиновића, одржаном у Српској академији наука и уметности 23. маја 2016.

Svetislav Lj. Marković

Visoka škola tehničkih strukovnih studija, Čačak

SEĆANJE NA DR ALEKSANDRA NIKOLIĆA (1921–2016)

U Ivanjici je 11. jula 2016. godine preminuo primarijus dr Aleksandar Aco Nikolić, lekar, specijalista socijalne medicine, osnivač i dugogodišnji direktor Doma narodnog zdravlja, jedan od tvoraca Ivanjičkog programa zaštite zdravlja, inicijator i organizator izgradnje vodovoda, javnih česama i kupatila i sanacije škola, dugogodišnji narodni poslanik i pomoćnik republičkog ministra za zdravlje i socijalnu medicinu, predsednik Crvenog krsta Srbije, prvi Zaslužni građanin opštine Ivanjica, autor dve knjige i tridesetak naučnih i stručnih radova.

Doktor Aleksandar Aco Nikolić je rođen u Ivanjici 11. decembra 1921. godine kao prvo dete Tihomira (rodom iz Glumča kod Požege), upravnika Rasadnika i poljoprivrednog referenta Moravičkog sreza i Natalije, iz ivanjičke familije Dovijanić. Osnovnu školu, tada četvororazrednu, završio je u rodnom mestu 1932. godine. Onda se porodica seli u Čačak, gde Aco postaje đak Gimnazije. Za rad o Štrosmajeru Aleksandar Nikolić je u sedmom razredu dobio Svetosavsku nagradu, izuzetno priznanje za darovitost u oblasti književnosti i pismenosti. Zanimljivo zapažanje o njemu ostavio je razredni starešina Dragoslav S. Mitrović, koji je u matičnoj knjizi zapisao: „Odlično učenje, vredan, ambiciozan, neverovatno sposoban u svakom preduzeću, vladanje primerno, telesnih nedostataka nema“. Sa vršnjacima iz Francuske i Nemačke dopisivao se na njihovim jezicima, pa je tokom gimnazije ovladao francuskim i nemačkim jezikom. Smisao za učenje jezika do izražaja će doći i posle oslobođenja, kada je kao student savladao italijanski, a nešto kasnije i ruski jezik. U toku školovanja u čačanskoj gimnaziji igrao je fudbal u „Omladincu“, da bi zatim postao igrač ivanjičkog kluba „Javor“. Tokom gimnazijskih dana počeo je da igra i odbojku.

Birajući profesiju, rešio je da postane lekar i školovanje nastavio na Medicinskom fakultetu Beogradskog univerziteta, kao vojni pitomac VII klase. Nije bilo nimalo lako steći status vojnog stipendiste – na njega su mogli da računaju samo oni sa najboljim ocenama u srednjoj školi i najuspešniji na veoma zahtevnom prijemnom ispitu iz fizike i srpskog jezika.

Svi vojni pitomci-medicinari učestvovali su u aprilskom ratu 1941. godine, kao sanitetski pomoćnici. Nikolić se zatekao u 47. zavojništvu

Dinarske divizije, a zbornu mesto je bilo u Turjacima, mestašću blizu Sinja. Iz rata se vratio 20. aprila 1941. godine, kada je proglašena Nezavisna Država Hrvatska. Medicinski fakultet nije radio za vreme okupacije, pa su vojni pitomci-medicinari bili raspoređeni u Glavnoj vojnoj bolnici u Beogradu i civilnim bolnicama po Srbiji. Aco se obreo u rodnoj Ivanjici, gde je u ratnim uslovima radio sa malobrojnim medicinskim kadrom. Studije medicine nastavlja 1945, upisom u treći semestar, a završava 1950. godine. Kao student je, kad god su mu obaveze dozvoljavale, iz Beograda dolazio u Ivanjicu, oblačio dres „Javora“ i igrao na mestu desne polutke. Stariji Ivanjičani sećaju ga se kao fudbalera koji je trčao brzo i lako i posedovao precizan pas. Bio je veoma zahvalan igrač za koga nisu postojale male i velike utakmice, odličan organizator igre i njen dirigent, jednom rečju – primer igrača sa racionalnim potezima. Velike su njegove zasluge i za uspehe ivanjičke odbojke. Tokom studija Aleksandar je redovno posećivao Kalemegdansku terasu i Zvezdin košarkaški teren. Posle rata bio je član uprave Fudbalskog kluba „Crvena zvezda“.

Kao odličan student medicine mogao je, posle sticanja diplome, da ostane u Beogradu i izgradi karijeru u prestonici. Međutim, on se opredelio za drugačiji profesionalni put: vratio se u Ivanjicu, među rodbinu, komšije i prijatelje. I odmah je, mladalačkim žarom, krenuo da pomaže svome narodu. Stizao je do najzabačenijih delova sreza, do najudaljenijih kuća i pregledao svakog čoveka kome je pomoć lekara bila potrebna. Pešice ili na konju, suprotstavljao se divljini i rizicima koji su vrebali na svakom koraku.

Od 1951. godine radio je kao lekar opšte bolnice, a potom je čitave dve decenije, od 1953. do 1972. godine bio direktor Doma zdravlja u Ivanjici. Godine 1965. položio je specijalistički ispit iz socijalne medicine sa organizacijom zdravstvene službe, a četiri godine kasnije bio na specijalizaciji u Moskvi. Publikovao je veći broj stručnih i naučnih radova iz oblasti zdravstva, socijalne medicine sa organizacijom zdravstvene službe, i stekao zvanje primarijusa. Učestvovao je na kongresima preventivne medicine i konferencijama koje su organizovane u okviru stručnih tema kao one u Italiji, Francuskoj, Sovjetskom Savezu, Engleskoj.

Početak pedesetih godina prošlog veka oženio se kolegicom Ljiljanom-Zizikom, najstarijom kćerkom znamenitih ivanjičkih lekara Boža i Drage Spasović. Dobili su sina Ivana, koji kao meteorolog radi u Beogradu.

Osoblje ivanjičkog Doma zdravlja predvođeno dr Acom Nikolićem osmislilo je i praktično sprovelo originalnu primarnu zdravstvenu zaštitu na seoskom području, čiji rezultati su poznati i priznati u najznačajnijim svetskim zdravstvenim organizacijama. Naravno, taj poduhvat nije bilo lako sprovesti. Počelo se sa predavanjima i prikazivanjima zdravstvenih filmova kako bi se stanovništvo najugroženijih krajeva zainteresovalo

i podstaklo da aktivno učestvuje u asanaciji svoje sredine. U sredini gde su česte pojave crevnih infekcija i parazitnih oboljenja, Nikolić je shvatio da je najvažnije obezbediti dovoljne količine zdrave vode za piće. U početku su kaptirani izvori i podizane javne česme sa pojilima, zatim se prešlo na manje vodovode, đačke kuhinje, putnu infrastrukturu... Zahvaljujući pozitivnim iskustvima interes za asanacije je sve više rastao i prerastao u čitav pokret. Sprovodeći opšti program takozvanih *malih asanacija seoskih škola* sprovodio je mere koje podrazumevaju unapređenje zdravlja i zaštite dece. Brzo je uočio da se preko ovog programa razvija međunarodna solidarnost i pomaže razvoj zemalja u onim delatnostima koje obezbeđuju neophodnu zaštitu narodnog podmlatka. Dakle, poneo je klicu novog, onog što kasnija pokoljenja prepoznaju i nazivaju – pretečom.

Rezultati nisu izostali: krajem šezdesetih godina 20. veka ivanjički kraj je imao najmanju smrtnost stanovništva u velikoj Jugoslaviji, sprovedena je vakcinacija sve dece, nestalo je nekih zaraznih bolesti koje su godinama harale ovim područjem, sve škole su obezbeđene zdravom pijaćom vodom, gotovo sve seoske škole dobile su đačke kuhinje i kupatila sa većim brojem tuševa, izgrađeni su i kolski putevi, pa su i najzabačenija sela povezana autobuskim linijama sa Ivanjicom, organizovani su tečajevi za mlade žene sa sela, gde su učene veštini kuvanja i racionalnog korišćenja životnih namirnica. Bilo je i drugih blagodeti od ovog njihovog poduhvata.

U okviru programa zdravstvene zaštite, sanirano je 35 škola i podignuto 12 kupatila. U selima ivanjičke opštine, posredstvom Doma zdravlja, izgrađeno je 309 vodovoda, odnosno 246 km vodovodne mreže. Osim toga, podignuto je 65 javnih česama pored puta i u naseljima. Prilike u ivanjičkim selima značajno su se izmenile: prokopano je i popravljeno 300 km puteva, a sva naselja u opštini povezana su autobuskim linijama sa Ivanjicom. Preko ovog programa povezana je delatnost ivanjičkog Doma zdravlja sa celokupnim radom i životom stanovnika ovog područja i ostvaren opšti progres. Rezultati za divljenje i pamćenje!

Zahvaljujući dr Aleksandru Nikoliću, Ivanjica i njen Dom zdravlja, okružen cvećem i zelenilom, postali su mesto okupljanja evropske i svetske lekarske elite. Zajedno sa ostalim lekarima-saradnicima postao je nezaobilazni deo ivanjičkog kulturnog identiteta; aktivno se borio za priznavanje statusa i lekarske etike, uspostavljao veze sa evropskim institucijama i uglednim imenima iz sveta zdravstva, odlazio na studijska putovanja ali se i vraćao sa ubeđenjem da „služi otačestvu“. I služio je.

Može se slobodno reći da je angažovanje dr Nikolića ne samo prihvaćeno već i slavljeno (koliko je to moguće za naše prilike). Napisano je mnogo kritički angažovanih tekstova, mnogo pokušaja da se osvetli njegov rad i problemi koje je rešavao. Ivanjička sela i zaseoke stalno su obilazile

delegacije iz celog sveta: Ganci, Amerikanci, Zanzibarci, Marokanci, Britanci, Čehoslovaci i drugi.

Afirmisao je srpsku lekarsku etiku i stvarao dela od nacionalnog značaja. Sigurnost u sebe i svoju profesiju i osećaj za bitne vrednosti učinili su da njegovo delo do danas zadrži visoki nivo lekarske profesije. Zbog toga će angažovanje dr Nikolića i njegov doprinos zdravlju naroda moravičkog kraja ostati upamćeni i prenositi se sa kolena na koleno, da živi kao legenda, i nikada se ne zaboravi.

Pomoćnik generalnog direktora Svetske zdravstvene organizacije gospodin Devid Tejade de Rivera, oktobra 1978. godine fasciniran onim što je doživeo, duboko ubeđen da je to jedinstveno u svetu, istakao je da je impresioniran viđenim u toku dva dana, koliko se zadržao u obilasku ivanjičkih sela. „To može služiti kao kurtoazna fraza, ali nije tako, ovo je jedinstven primer u svetu da se u praksi, u planini, vide rezultati onoga, što je prihvaćeno u svetu, da je zdravlje, njegova zaštita, deo totalnog socijalnog problema. Video sam primer škole u planini kako se organizovala, kako su sela došla do vode, način na koji se zdravstveno vaspitanje sprovodi, način ishrane, i ono što je najznačajnije u svemu tome je što se sve sprovodi kroz uključivanje čitave zajednice.“ Iako se, u vreme posete gospodina de Rivere, nalazio na dužnosti pomoćnika sekretara republičkog zavoda za zdravlje i socijalnu politiku, doktor Nikolić obilazio je svoje delo i brinuo se o njemu kao roditelj o detetu.

Nije slučajno UNICEF baš u okolini Ivanjice snimio dva filma o đačkim kuhinjama i školskoj deci u Jugoslaviji.

Kao direktor ovdašnjeg Doma zdravlja prokrstario je svim naseljima opštine Ivanjica: pešice, na konju, ili autom, za njega je bilo svejedno. Ovdašnjem narodu je donosio vodovodne mreže, javne česme i kupatila, đačke kuhinje, sanirao školske zgrade, popravljao i gradió puteve. Otvarao je seoske ambulante, prvo u najudaljenijim selima: Devićima, Kovilju, Kušićima, Katićima, a potom u Prilikama i Međurečju. Neverovatna je njegova želja da zdravstvo, higijenu, obrazovanje približi našim gorštacima. Mislim da nema sela moravičkog kraja koje nije osetilo blagodeti rada dr Aca. Narod moravičkog kraja je u dr Aleksandru Nikoliću imao stvaraoca koji je čitav svoj vek upotrebio u uzvišenom otporu prema dekadentnim navikama onih koji su živeli u zdravstvenim i duhovnim ruševinama. U to vreme, često je voleo da kaže: „Život je jedan, a ja imam mnogo toga da uradim“.

Dok je bio direktor ivanjičkog Doma zdravlja Nikoliću je dva puta nuđeno mesto sekretara Republičkog sekretarijata za narodno zdravlje i socijalnu politiku (danas se to zove ministar). Obe ponude je odbio. Međutim, 1963. godine izabran je za narodnog poslanika, a od 1968. četiri

godine je bio poslanik i potpredsednik Socijalno-zdravstvenog veća Skupštine Srbije. Na mesto pomoćnika republičkog ministra za zdravlje i socijalnu politiku postavljen je 1972. godine. Zbog toga, početkom 1973, po treći put napušta Ivanjicu. Dužnost pomoćnika ministra, za resor zdravlja, obavljao je u tri mandata, do 1983. godine, kada odlazi u penziju i vraća se u svoju Ivanjicu. U međuvremenu, u dva mandata od 1984. do 1988. bio je predsednik Crvenog krsta Srbije (kao treći Ivanjičanin, posle dr Miloša Borisavljevića i Obrena Stišovića).

Dobitnik je većeg broja odlikovanja kao što su: Orden rada trećeg reda (1958), Orden za vojne zasluge sa srebrnim mačevima (1961), Medalja zasluga za narod (1963), Orden zasluga za narod sa srebrnim zracima (1989) i Plaketa UNICEF-a (1986). Od glavnog Odbora Crvenog krsta dobio je jubilarnu pohvalu (1969) i Zlatni znak Crvenog krsta Jugoslavije (1963). Osim toga dr Nikolić je prvi Zaslužni građanin Ivanjice (1982).

Među stanovnicima moravičkog kraja uživao je veliki ugled i poštovanje, jer je svoj posao obavljao valjano i čestito, a blaga narav i pristupačnost učinile su ga izvanrednim saradnikom i sabesednikom. Reči Aleksandra Nikolića bile su mirne, povezane, kristalno jasne, birane. Kada je govorio o ljudima koje je poznao isticao je samo njihove dobre osobine. Bio je gospodin, stasom i glasom, kod koga je obrazovanje srećno udruženo sa građanskim osećanjem za red i meru. Jedan je od retkih ljudi koji je pažljivo slušao sagovornika, gledajući ga pravo u oči. Brojne su vrline koje su Aca Nikolića krasile više od devedeset godina: marljivost i odgovornost, smernost i skromnost, poštovanje prema prijateljima i kolegama. Radije je govorio o tuđim nego o svojim uspesima.

U svom domu bio je okružen knjigama i dokumentima o istoriji moravičkog kraja i njegovim žiteljima, koje je marljivo skupljao proteklih decenija. Sa prof. dr Radomirom Gerićem, dr Velimirom Jeremićem i Milojem Rakićem napisao je knjigu *Zdravstveno zadrugarstvo – istorijat razvoja i rada na zdravstvenoj zaštiti i unapređenju zdravlja zemljoradnika* (1982). Jedan je od autora fotomonografije *Ivanjički album* (zajedno sa Mirčetom Jovanovićem i Petrom Vulovićem, 2004), a poznat je po velikoj brizi da što više sačuvane građe o moravičkom kraju bude publikovano. Oduševljen lepotama Mučnja, Javora i Golije, njihovim proplancima se uvek kretao sa fotoaparatom u ruci i tako je nastao ogroman broj ilustrovanih zapisa o prelepom zavičaju. Istraživači Ivanjice i njene okoline često su kucali na njegova vrata. S razlogom, jer je doktor, osim izvanredne dokumentacije, posedovao odlično pamćenje i održavao veze sa Ivanjičanima koji žive na raznim stranama, pa su se preko njega kontakti nesmetano uspostavljali. Uz sve to, Aco Nikolić je čovek koji je voleo da pomogne, čineći to nenametljivo i velikodušno. Njegov dnevnik je zasigurno najpouzdaniji izvor za proučavanje istorije ivanjičkog zdravstva. Iako je imao fenomenalno

pamćenje, podatke o događajima i ljudima beležio je u male blokčice i rokovnike i do pre neki dan ih čitao bez naočara. Odlično je poznavao sva ivanjička naselja, značajnije zemljake i istorijske događaje ovoga kraja. Međutim, skromnost mu nije dozvoljavala da o tome javno piše, pa će zauvek ostati neobjavljeni tomovi knjiga koje je doktor „držao u glavi“.

Njegov kolega Stevan Litvinjenko je delo Aleksandra Nikolića u oblasti primarne zdravstvene zaštite uporedio sa ulogom Periklea u duhovnom i ekonomskom procvatu Atine u petom veku pre Hrista.

Dr Aco je lagano stario, ali njegov duh nije: do poslednjeg dana ostao je otvoren za nova saznanja i spreman na nove poduhvate. Nepunih mesec dana pre smrti recenzirao je publikaciju o mostovima na Moravici, čija je tema direktno vezana za poslednju Nušićijadu, koju je on zdušno pomagao i podržavao.

Neka mu je večna slava i hvala za sve što je učinio za moravički kraj!

Kanal – zima, ulje na platnu, 90 x 70 cm

HERETICUS

Magazine for Re-evaluating the Past

Vol. XIV (2016), No. 3-4

TABLE OF CONTENTS

Editorial 5

TOPIC OF THE EDITION:

RE-EVALUATING LAW IN GERMANY'S AND SERBIA'S PAST

Oliver Vossius

(No) Review? Period 1933–1945 Seen from
a Notary's Point of View 11

Ivan Jovanović

From History to Courtroom and Back:
What Can Historic Science can obtain from Judgements
for Crimes in Wars in Former Yugoslavia 30

Researches

Velizar Mirčev

Compatibility of Lijphart's Concept
of Consocial Democracy and Deliberative Democracy 69

Experiments

Ratko Leković

Lieutenant Milos Panjevic in Belgrade Organisation
of Yugoslav Army in Fatherland 91

Courses

Karl Jaspers

The Question of Guilt 105

Events

Report of Council for Combatting the Corruption on Possible
Influence of Institutions of Public Sector on Media 107

Views

Momo Pudar

Migration of the World 111

Jorgos Karambeljas

Hellenism at Crossroads 130

Discussions

Radomir Đorđević
On Defenders of an Unsuccessful Book 137

Speeches

Speeches from Nušić's Days 2016.
Slaviša Orlović, (Im)potence of Words 151
Olivera Ševo, A State Is Such as it's Music Is 157
Stefan Dragičević, Character Is Man's Destiny 159
Bojana Petrović, Bridge 162
Đorđe Sibinović
Speech to Notaries of Serbia 164

Memories

Venceslav Glišić
Setting of Federal Serbia Up in 1945. 167

Dossier

Rehabilitation of Political Prisoners in Serbia 183
Jovica Trkulja
Rehabilitation of Radivoj Berbakov 185

Retrospectives and review articles

On the Calling of Philosopher – Four Deliberations
on Collection of Essays *The Experience of Temperance*
Dedicated to Professor Zdravko Kučinar 209
Ilija Marić, On Commemorative Charter 210
Đorđe Vukadinović, Philosopher and Teacher 215
Vladimir Đurđević, A Dedication To Philosophy 220
Zoran Kindić, On the Weight of Philosopher's Word
and Necessity of Temperance 222
Predrag Golubović
Power and Dominance (Kosta Čavoški, *Power and Dominance:*
Thucydides' Political Philosophy) 225
Danka Čančarević
Challenges of European Union (Klaus Ofe, *Europe Entrapped*) ... 229
Svetislav Lj. Marković
Light and Dark Sides of Great Individuals of Serbian Culture
(Jelena Skerlić Čorović, *Life among People*) 232
Vladimir Marković
Again on Jasenovac
(Šlavko Goldstein, *Jasenovac – Tragedy, Mythomania, Truth*) 238

Biographies and Bibliographies

Dobrilo Aranitović
Bibliography of Milan M. Jovanović 243

In memoriam

Slobodan G. Marković
Dragoljub R. Živojinović (1934–2016)
A Life Dedicated To Historic Science 253

Svetislav Lj. Marković
In the Memory of Aleksandar Nikolić (1921–2016) 259

Teče Tisa, ulje na platnu, 90 x 70 cm

Objavljivanje ovog broja pomogli su:

**MINISTARSTVO KULTURE I INFORMISANJA
REPUBLIKE SRBIJE**

**FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA**

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

3-4/2016

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. – Vol. 1, No. 1 (2003) –
– Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2003–.
– 23 cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

magazine for re-examination of the past

Vol. XIV (2016), No. 3-4

Editor-in-chief

Prof. Dr. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Dr. Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Prof. Dr. Aleksandar Pavković

Dr. Miodrag Radojević (secretary)

Dr. Damjan Tatić

Prof. Dr. Dr. h.c. Vladimir V. Vodinelić

Publishers

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Dosije studio

E-mail: office@dosije.rs • www.dosije.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

www.hereticus.org

For the Publisher

Prof. Dr. Dr. h.c. Vladimir V. Vodinelić, Director

Language editing and proofreading

Dr. Aleksandar Gordić

Print run

300 copies

Front-page illustration

Radivoj Berbakov, *Sunflowers*, oil on canvas

© 2016. Center for Advanced Legal Studies

ISSN 1451-5822

9 771451 582001